

HIERONYMI OTTÓ

ANTALL JÓZSEF MINISZTERELNÖK
ÉS A RENDSZERVÁLTOZTATÁS
MAGYARORSZÁGON 1989-1993

Handwritten signature of Hieronymi Ottó

MN

Hieronymi Ottó

**ANTALL JÓZSEF MINISZTERELNÖK
ÉS A RENDSZERVÁLTOZTATÁS MAGYARORSZÁGON
1989-1993**

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	5
1. Miért született meg ez a könyv? Miről szól?	5
2. Háttér, források, személyes tapasztalatok	7
3. Jelenlegi és jövőbeli jelentőségről	11
4. Köszönetnyilvánítás	12
5. A fejezetek áttekintése	13
ELŐSZÓ	15
Antall József miniszterelnök személye és történelmi szerepe	15
1. Antall József: a 20. század legnagyobb magyar államférfija.	15
2. Antall és a magyar rendszerváltoztatás.	17
3. Magyarország helye Európában és a világban.	20
4. Az euroatlanti közösség.	21
5. A szociális piacgazdaság célkitűzése.	22
ELSŐ FEJEZET	25
Magyarország gazdasági, monetáris és társadalmi válsága az 1980-as évek végén	25
1.1. Strukturális és küszöbön álló válság öröklése.	25
1.2. A „magyar reform”: a nagy hazugság része.	27
1.3. A külső és belső monetáris válság.	29
1.4. A „reálgazdaság”: álprivatizáció.	30
1.5. Vállalati adósság és a közelgő csőd.	31
1.6. A kommunista jóléti rendszer valósága	31
MÁSODIK FEJEZET	33
Rendszerváltozás és a szociális piacgazdaság: az Antall-kormány célkitűzései	33
2.1. A gazdasági és társadalmi összeomlás elkerülése.	33
2.2. Miért a szociális piacgazdaság a cél?	34
2.3. Németország, Svájc és Európa többi része	38
2.4. Belföldi és külső korlátok	41
2.5. Érvényes, de elfelejtett célkitűzés	42
HARMADIK FEJEZET	46
A rendszerváltoztatás modelljei Európában és világszerte	46
3.1. Forradalmak: vegyes eredményekkel	47
3.2. Mi történt az első és a második világháború után?	52
3.3. A dekolonizáció és a „tervgazdaság”: a rossz modell választása	53
3.4. A nemzetközi adósságválság: „piacosítás és strukturális változás”	54

3.5. A kommunista rendszer összeomlása: a „sokkterápia” tévedése	55
3.6. Az „arab tavasz” kudarca: A „liberális demokrácia” hibája volt?	60
NEGYEDIK FEJEZET	64
A magyar nemzeti megújulás 1990-es programja	64
4.1. Összetett szerkesztési folyamat	64
4.2. A központi gazdasági kérdés: növekedés vagy megszorítás?	67
4.3. A bürokrácia kezelése: minden új kormány klasszikus kihívása	68
4.4. Kommunikációs és tartalmi kérdések	70
4.5. Hogyan valósult meg a program?	72
ÖTÖDIK FEJEZET	74
Külső adósság, forráshiány és válságkezelés	74
5.1. Forráshiány: a rendszerváltoztatás központi problémája	74
5.2. A magyar adósság nagysága és jellege.	79
5.3. Antall elutasítja a külső adósság nemteljesítését: helyes döntés.	86
5.4. Nem enyhül az adósságteher: az OECD-országok politikai alkalmatlansága és közönye	96
5.5. Közvetlen külföldi befektetések Magyarországon	97
HATODIK FEJEZET	106
Bankreform és monetáris politika	106
6.1. A kommunista „bankoktól” a valódi bankrendszer felé	106
6.2. A magyar kétszintű bankrendszer szerkezete	109
6.3. A Bankreform Bizottság	110
6.4. A Pénzügyminisztérium és a Központi Bank közötti feszültségek	126
6.5. A bankok mérlegének megtisztításáról szóló vita: ki fizesse a számlát?	129
HETEDIK FEJEZET	131
Privatizáció és a bankprivatizáció stratégiája	131
7.1. Az államosítástól a privatizációig: globális tendencia.	131
7.2. Megközelítések széles skálája: a német <i>Treuhand</i> tól a „kuponprivatizáción” át a „piaci privatizációig”.	135
7.3. Magyar privatizációs politikák és intézmények (<i>ÁVÜ</i> , Állami Vagyonügynökség)	139
7.4. A bankprivatizáció speciális esete	146
7.5. Az Antall-kormány privatizációval kapcsolatos eredményei	152
NYOLCADIK FEJEZET	157
A fenntartható növekedés feltételei - a Gazdaságstratégiai Munkacsoport (<i>GAM</i>)	157
8.1. A fenntartható növekedés feltételei megteremtése szükségességének felismerése	160
8.2. 1991. december: Antall miniszterelnök kinevezte a gazdaságstratégiával foglalkozó munkacsoportot	162

8.3. A munkacsoport jelentésének fő szempontjai - nagy hangsúly az intézményfejlesztésen és -erősítésen.	171
8.4. A csoport ajánlásai kormányzati politikává válnak.	178
8.5. Mennyire volt fontos a <i>GAM</i> ?	180
KILENCEDIK FEJEZET	186
Külkapcsolatok: Csatlakozás az európai és az atlanti Közösséghez	186
9.1. A kommunista birodalom összeomlása és a hidegháború békés befejezése	186
9.2. Egyedülálló történelmi lehetőség az euroatlanti közösséghez való csatlakozásra	187
9.3. Antall József: a nagyszerű nemzetközi államférfi	191
9.4. Magyarország helyének és szerepének biztosítása az újabb hidegháború utáni világban	195
TIZEDIK FEJEZET	201
Az első és a második Battelle-jelentés	201
10.1. Hogyan kerültem bele: életem lehetősége	201
10.2. Miniszterelnöki Tanácsadó Testület	203
10.3. Elkötelezettség, barátság és kemény munka	204
10.4. Miről szólt az első „Battelle-jelentés”?	205
10.5. Növekedés és intézményi reform: a második Battelle-jelentés	218
TIZENEGYEDIK FEJEZET	222
Fehér könyv a kommunizmus négy évtizedének örökségéről	222
11.1. A miniszterelnök javaslata és történelem érzéke.	222
11.2. A résztvevők nagyszámú és elkötelezett csoportja.	223
11.3. Időhiány, számítógépes és szoftveres komplikációk, és egyesek számára változó prioritások („nem túl kritikus a tervezet?”).	229
11.4. 1994 tavasza: túl késő a közzétételhez (?)	230
11.5. Utólag visszatekintve a tanulmány nemcsak releváns, hanem eredeti és lényegre törő is volt.	230
TIZENKETTEDIK FEJEZET	231
Antall József értékei	231
12.1. Modern gondolkodó és a tettek embere	231
12.2. Nyugati és magyar keretek	233
12.3. Liberális-konzervatív internacionalista	236
12.4. Idealizmus, realizmus és hazafiság a nacionalizmus ellen	237
12.5. Antall értékei: örökség Magyarország, Európa és Amerika számára	238
KÖVETKEZTETÉSEK	241
1. A politikai döntéshozatal és az eszmék szerepe a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatásban	241

2. Az Antall-kormány által végrehajtott rendszerváltoztatás tartós hatása.	242
UTÓSZÓ	247
BIBLIOGRÁFIA	250

BEVEZETÉS

1. Miért született meg ez a könyv? Miről szól?

Ez a könyv nagyon személyes. Több mint 30 éve gondolkodom a témán, és régóta tervezem, hogy megírom. Valójában a jelenlegi szerkezet és a fejezetcímek nagyon hasonlítanak az első tartalomjegyzék-tervezethez, amelyet már régen elkészítettem.

Az évek során egyre többet írtak az Antall-kormányról, az Antall-évekről, és Antallról mint személyről. Nem arról van szó, hogy Antall "divatos" téma; ezt a megnevezést ő nem szerette és elutasította volna. Inkább arról van szó, hogy Antall személyisége és munkássága nagyon fontos volt Magyarország, Európa és a világ történelmének egy döntő korszakában. Hagyatékának nem csak Magyarországon, hanem az egész világon meg kell maradnia, és meg is fog maradni azok körében, akik hisznek a felelős politikában, a közjóban, a békében és a nemzetközi együttműködésben, a politikai vezetők elszámoltathatóságában és a liberális demokrácia jövőjében.

Az európai kommunista uralom megszűnése, a hidegháború viszonylag békés befejezése és az ebből következő alapvető politikai, gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatás lehetőségei a 20. század tragédiákkal és válságokkal teli történelmének legfontosabb fordulópontjai voltak. A demokrácia és a szabadság modelljének győzelme a tekintélyelvűség és a totalitarizmus felett, valamint az új liberális demokráciák kiépítésének lehetősége valós volt, nem pedig átmeneti illúzió, ahogyan az is, hogy a nyugati közösség földrajzi és virtuális határai kiszélesedtek, miközben a tekintélyelvű rendszerek határai zsugorodtak.

A Szovjetunió és csatlósai hálózatának felbomlása fontos kiindulópont volt a "jobb világ" felé vezető úton, akárcsak a náci Németország és a többi tengelyhatalom legyőzése a második világháború végén. A hidegháború vége óta a jobb világgal kapcsolatos számos remény teljesülhetett és teljesült, éppúgy, mint 1947-49 után. A hidegháború vége óta eltelt több mint három évtizedben azonban számos kudarc, belső konfliktus, humanitárius és politikai válság, valamint a politikai elnyomás és a tekintélyelvűség újbóli megjelenése is bekövetkezett. Ma a világ az elmúlt 70 év legveszélyesebb válságától szenved, amelyet egy vérszomjas autokrata idézett elő. Egy olyan válságtól szenved, amely a fegyveres agresszió kiterjedésének és a nemzetközi rend megsemmisítésének kettős veszélyét jelenti.

Amikor ezeket a sorokat írom, Putyin bűnös politikájának kimenetele még nem tudható. Az azonban biztos, hogy nem szabad hagyni, hogy az orosz "erős ember" ráerőltesse akaratát Ukrajnára, Európára és a világra. Nem, ha a jövőben is békében és szabadságban akarunk élni. Ezért a történet, amelyet ebben a könyvben megpróbálok elmesélni, korunk és a jövő szempontjából is fontos. Releváns, mert az elnyomás tartós következményeiről és az ezek leküzdésére tett erőfeszítésekről szól. Azok, akik elég szerencsések voltak közülünk ahhoz, hogy ezeket az erőfeszítéseket testközelből láthatták, kötelességük elmondani a történetüket. Alapvetően ez a célja a könyvemnek.

Mi tehát az én történetem? Miért voltam meggyőződve arról az elmúlt 30 évben, hogy olyan mondanivalóm van, ami különbözik azoktól az elemzésektől és visszaemlékezésektől,

amelyeket mások, köztük barátaim írtak ugyanarról az időszakról, és amelyeket ez a könyv tartalmaz? A válasz nagyon egyszerű. Amint azt az első és második Battelle-jelentéssel foglalkozó 10. fejezetben tárgyalom, e könyv bizonyos értelemben a magyar gazdaság átalakulásáról, a lepusztult kommunista tervgazdaságból "normális" európai piacgazdasággá való átalakulásáról szóló elemzéseim és nézeteim harmadik, befejező kötete.

A három tanulmányt két közös szál köti össze. Az első, hogy mindhárom a magyarországi rendszerváltoztatással foglalkozik. Az első röviddel a rendszerváltoztatás folyamatának kezdete előtt készült. A második annak a páratlan szellemi és politikai folyamatnak a mellékterméke volt, amelyben részt vettem, amely maga a rendszerváltoztatás volt, és amely a könyv címében jelzett időszak közepén fejeződött be. A mostani harmadik kötet tervezése, mint fentebb jeleztem, az 1994-es választások után kezdődött, akkor, amikor a rendszerváltoztatás *de facto* már befejeződött.

A második közös szál a három különböző, de egymást kiegészítő nézőponthoz kapcsolódik, amelyekből a tanulmányok készültek. Az első a tanulmány magyar fordításának címében jelzett "nyugati nézőpont" volt, és a jelentés elsősorban a jövőre tekintett. A második nézőpont mind nyugati, mind magyarországi szemszögből készült, és egyaránt foglalkozik a jelennel és a jövővel. Végül ennek a mostani könyvnek a perspektívája szintén nyugati és magyarországi, de végérvényesen a múlttal foglalkozik. Bizonyos értelemben bezárult a kör az elmélkedéseimben.

Miről szól a könyv?

Ez a könyv a magyarországi kommunista, egypárti, tekintélyelvű politikai rendszer liberális, demokratikus parlamentáris rendszerré történő átalakulásával foglalkozik, és Antall miniszterelnök szerepével ebben a folyamatban. E könyv nem a magyarországi rendszerváltozás teljes és rendszerezett története, és nem is a néhai miniszterelnök életrajza.

A tárgyalt konkrét témákat a következő kritériumok (vagy lehetőleg ezek kombinációja) alapján választottam ki: (1) a témák, a kihívások és a lehetőségek jelentősége; (2) közvetlen ismereteim a témákról, illetve az, hogy közel álltam-e a róluk folytatott vitákhoz; (3) ismereteim a miniszterelnök és kormánya gondolkodásáról és döntéseiről; és (4) azok a témák, amelyekkel kapcsolatban a közreműködésem azonosítható.

A rendszerváltozásnak több aspektusa van - gazdasági, politikai, társadalmi, intézményi, ideológiai, belföldi és külföldi. Noha a rendszer alapos megváltoztatása - különösen, ha sikeres - egy egész nemzetet és országot érint, néhány egyén kivételes szerepet játszik a folyamatban.

A rendszerváltoztatás, rendszerváltozás kifejezésnek több, egymással összefüggő jelentése van. Használható egy cél leírására: remény és vágy egy másik, jobb, szabadabb rendszer iránt, amelyben az emberek élni szeretnének. Amikor az emberek rendszerváltoztatásra gondolnak vagy rendszerváltozásról beszélnek, utalhatnak egy meglévő (általában elnyomó, nem szabad) politikai rend negatív jellemzőire, és egy olyan rendszer pozitív aspektusaira is, amely a meglévő rendszer helyébe hivatott lépni. Az emberek legtöbbször többet tudnak az előbbiről - arról, amelyiknek a megszüntetését remélik -, mint arról a rendszerről, amelynek a régít

kellene felváltania. Ez azonban nem mindig van így. Előfordulhat, hogy az emberek szívesen elfogadnának egy olyan rendszert, amely bizonyos új, jól meghatározott jellemzőkkel rendelkezik, de sokkal kevésbé vannak tisztában azzal, hogy a régi rendszer mely jellemzőit kell eltörölni ahhoz, hogy a rendszerváltoztatás végbemehessen. A rendszerváltoztatás olyan folyamatra is utal, amelynek során egy egész ország teljes és tartós átalakuláson megy keresztül, valamint utal e folyamat eredményére.

Amint az a tartalomjegyzékre vetett első pillantásból kiderül, gazdasági kérdések dominálnak az elbeszélésben. Ez azonban nemcsak annak köszönhető, hogy közgazdász vagyok, és hogy tanácsadói munkámnak gazdasági kérdésekhez volt köze. Az is indokolja ezt, hogy a rendszerváltozás folyamatában a magyar gazdaság állapota és jövője volt a legfontosabb kérdés - a diktatúra megszüntetésének és a működő demokrácia megteremtésének lehetősége után. A gazdaságra való összpontosítás nem jelenti azt, hogy ma alábecsülém, vagy akkoriban alábecsültem volna a politikai dimenzió jelentőségét a rendszerváltozásban, Antall József gondolkodásában és egyedülálló eredményeiben.

2. Háttér, források, személyes tapasztalatok

E könyv háttéréről fontos tudni, hogy 1990 januárjától 1993 decemberéig Antall József személyes tanácsadója voltam. 1970-től 1995-ig a Battelle genfi kutatóközpontjainak vezető kutató közgazdásza voltam. A Battelle Memorial Institute, amelynek székhelye az Ohio állambeli Columbusban van, a világ legnagyobb független, nonprofit kutatási szervezete volt és maradt. Munkaterületem a gazdasági elemzés és előrejelzés volt. A Battelle-Genf sok éven át az egész Battelle szervezet legnemzetközibb eleme volt. Mindannyian projektalapon dolgoztunk, és a legtöbb kutatásunk interdiszciplináris volt. A Battelle alapvetően tudományos és technológiai alapú szervezet, de abban az időben a közgazdaságtan és a techno-gazdaságtan jelentős részét tette ki a tevékenységének, különösen Genfben. Méretét és hosszú múltját tekintve viszonylag kevesen tudnak a Battelle létezéséről, nem is beszélve arról, hogy ismernék kutatási területeinek terjedelmét. Ennek oka igen egyszerű: az egyetemi kutatókkal ellentétben a Battelle munkatársai általában nem publikálják munkájuk eredményeit. A projektek "szponzorai" döntenek arról, hogy az eredményeket a közvetlen felhasználók viszonylag szűk körén túl is terjeszteni kell-e.

A Battelle-nél eltöltött több mint negyed évszázad alatt számos projektért voltam felelős, sokféle témában, módszertannal, földrajzi kiterjedéssel és szponzor típusal. A fő földrajzi fókusz Európa (elsősorban Nyugat-Európa) volt, de kiterjedt munkát végeztem Amerikában (különösen az Egyesült Államokban), Ázsiában (elsősorban Japánban), Ausztráliában és a Közel-Keleten is. Az előrejelzés, a forgatókönyvek és a modellalkotás szintén fontos részét képezte munkánknak és tapasztalatainknak.

Magyarországon születtem, és 1956 decemberében, 18 éves koromban hagytam el az országot. Néhány hétig a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Közép-ázsiai Intézetének hallgatója voltam, de az igazi érdeklődésem a nemzetközi kapcsolatokra irányult. Erre a szakra nem tudtam felvételt nyerni, mert a családom nem rendelkezett a szükséges (kommunista) háttérrel. Az ország elhagyása után felvételt nyertem a svájci Genfi Egyetemre, ahol 1957 májusában már ösztöndíjjal kezdhettem meg a közgazdasági és nemzetközi

kapcsolatok szakot, mint oly sok menekült társam. A Genfi Egyetemen és a genfi székhelyű Graduate Institute of International Studies-ban szereztem meg a *licenciátusomat* és a doktori címemet.

A gazdasági rendszerek, a gazdaságpolitikák és a gazdasági rend tartoztak a szakmai érdeklődésem körébe mind a genfi Battelle-nél, mind a New Yorkban nemzetközi közgazdászként eltöltött évek alatt. Bár a kommunista években nem dolgoztam magyarországi projektben vagy magyar szervezetnek, a magyarországi és a "szovjet táborban" zajló események követése hosszú éveken át, sőt már diákkorom óta személyes és szakmai érdeklődésem részét képezték. Így 1988-1989-ben, mint sokan mások, én is tisztában voltam azzal, hogy változások történnek. Hogy ezek a változások meddig mehetnek el, azt nem tudtam. 1989 őszén egy sor megbeszélés után sikerült svájci támogatással egy kutatási projektet elindítanom Magyarország gazdasági helyzetéről és kilátásairól, valamint az ezzel kapcsolatos gazdaságpolitikai következményekről. E projekt kutatásai során volt alkalmam először találkozni Antall Józseffel a svájci nagykövet társaságában. Ezen a reggeli találkozón folytatott beszélgetés során a nagykövet, aki jól ismerte Antallt, mesélt neki a Battelle-ről és arról a fajta független kutatásról, amellyel a Battelle foglalkozik. Válaszul Antall elmondta a nagykövetnek, hogy mit tudott dédapámról, Hieronymi Károlyról, és arról, hogy milyen történelmi szerepe volt Magyarország infrastruktúrájának fejlesztésében és modernizációjában a 19. század utolsó évtizedeiben ¹. Én pedig beszámoltam szakmai tapasztalataimról és genfi diákéveimről a néhai Wilhelm Röpke, a szociális piacgazdaság koncepciójának egyik "atyja" tanítványaként.

A kutatási projekt, amelyben mintegy tizenöt nyugati szakértő vett részt, 1990 januárjára készült el. A kutatást lezáró jelentést budapesti szakértők, kormánypárti és ellenzéki politikusok is megkapták. A budapesti svájci nagykövet úgy értékelte a jelentést, hogy az Svájc hozzájárulása a Magyarországon zajló átalakulásról szóló vitához. Az egyik legfontosabb ajánlás az volt, hogy a szabad Magyarországnak meg kell kísérelnie a "szociális piacgazdaság" kialakítását. Jelentésünk következtetései és ajánlásai nagymértékben eltértek egy másik jelentésétől, amely - mint később megtudtam - a politikai spektrum másik oldaláról érkező számos szakértő részvételével készült.

E könyv forrásai

A könyvben a lábjegyzetek az egyes fejezetekben felhasznált publikált vagy publikálatlan könyvekre, cikkekre és egyéb dokumentumokra való hivatkozásokat tartalmazzák. A kötet végén található válogatott bibliográfia a felhasznált főbb források gyűjteményét tartalmazza.

¹ Hieronymi Károly, (1836-1911) kiemelkedő liberális magyar politikus és mérnök, Tisza Kálmán követője. 1892-1895 között belügyminiszter, 1903-1905 és 1910-1911 között kereskedelmi miniszter volt. A magyar politikában betöltött szerepét szemlélteti a Vázsonyi Vilmosmal vívott választási párharca (in: Csörgő, Hugo és Balassa, József, szerkesztők (1927): *"A Vázsonyi-Hieronymi választás"*, in: *Vázsonyi Vilmos Beszédei és Írásai, Országos Vázsonyi Vilmos Emlékbizottság*, Budapest, első kötet, harmadik rész, első fejezet, 295-313. o).

Különösen érdekesek azok a könyvek és cikkek, amelyeket Bod Péter Ákos² és Jeszenszky Géza írtak és publikáltak, akik nemcsak különösen közel álltak Antallhoz a könyvben tárgyalt teljes időszakban, hanem a mai napig írnak Antallról, és újra kiadják a néhai miniszterelnök írásait.³ Számos más írás is született barátaimtól és Antall csapatának tagjaitól, amelyeket szívesen olvastam és felhasználtam elemzésemben, még akkor is, ha e fejezet lábjegyzeteiben nem szerepelnek.

Az egyik legfőbb gyengeségem, hogy nemcsak szeretek olvasni, hanem javíthatatlan papírgyűjtő is vagyok: könyvek, újságok, kiadott és kiadatlan szövegek, tervezetek, történelem, irodalom, gazdaság, költészet, utazás, nem is beszélve a régi és újabb enciklopédiákról. Ennek a szokásnak jelentős a fizikai és lelki súlya, különösen azért mert számos ország, város, nyelv és kultúra iránt érdeklődtem és szereztem tapasztalatokat. Ugyanakkor vitathatatlan előnyei is vannak: megnyitja az ember elméjét, felkészít az új és váratlan témákra és kihívásokra. Az "előre olvasás" volt az, ami számos jövőbeli feladatra, kihívásra és lehetőségre felkészített: a kíváncsiság és a "papír" iránti szenvedély számos lenyűgöző találkozáshoz vezetett az életem során emberekkel és eszmékkel.

Mindez azt jelenti, hogy az alatt a négy év alatt, amíg intenzíven foglalkoztam a Magyarországgal kapcsolatos kérdésekkel, jelentős mennyiségű papírt halmoztam fel: egy olyan gyűjteményt, amelynek sok más témához kapcsolódó anyaggal kell versenyeznie a helyért. Az anyag heterogén, nagy része magyar nyelvű, de jelentős része angolul, kisebb része pedig más európai nyelveken íródott. Könyvek, cikkek, kutatási jelentések, újságok, beszédek, memorandumok és vázlatok álltak rendelkezésre a könyv fejezeteinek megírásához.

Személyes tapasztalatok

² Bod Péter Ákos: in: Blejer, Mario I. and Coricelli, Fabrizio, Editors (1998): *"Hol tart ma a három ország, hol tart a rendszerváltozásuk? Három ország, három történet, három szereplő: Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában - Ahogy Leszek Balcerowicz, Bod Péter Ákos, és Václav Klaus látta"*. Széphalom Könyvkiadó, Budapest, pp. 128-214. Ez egy korábbi mű bővített, magyar nyelvű változata: Blejer, Mario I. és Coricelli, Fabrizio, szerkesztők (1995): *The Making of Economic Reform in Eastern Europe*. Edward Elgar, Aldershot.

³ Jeszenszky Géza: "Bevezetés: Jeszenszky, Géza, szerkesztő (2008): Antall József és a világ" in: Jeszenszky, Géza, szerkesztő (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Antall József Alapítvány, Budapest, pp. 15-48; Bod Péter Ákos: "Antall József, Magyarország miniszterelnöke", in Jeszenszky, Géza, Szerkesztő (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Antall József Alapítvány, Budapest, pp. 49-65; Jeszenszky, Géza, Kapronczay, Károly és Biernanczy, Szilárd, Szerkesztők (2006): *A Politikus Antall József - Az Európai Úton*, Mundis Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest; Jeszenszky, Géza, szerkesztő (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Antall József Alapítvány, Budapest.

Mik voltak a legfontosabb személyes élményeim a magyar rendszerváltoztatás négy éve alatt? Mi volt a legkedvesebb? Mi volt a legfrusztrálóbb? Mire emlékszem a legvilágosabban?

Ebben a fejezetben csak néhányat tudok megemlíteni munkám és tapasztalataim legfontosabb aspektusai közül. A könyv további részében e címszó alatt több részletet találunk majd, de nem túl sok "anekdotát". Sajnos nem tartozom a sok magyar közé, akik született mesemondók.

Kétségtelen, hogy a legnagyobb, legkedvesebb, életre szóló élményem az volt, hogy testközelből láthattam és részese lehettem a magyar rendszerváltoztatás folyamatának, és részese lehettem Antall csapatának. Ez lehetővé tette számomra azt is, hogy nagyra értékeljem Antall személyiségét, emberi és vezetői kvalitásait és eredményeit.

Nem voltam a magyar kormány alkalmazottja, nem kaptam fizetést Magyarországtól. Tanácsadói állásom bármikor, rövid határidővel megszűnhetett. Az érzést, hogy tapasztalatom és munkám hasznos lehet, Antall is osztotta. Ez volt jelenlétem és tevékenységem alapja. Ennek a tapasztalatnak fontos dimenziója volt az Antall munkatársaival való szoros kapcsolat: egy közös és fontos célt szolgáló csapat tagja lehettem. Sok esetben ezek a kapcsolatok tartós baráti kapcsolatokká fejlődtek.

Nem volt személyes vagy szakmai ambícióm arra, hogy tartósan Magyarországon maradjak. Az időtartamot tekintve a legtöbb, amit reméltem (és elértem), hogy a parlamenti ciklus végéig, a következő, 1994 tavaszán esedékes választásokig a csapat tagja lehessenek. Ezt kezdettől fogva tudtam. Ez a tudás segített függetlenségem biztosításában, és azt hiszem, javította azt a képességemet is, hogy az akkori idők bonyolultsága mellett a lehető legobjektívebben ítéljem meg az embereket, az ország állapotát, a különböző helyzeteket és a politikai döntéseket.

Az egyik élmény, amit nagyon élveztem - ahogy egész szakmai életem során - az volt, hogy találkoztam emberekkel és megvitattam a munkájukkal kapcsolatos kérdéseket. Még diákkoromban megtanultam, amikor az Egyesült Államokban kutattam a doktori disszertációmhoz kapcsolódóan, ami a hivatásos kutatóként eltöltött évek alatt újra és újra megerősítést nyert, hogy az emberek minden pozícióban, beleértve a legmagasabb szinteket is, szeretnek beszélni a munkájukról. Olyan kérdésekről, problémákról és sikerekről is mesélnek, amelyek új perspektívákat mutathatnak, és arról is, amit még soha nem fogalmaztak meg írásban, és még kevésbé publikáltak. Az ilyen típusú beszélgetések lefolytatásához mindkét fél részéről diszkréció és bizalom szükséges. Még azokkal is, akikkel esetleg először találkozik az ember. Tisztelem a jó újságírást, és nagyon elszomorít a jó újságírást és a jó tudósítások hanyatlása az elektronikus közösségi média korában, de még a régi időkben is nehéz volt az újságíróknak ilyen jellegű beszélgetést folytatniuk a szakértőkkel és a döntéshozókkal. Még ha híresek is voltak arról, hogy tisztelték a "forrásaikat", szakmai céljuk az információ terjesztése volt, nem pedig a megismerés.

Sok fiatal és kevésbé fiatal emberrel is találkoztam, akikkel kötetlen beszélgetéseket folytattam, amelyeknek semmi közük nem volt a politikához vagy a gazdasághoz, sem az ő vagy az én munkámhoz. Könyvekről, színházról, filmekről, nyelvekről, utazásokról vagy ételekről beszélgetni ugyanolyan érdekes Magyarországon, mint Brazíliában, Japánban vagy

Franciaországban. Az emberek mindennapi élete egy ország alapja, és ezek a beszélgetések ugyanannyit elárulhatnak a jövőről, mint a múltból.

Kevésbé pozitív megjegyzésként szeretnék megemlíteni egy visszatérő, frusztráló tapasztalatot: Antall miniszterelnök úr és a kormány kritikáját hallani olyan emberektől, akik sokkal toleránsabbak és megértőbbek voltak a Kádár-rendszerrel szemben⁴, mint Magyarország első szabadon választott posztkommunista demokratikus kormányával szemben. Tudtam, hogy ez a fajta kritika a szólásszabadság része egy demokráciában. Mégis nehezen értettem meg néhány közeli genfi barátomat, akik hozzám hasonlóan magyar származásúak voltak, amikor megalapozatlan kritikát fogalmaztak meg az Antall-kormányral kapcsolatban, és nem voltak hajlandók elismerni a kormány erőfeszítéseit, vagy meghallgatni, amikor megpróbáltam elmagyarázni nekik a kommunista rezsim öröksége kezelésének összetettségét és nehézségeit. Nem mindegyikük volt ilyen - mégis kissé keserű lecke volt ez mind a barátságról, mind a politikai valóság megértéséről.

3. Jelenlegi és jövőbeli jelentőségről

Amint már említettem, úgy vélem, hogy e könyv története, a benne szereplő elemzések és következtetések az elmúlt években aktualitást nyertek, és a jövőben is érdekesek maradhatnak. Ez a nézet a mai Magyarország és a világ helyzetének olvasatán alapul. Ezt támasztják alá azok az érvek és biztatások, amelyeket hasonlóan gondolkodó barátaim közelmúltbeli írásaiban találok.

A mai politikai környezet meghatározó jellemzője a feszültség egyrészt a liberális demokrácia és a nemzetközi együttműködés, másrészt az erősödő nacionalizmus és tekintélyelvűség között. Ez nemcsak az eszmék, az elméletek és a politikai rendszerek szintjén jelent nyílt konfliktust, hanem egyre inkább katonai szinten is, amelyet az orosz agresszió és az Oroszország bűnös magatartását elnéző vagy támogató országok idéznek elő.

A nyugati demokráciákban számos politikus, újságíró és más megfigyelő fejezte ki félelmét, hogy egy "új hidegháború" előtt állunk. Valójában már most is egy hidegháború közepén vagyunk, amelynek középpontjában a második világháború vége óta a legvéresebb, legbrutálisabb és legpusztítóbb háború zajlik európai földön. Nemcsak, hogy nem látszik igazságos és békés kiút, hanem a demokrácia elleni agresszív háborúk állandósulása és esetleges földrajzi kiterjesztése is várhat ránk.

⁴ Kádár János magyar kommunista vezető volt, 32 éven át a Magyar Szocialista Munkáspárt főtitkára. Vezetésére a könyörtelen reálpolitika volt jellemző. Az 1956-os magyar forradalom után Kádár váltotta Gerő Ernőt a párt főtitkáraként, és eleinte részt vett Nagy Imre forradalmi kormányában. Nem sokkal hatalomra kerülése után elrendelte Nagy kivégzését. Kádár rendszerét a proletariátus diktatúrájának nevezték. Kulcsszerepet játszott abban, hogy a Magyarországot vezető Nagy Imre szovjetellenes kormányát szovjetbarát rendszer váltsa fel. Kádár hosszú pályafutását Magyarország kommunista vezetőjeként annak köszönhetné, hogy ügyesen ötvözte a magyar fogyasztóknak tett engedményeket a Kremlben székelő urai iránti rendíthetetlen hűséggel.

A kommunisták (nem csak a "sztálinisták") és számos "útitársuk" úgy tettek, mintha az eredeti hidegháború az amerikai (nyugati) imperialisták hibája lett volna, vagy legalábbis "Kelet" és "Nyugat" egyformán megosztott felelősséget viselt volna a háború kitöréséért és elhúzódásáért. A magyarok jól tudják és mindig emlékezniük kell arra, hogy a 20. század egyik legfontosabb fejleményének ez az értelmezése kezdettől fogva mennyire téves volt és ma is az.

A hidegháborút egy jogos reakció indította el, amelyet az váltott ki, hogy a Szovjetunió az általa a második világháború végén megszállt országokra (köztük Magyarországra) rákényszerítette kommunista totalitárius ideológiáját és elnyomását. A NATO, az OECD és az európai integráció célja a demokrácia kiépítése és védelme, valamint a kialakulóban lévő nyugati közösség tagjainak hatékony kollektív biztonsága volt. A kommunista elnyomás alóli felszabadulásra és a demokráciák közösségéhez való csatlakozásra irányuló magyar kísérletet a Vörös Hadsereg szétzúzta. Ez világosan megmutatta, hogy az orosz kommunizmus nem tűrt politikai szabadságot az uralma alatt álló területen.

Putyin Oroszországnak tetteit és retorikáját ugyanaz az ideológia és stratégia motiválja, amely eredetileg megfosztotta a Szovjetunió és a szovjet szatellit államok lakosságát a szabadságtól és az önrendelkezéstől, és különösen a stabil demokratikus politikai rend kiépítésétől. Ahogy az 1940-es évek második felében történt, a zsarnokság fenyegetése a demokráciák reakcióját váltotta ki. Ha ma a világ ismét két oldalra oszlik - azokra, akik egyszer s mindenkorra el akarják pusztítani a demokráciát, és azokra, akik készek segítséget nyújtani a zsarnoksággal szembeni ellenálláshoz -, az nem a Nyugat hibája.

A magyar rendszerváltoztatás idején világos volt, hogy a kommunista Oroszország tetteinek milyen következményei voltak Magyarországra nézve az azt megelőző 40 évben. Mind az a nehézség, amellyel az Antall-kormánynak és az egész országnak meg kellett küzdenie, a kommunista uralom öröksége volt.

4. Köszönetnyilvánítás

A jelen kötetben leírt négy év számomra egyedülálló emberi élményt jelentett. Középpontjában természetesen Antall József és a rendszerváltozáshoz kapcsolódó munka, eszmék és értékek álltak. Antall mellett sok embernek vagyok hálás azért, hogy részese lehettem a világ olyan átalakulásának, amire életemben nem számítottam.

Az elmúlt harminc évben szinte folyamatosan foglalkoztatott ennek a könyvprojektnek a gondolata. Hálás vagyok családom tagjainak, akik folyamatosan bátorítottak, hogy tartsam életben ezt az emléket, és végül befejezzem e könyv kéziratát.

Az alábbi rövid lista tartalmazza mind a családtagok, mind azon személyek nevét, akiknek a neve különösen közeli emlékeket idéz fel e könyv témájához kapcsolódóan. Ez a lista korántsem teljes, és remélem, senki sem sértődik meg azon, hogy nem szerepel benne.

Andorka Rudolf, Antall József és Antall Klára, Bába Iván, Báger Gusztáv, Bányai Miklós, Batthyány Ádám, Bod Péter Ákos, Botos Katalin, Cséfalvay Zoltán, Csuhaj Imre, Czákó Gábor, Amb. Dahinden, Entz Géza, Ferencz Csaba, Forrai István, Granasztói György,

Hegedűs Ibolya, Hieronymi András, Hieronymi Katalin, Hieronymi Károly, Hieronymi Gábor és Josephine, Hieronymi Pál és Magda, Christianne Humbert, Jeszenszky Géza, Kádár Béla, Michael Kaeser, Kiss Gy. Csaba, Koblencz József, Kodolányi Gyula, Laczay Éva és István, Alexander Lamfalussy, Alexis Lautenberg, Mádl Ferenc, Martonyi János, Matolcsy György, Mellár Tamás, Nagy László, Nagy Zoltán, O'sváth György, Pongrácz Tibor, Ódor László, Pungor Ernő, Rabár Ferenc, Jean-Pierre Roth, Szabad György, Szabó Iván, Szabó Tamás, Pelsőczy-Szabó Miklós, Takácsy Gyula, Charles Thomas, Tóth Hajnalka, Robert Triffin, Tar Pál, Várnai Erzsébet és Vukovich György.

A barátok közül, akik szintén úgy gondolták, hogy a könyvet be kell fejezni, kiemelkedik Bod Péter, Szabó Tamás, Jeszenszky Géza és Kodolányi Gyula. Külön hálás vagyok Szabó Tamásnak és Bod Péternek a kötet megjelenésében nyújtott segítségükért. Nélkülük a könyv biztosan nem jelent volna meg.

Végezetül mély hálával tartozom a kiadónak és munkatársainak, valamint azoknak, akiknek a támogatása lehetővé tette ezt a projektet.

5. A fejezetek áttekintése

A tartalomjegyzékkel együtt ez a rész áttekintést kíván adni az olvasónak a könyv szerkezetéről. A fejezeteket rövid bekezdések írják le. Céljuk, hogy utaljanak a legfontosabb kérdésekre és következtetésekre, de az információ mennyiségét tekintve nem konkurálnak magukkal a fejezetekkel.

Előszó. Az *Előszó* fő célja, hogy meghatározza Antall József történelmi szerepét és legfőbb érdemeit a magyarországi rendszerváltoztatás tekintetében, valamint rangját korunk kiemelkedő nemzetközi államférfiai között.

Az első fejezet az 1980-as évek gazdasági, monetáris és társadalmi válságát mutatja be, amely a kommunista rendszer öröksége volt, és amellyel az Antall-kormány meg kellett birkóznia, hogy megakadályozza a belső és külső monetáris és gazdasági összeomlást.

A második fejezet Antall miniszterelnök és kormánya programjának egyik fő célkitűzését tárgyalja: a szociális piacgazdaság európai modelljének magyarországi átvételét.

A harmadik fejezet az európai országokban és a világban lezajlott rendszerváltoztatás sikerét és kudarcát tárgyalja napjainkra és hosszabb történelmi távlatra tekintve.

A negyedik fejezet az 1990-es *Nemzeti Megújulás Programja* kidolgozásának és elfogadásának, valamint a program végrehajtásának összetett folyamatát írja le.

Az ötödik fejezet a legfontosabb problémákkal foglalkozik, amelyekre a kormánynak megoldást kellett találnia: az általános forráshiánnyal, az ország nagy külső adósságával és nagyon alacsony külső tartalékaival, valamint a vezető OECD-tagországok pénzügyi támogatásának hiányával.

A hatodik fejezet a bankszektor átalakulását, a monetáris és banki elméletben és gyakorlatban bekövetkezett változásokat, valamint az Antall miniszterelnök által kinevezett *Magyar Bankreform Bizottság* munkáját tárgyalja.

A hetedik fejezet a rendszerváltoztatás egyik központi kérdését tárgyalja: a privatizációs stratégiákat és a magánszektor bővítésének ösztönzését. Több más országgal ellentétben Magyarország összességében a piaci megközelítést választotta. Az egyik probléma, amellyel nemcsak Magyarországon, hanem az egész volt COMECON-régióban találkoztunk, a privatizálandó eszközök túlkínálata, valamint a magánmegtakarítások és így a privatizálandó vállalatok megvásárlásához rendelkezésre álló tőke hiánya volt.

Nyolcadik fejezet. A fenntartható növekedést gátló különböző akadályok csökkentésére irányuló szisztematikus stratégia kidolgozása érdekében Antall miniszterelnök magas szintű *gazdasági stratégiai munkacsoportot (GAM)* hozott létre. E csoport egyik vezető tagjának nemrégiben tett megjegyzése szerint "a GAM-jelentés és az ajánlások a rendszerváltoztatás gazdaságpolitikai stratégiájának tekinthetők".

A kilencedik fejezet témája a rendszerváltoztatás és Magyarország külkapcsolatai. A legfontosabb cél az volt Magyarországnak, hogy minél előbb teljes jogú tagjává váljon az Európai Közösségnek és a NATO-nak. Miközben a magyarok többsége helyesli az ország európai uniós és nyugati közösségi tagságát, létezik egy kisebbségi vélemény is, amely nyugatellenes és euroszeptikus véleményeket tükröz.

A tizedik fejezet a magyar gazdaságról és gazdaságpolitikáról szóló két "Battelle-jelentéssel" foglalkozik, amelyeknek én voltam a fő szerzője. Az első tanulmány 1990 januárjában készült el, a második pedig 1991 végén, azaz az Antall-kormány második évének vége felé.

Tizenegyedik fejezet. 1993 tavaszán Antall miniszterelnök úr felkért, hogy szervezzek és vezessek egy kiváló szakértőkből álló csoportot, hogy készüljön egy tanulmány a *negyvenéves magyarországi kommunista rendszer gazdasági és társadalmi örökségéről*. Ennek a részletes és ambiciózus tervezetnek a tervezete 1994 elejére elkészült, de sajnos különböző okok miatt soha nem jelent meg.

Tizenkettedik fejezet. E fejezet címe: "Antall József értékei". Ez a fejezet arról szól, hogy megpróbáljuk megérteni a néhai miniszterelnök összetett személyiségét, aki modern gondolkodó és a tettek embere volt, nyugati és magyar keretek között. Liberális-konzervatív internacionalista, idealista és realista kereszténydemokrata, inkább hazafi, mint nacionalista volt. Az Antall által képviselt értékek nemcsak Magyarország, hanem Európa és Amerika számára is fontos örökség maradnak.

Következtetések. A következtetéseket röviden két címszó alatt mutatjuk be: (1) a politikai döntéshozatal és az eszmék szerepe a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatásban, valamint (2) az Antall-kormány által véghezvitt rendszerváltoztatás tartós hatása.

Utószó. A kötetet a jövőre vonatkozó kérdés zárja: a könyvből és a világ változó környezetéből levonható tanulságok fényében pesszimisták vagy optimisták legyünk a liberális demokrácia jövőjét illetően Magyarországon és a világban?

ELŐSZÓ

Antall József miniszterelnök személye és történelmi szerepe

1. Antall József: a 20. század legnagyobb magyar államférfija.

Az életrajzok és önéletrajzi írások az írástörténet óta az olvasók kedvencei. Gyakorlatilag minden civilizációban bőséges irodalom született a nagy politikai vezetők életéről, koráról és eredményeiről. A nyugati ókorban említhetjük például Plutarkhosz összehasonlító életrajzeit vagy Thuküdidész Periklész történetét. Egészen a közelmúltig ezek a szövegek képezték a gyermekek sok generációjának világképét formáló oktatási programok középpontját.

A magyarok számára a nagy nemzeti vezetők listáján olyan nevek szerepelnek, mint Rákóczi, Kossuth, Széchenyi vagy Deák Ferenc. (Mondanom sem kell, hogy a kommunista rendszer alatt új nevek kerültek fel a listára, és a hagyományosak életét a párt ideológiájához igazították.) Az, hogy ki kerül fel a múlt nagy vezetőinek listájára, nemcsak a tényleges történelmi teljesítmény, hanem divat vagy rosszabb esetben ideológiai cenzúra kérdése is. Mint a közelmúltban kiderült, cenzúra nemcsak autoriter rezsimekben, hanem modern demokráciákban is létezhet, vagy legalábbis szorgalmazható. Sokunk számára zavarba ejtő gondolat, hogy egyesek szerint például Thomas Jeffersont vagy George Washingtonot törölni kellene a "nagy emberek" listájáról, és megszűnnének az amerikai köztársaság és a szabad, alkotmányos kormányzás alapítójaként általánosan elismertnek lenni, és "az egyenlőség ellenségeivé" kellene őket degradálni.

Guillermo Ferrero olasz történész volt, aki a Római Birodalom ötkötetes történetét írta meg, amelyben alaposan bírálta a 19. században elterjedt nézeteket, amelyek Cézárt és a hatalom megszállottságát bálványozták. Ferrero meggyőződéses demokrata volt. Az első világháború vége után a fasizmus és Mussolini szókimondó kritikusa lett. Sikerült megszöknie Olaszországból, és Svájcban talált menedéket. Tudományos pályafutását a Graduate Institute of International Studies történészprofesszoraként folytatta, amely a liberális gondolkodók Hitler és Mussolini általi üldözése elől menekülő tudósok számára nyújtott menedéket.

Soha nem találkoztam Ferreróval, mivel már sok évvel azelőtt meghalt, hogy én is egyike lettem azoknak a magyar menekült hallgatóknak, akiket az 1956-os magyar forradalom után a Graduate Institute befogadott. Ferrero írásai és szellemisége azonban még mindig jelen volt az Intézetben, és az egyik tanulság, amit megtartottam, az volt, hogy kritikusan szemlélem a növekvő hatalmat felhalmozó politikusok bálványozását, akik nyugdíjba vonulásuk után is ragaszkodnak a hatalomhoz. Ferreróval együtt egészséges szkepticizmust alakítottam ki az úgynevezett "nagy ember-elmélettel" szemben.

Ezek a bevezető megjegyzések azért szükségesek, hogy eloszlassam azt a benyomást, hogy Antall Józsefet a "nagy emberek" kategóriájába sorolnám, akiket életük során vagy azt követően hősként tisztelnek. Miért tartom mégis helyesnek, hogy Antallt "a 20. század legnagyobb magyar államférfiának" nevezem? Véleményem szerint ez nem a magasztos hősímádat kifejezése, hanem egy módja annak, hogy megértsük mind Antallt és államférfiúi

tevékenységét, az ország legmagasabb tisztségének gyakorlása előtti és alatti körülményeket, mind Magyarország elmúlt 100 évének hányatott történelmét.

Elég hosszú a 20. századi magyar politikusok listája, akiknek a nevét nem csak a történészek és más szakemberek ismerik. Néhányan közülük rendkívül tehetségesek voltak, másoknak viszont megkérdőjelezhető volt a jelleme és a múltja. Még akkor is, ha a legrosszabbaktól eltekintünk, akik a bal- vagy jobboldali, véres kezű diktatúrák, a 20. század magyar tragédiájának (a régió többi részén és Európa más részein zajló nemzeti tragédiák variációjának) részét képező rezsimek részesei voltak, gyakorlatilag valamennyi politikus élettörténetére rányomta bélyegét az idejétmúlt vagy rendezetlen politikai doktrínák, döntések, események, hibák öröksége, vagy egyszerűen csak az, hogy nem tudtak vagy nem akartak túllépni azon, amit jogosan vagy tévesen országuk földrajzi helyének és történelmének megváltoztathatatlan terheként érzékelték. Néhányan közülük bátran megpróbáltak ellenállni, sőt, visszafordítani a belföldi vagy külföldi fejleményeket, de végül kudarcot vallottak.

A "történelmi determinizmus" nem túl dicséretes ideológia vagy a politikai és történelmi elemzés vagy előrejelzés eszköze. Mindazonáltal a magyar politikai rendszer néhány nem túl vonzó vonása - amelyek közül meg kell említeni a jobboldali és baloldali elnyomó rezsimek közötti éles ingadozásokat és a modern demokrácia megteremtésének kudarcát a ritka jó időszakokban - nem kizárólag a vezető politikusok hibája volt.

Mindez azt jelenti, hogy a "20. század legnagyobb magyar államférfija" címért folyó verseny nem volt nehéz megnyerni? A válaszom igen és nem.

Nagyon valószínű, hogy Antall nem egyezett volna bele, hogy komolyan vegyen egy ilyen "versenyt". Diszkréciója és intellektusa sem tette volna lehetővé, hogy elfogadja ezt a hízelgő megnevezést. Nem azért döntöttem e meghatározás mellett, hogy hozzájáruljak a néhai miniszterelnök posztumusz dicsőítéséhez és misztifikálásához, és nem is azért, hogy a két világháború közötti időszak politikai elitjének bűneiről és erényeiről szóló, Horthyval, Bethlennel, Telekivel vagy Kállayval kezdődő, máig dúló vitához járuljak hozzá.

Antall érdemeit és eredményeit hat címszó alatt szeretném összefoglalni. Ennek a hat pontnak a kombinációja az, ami ahhoz a meggyőződésemhez vezet, hogy Antall valóban kiemelkedik a modern magyar politikai vezetők galériájából.

1. A 20. század két fő, egymással szemben álló politikai rendszere szerkezetének és működésének mély megértése: a nyugati liberális demokráciáé és a különböző totalitárius ideológiákon alapuló autoriter rendszereké.
2. Annak alapos megértése, hogy hogyan működik egy modern demokratikus parlamentáris rendszer, és hogyan lehet azt egy egypárti diktatúra romjain létrehozni.
3. Erős érzése a szociális kérdések fontossága iránt, valamint a piacgazdasági verseny és a kevésbé kiváltságosok védelmének kötelezettsége közötti egyensúly megteremtésének szükségessége iránt; ezért volt meggyőződése, hogy a "szociális piacgazdaság" a legjobb társadalmi modell Magyarország számára.

4. A hazai és a nemzetközi politikai rend szoros egymásrautaltságának, valamint a hazafiság fontosságának és a nacionalizmus elutasításának teljes tudatosítása, amelyet a béke és a demokrácia fenyegetéseként ismert fel.

5. Az a meggyőződés, hogy a történelem egyedülálló lehetőséget kínál Magyarországnak és a térség többi szovjet szatellit államának, hogy csatlakozzon az európai és más nyugati demokráciák közösségéhez. Továbbá, hogy Magyarországnak nem szabad haboznia és elszalasztania ezt a pillanatot. Biztosítani kell, hogy ne legyen visszarendeződés, és ne szoruljon ki a Nyugatból, ahová igazán tartozik.

6. A rendszerváltoztatás céljának és folyamatának megértése és mesteri vezetése, veleszületett érzék a politikai és emberi helyzetek különbözőségei és hasonlóságai iránt, azok iránt, ahol kompromisszumra volt szükség, és azok iránt, ahol keménységre.

2. Antall és a magyar rendszerváltoztatás.

Antall kommunista rendszer alatti életéről és arról az útról, amely a Magyar Demokrata Fórum vezetőjévé tette, annak a pártnak a vezetőjévé, amelyet az 1990 tavaszán tartott választásokon győzelemre vezetett, kiterjedt szakirodalom áll rendelkezésre. Antall beszédeinek és interjúinak magyar, angol és német nyelvű gyűjteményei szintén hasznos források a néhai miniszterelnök gondolkodásáról a magyar és a nemzetközi fejleményeket illetően.

Azok az értékek, ismeretek és személyes meggyőzések, amelyeket Antall örökölt vagy szerzett élete során, alapvetően eltértek a Magyarországon különböző időszakokban uralkodó kommunista, nemzetiszocialista vagy hasonló ideológiáktól. Erős szociális öntudattal rendelkező liberális demokrata volt. Mélyen kötődött mind a magyar, mind az európai és a nyugati kultúrához és történelemhez. Antall tisztában volt a közszolgálat fontosságával és a politikai vezetők felelősségével is. Ugyanakkor azt is tudta, hogy amíg a kommunisták vannak hatalmon, addig nem tud és nem is akar aktív politikai szerepet vállalni.

Nem Antall volt az egyetlen, aki az 1940-es években, majd 1956-ban is abban reménykedett, hogy Magyarország nyugati típusú modern demokráciává válik. Ezrek és ezrek, akik osztották ezeket a reményeket és értékeket, megpróbálták elhagyni a kommunista Magyarországot, hogy Nyugaton keressék a szabadságot és a demokráciát, még akkor is, ha súlyos börtönbüntetést kockáztattak, ha az állambiztonsági erők (ÁVO, később ÁVH) tagjai a határon elfogták őket. Nehéz döntés volt - maradni vagy menekülni. Antall 1948-49-ben és 1956. november 4-e után is a maradás mellett döntött. Természetesen tágabb családjának néhány tagja és néhány közeli barátja is úgy döntött, hogy csatlakozik a menekültáradathoz. Nyugatra utazni hosszú éveken át *kvázi* lehetetlen volt, és a menekültek sem látogathattak Magyarországra, hacsak nem mondtak le új hazájuk biztonságáról. A Magyarország és a nyugati országok közötti levelezést a felduzzasztott cenzúraapparat szisztematikus ellenőrzése alá vonták. Ennek ellenére a levelek és néha a könyvek és újságok mégis átjutottak, és kapcsolatot biztosítottak, még ha a személyes találkozások sokáig gyakorlatilag lehetetlenek is voltak.

Az 1956-os forradalom leverése után Magyarországon sokakban kialakult egyfajta ellenérzés a Nyugattal szemben. Úgy gondolták, hogy a nyugati országoknak segítséget kellett volna nyújtaniuk az oroszok ellen, még akkor is, ha ez egy nagy háborút idézett volna elő Európa szívében. Tévhit volt az is, hogy a világ közömbös Magyarország sorsa iránt, és hogy az emberek elfelejtették, mi történt 1956 októberében és novemberében Budapesten. Ennek a tévhitnek a minél szélesebb körben való terjesztése volt a Kádár-rezsim egyik eszköze, amellyel igyekezett magát a lakosság számára elfogadhatóvá tenni, és elvenni a kedvet a neheztelés vagy a népi ellenállás megnyilvánulásaitól.

Valójában a világ nem felejtette el Magyarországot. Évekkel, évtizedekkel 1956 után nemcsak Európában, hanem minden kontinensen és a legtöbb országban elég volt egy véletlen találkozáskor bárkinek elmondani, hogy "volt magyar menekült", hogy elmondják: "igen, emlékszünk 1956-ra és az orosz tankokra, amelyek eltaposták a hazájuk szabadságáért küzdő magyar fiatalokat és munkásokat".

Antall igyekezett rendszeres kapcsolatot tartani, híreket és véleményt cserélni magyarországi barátaival, valamint azokkal, akik elmentek, arról, hogyan élnek az emberek. Antall egyik legfigyelemreméltóbb szellemi vonása az volt, hogy egyszerre volt idealista és realista. Ez a kombináció segítette neki megérteni, hogyan élnek az emberek mind a kommunizmusban, mind a nyugati szabad világban.

A hidegháború teljes időtartama alatt a Szovjetunió és a nyugati közösség közötti kapcsolatok hullámzása mindig hatással volt a kelet-európai szatellitállamokon belüli viszonyokra. Így volt ez az 1970-es és 1980-as években is. A Nixon-féle nyitás a Szovjetunió felé és az azt követő "enyhülés" időszaka, valamint a helsinki folyamat és az 1975-ös helsinki záróokmány hozzájárult a szigorú ideológiai megszorítások korlátozott enyhüléséhez a kultúra, a kereskedelem, a nyugati bankoktól való hitelfelvétel és a kommunista blokkon kívüli utazások tekintetében. Lengyelország és Magyarország volt a legjobb példa erre. A némileg enyhébb cenzúra és a nyugati utazási lehetőség kedvezményezettjei azonban többnyire a *nomenklatura* tagjai, vagy azok gyermekei voltak. Antall nyilvánvalóan nem tartozott ebbe a csoportba. A *szamizdat* szerzők közé sem tartozott. A nyugati demokráciák politikai rendszereivel kapcsolatos ismeretei és szimpátiája azonban ismert volt mind a rendőrség, mind az 1980-as évek folyamán kialakuló ellenzéki csoportok tagjai előtt.

Antall meg volt győződve arról, hogy a kommunista rendszer mélységesen idegen a magyar nép törekvéseitől és ellentétes az ország nyugati hagyományaival. Nemcsak remélte, hanem hitt is abban, hogy egy napon a kommunista diktatúrát egy nyugati típusú többpárti demokrácia fogja felváltani, de általában tartózkodott attól, hogy megjósolja mikor és milyen körülmények között, kivéve azt, hogy a szabad választások részei ennek a folyamatnak.

Antall nem vett részt a "Lakiteleki találkozón", de sok résztvevőt ismert, akik folyamatosan tájékoztatták őt a találkozóról.⁵ Miután alaposan átgondolta a különböző, 1988-1989-ben

⁵ A lakiteleki találkozóról lásd az 1987 szeptemberében ezen a fontos találkozón elhangzott előadások kiadványát: Lakitelek 1987. Szept. 27: A magyarság esélyei. A találkozás hivatalos jegyzőkönyve, Antológia Püski Kiadó, 1991. Budapest

létrejött vagy újjáalakult ellenzéki csoportok erősségeit és gyengeségeit, Antall úgy döntött, hogy csatlakozik a Magyar Demokrata Fórumhoz (*MDF*) - egy népi mozgalomhoz, amely akkor még nem volt politikai párt. Antall úgy érezte, hogy ez a mozgalom a magyar lakosság széles rétegét képviseli földrajzi, társadalmi és szakmai háttérét tekintve, és a legnagyobb esélye van arra, hogy az egypártrendszer megszűnése után jelentős és sikeres párttá alakuljon. Antall úgy vélte továbbá, hogy az *MDF* a tagság széles köre és sokszínűsége miatt a legnagyobb eséllyel maradhat fenn, ha a fennálló rendszer hatalma megszorítja, és ha a kommunista egypártrendszer folytatódna.

Egy másik csoport, amely azt remélte, hogy Antall csatlakozik hozzájuk, az újraélesztett *Kisgazdapárt* (Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, rövidítve FKgP) volt. Antall azonban úgy érezte, hogy a Kisgazdák inkább a múltat, mint Magyarország jelenét és jövőjét képviselik. A Kisgazdapárt tagja lett annak a hárompárti koalíciónak, amelyet Antall az 1990 tavaszán tartott választások után alakított. Egyik vezetőjének, Torgyán Józsefnek a személye és viselkedése miatt azonban jelentős politikai fejfájást okozott a miniszterelnöknek.

1989 nyarán Antall részt vett az ellenzéki csoportok és a magyar kommunista párt (Magyar Szocialista Munkáspárt, rövidítve *MSZMP*) képviselői közötti kerekasztal-tárgyalásokon. Antall széleskörű alkotmányjogi, magyar és világtörténelmi ismeretei, valamint tárgyalási készsége lehetővé tette, hogy jelentős szerepet játsszon a mindkét fél által elfogadott végleges dokumentum megszövegezésében. Ez volt az a lényeges dokumentum, amely meghatározta a kommunista egypártállamot felváltó demokrácia alkotmányos szabályait, és megnyitotta az utat a szabad választások megszervezéséhez és az Antall-kormány alatti teljes rendszerváltoztatáshoz.

Többek között Szabad György és Kónya Imre is elismerte Antall meghatározó képességét és tudását az alkotmányos kérdések megvitatásában a kerekasztal-tárgyalások során, és ezzel az új demokratikus Magyarország politikai rendszerének kialakításában betöltött szerepét. Ugyancsak Antall e tárgyalások során mutatott kvalitásainak köszönhető, hogy a Magyar Demokrata Fórum elnökévé választották, amelyet győzelemre vezetett.

Sikeres vagy kudarcos volt a magyar rendszerváltoztatás?

E könyv fő következtetése, hogy a magyarországi rendszerváltoztatás sikeres volt, és hogy ebben Antall alapvető szerepet játszott. Úgy vélem, hogy ez a következtetés akkor is helyes volt, és ma, 30 évvel később is helyes, a különböző ellenérvek és negatív fejlemények, valamint az Antall értékeit és a kormánya által követett célokat aláásó szándékos politika ellenére.

Az egyik érv, amely szerint a rendszerváltoztatás nem volt sikeres, arra a tényre épült, hogy az Antall-kormány négy évét követően több választási ciklusban is az előző rendszer tagjai tértek vissza a hatalomba. Horn, Medgyessy és Gyurcsány miniszterelnökök és kabinetjeik e tézis érvényes illusztrációjának tekinthetők. Az őket váltó kormányok irányultsága és tettei is egyre távolabb kerültek az Antall-évek értékeitől és eredményeitől. A jelenleg regnáló politikai elit tagjai ugyanis újra és újra kijelentik, hogy "az 1990-es években nem sikerült a

rendszerátalakítás", és ez az Antall-rendszer hibája volt. A "Kádár-rendszer gyermekei és unokái", akik e kijelentéseket teszik ez alatt valójában azt értik, hogy Magyarországnak olyan új rendszerátalakításra van szüksége, amely a jelenlegi vezetők populista, antiliberalis, Nyugat-ellenes ideológiájának, Kína- és oroszbarát orientációjának megszilárdítását segíti.

Az alaptalan Antall-ellenes vádak között szerepelt, hogy a miniszterelnök nem "a nép igazi fia", és hogy annak a félféudális társadalmi osztálynak a nagyképű leszármazottja, amely a második világháború végéig katasztrofális eredménnyel kormányozta Magyarországot. E vád része volt az is, hogy nosztalgiával tekintett a múltra, és a Horthy-rendszer mintájára megpróbálta visszaállítani Magyarországon a fél-autoriter politikai rendszert, annak az admirálisnak a szerepében látva magát, aki az első és a második világháború vége között negyedszázadon át Magyarország "kormányzója" volt. Ennek nyilvánvaló abszurditása ellenére néhányan hittek benne. A mai álhírekhez hasonlóan ezek is az Antall-ellenes demagógok céljait szolgálták.

A miniszterelnök érdeklődése és kompetenciája elleni torzított állítások és aljas támadások eszköztára számos további elemet tartalmazott. Az alábbiakban a leghibásabbak és így a legmérgezőbbek közül mutatunk be néhányat. Ezek hatása ma is érezhető Magyarország első szabadon választott miniszterelnökének a közvéleményben kialakult megítélésében.

Az első és legképtelenebb az volt, hogy Antallt nem érdekelték a gazdasági kérdések, és hogy az ország politikai vezetőjének a rendszerátalakítás gazdasági dimenziója iránti állítólagos érdektelensége a felelős a rendszerátalakítás kudarcáért és az ország ebből következő szegénységéért. Az igazság az, hogy Antall teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy a gazdasági és szociális kérdések és a politikai kérdések egyformán fontosak, és elválaszthatatlan egységet alkotnak. Azt is tudta, hogy egy modern demokratikus kormány vezetőjétől ez milyen kiterjedt munkát, konzultációt, a különböző politikai lehetőségek előnyeinek és hátrányainak mérlegelését és kiegyensúlyozását követeli meg. Azt is tudta, hogy a legfontosabb döntések az ő felelősége.

Beszédeiben és interjúiban, a parlamentnek benyújtott kormányprogramjában, a kabinet tagjaival és munkatársaival, valamint tanácsadóival folytatott megbeszéléseiben Antall folyamatosan foglalkozott a gazdasági helyzettel, és átfogó ismeretekkel rendelkezett a gazdasági összeomlás elkerülése és az átmenet gazdasági és pénzügyi dimenziójának kezelése érdekében meghozandó döntések összetettségének számos aspektusáról. Folyamatosan emlékeztetett a kommunista állam által uralt gazdasági rendszer számos gyengeségére, és újra és újra rámutatott, hogy a különböző reformintézkedések még Magyarországon sem változtatták meg a gazdasági rendszer alapvető jellegét. Jól tudta, hogy a valódi modern piacgazdaság és a magyar valóság között sokkal nagyobb a különbség, mint amit a rendszer színlelt, és amit sok nyugati szakértő látott, köztük olyan nemzetközi szervezetek munkatársai, mint a Bretton Woods-i intézmények vagy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága.

Mint ismeretes, a Kádár-rezsim "Patyomkin-szerű" politikájának egyik fő következménye az ország súlyos nemzetközi eladósodása volt. A nemzetközi hitelfelvétel egy része az import és a fogyasztási kiadások finanszírozására szolgált, hogy Magyarország a "reformorientált" szocialista ország imázsát erősítse.

3. Magyarország helye Európában és a világban.

A "Kelethez vagy Nyugathoz tartozunk?" kérdés az elmúlt ezer évben újra és újra felmerült tudósok, uralkodók és más politikai vezetők részéről.

A történelem azt mutatja, hogy a "magyarok" keletről jöttek, de több mint 11 évszázaddal ezelőtt úgy döntöttek, hogy a (keresztény) Nyugat részévé válnak. A kérdés azonban azért is merült fel, és gyakran vegyes vagy bizonytalan választ adnak rá, mert a magyar történelem évszázadai során a magyarokat újra és újra hol keleti, hol nyugati hatalmak támadták, szállták meg és uralták, néha egyszerre mindkettő, egészen a 20. századig.

Antall József történészként és politikusként jól ismerte azokat a fenyegetéseket, amelyek keletről és nyugatról érkezhettek és érkeztek is a múltban. Meggyőződése volt azonban, hogy a 20. század közepétől a Nyugat azt az utat választotta, amely a szabadságot, a békét és a jólétet garantálta, míg a Kelet ennek ellenkezőjét, az erőszakot, az elnyomást és a nemzeti identitás elvesztését jelentette.

Úgy tűnt, hogy a kommunizmus bukása és a rendszerváltoztatás lehetősége véget vet ennek a dilemmának. Még akkor is, ha az oroszok kivonulnak európai szatellitjeikből, és a hidegháború véget ér, Magyarország jövője, békéje, szabadsága és jóléte mindig azon múlik, hogy szilárdan Európában és a nyugati közösségben marad-e. Antall víziójának bölcsességét a 21. század eleje igazolta.

Ebben az összefüggésben szeretném megemlíteni azt a konferenciát, amelyet a genfi Webster és a Budapesti Corvinus Egyetem közösen szervezett *Magyarország, Közép-Európa és a nyugati közösség jövője* címmel (2016). Az előadások és a viták a következő főbb témákat érintették: (1) A nyugati közösség eredményei, szerepe és jövője; (2) A nyugati közösség jelentősége a kis országok számára általában és különösen Magyarország számára; és (3) Mit tehetnek a kis országok általában és különösen Magyarország a nyugati közösség megerősítése érdekében?

Ez a találkozó különösen időszerű és aktuális volt, először is Magyarországnak a nyugati közösséggel szembeni paradox helyzete miatt. A pozitív oldalról ki kell emelni az 1956-os magyar felkelés történelmi hozzájárulását a szabadság világméretű ügyéhez és az európai kommunista uralom végső felszámolásához. Fontos megemlékezni a kommunizmus utáni első szabadon választott miniszterelnök, Antall József érdemeiről is, aki két totalitárius rendszer örökségével szembenézve egy új, dinamikus liberális parlamentáris demokrácia megszületésében és megszilárdításában, valamint Magyarországnak az (ő kifejezésével) "euroatlanti közösségbe" való bevezetésében szerzett érdemeket. A negatív oldalon a 21. század második évtizedének közepére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az Antall-évek rendszerváltoztatásának demokratikus vívmányai fokozatosan erodálódnak „balról” és „jobbról” is. Így Magyarország fokozatosan azzal fenyegetett, hogy előnyből teherré válik Európa és a nyugati közösség számára.

4. Az euroatlanti közösség.

A "nyugati közösség" a nemzetek és államok liberális politikai elveken alapuló

demokratikus közösségépítésének legszélesebb körű és legsikeresebb tapasztalata. Bizonyos értelemben a "nyugati" kifejezés félrevezető. Ez a közösség nem földrajzi fogalom, és nem is a "nyugati" vagy az "európai" civilizáció történelmi fogalmára utal. A háború utáni kezdetektől napjainkig egy nyitott közösség, amelynek alapjai a közös és konvergencia értékek (amelyek közül a legfontosabbak a szabadság, a tolerancia, az emberi jogok és méltóság tiszteletben tartása), valamint a békéhez, a nemzetközi együttműködéshez és a stabil demokratikus politikai rendhez fűződő érdekek. A "nyugati közösséget" kezdettől fogva pluralizmus és sokszínűség, verseny és szolidaritás jellemezte. Egyik fő szervező elve a nemzeti identitás és függetlenség tiszteletben tartásának összeegyeztetése, valamint a nacionalizmus szélsőséges formáinak elutasítása volt a közösségen belül és kívül.

A "nyugati közösség" eredményei valóban lenyűgözőek. A legfontosabbak közül hármat kell itt megemlíteni: (1) a példátlan jólét és társadalmi fejlődés a gazdasági integráció folyamata révén; (2) a szabad, demokratikus politikai rendszerek kialakulása és megszilárdulása az egész nyugati közösségben, és (3) végül, de nem utolsósorban az "örök béke" évszázados "utópiájának" megvalósulása - ma már egyszerűen elképzelhetetlen a háború vagy az erőszak alkalmazása a közösséghez tartozó kis vagy nagy országok között.⁶

A nyugati közösség egyszerre érték-közösség és közös érdekek közössége. Ezek közé az értékek közé tartoznak a humanitárius értékek. Ez utóbbiak közé tartozik a nemzetközi menekültügyi rend szabályainak tiszteletben tartása. Antallnak a menekültek jogainak megértése és tiszteletben tartása nemcsak általános humanitárius hajlamán és a nemzetközi jog elvei iránti elkötelezettségén alapult. Családi hagyományai és édesapja személyes menekültvédelmi tapasztalatai is alátámasztották ezt.

Idősebb Antall József (Antall édesapja) magas rangú köztisztviselő és politikus volt, aki ellenezte a jobboldali szélsőségeket és a hitleri háborúkat: "Az 1930-as évek végén a menekültügyek kezelése is a feladatai közé tartozott, mivel 1938-tól jelentősen emelkedni kezdett az országba menekülők száma. A zsidó származású politikai menekültek elsősorban Romániából, Ausztriából és Csehszlovákiából indultak útnak. A Magyarországra érkezők többsége lengyel volt: 1939 őszen Lengyelország német megszállása után 70 ezer civil és katonai menekült el Lengyelországból. Amellett, hogy id. Antall menekültügyi kormánybiztosként több ezer lengyelnek segített, Henryk Sławik lengyel diplomatával együtt 1939 és 1945 között több mint 5000 lengyel zsidót mentett meg. 1989-ben az izraeli Yad Vasem Intézet a Nemzetek Igazai közé választotta. Az intézet kertjében fát ültettek a tiszteletére fia, ifjabb Antall József, a későbbi miniszterelnök jelenlétében."

5. A szociális piacgazdaság célkitűzése.

A gazdasági és társadalmi rend egymással versengő modelljei és iskolái

⁶ Hieronymi, Otto, fő szerző és szerkesztő (2023): *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a nyugati közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az atlanti szövetség létrejötte után?* Aracne Editrice, Roma

A Magyar Demokrata Fórum választási programjának és az Antall-kormány rendszerváltoztatási programjának egyik fő elhatározása a "szociális piacgazdaság" magyar változatának bevezetése volt.

Az 1940-es évek vége óta a nyugat-európai országokban különböző időpontokban ténylegesen megvalósított fő iskolák és modellek a következők voltak: (1) jóléti állam; (2) keynesiánizmus; (3) indikatív tervezés; (4) monetarizmus; (5) az 1970-es évek utáni neoliberalizmus (megkülönböztetendő a neoliberalizmus eredeti fogalmától, amely a szociális piacgazdaság elméletének része volt) és a (6) szociális piacgazdaság⁷. Mind a hat modell lényegében a piacgazdaságnak a változata volt, a kormányzati ellenőrzés és felelősség különböző fokával és típusával. A kormányok aktív szerepet játszanak mind a hat rendszerben. Ez a monetarizmusra, a neoliberalizmusra és a szociális piacgazdaságra is igaz, nemcsak az előző bekezdésben felsorolt első három megközelítésre.

A második világháború vége óta a legsikeresebb európai modell az úgynevezett "szociális piacgazdaság" volt, amely egyensúlyt teremtett a piaci verseny és a társadalmi

⁷ A szociális piacgazdaságról szóló szakirodalomból lásd a következő példákat: Hieronymi, Otto (2002): Hieronymi Otto, Chiara Jasson és Alexandra Roversi, szerkesztők: "Wilhelm Röpke, a szociális piacgazdaság és a mai hazai és nemzetközi rend", in: Otto Hieronymi, Chiara Jasson és Alexandra Roversi, szerkesztők: Wilhelm Röpke (1899-1966), tanításának aktualitása napjainkban: Globalizáció és a szociális piacgazdaság, HEI-Webster University, Cahiers HEI, Genf; Hieronymi, Otto (2005): "A "szociális piacgazdaság" és a globalizáció: Az európai modell tanulságai Latin-Amerika számára", in Emilio Fontela Montes és Joaquín Guzmán Cueva (szerk.): Brasil y la Economía Social de Mercado, Cuadernos del Grupo de Alcantara, , pp. 247- 300; Hieronymi, Otto és Lo Cascio, Martino, szerkesztők (2016 a): A New Social Market Economy for the 21st Century, Emilio Fontela: Közgazdász és globális kutató, ARACNE Editrice, Roma; Hieronymi, Otto (2009. október): "A nemzetközi monetáris rend újjáépítése: Európa, Japán és az Egyesült Államok felelőssége", *Revista de Economía Mundial*, Madrid, 29. szám, 197-226. o.; Lenel, Hans Otto és mások (szerkesztők) (1997): Soziale Marktwirtschaft, Anspruch und Wirklichkeit Seit Fünfundzwanzig Jahren, ORDO, Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, Band 48, Lucius und Lucius, Stuttgart; Müller-Armack, Alfred (1946, 1990): Kastell Verlag, München; Müller-Armack, Alfred (1949): Wirtschaftslenkung und Marktwirtschaft, Kastell Verlag, München;; Müller-Armack, Alfred (1971): Diagnose unserer Gegenwart, C.Bertelsmann Verlag, Gütersloh; Müller-Armack, Alfred (1971): Diagnose unserer Gegenwart, C. Poeschel, Stuttgart; Müller-Armack, Alfred (1974): Auf dem Weg nach Europa, Erinnerungen und Ausblicke, Gemeinschaftsverlag Rainer Wunderlich, Tübingen und C.E. Poeschel, Stuttgart; Müller-Armack, Alfred (1974): Müller-Armack, Alfred (1974): Haupt, Bern; Posluschny, Myra (2006): Genealogie der Sozialen Marktwirtschaft, Frühschriften und weiterführende Konzepte, Verlag Paul Haupt, Bern; Posluschny, Myra (2006): Eucken und Alfred Müller-Armack: Ein Vergleich ihrer Konzeptionen des Ordoliberalismus und der Sozialen Marktwirtschaft, GRIN Verlag GmbH, Norderstedt; Röpke, Wilhelm (1950): Röpke, Wilhelm (1951): Mass und Mitte, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach- Zürich; Röpke, Wilhelm (1951): Mass und Mitte, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich; Röpke Wilhelm (1962): "Austerity", reprinted in Röpke Wilhelm (1962): Wirrnis und Wahrheit, Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich; Röpke, Wilhelm (1958): Röpke, Wilhelm (1958): Verlag für Politik und Wirtschaft, Köln-Marienburg; Schlecht, Otto (1990): Ein Jahrzehnt Sozialer Marktwirtschaft in Deutschland und Seine Lehre: Mohr (Paul Siebeck), Tübingen; Wünsche, Horst Friedrich (2015): Grundlagen und Perspektiven der Sozialen Marktwirtschaft, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen; Wünsche, Horst Friedrich (2015): Ludwig Erhards Soziale Marktwirtschaft - Wissenschaftliche Grundlagen und politische Fehldeutungen, Lau Verlag, Reineck, München.

felelősségvállalás között. A "szociális piacgazdaság" fontosságát az európai alkotmánytervezet és az azt követő Lisszaboni Szerződés szerzői is elismerték:

"Az Unió Európa fenntartható fejlődéséért dolgozik, amelynek alapja a kiegyensúlyozott gazdasági növekedés, a **szociális piacgazdaság**, a magas fokú versenyképesség, célja a teljes foglalkoztatottság és társadalmi fejlődés valamint a környezet minőségének magas szintű védelme és javítása... Küzd a társadalmi kirekesztés és megkülönböztetés ellen, és előmozdítja a társadalmi igazságosságot és védelmet... Elősegíti a gazdasági, társadalmi és területi kohéziót, valamint a tagállamok közötti szolidaritást..."⁸

⁸ "3. cikk: Az Unió célkitűzései", Alkotmányszerződés-tervezet, in Norman, Peter (2003): A véletlen alkotmány. Az Európai Konvent története, EuroComment, Brüsszel, 352-353. o., kiemelés hozzáadva.

ELSŐ FEJEZET

Magyarország gazdasági, monetáris és társadalmi válsága az 1980-as évek végén

1.1. Strukturális és küszöbön álló válság öröklése.

A súlyos gazdasági, monetáris és társadalmi válság eredete és jellege, amelyekkel az első szabadon választott magyar kormánynak szembe kellett néznie, két fő kategóriába sorolható: "rövid távú válság" és "strukturális válság".

Az első címszó alá tartozó válságok mind belföldi, mind külső eredetűek voltak. Politikai hibák, váratlan események és rendszerszintű hiányosságok következményei. A leköszönő reformkommunista kormány részben tisztában volt a tényleges vagy közelgő válságok intenzitásával. Igyekeztek elrejteni vagy minimalizálni e válsághelyzetek jelentőségét és következményeit. Emellett az általuk hozott politikai intézkedések egy része súlyosbította a válságokat, és növelte az érkező Antall-kormány feladatainak terhét.

A második kategóriába tartozó válságok - a strukturális válságok - lényegében a kommunista gazdasági rendszer természetéből adódtak. A magyar gazdaságot jellemző egyensúlytalanságok, a pazarlás, és a hatékonyság hiánya nem az 1980-as évek második felében kezdődtek. Ezek a gazdasági és politikai rendszer természetéből és szerkezetéből adódó közvetlen következmények voltak. Teljes rendszerváltoztatás nélkül a részleges reformok nem jelenthettek megoldást. A teljes gazdasági rendszerváltoztatás végrehajtása nem volt könnyű feladat. Viszonylagos előnyt jelentett, hogy az Antall-kormány kiegyensúlyozott megközelítést választott a cél eléréséhez.

Politikai és gazdasági rendszerváltoztatás

A rendszerváltoztatás elsősorban politikai folyamat volt. A Szovjetunióban és Magyarországon, majd az egész szovjet birodalomban bekövetkezett mélyreható és váratlan politikai változások nélkül a rendszerváltoztatás nem jöhetett volna létre - különösen nem az 1990-es évek elején. Egészen a kommunista rendszer végéig jogos volt a félelem, hogy a szovjet vezetés keményvonalas elemeinek sikerülhet visszafordítaniuk a Gorbacsov és Jelcin által végrehajtott politikai reformokat. Mindkét vezető változást akart, ugyanakkor határozott versenytársakká és ellenfelekké váltak. Amikor a visszahatás bekövetkezett, szerencsére már túl késő volt, a puccs félresikerült, és nem lehetett újjáteremteni a sztálinista típusú rendszert.

A politikai aspektus kulcsjelentőségének említése, és annak felidézése, hogy a szovjet kommunizmus felbomlott, mivel a vezetői nem voltak képesek vagy hajlandók fenntartani a világ valaha ismert legszervezettebb zsarnokságát; mindez nem csökkenti a szovjet típusú

⁹ Az 1991. augusztusi, Gorbacsov elleni sikertelen puccsról és annak következményeiről lásd: Gorbacsov, Mihail (1996): Matlock Jr., Jack F. (1995): *Emlékiratok*, Doubleday, New York; *Autopsy of an Empire, the American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*, Random House, New York; és Gessen, Masha (2017): *Riverside Books*, New York; *The Future is History, How Totalitarianism Reclaimed Russia*, Riverside Books, New York.

rendszer kiépülése, működése majd összeomlása társadalmi és gazdasági dimenzióinak a fontosságát.

A kommunista párt felsővezetése teljes uralma alatt álló gazdaságot tekintették az egész lakosság feletti teljes ellenőrzés alapvető eszközének azokban az országokban és térségekben, ahol a kommunisták átvették a hatalmat. Így, amint azt e könyv későbbi fejezetei is tárgyalják, a termelő és egyéb javak állami tulajdonba vétele, a termelés központi gazdasági tervezése, és általában a gazdasági folyamat minden vonatkozása nem a gazdasági hatékonyság elérését célozta, hanem azt, hogy megfossza az embereket a kezdeményezési szabadságtól és minden olyan erőforrástól, amelyet az abszolút uralkodók akaratával való szemben álláshoz használhattak volna.

A kommunista gazdasági tervezés állítólagos pontossága és hatékonysága a piacgazdaság "kusza adok-kapok" rendszerével szemben (ezt az összehasonlítást még sok nem kommunista szakértő is tévesen értelmezte) valójában átverés volt. A kommunista gazdaságtervezés ezt illusztráló számtalan aspektusa közül kettőt szeretnék megemlíteni.

Az első az információval és a kommunikációval kapcsolatos; ezek a magángazdaságban a piacok megfelelő működésének és az üzleti tervezésnek létfontosságú vonatkozásai. A kommunista "tervezés" alatt azonban gyakorlatilag minden gazdasági információt államtitokként kezeltek, és még a kormányzaton belül is súlyos börtönbüntetéssel vagy akár halállal is büntethető kémkedésnek és hazaárulának számíthatott annak továbbadása, pláne nyilvánosságra hozatala, hogy mit terveztek, termeltek, fogyasztottak egy vállalatban belül vagy a gazdaság egészében. Az egyszerű írógépek birtoklását és az azokhoz való hozzáférést szigorúan ellenőrizték, mivel azokat a "veszélyes" eszmék és információk terjesztése potenciális eszközeinek tekintették. A telefonvonal megszerzése rendkívül bonyolult folyamat volt. Még a központi tervezés irodáiban sem volt messze elegendő telefon és más kommunikációs eszköz.

A második pont, amelyet ebben az összefüggésben megemlíthetünk, a pénz és az árak szerepe a tervgazdaságban és a piacgazdaságban. Köztudott, hogy a piacgazdaságban a pénz három fő funkciója közül kettő kulcsfontosságú: (1) a pénz mint a csere eszköze és (2) az értékmérős eszköze; a harmadik az értékőrzés). Ez azt jelenti, hogy az árrendszer alapja a pénz és az egész monetáris rendszer. A "helyes" ár hiánya torzítja az összes gazdasági információt és így az egész gazdasági folyamatot. A mesterségesen magasán vagy mesterségesen alacsonyan tartott árak rossz jeleket küldenek, és a pazarlás és a hiány egyik fő forrását jelentik, valamint a legtöbb statisztikát gyakorlatilag használhatatlanná teszik. Természetesen a kommunista "tervgazdaságokban" is létezik pénz és ár. A probléma az, hogy megfosztják őket fő szabályozó funkciójuktól, és így használhatatlanok arra, hogy megbízható iránymutatást nyújtsanak a tervezési folyamatban. A kommunista tervezők e probléma leküzdésére mennyiségi célokat használtak előrejelzéseikben és utasításaikban; ez a módszer pedig összeegyeztethetetlen azzal az ígérennyel, hogy megértsük a költségek szerkezetét, és azzal, hogy mit kell és mit nem kell termelni.

1.2. A „magyar reform”: a nagy hazugság része.

A Nyugat békés győzelme a kommunista rendszer felett a szabad társadalom modelljének győzelme volt a "nagy hazugságra" épülő önkényuralmi rendszerek felett. Az információ manipulálása, a szólás- és gondolatszabadság korlátozása minden elnyomó rezsím közös jellemzője volt: a 20. században ez a kegyetlenség és hatékonyság soha nem látott fokát érte el. A jobboldali és a baloldali totalitárius ideológiák közös fő jellemzője volt, hogy a "nagy hazugságot" a legkegyetlenebb eszközökkel erőltették rá az egyéni és közösségi élet minden területére.

A kommunista totalitárius rendszerben fontos volt, hogy mindenki, legyen párttag vagy pártönkívüli, magas rangú párt- és kormányhivatalnok vagy egyszerű ember, bármilyen foglalkozású vagy társadalmi kategóriájú személy, teljes mértékben tiszteletben tartsa a hivatalos (marxista-leninista) ideológia és a vezetők döntéseinek és véleményének legkisebb részét is, azaz a "pártvonalat". Az alapidokumentumok vagy a pillanatnyi helyes vélemények figyelmen kívül hagyása, "félreidézése" vagy "félreértelmezése" a revizionizmus vagy a deviancia bűne volt, amit szigorúan meg kellett büntetni. A minimális büntetés a nyilvános, párttagok előtti önkritika kötelezettsége volt.

A totalitárius rendszerek vezetői attól tartanak, hogy a hazugságok hálójának legkisebb szakadása is veszélyeztetheti a rendszer fennmaradását. Ezek a félelmek nem alaptalanok, újra és újra bebizonyosodott, hogy önbeteljesítők: minél teljesebbek ezek a hazugságrendszerek, annál gyorsabban bukhatnak meg a rájuk épülő rezsimek, akár az igazság apró elemein is. A zsarnokság és a dezinformáció a történelem során szorosán összefonódott. Az elmúlt száz évben ez a kapcsolat soha nem látott méreteket öltött, és az emberi szenvedés tekintetében ugyancsak soha nem látott következményekkel járt. A 20. század legnagyobb manipulátorai - a legnagyobb hazugok - Lenin, Hitler és Mao voltak: ők vitték diadalra a 20. század legelnyomóbb és leggyilkosabb politikai rendszereit is.¹⁰

A szabad társadalmak fő jellemzői közé tartozik a szabad vita, a szabad véleménykülönbség, az igazság keresésének és kimondásának szabadsága. A nem szabad társadalmakban a megismerés szabadsága nem létezik. Nincs vélemény- és szólásszabadság, nincs elmondás szabadsága, az "igazságról" pedig torz kép alakul ki. Azok, akik meghatározzák és irányítják az ideológiát, azt is meghatározzák, hogy ki mit tudhat, és milyen büntetésekkel sújtják azokat, akik nem tartják tiszteletben ezeket a korlátozásokat. Minden nem szabad társadalomban súlyos szankciókkal sújtják az ideológiába ütköző igazság kimondását (akár kínzással és halállal is). A teljesen totalitárius ideológiák a 20. század találmányai, akárcsak a körük épített politikai rendszerek: a "baloldali" totalitárius rendszerek (kommunizmus a Szovjetuniótól Kínáig, Pol Pot Kambodzsája és Castro Kubája) és a "jobboldaliak" (fasizmus, nemzetiszocializmus) - mind a "nagy hazugságra" épültek.

Hogyan kapcsolódtak a magyar reformok a "nagy hazugsághoz"?

A kommunizmus történetében Magyarország és a magyar kérdés fontos, bár ingadozó szerepet játszott. Elmondható, hogy az évek során mind a moszkvai vezetők, mind a nyugati

¹⁰ Lásd: Hieronymi, Otto (2012): "A szabadság ellenségei: az információt manipuláló elnyomó rezsimek a 20. és a 21. században", a Webster Egyetem 2012. évi biztonsági fórumán, Genfben tartott előadás.

világ nagyobb figyelmet fordított arra, hogy mit és hogyan csinálnak a kommunisták Magyarországon, mint azt az ország mérete és anyagi stratégiai súlya önmagában indokolta volna. Anélkül, hogy visszamennénk egészen az első világháború végét és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követő rövid életű Magyar Tanácsköztársaságig, ezt a második világháborút követő időszakról az 1980-as évek végéig számos példával illusztrálhatjuk, mint például: (1) az ország feletti irányítás teljes átvétele és az egyik legelnyomóbb kommunista rezsím megteremtése az 1940-es években Rákosi és más, a Szovjetunióba való száműzetésből "visszatérők" által; (2) Mindszenty bíboros kirakatpere; (3) Rákosi és más keményvonalasok átmeneti bukása, a félelem és terror rövid ideig tartó enyhülése, valamint Nagy Imre valamivel magasabb életszínvonal ígérete Sztálin halála után; (4) Nagy Imre "kísérletének" vége és az ideológiai és politikai ellenőrzés újbóli szigorodása; (5) a magyar forradalom kitörése 1956. október 23-án, amely meghozta a szabadság reményét, hogy fel lehet szabadulni a szovjet megszállás alól, és véglegesen megszűnhet a kommunista rendszer, amely azonban végül a szovjet csapatok általi brutális elnyomásba; (6) Kádár János pártvezetővé való kinevezése, aki véres bosszúhadjáratot folytatott, amelynek része volt Nagy Imre pere és kivégzése; (7) Moszkva azzal a fő feladattal bízta meg Kádárt, hogy biztosítsa, hogy a magyarok soha többé ne próbáljanak meg elszakadni a szovjet uralomtól, és ne próbálják meg politikai szabadsággal és demokráciával felváltani az egypárti diktatúrát; (8) Kádár ezt a célt élete végéig, az 1980-as évek végéig hűségesen és sikeresen teljesítette; (9) egyes taktikusként Kádár időről időre engedélyezte a gazdasági rendszer korlátozott "reformjait", azzal az elsődleges feltétellel, hogy a kommunista gazdasági rendszer lényege érintetlen maradjon, és hogy a "reformokat" és a "liberalizációt" egyéb intézkedéseit bármikor vissza lehessen vonni, hogy azok ne idézzék elő a kommunista gazdasági rendszer összeomlását; (10) azért, hogy biztosítsa a kommunista diktatúra fennmaradását és saját pozícióját (ami a történelem egyik leghosszabb ideig hivatalban lévő diktátorává tette évtizedeken keresztül) sikerült eltitkolnia a "magyar reformok" valódi természetét, hatókörét, kemény korlátaikat, tényleges és lehetséges következményeit.

Kádárnak és közeli munkatársainak sikerült elérnie, hogy Magyarországon, Moszkvában és a "felvilágosult" nyugati világban különböző csoportok különböző felfogást alakítsanak ki a magyar reformokról, valamint a "magyar modell" és a kommunista tervgazdaság hagyományos alapváltozatának különbségeiről és hasonlóságairól.

A moszkvai Politbüro tagjait hosszú éveken át - *de facto* a végsőkig - arról kellett meggyőzni, hogy Magyarország biztonságosan lehorgonyozott a "blokkban", és a magyar reformok nem jelentik a kapitalizmus becsempészését egy olyan országba, amelynek 1956-os címkéje a megbízhatatlanság volt. Ugyanakkor az egyre jobban eladósodó gazdaság külföldi hitelezőinek az ellenkezőjét kellett elhinniük, vagyis azt, hogy a magyar reformok azt jelentik, hogy Magyarország olyan termelékeny és rugalmas lesz, mint egy igazi piacgazdaság. A nemzetközi szervezetek szakértőinek és tisztviselőinek viszont el kellett fogadniuk a magyar tisztviselők ígéreteit, hogy a Kádár-rendszer célja végső soron az volt, hogy teljesítse mindazokat a követelményeket, amelyeket az olyan szervezetek, mint a GATT (a Népköztársaság belépése 1973-ban) vagy akár az IMF és a Világbank (belépése 1981-ben) a valódi piacgazdaságnak számító tagok politikájával szemben támasztanak (beleértve a megbízható statisztikák szolgáltatását). Végül a magyar emberektől elvárták, hogy elhiggyék, hogy a budapesti boltok fogyasztási cikkeinek bőségesebb kínálata, mint Moszkvában vagy Leningrádban, a *de facto* liberális gazdaság kifejeződése, nem pedig egy törékeny, csőd szélén álló rendszeré.

A kommunista rendszerek egész történetét az 1917-es oroszországi októberi forradalom óta az "ortodox" és "reformista" vezetők és frakciók közötti viták, befolyás és hatalom ingadozása jellemezte. Nagyon kevés kivételtől eltekintve az ortodoxok győztek a valódi vagy állítólagos reformisták felett. Néha ez utóbbiak és támogatóik életüket veszítették, máskor és más körülmények között a legyőzöttek csak a pártban és az államban elfoglalt hatalmuktól és pozíciójuktól estek el.¹¹

Ilyen típusú, gyakran erőszakos kimenetelű, heves politikai és ideológiai konfliktusok az egész kommunista világban előfordultak. Az Oroszországban lezajlott konfliktusok azonban különösen fontosak voltak. Ennek oka az volt, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártjának Politikai Hivatalában összpontosult az ideológiai, gazdasági és katonai hatalom, és hogy a Kremlben hozott döntéseknek minden kommunista országban volt visszhangja.

1.3. A külső és belső monetáris válság.

Az 1980-as éveket - a magyarországi kommunista uralom utolsó évtizedét - négy meghatározó fejlemény jellemezte: (1) a súlyos és egyre romló gazdasági és pénzügyi helyzet, (2) a kommunista vezetők hiábavaló kísérletei arra, hogy többé-kevésbé hagyományos intézkedésekkel megállítsák és megfordítsák a lefelé tartó tendenciát, (3) annak végleges felismerése, hogy a szocialista gazdasági rendszer nem menthető meg, (4) a vezetés úgynevezett reformszárnyának kitartó reménye, hogy a gazdasági és politikai hatalom egyaránt a kommunista vezető osztály tagjainak kezében marad még akkor is, ha elkerülhetetlenné válik az elmozdulás a piacgazdaság és a többpárti politikai rendszer felé.

Magyarország helyzete valóban paradox volt. Széles körben elterjedt az a vélemény, hogy "Magyarország más, mint a többi KGST-ország", és ha a keleti blokk tagjai közül valaki sikeresen tud lavírozni az ortodox tervgazdaság és a nyugati liberális piacgazdaságok között, akkor az Magyarország. A monetáris és pénzügyi mutatók azonban egyre inkább a "magyar modell" kezelésének nehézségeit mutatták.

A nemzetközi magán- és hivatalos szakértők és megfigyelők számára a mutatók négy, egymással összefüggő kategóriája egyre nagyobb aggodalomra adott okot: (1) az inflációs ráta, (2) a fizetési mérleg helyzete, különösen konvertibilis valutában, (3) a nagy külső adósság és a súlyos adósságszolgálat, valamint (4) az ország devizatartalékainak alacsony szintje.

A hazai monetáris és pénzügyi helyzetet súlyosbították a magyar vállalatok pénzügyi problémái. Az úgynevezett "sorban állás" (kifizetésre várakozás) problémája a pénzügyi dominóhatáson keresztül a csődbe vezetett. A kiszámíthatatlan árfolyam-ellenőrzési rendszer, amely minden kollektivista gazdasági rendszer velejárója, hozzájárult a magyar bel- és külföldi pénzügyi rendszer eredménytelenségéhez.

¹¹ E sorokat írva 2023 februárjában, azaz jóval a szovjet birodalom és a kínai Mao-rezsim vége után, a jövőre nézve komoly aggodalommal kell megállapítanunk, hogy ez a hagyomány még mindig él mind Putyin Oroszországában, mind Hszi Kínájában.

A kommunista kormány azt remélte, hogy az ország Bretton Woods-i tagsága elegendő biztosítékot jelent majd a külső fizetési válság kockázatával szemben. A külső fizetési helyzet azonban tovább romlott, olyannyira, hogy az Antall-kormány hivatalba lépésekor Magyarország közel állt ahhoz, hogy kifogyjon a nemzetközi fizetőeszközökből. A szocialista rendszerben mind a külső, mind a belföldi monetáris helyzet valódi állapota szigorúan titokban maradt, az információkat még a pártbürokrácia legmagasabb szintjein is visszatartották. Így Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese csak Kádár János első titkárnak jelentett.

Fekete sokáig Magyarország külső adósságstratégiájának fő tervezője és irányítója, ortodox kommunista és ravasz nemzetközi PR-stratégus volt. A nyugati nemzetközi bankok jó ügyfeleként sikerült bekerülnie az úgynevezett Harmincas Csoportba, a vezető bankárok és monetáris szakértők informális vitafórumába.

1.4. A „reálgazdaság”: álprivatizáció.

A "reálgazdaság" sem volt jobb állapotban a szocialista gazdasági rendszer megszűnésekor, mint a monetáris és pénzügyi rendszer. Az 1970-es és 1980-as évek a világgazdaság minden egyes nagy országcsoportja számára többszörös kihívás időszaka volt: a nyugati piacgazdaságok (OECD-országok), a fejlődő országok (beleértve az úgynevezett újonnan iparosodó országokat (németül *Schwellenländer*) csoportját) és a szocialista tervgazdaságok számára is.

Néhány jelentős külső sokk és néhány pozitív fejlemény is történt. Volt egy kettős kiindulópont: (1) a rögzített árfolyamok Bretton Woods-i rendszerének összeomlása és a rövid távú tőkemozgások robbanásszerű növekedése, valamint (2) az úgynevezett olajválság és a kereskedelmi feltételek nemzetközi szerkezetének radikális eltolódása az olajtermelő országok javára. A globális hatás az 1930-as évek óta az első jelentős világméretű recessziót jelentette. A gazdasági növekedés jövőjével kapcsolatos pesszimizmust felerősítette a környezetvédelemmel kapcsolatos új aggodalom ("Római Klub hatása"). A bekövetkező "stagflációnak" pedig fontos további mellékhatása lett a nemzetközi adósságválság.

Természetesen komoly félreértelmezések születtek azzal kapcsolatban, hogy mi várható a strukturális és technológiai, és végső soron a politikai változások tekintetében. Így azok, akik azt hitték, hogy a technológiai fejlődés az 1970-es évekre véget ért, nem is tévedhettek volna nagyobbat. Valójában az 1970-es és 1980-as években indult el az informatikai és digitális forradalom, valamint a nemzetközi gazdasági verseny új hulláma, amely óriási hatást gyakorolt a kis és nagy gazdaságok komparatív erejére szerte a világon. A négy "ázsiai tigris" megjelenése csak egy példája volt ennek a tendenciának. Sok tekintetben ez nemcsak a globalizáció különböző aspektusai felerősödésének időszaka, hanem a szocialista gazdasági rendszer növekvő versenyképesség-vesztésének pillanata is, amely az évtized végére a szovjet birodalom összeomlásához vezetett.

A "magyar modell", akárcsak a "jugoszláv modell" nem mentesült ezektől a világméretű fejleményektől. A kis méretű magánvállalatok álságos tolerálása, a jugoszláv tulajdonosi és gazdálkodási módszerek utánzása (ami később hozzájárult a Jugoszláv Föderáció

felbomlásához és több százezer ember halálához), valamint a privatizáció álságos intézkedései, amelyek abból álltak, hogy az állami tulajdont a *nomenklatura* tagjaira ruházták át, nem tették Magyarországot versenyképes piacgazdasággá.

1.5. Vállalati adósság és a közelgő csőd.

A gazdasági rendszerek elemzéseiben és elméleteiben a termelés központi szerepet tölt be. Bár az olyan kérdések, mint a jövedelemelosztás vagy a külkereskedelem, szintén lényeges jellemzői egy gazdaságnak, a termelés az, ami a "jólétet" teremti. Ez a szemlélet tükröződik a modern gazdaság globális tevékenységének mai fő mérőszámában, a bruttó hazai termékben a széles körben használt angol rövidítéssel: GDP-ben).

A szocialista gazdaságtervezés elméletének és gyakorlatának egyik fő jellemzője a kibocsátás vagy termelés hangsúlyozása volt. Valójában ez bizonyult az egyik legfőbb hiányosságának. A szovjet gazdasági rendszer korai kritikusai ugyanis rámutattak, hogy az árrendszer, a pénz és a monetáris *egyensúly* elhanyagolása a termeléssel kapcsolatos téves döntésekhez, és így pazarláshoz és hatékonyságromláshoz vezet. Ezeket a kérdéseket Ludwig von Mises monetáris közgazdász már az 1920-as évek elején elemezte *Die Gemeinwirtschaft* című úttörő könyvében.

Magyarország példája az 1980-as években megmutatta, hogy a bátortalan "reformok" nem voltak elegendőek ahhoz, hogy egy eredetileg termelési volumentervezésre épülő rendszerből működő piacgazdaságot csináljanak. A rendszer legvégéig volt valami baj a vállalati struktúrával, az iparban és a szolgáltató szektorban hozott döntésekkel, a régi állami nagyvállalatokkal és az új kisvállalkozásokkal. Még ha a vezetők hozzáértőek és vállalkozó szelleműek is voltak, nem tudtak teljes mértékben érvényesülni.

Ennek a helyzetnek az egyik fő megnyilvánulása a pénzeszközök "hiánya". Ez nemcsak a makrogazdasági tőkehiányból fakadt, hanem abból is, hogy termelési folyamatban hiányoztak a szűkös erőforrásokkal való gazdálkodáshoz szükséges megfelelő (ár- és pénzbeli) indikátorok. Ez magyarázza, hogy a széles körű vállalati adósságválság miért idézett elő akkora csődhullámot, amely meghaladta azt, ami még egy legyengült gazdasági helyzetben is normális lett volna.

1.6. A kommunista jóléti rendszer valósága

A második világháborút követő évtizedekben a nyugati liberális piacgazdaság és a kommunista tervgazdaság között verseny folyt, amely a vasfüggöny mindkét oldalán széles körű figyelmet és propagandát kapott. Ahogy egyre szembetűnőbb lett, hogy a nyugati piacgazdaság mind a szabadság, mind az anyagi jövedelem és jólét tekintetében jobb, mint a marxista-leninista orosz modell, a keleti pártvonal szószólói és nyugati útítársaik ahhoz a hamis érvhez folyamodtak, hogy "Nyugaton az embereknek több és nagyobb autójuk van, de a szocializmusban jobb a jóléti rendszer".

Ezt az érvet a valóság teljesen megcáfolta. Az egészségügyi ellátás, a táplálkozás színvonala, az oktatási intézmények, az általános munkakörülmények, az életkilátások tekintetében még Magyarország is, amely fejlettebbnek számított az olyan országoknál, mint Románia vagy

Csehszlovákia, vesztesre állt a nyugati szociális piacgazdaságokkal szemben. Így az Antall-kormány előtt álló egyik fő kihívás az volt, hogy a szocialista jóléti rendszerből örökölt hiányosságokat kezelje, és megállítsa Magyarország visszacsúszását ebben a fontos tekintetben is.

MÁSODIK FEJEZET

Rendszerváltozás és a szociális piacgazdaság: az Antall-kormány célkitűzései

2.1. A gazdasági és társadalmi összeomlás elkerülése.

A gazdasági rendszerváltozást - a politikai rendszer alapvető átalakításához hasonlóan - egy kormányzati ciklusban kellett volna végrehajtani. Az új kormány legsürgősebb feladata a gazdaság állapotának számbavétele volt. Amit a kommunista kormány hátrahagyott, az még annál is sokkal rosszabb volt, mint amit a kommunista rendszer legrealistább kritikusai elképzelték. Őszintén szólva, azt is el kell ismernem, hogy az úgynevezett Battelle-jelentés is optimista irányban tévedett. Bár a jelentés kemény és részletes kritikát fogalmazott meg a Kádár-rezsimről, és ragaszkodott a gazdasági rendszer teljes átalakításának szükségességéhez, jelentésünk néhány ponton túlértékelt a "magyar reformok" érvényességét és közvetlen hasznosságát a valódi, dinamikus piacgazdaság kiépítésének folyamatában Magyarországon.

Így a leltárkészítés *kvázi* automatikusan a szisztematikus és jól szervezett válságkezelés szükségességéhez vezetett. Bár voltak olyan hangok - Magyarországon és külföldön egyaránt -, amelyek mellett érveltek, hogy hagyni kell összeomlani a monetáris, fiskális és gazdasági rendszert, arra hivatkozva, hogy ez bizonyíthatóan a távozó kommunista hatalom hibája és felelőssége lett volna, Antall József és kormányának tagjai gondolkodásától ez a megközelítés teljesen idegen volt.

Antall és mindannyiunk számára, akik közel álltunk hozzá, alapvető fontosságú volt a gazdaság életképességének biztosítása, és a felperzselt föld hozzáállás megakadályozása a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatásban. Válságkezelés címszó alatt megszorító makrogazdasági (különösen fiskális és monetáris) intézkedéseket, valamint konkrét mikrogazdasági intézkedéseket kellett hozni. Ettől kezdve a kormányon belül, valamint a kormány és a nemzetközi szervezetek, például az IMF között visszatérő vita alakult ki arról, hogy a költségvetési és monetáris politika kellően korlátozó vagy éppen ellenkezőleg, túlságosan megszorító volt-e.

Valójában többen voltunk, akik úgy véltük, hogy a túlzott monetáris és fiskális megszorítások akadályozhatják a magyar gazdaság sikeres átalakulását és visszatérését a növekedéshez. Valójában egyértelmű volt, hogy a túl sok megszorítás kontraproduktív lenne. Lelassítaná az újjáépítési erőfeszítéseket, és komoly negatív lélektani hatást gyakorolna a magyar emberek piacgazdasági felfogására is. Kétségtelen, hogy a gazdasági rendszerváltoztatásról és az újjáépítésről alkotott "IMF-kép" jelentős fékező hatással bírt mind a gazdasági növekedésre, mind a piacgazdaság népszerűségére. Ezek a tényezők minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy a volt kommunista elit az első választási ciklus után visszatérjen a hatalomba, legalábbis Magyarországon.

Az Antall-kormány három fontos gazdaságpolitikai célt tűzött ki. Rövid távon természetesen a gazdaság működőképességének fenntartását és az összeomlás elkerülését. A második középtávú cél a szociális piacgazdaság modelljének kiépítése volt. A harmadik a piacgazdaság intézményi és jogi kereteinek megteremtése. Antall József úgy vélte, hogy nem elegendő egyszerűen hatályon kívül helyezni a kommunista rendszer intézményeit és

törvényeit. Létfontosságú a parlamentáris demokrácia és a piacgazdaság intézményeinek kereteit megteremteni. Az első parlamenti ciklus ennek a feladatnak volt szentelve.

Ezt a célkitűzést a nyugati tisztviselők és szakértők közül sokan nem igazán értékelték vagy értették meg. A Világbank egyik igazgatója egy szemináriumon elismerte, hogy a rendszerváltozás utáni első három évben a Világbank szakértői és vezetői alábecsülték a rendszerváltoztatás sikeréhez szükséges jogszabályok és intézmények kiépítésének jelentőségét. Amint azt az előző fejezetben és a súlyos forráshiánnyal és a külföldi adósságterhekkel foglalkozó ötödik fejezetben tárgyaljuk, Németh Miklós kormányának (1988-1990) végén Magyarország a monetáris és pénzügyi összeomlás szélén állt.

Antall miniszterelnök kezdettől fogva világossá tette a magyar emberek és a nemzetközi megfigyelők számára, hogy kormánya minden szükséges lépést megtesz az általános összeomlás megakadályozása érdekében. A szigorú megszorító intézkedések - korlátozó költségvetési és monetáris politika, a támogatások és a szociális kiadások csökkentése - visszavetették a beruházásokat, a fogyasztást és a foglalkoztatást. A lakosság által tapasztalt nehézségek pedig rontották a demokrácia és a piacgazdaság megítélését, és negatívan hatottak a kormány népszerűségére. Sokan ahelyett, hogy a katasztrofális gazdasági és pénzügyi helyzetért felelős előző kommunista rendszert hibáztatták volna, azt hitték, vagy úgy tettek, mintha a helyzet az új, szabadon választott kormány hibája lenne, amely valójában megmentette az országot a gazdasági összeomlástól.

1990 végére a költségvetési és fizetési mérlegmutatók javulást mutattak. A gazdaság eltávolodott a veszélyzónából, de ahogyan az várható volt, alacsonyabb aktivitási és foglalkoztatási szint és alacsonyabb életszínvonal mellett.

2.2. Miért a szociális piacgazdaság a cél?

A miniszterelnök úgy vélte, hogy a gazdasági rendszerváltoztatás központi célja a szociális piacgazdaság Magyarországhoz és az 1990-es évek viszonyaihoz igazított modelljének alkalmazása rövid- és hosszú távon is. Ez volt az 1990 januárjában elkészült Battelle-jelentés központi ajánlása is.

Gazdasági és társadalmi modellek keresése

Az egyik legfontosabb és legnagyobb kihívást jelentő politikai és intellektuális kérdés három tényező kölcsönös összefüggésével kapcsolatos: (1) a gazdasági és társadalmi elméletek, koncepciók és célkitűzések; (2) a gazdasági és társadalmi politikák és intézmények; és (3) a gazdaság működése, mennyiségi és minőségi eredményei, azaz a gazdasági növekedés és a társadalmi haladás. Milyen súlya van az elméleteknek és a politikáknak, és hogyan alakítják a tényleges életkörülményeket az egyének és a nagyobb közösségek szintjén?

Az 1940-es évek vége óta a nyugat-európai országokban különböző időpontokban ténylegesen megvalósított fő konkurens iskolák és modellek a következők voltak: (1) jóléti állam; (2) keynesiánizmus; (3) indikatív tervezés; (4) monetarizmus; (5) az 1970-es évek utáni neoliberalizmus (megkülönböztetendő a neoliberalizmus eredeti fogalmától, amely a szociális piacgazdaság elméletének része volt) és a (6) szociális piacgazdaság.

Mind a hat modell lényegében a piacgazdaság változata volt, a kormányzati ellenőrzés és felelősség különböző fokával és típusával. A kormányok aktív szerepet játszanak mind a hat rendszerben. Ez a monetarizmusra, a neoliberalizmusra és a szociális piacgazdaságra is igaz, és nem csak az előző bekezdésben felsorolt első három megközelítésre.

A szociális piacgazdaság alapvetően kontinentális európai jelenség, mind az elmélet, mind a gyakorlati megvalósítás, mind a politikai tapasztalatok szintjén. Az európai és nyugati gazdasági és politikai integráció fejlődése volt az egyik legjobb biztosíték a teljesen állami (és egyházi) irányítású gazdaság fenyegetésével szemben.

A szociális piacgazdaság modelljének megvalósítása

A szociális piacgazdaság modellje költségvetési és monetáris fegyelmet követelt, de nem a növekedés, valamint a jövőbeli jólét és társadalmi fejlődés kilátásainak elfojtása árán. Ez a liberális gazdasági modell nem tévesztendő össze a libertariánus és a monetarista ideológiával, amelyeknek követői az úgynevezett "sokkterápiát" hirdették, különösen az árfolyam-politika és a nemzetközi tőke mozgások tekintetében.

Magyarország érdekelt volt az európai és a tágabb nemzetközi gazdasági és pénzügyi integrációban. Ez magában foglalta a közvetlen külföldi befektetéseket és más, nem adósságot generáló hosszú távú tőkeimportot. Magyarország azonban óvatos volt a rövid távú tőke mozgások (tőkeexport és -import) teljes körű liberalizációjával, valamint a magyar valuta árfolyamának ellenőrizetlen lebegtetésével és túlzott ingadozásával kapcsolatban. Ez az óvatosság a korábbi tapasztalatok (Magyarország külső adósságának felhalmozása) és az 1990 előtti és utáni egymást követő nemzetközi pénzügyi válságok (Nagy-Britannia, Franciaország, Lengyelország és természetesen Oroszország) fényében teljes mértékben indokolt volt. Azt sem szabad elfelejteni, hogy még Franciaország is csak az 1990-es évek elején vezette be a rövid távú tőke mozgások teljes körű liberalizációját, és hogy a kialakítandó új monetáris rendszer (Maastrichti Szerződés) esetében nem a szabadon lebegő, hanem a (tartósan) rögzített árfolyamokra esett a választás.

Amint arra Bod professzor, Antall gazdasági csapatának egyik vezető tagja (először ipari és kereskedelmi miniszterként, majd a Magyar Nemzeti Bank vezetőjeként) rámutatott, Magyarország mikrogazdasági/vállalkozási szinten radikálisabb átalakítási és piaci fegyelmi politikát folytatott, mint a többi volt kommunista ország. A magyar kormány a kereskedelem liberalizációja mellett is kiállt. Ellenállt a protekcionista nyomásnak, és elutasította a zárt regionális kereskedelmi és fizetési rendszer létrehozására irányuló javaslatokat.

A protekcionista eszmék nem csak magyar forrásokból, hanem paradox módon időnként a nagy kereskedő nemzetek, például Japán vagy szabadkereskedelmi csoportosulások, például az Európai Közösség képviselőitől is származtak. Ezt két példával lehet illusztrálni. Az egyik a japán Suzuki autógyártó céggel kapcsolatos, amely rendkívül protekcionista üzletet kötött még a magyar kommunista kormánnyal. E megállapodás értelmében a Suzuki nagyon magas szintű védelmet kapott volna más nemzetközi versenytársakkal szemben, ha Magyarországon olyan gyártóüzemet hoz létre, amelynek termelését Európában és a magyar belföldi piacon egyaránt értékesíteni akarták volna. Amikor a rendszerváltoztatás után a Suzuki megtudta, hogy az új, nem kommunista magyar kormány a saját politikája és a nemzetközi kereskedelmi szabályok alapján nem tudja fenntartani ezt a bizzar megállapodást, a japán vállalat

megpróbált nagy összegű pénzbeli kártérítést elérni Magyarországtól a számára kedvező diszkriminatív kereskedelmi intézkedések elvesztéséért.

A második példa az Európai Közösség egyes tisztviselőinek befelé forduló hozzáállásához kapcsolódik. Az Európai Közösség budapesti állandó képviselőjének vezetőjével folytatott kétoldali találkozóim és mélyreható megbeszéléseim során, amikor megpróbáltam elmagyarázni Magyarország gazdasági helyzetét és problémáit, és azt kérdeztem, hogy az Európai Közösség hogyan tervezi segíteni Magyarországot gazdasági nehézségeinek leküzdésében, a következő választ kaptam: "Ha Antall úr tényleg olyan jó európai, akkor hogyan lehetséges, hogy Budapest utcáin ennyi japán autó van?". Ez a kijelentés zavarba ejtő volt, de nyilvánvalóan tagadható és nem hivatalos. Ez nem "tárgyalás" volt, amire egyébként tanácsadóként nem volt megbízásom. A jegyzőkönyv kedvéért hozzátenném, hogy az idősödő misszióvezető egy német bürokrata volt, és természetesen több német gyártmányú autó volt az országban, mint japán.

Új szociális piacgazdaság kiépítése: az eredeti modell fő jellemzői

A szociális piacgazdaság a modern történelem egyik legsikeresebb gazdasági, politikai és társadalmi modellje volt. A kifejezést a német gazdaság és a német társadalom újjáépítésével kapcsolatos célkitűzések, elméletek és politikák leírására találták ki a nemzetiszocialista rendszer borzalmaival és az ország gazdaságának a második világháború alatt bekövetkezett pusztulását követően. Néhány fő jellemzőjét a svájci tapasztalatok ihlették. Kétségtelen, hogy a szociális piacgazdaság fontos szerepet játszott az európai integráció orientációjában is.

Amint az előszóban említettük, a szociális piacgazdaság fontosságát az európai alkotmánytervezet és az azt követő Lisszaboni Szerződés szerzői is elismerték:

"Az Unió Európa fenntartható fejlődéséért dolgozik, amelynek alapja a kiegyensúlyozott gazdasági növekedés, a **szociális piacgazdaság**, a magas fokú versenyképesség, célja a teljes foglalkoztatottság és társadalmi fejlődés valamint a környezet minőségének magas szintű védelme és javítása... Küzd a társadalmi kirekesztés és megkülönböztetés ellen, és előmozdítja a társadalom igazságosságát és védelmét... Elősegíti a gazdasági, társadalmi és területi kohéziót, valamint a tagállamok közötti szolidaritást...."¹²

A szociális piacgazdaság koncepciója kezdetben korántsem volt mentes a vitától. A gyors fellendülés és a szövetségi köztársaság politikájának gazdasági és társadalmi sikerei fényében azonban a szociális piacgazdaságot egyre inkább az újjáépítés és általában a gazdaságpolitika egyik legsikeresebb modelljeként ismerték el, nemcsak a háború utáni időszakban, hanem a modern korban is.

A szociális piacgazdaság eredeti modelljének fő jellemzői a következő tíz pontban foglalhatók össze:

- 1) A piacgazdaság liberális gazdasági és társadalmi modellje - mind a gazdasági hatékonyság, mind a politikai szabadság tekintetében - jobb, mint az államilag irányított modellek (szocializmus).

¹² "3. cikk: Az Unió célkitűzései", Alkotmánytervezet, in: Norman, Peter (2003): A véletlen alkotmány. Az Európai Egyezmény története, EuroComment, Brüsszel, 352-353. o., kiemelés hozzáadva.

- 2) A piacgazdaság azonban megfelelő kormányzati politikákat és különösen hatékony szociálpolitikát is igényel.
- 3) Így a 19. századi (manchesteri) modellt, valamint a 20. század második felében támogatott ultraliberális ("libertáriánus") megközelítést mind az eredeti szerzők, mind a szociális piacgazdaság gyakorlói elutasították.
- 4) A verseny a piacgazdaság fontos dimenziója. A szociális piacgazdaság eredeti modellje azonban elutasítja a "szociáldarwinizmust". A szociálpolitikának több célja van: a versenyfolyamat veszteségeinek támogatása, a piaci mechanizmus politikai elfogadásának ösztönzése, valamint olyan közös feladatok ellátása, amelyeket magánkezdeményezéssel nem lehet megoldani ("közszolgáltatás").
- 5) Az ármechanizmus a piacgazdaság alapvető része. A kormányzati politikák egyik feladata, hogy biztosítsák az árrendszer megfelelő működését, valamint az, hogy a lehető legkisebb beavatkozással kezeljék a szükséges árellenőrzéseket és ár-intervenciókat.
- 6) A szociális piacgazdaság nemcsak gazdasági, hanem politikai és társadalmi modell is. Egyik legfontosabb jellemzője annak felismerése, hogy tájékozott és nyílt vitát kell folytatni a kormányok, a piacok és a magángazdaság közötti feladatmegosztásról. A kis- és középvállalkozások ösztönzése politikai és gazdasági okokból szükséges.
- 7) A monetáris stabilitás a szociális piacgazdaság sikerének kulcsfontosságú feltétele. Az inflációt a gazdasági hatékonyságot és a társadalmi stabilitást egyaránt veszélyeztető tényezőnek tekintik. A szilárd fiskális politika politikai és gazdasági okokból is fontos. A szisztematikus "megszorító politikák" azonban a kormányzati politikák kudarcát jelzik, és a stagnáló vagy csökkenő életszínvonal, valamint a termelésre és termelékenységre nehezedő nyomás veszélyes ördögi köréhez vezetnek.
- 8) A szociális piacgazdaság általános célkitűzése a fenntartható növekedés, valamint a társadalmi és gazdasági fejlődés mindenki számára. A növekvő termelésből mindenkinek részesülnie kell: a folyamatosan növekvő jövedelmi és vagyoni különbségek kevesek és az alsóbb osztályok között alapvetően helytelen, és a piacgazdaság rossz működésének jelei. A lakosság nagy részének "proletarizálódása" (mai szóval "marginalizálódása") hozzájárult a kommunizmus és a nemzetiszocializmus felemelkedéséhez. A szociális piacgazdaság célja, hogy megakadályozza a hasonló fejlemények megismétlődését.
- 9) A szociális piacgazdaság nyitott a világ felé. Az export és az import egyaránt növeli a közösség jólétét és a nemzetgazdaság hatékonyságát. A külkereskedelemben azonban éppúgy nem elfogadható a gyilkos verseny, mint a hazai vállalatok között.
- 10) Az európai és a globális gazdasági integráció üdvözlendő, de a nemzetközi szervezetek túlzott bürokratizálódása veszélyt jelent. A nemzeti döntéshozóknak elegendő mozgástérre van szükségük a felelős politikákhoz, amelyek figyelembe veszik azokat a sajátos körülményeket, amelyekkel foglalkozniuk kell. A föderalista keretek között el kell ismerni a helyi feltételek és az autonómia fontosságát.

A szociális piacgazdaság egyik fő erőssége a gazdaság- és szociálpolitika különböző szintjeinek, valamint a gazdaság "makro" és "mikro" szintjeinek összekapcsolása. A didaktikai megközelítés számára ez hátrányt jelent, csakúgy, mint a keynesi elméleten alapuló nemzeti számlák aggregátumai formájában kifejlesztett elemzési eszközök hiánya.

2.3. Németország, Svájc és Európa többi része

A háború utáni nyugati gazdasági modellek

Az 1940-es évek óta kialakult nyugati gazdasági modellek a magánkezdeménnyezés, a szabadpiac és a verseny, valamint a társadalmi gondoskodás és a közjót szolgáló feladatok iránti kormányzati felelősség kombinációján alapulnak. Bár az alapelvek és értékek közősek e modell minden változatában, térben és időben, jelentős különbségek voltak a különböző nemzeti változatok között, valamint az egyazon országon belül idővel módosuló változatok között.

Ezek a különbségek a következőkre terjedtek ki: a kormányzat szerepe és részesedése a gazdasági és társadalmi kérdésekben és felelősségi körökben, a nyitottság és a devizakapcsolatok kormányzati ellenőrzésének mértéke, a centralizáció mértéke, valamint a föderalizmus szerepe nemzeti és nemzetközi szinten. Noha a verseny fenntartása és a monopóliumok elleni küzdelem közös elv volt a Nyugati Közösségben, e fontos célkitűzés tényleges megvalósítása gyakran elmaradt az elmélet és a hivatalos politikai bejelentések mögött.

A szociális piacgazdaság modelljét németországi és svájci eredete után, részben számos más kontinentális európai ország is átvette. Azt is ki kell emelni, hogy a szociális piacgazdaság, ha megfelelően alkalmazták, képes alkalmazkodni és kell is alkalmazkodnia a válságokhoz és a hazai vagy külső gazdasági környezet hirtelen változásaihoz.¹³

A 20. század második felét a gazdasági modellek és elméletek versenye, sőt csatája jellemezte. Bár a szociális piacgazdaság kétségkívül a legsikeresebb modell volt, az évek során ez is megélt a hullámvölgyeket. A modell sikerét és időt álló képességét azonban jól mutatja, hogy a Lisszaboni Szerződés (az Európai Unió alkotmánya) szerint az EU egyik alapvető célkitűzése a dinamikus szociális piacgazdaság megteremtése és fejlesztése.

Szabályalapú rendszer

A szociális piacgazdaságot általában elsősorban szabályalapú rendszerként ismerik. Mégis, sok tekintetben rugalmasabbnak és alkalmazkodóbbnak bizonyult, mint néhány konkurens modell. A fő területek, ahol a szociális piacgazdaság tanulságai különösen hasznosak lehetnek, a következők: (1) az egyensúly megtalálása a magánkezdeménnyezés és a piac valamint a kormányzati felelősség közötti feladatmegosztásban; (2) az egyensúly megtalálása a verseny, a társadalmi igazságosság és támogatás között; (3) a monopóliumok és a gazdasági

¹³ Lásd: Európai Néppárt (2009): *A szociális piacgazdaság a globalizált világban*, az Európai Néppárt alapszabály szerinti kongresszusa által elfogadott kongresszusi dokumentum, Bonn, 2009. december 9-10.

hatalommal való visszaélés kezelése; (4) az egyensúly megtalálása a sokszínűség és a konvergencia között; (5) a fenntartható növekedés és a társadalmi fejlődés ösztönzése¹⁴; és (6) az egyensúly megtalálása a nemzeti modellek és szabályok, valamint az európai és globális intézmények és struktúrák között.

Az 1945 utáni nemzetközi rend egyik újítása a részletes, kötelező erejű nemzetközi gazdasági és monetáris politikai szabályok elfogadása volt. Ez az irányzat, amely a Népszövetséggel kezdődött, az úgynevezett Bretton Woods-i intézmények megtervezésével és megvalósításával nyert lendületet. Ennek hatásköre és jelentősége a Marshall-terv intézményeivel (OEEC és EPU), majd az európai integráció elindulásával és előrehaladásával jelentősen megnőtt.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokra - külkereskedelemre és valutákra - vonatkozó szabályok hangsúlyozása a nemzetközi gazdasági és monetáris rend 1930-as évekbeli összeomlásán és annak katasztrofális gazdasági és politikai következményein alapult. A nemzetközi gazdasági és monetáris szervezetek és szabályaik kialakításában is központi szerepet játszottak a nemzetközi gazdasággal kapcsolatos elméletek, koncepciók és politikák.

Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetközi gazdaság helyzete szorosan összefügg a nemzeti gazdaságok körülményeivel, a nemzeti politikákkal és az egyes országok által elfogadott alapvető gazdasági modellekkel. Az, hogy a nemzetközi gazdaság- és monetáris politika és a nemzeti gazdasági modellek között szoros kapcsolat áll fenn, olyan feltevés volt, amelyet gyakorlatilag valamennyi jelentős nemzetközi gazdasági szervezet létrehozója osztott. Ez a feltételezés nagyjából be is igazolódott a sokéves gyakorlat során.

A nemzetközi gazdasági szervezetek célkitűzései, hatóköre, szabályai és működése részben a nemzeti és világ gazdasági körülmények, részben a változó elméletek és politikai célkitűzések miatt változott az idők során. E folyamatban a nemzetközi gazdasági és monetáris szervezetek újra és újra, több-kevesebb sikerrel próbálták befolyásolni, sőt jelentősen megváltoztatni tagországai gazdasági modelljét.

Wilhelm Röpke és Ludwig Erhard

A kívánt új modell globális politikai és társadalmi problémáit és céljait Wilhelm Röpke, a szociális piacgazdaság egyik fő tervezője jól meghatározta. Röpke megközelítése az előző évtizedek elhúzódó válságaiért felelős két fő ellentétes modell, a "kollektívizmus" és a "gyilkos liberalizmus" elemzésén és elutasításán alapult.

Ebben az összefüggésben Röpke két fontos könyvét kell megemlíteni: *Korunk társadalmi válsága* és a *Civitas Humana*. Egy harmadik, a *Nemzetközi gazdasági dezintegráció*, az integrált nemzetközi gazdaság alapjai újjáépítésének szükségességével foglalkozott. Meg kell jegyezni, hogy mindhárom rendkívül fontos és nagy hatású mű a második világháború vége előtt készült el és jelent meg.

Ludwig Erhard, akit a nemzetiszocialista rezsím idején nagyon foglalkoztatott, hogy Hitler háborús veresége után hogyan lehet majd a német társadalmat és gazdaságot normális

alapon újjáépíteni (e kérdés felvetése óriási bátorságra vallott), olvasta Röpke műveit, és azok mély hatást gyakoroltak a gondolkodására. Röpke írásai megerősítették őt (amint azt nekem egy 1968-as New York-i beszélgetés során elmondta) abban a meggyőződésében, hogy még a legsötétebb napokban is dolgozni kell egy szebb jövőért és hinni kell benne. Ebből fakadt Erhard hite az emberi szabadság, az emberi méltóság, a társadalmi biztonság és a széles körben megosztott gazdasági jólét alapvető szerepében. Ez volt a szociális piacgazdaság kifejezés alapvető jelentése is - ahogyan azt Erhard és a németek többsége értette.¹⁵

Eltérések a másik öt gazdasági modelltől

A szociális piacgazdaság elmélete és gyakorlata számos fontos ponton jelentősen eltér a korábban említett többi piaci rendszertől. A szociális piacgazdaság is a gazdasági szabadságon, a magánkezdeményezésen, a piacokon és a jól működő árrendszeren alapul. A versenyt e modell működésének is lényeges elemeként ismerik el. Vannak azonban különbségek. A piacoknak és a versenynek nem tulajdonítanak olyan erkölcsi és etikai tulajdonságokat, amelyek egy jó és igazságos társadalom központi értékeivé és szervező elveivé tennék azokat. A verseny és a piacok szükséges mechanizmusok az áruk és szolgáltatások optimális előállításához, de nem döntenek el, hogy ki a jó polgár és ki nem.

A piacokon vannak nyertesek és vesztesek: a nyertesek etikailag nem feltétlenül jobbak a veszteseknél. A szociális piacgazdaság koncepciójának lényeges eleme volt a szociális biztonság sokoldalú rendszerének kialakítása. Ez a koncepció azt is felismerte, hogy a piacok és a verseny nem mindig az elmélet szerint működnek, és lehetőséget adhatnak a torzításukra és a visszaélésekre. A kormányzat felelőssége (különböző szinteken) az ilyen "piaci kudarcok" megelőzése és kijavítása, akár jogszabályokkal vagy más típusú szabályokkal, akár közvetlen gazdasági felelősségvállalással. Szociális területen az egészségügy, az oktatás, a munkanélküli segélyek, a nyugdíjak és a környezetvédelem is a közszféra intézkedési vagy felügyeleti körébe tartozik.

A stabil monetáris feltételek a modell működésének alapvető előfeltételei. Az infláció és a defláció egyaránt az instabilitás és a költséges gazdasági és társadalmi torzulások forrása. Fontos a költségvetési fegyelem. A túlzott költségvetési megszorítások (szigor) azonban veszélyeztetik a gazdasági kezdeményezést és a növekedést. Az állam - pl. a központi banki intézkedések révén - felelős a valutaingadozások és a túlzott pénzügyi spekuláció visszaszorításáért vagy megakadályozásáért is: ez a 21. század "fedezeti alap" gazdaságának pontos ellentéte. A gazdasági hatalom túlzott koncentrációja egy vagy néhány vállalatnál szintén veszélyt jelent a szociális piacgazdaságra. A nemzetközi kereskedelem és a fizetések liberalizálása a belföldi gazdasági szabadság külső függvényei. A munkáltatók és a szakszervezetek képviselői közötti rendszeres konzultációk és tárgyalások segítenek a vállalatok és a munkavállalók érdekeinek kiegyensúlyozásában.

¹⁵ Helge Peukerl részletes kétkötetes tanulmánya (1991): *Das sozioökonomische Werk Wilhelm Röpke*, Peter Lang, minden szempontból a legteljesebb tudományos elemzés Röpke munkásságáról. Bevezetőjében a szerző Röpket így jellemzi: "*als einen der bedeutenden deutschen Nationalökonomien und Vertreter des Neoliberalismus im 20. Jahrhundert...eine nichtkonformische, vulkanische Persönlichkeit, mit Zivilcourage, der humanistische Bildung, ein profundes Fachwissen und eine brillante Feder glücklich vereinen wusste*".

Az úgynevezett *Mitbestimmung-rendszer* bevezetése lehetővé teszi, hogy a munkavállalók képviselői részt vegyenek a vállalati stratégiák áttekintésében. Végül az egyik legnagyobb kihívást jelentő feladat a rendszer megfelelő működéséhez szükséges intézményi keretek megteremtése.

A szociális piacgazdaság és a liberalizmus közötti ellentétek

Antall miniszterelnök kedvezően vélekedett Margaret Thatcher brit miniszterelnök és Ronald Reagan amerikai elnök politikai nézeteiről és eredményeiről. Tisztában volt azzal, hogy határozottan ellenzik a kommunista ideológiát és a szabad világ biztonsága elleni szovjet fenyegetéseket. Antall nagyra értékelte a Mihail Gorbacsovval folytatott ügyes diplomáciájukat és történelmi hozzájárulásukat a hidegháború békés befejezéséhez, végső soron a szovjet birodalom megszűnéséhez, és így a rendszerváltoztatás lehetőségéhez is Magyarországon és a többi kelet-európai szatellit országban.

Antall teljes mértékben felismerte az euroatlanti koncepció fontosságát, és úgy vélte, hogy a hidegháború és a rendszerváltoztatás végének egyik legfontosabb aspektusa az, hogy Magyarország és szomszédai csatlakozhatnak az euroatlanti közösséghez. Antall miniszterelnök azonban nem osztotta az angol és amerikai vezetők gazdasági és társadalmi renddel kapcsolatos nézeteit, és semmiképpen sem tartotta az általuk szorgalmazott gazdasági modellt Magyarország számára megfelelőnek. Thatcher asszony ellenállása a német újraegyesítés gondolatával és az európai integráció előrehaladásával szemben ellentétes volt Antall meggyőződésével és a Magyarország által követendő útról alkotott elképzeléseivel.

A szociális piacgazdaság, amelyet Antall Magyarország társadalmi és gazdasági modelljének tartott, egyben liberális gazdasági rendszer is. Ez azonban nagyban különbözik mind a 19. század "*laissez faire - laissez aller*" liberalizmusától, mind a thatcheri ideológiától és a Reagan által hirdetett "libertáriánus neoliberalizmustól". Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején született és kialakult két irányzat közös jellemzői közé tartozik a szociális biztonsággal szembeni leereszkedő hozzáállás, valamint a gyengék és a piaci verseny veszteségeinek védelmét célzó politika. Mindkettő mélységesen ellenséges a munkavállalók, sőt minden olyan bérből és fizetésből élő ember jogával szemben, aki megpróbálja megszervezni és megvédeni az érkeket a munkaadóival folytatott rendezett és szervezett tárgyalások során. E két ideológia követői végtelenül büszkék arra, hogy Thatcher asszonynak és Reagan elnöknek sikerült megsemmisítenie a szakszervezetek hatalmát Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban - két olyan gazdaságban, ahol a szakszervezetek mára már alig árnyékát képezik korábbi önmaguknak. Ehhez kapcsolódik a pénzügyi spekuláció imádata és az a meggyőződés, hogy a fedezeti alapokat és hasonló vállalkozásokat a valódi vagyonteremtés fő eszközeinek kell tekinteni ma és a jövőben. Ennek az ideológiának sok szószólója számára a "résztvényesi érdekek" jelentik a siker vagy kudarc egyetlen legitim kritériumát, még akkor is, ha ezek az érdekek gazdaságilag vagy etikailag nem mindig legitimek. A gazdagok és a szupergazdagok közötti ijesztően nagy és egyre növekvő szakadékkal szembeni teljes közömbösség e rendkívül egoista ideológiák egyik legújabb megnyilvánulása.

2.4. Belföldi és külső korlátok

Antall, Európa és a szociális piacgazdaság

Az Antall-kormány elkötelezett volt a liberális nemzetközi gazdaságpolitika mellett, és igyekezett felgyorsítani Magyarorszag európai és világgazdasági integrációját azáltal, hogy

tárgyalásokat folytatott a piacnyitásról szóló megállapodásokról arra az időszakra, amikor az ország az Európai Közösség tagjelölt, majd teljes jogú tagjává válhat. A miniszterelnök gondosan figyelemmel kísérte az ország brüsszeli állandó képviselőjének munkáját. Ennek a világos iránymutatásnak és a kormányon belüli konszenzusnak volt köszönhető, hogy ezt követően Magyarország az első kelet-európai országgént kérte felvételét az EK/EU-ba.

Antall történészként megtanulta, hogy hatékony szociálpolitika nélkül a piacgazdaság ("kapitalizmus") nagy politikai feszültségeket okoz, és talán nem maradt volna fenn a 20. században. Megértette, hogy a munkásosztály javát szolgáló politikák fokozatos bevezetése a 19. század közepétől és végétől inkább erősítette, mint gyengítette a verseny és a piacok nyomásának politikai és társadalmi elfogadottságát. Sokak hiedelmével ellentétben a kommunista rendszerben nyújtott szociális szolgáltatások minősége nem volt képes elérni a nyugati piacgazdaságokban megszokottat. A kormány számára a legfőbb feladatot az jelentette, hogy le kellett csökkenteni a kommunista uralom alatt ezen a területen is elterjedt pazarlást, és biztosítani kellett, hogy a bevezetendő változások ne fosszák meg a lakosságot olyan erőforrásoktól és szolgáltatásoktól, amelyekre valóban szükség volt.

Az Antall-kormány előtt álló feladatok és kihívások

Az alábbi felsorolás néhány egyéb olyan fontos gazdaságpolitikai kérdést és feladatot tartalmaz, amelyekkel a kormánynak a négy év alatt foglalkoznia kellett. Az ebben a korántsem teljes felsorolásban szereplő témákat e könyv más fejezetei valamivel részletesebben tárgyalják.

- 1) Piaci privatizáció, az "önprivatizáció" korlátozása (lásd a hetedik fejezetet).
- 2) Külső adósságkezelés és külső pénzügyi támogatás keresése (lásd az ötödik fejezetet).
- 3) A fenntartható növekedés akadályainak csökkentése (lásd a nyolcadik és a tizedik fejezetet).
- 4) A modern szociális piacgazdaság jogszabályi és intézményi keretének kiépítése (lásd a negyedik és a tizedik fejezetet).
- 5) Bankreform, bankprivatizációs stratégia, bankkonszolidáció (hatodik és hetedik fejezet).
- 6) A rövid távú spekulatív tőkemozgások korlátozása, a hosszú távú tőkeimport ösztönzése (ötödik és tizedik fejezet).
- 7) Üzleti modernizáció (negyedik és tizenegyedik fejezet).
- 8) Végül, de nem utolsósorban az elsődleges cél az volt, hogy megpróbálják pótolni az előző négy évtizedben elvesztett lehetőségeket.

2.5. Érvényes, de elfelejtett célkitűzés

A szociális piacgazdaság alapkonceptiójának érvényessége

A szociális piacgazdaság alapkonceptiójának érvényessége nem korlátozódik Európára, még

kevésbé a kontinens német nyelvű országaira. A szociális piacgazdaság elméletének és gyakorlatának nemzetközi elismertségét a keynesianizmussal szemben a híres brit közgazdász és Keynes-életrajzíró Lord Skidelsky idézetével lehet illusztrálni: "Akik a piacot, mint intézményt értékelik, azoknak azzal kell törődniük, hogy a támogatási rendszerét jó állapotban tartásák. Az állam szerepe alapvetően hármassal: a) megteremti és fenntartja a piaci csere megfelelő jogi kereteit; b) szükség esetén korlátozza és kiegészíti a piacot; és c) biztosítja, hogy a piac politikailag elfogadható legyen. A szociális piacgazdaság mindenekelőtt olyan piacgazdaság, amely "igazságosnak" tekintett társadalmi megállapodásokba ágyazódik... A német modellnek nagy előnye volt, hogy a figyelmet a piacgazdaság jó működéséhez szükséges jogi, társadalmi és technikai feltételekre összpontosította. Ilyen egyértelműsége Nagy-Britanniában soha nem került sor, ahol a régimódi kapitalizmust, a szocializmust, a jóléti államot és a keynesi makroökonómiát egy rosszul összeválogatott, "vegyes gazdaságnak" nevezett csomagba helyezték. Az ezt a keveréket fenntartó konszenzus rendkívül sérülékenynek bizonyult, mert alapvető ambivalenciát rejtett a piacok létjogosultságával, sőt magával a magánvállalkozói rendszerrel kapcsolatban."¹⁶

Milyen eredményei és következményei voltak az Antall-kormány gazdaságpolitikájának?

Minél több idő telik el, minél inkább látjuk, hogyan fejlődött Magyarország és a világ gazdaság, annál meglepőbb, hogy 1990 és 1993 között mennyi minden történt Magyarországon. Az eredményeket nemcsak a kormányzati politikának, hanem elsősorban az ország népének tulajdonítom. A gazdaságszervezési változás három év alatt ment végbe, és visszafordíthatatlan volt - Magyarország az összeomlás szélén álló, omladozó tervgazdaságból működő, különösen mikrogazdasági szempontból integrált piacgazdasággá vált. 1993-94-ben a gazdaság a magyarországi piacgazdaság szabályai szerint működött a családok, az egyének és a vállalatok szintjén.

Nem volt gazdasági és pénzügyi összeomlás. Nem volt társadalmi válság. Az új jogi és intézményi rendszer a legteljesebben működött a volt kommunista országok között. A hosszú távú lehetőségek kedvezően alakultak, de veszélyek is megjelentek. Antall látta a veszélyeket, de meg volt győződve arról, hogy a fő pólusok segíthetnek ezek leküzdésében, azaz a tartós növekedés és a szociális gondoskodás.

Volt azonban sok örökölt probléma. A mezőgazdasági rendszer például teljesen szétesett; egyes szakértők és hivatalnokok még 1985-ben is a jugoszláv modelltől merítették reforminspirációt; a külső és belső egyensúlytalanságok önmagukat erősítő folyamatok

¹⁶ Skidelsky, Robert (1989): A szociális piacgazdaság, Social Market Foundation Ltd., Paper no. 1, London, 3. és 6. o.; Bod Péter Ákos is tárgyalta a szociális piacgazdaság relevanciájának kérdését az EU kelet-európai tagjait illetően a *Nyugati Közösség megújítása* című 2009-es Webster-konferencián: "A szociális piacgazdaság erkölcsi koncepciója három elemi elvből áll: az *individualitás elvéből*, amely az egyéni szabadság liberális eszményét célozza; a *szolidaritás elvéből*, amely arra az elképzelésre utal, hogy minden egyes ember kölcsönös függőségek társadalmába ágyazódik, amely kötelez az igazságtalanság leküzdésére; a *szubszidiaritás elvéből*, amely az individualitás és a szolidaritás viszonyát alakító intézményi szabályt jelenti. "függőségek, amelyek köteleznek az igazságtalanság leküzdésére; a *szubszidiaritás elve*, amely az egyéniség és a szolidaritás közötti kapcsolatot alakító intézményi szabályt jelenti." Bod, Péter Ákos (2009): "Társadalmi-gazdasági modell keresése: A szociális piacgazdaság újra opció Európában?" in: A genfi Webster Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Programja *10. éves őszi konferenciájának* kiadatlan kézirat.

voltak. Néhány politikai kérdésben nézeteltérések keletkeztek a kormányon belül, de Antall ügyesen kezelte ezeket.

A sajtóban gyakran elhangzó rosszindulatú támadások a lakosság nagy részének nyugtalanítására és elkedvetlenítésére vezettek. A probléma ezzel az volt, hogy a pártban (*MDF*) és a választók körében sokan nem kaptak objektív és elegendő információt az ország átalakulási folyamatáról. Antall tudta, hogy ahhoz, hogy a versenyen alapuló piacgazdaság politikailag elfogadható legyen, társadalmi egységre és pozitív jövőképre van szükség.

Milyenek voltak a nemzetközi viszonyok Európában és a világban?

A rendszerváltoztatás legfőbb előnye az volt, hogy megnyílt előttünk az ajtó, amelyen keresztül csatlakozhattunk a piacgazdaságok közösségéhez. Részt vehettünk a versenyben, integrálódhattunk az európai vagy a világgazdaságba. Volt szolidaritás - de nem volt közvetlen támogatás. Részesülhettünk a globalizáció előnyeiből. Antall József és csapata nemcsak az ezzel járó előnyöket ismerte fel, hanem azokat a kockázatokat is, amelyeket a libertariánus túlkapások jelentettek.

Véleményem szerint az Antall-kormány gazdaságpolitikai koncepciója alapvetően helyes volt és sikeres.

A rendszerváltozás célja és reménye egyetlen mondatban foglalható össze: "vissza Európába, vissza a szabad világba". Ez a remény nem 1989-ben született, nem az 1980-as években. 1945, az 1948-as "fordulat éve" óta sem a szovjethatalom, sem a kommunista ideológia nem tudta elnyomni, kiirtani a magyar nép tudatából. Az "Európába való visszatérés" vágya elsősorban nem hideg, tudatos anyagi és gazdasági számítás eredménye volt, hanem a magyar szabadságvágy és az önkényuralom elutasításának ezeréves hagyományából fakadt.

HARMADIK FEJEZET

A rendszerváltoztatás modelljei Európában és világszerte

Ez a fejezet a 20. században tapasztalt pozitív és negatív politikai fejleményekről, valamint a szabad és nem szabad társadalmak közötti példátlan ellentétekről szóló gondolatsorral kezdődik. Ezen ellentétek megértése nélkül lehetetlen megérteni korunk összetettségét. A genfi Webster Egyetem nemzetközi kapcsolatok szakán az általam oktatott alap- és mesterkurzusuk többségét ezeknek az ellentéteknek a felelevenítése vezette be.

A politikai rend és a 20. század paradoxona

Az emberi történelem egyetlen ismert és dokumentált időszakában sem volt olyan évszázad, amelyet a pozitív és a negatív fejlemények olyan szélsőségei jellemeztek volna, mint a 20. századot.

A negatív oldalon az elmúlt 100 év tanúja volt: az agresszív nacionalizmus elterjedésének; két világháborúnak és számtalan más, határokon átnyúló vagy "belső" háborúnak; totalitárius rendszerek kialakulásának, amelyek saját polgáraik millióinak üldözését, kínzását és halálát okozták; "jobb" vagy "bal" oldali elnyomó ideológiák elterjedésének, amelyek célja az volt, hogy egyetlen merev formára alakítsa át az egyéneket, a nemzeteket vagy az egész emberiséget; a technológia felhasználásának az emberi pusztítás mértéke és hatékonysága növelésére; a terrorizmus és a válogatás nélküli gyilkolás igazolásának a nacionalizmus, a vallás, az osztályharc, a faji vagy etnikai különbségek vagy más hasonló visszaélészerűen használt fogalmak és eszmék nevében.

A pozitív oldalon a 20. század olyan eredményeket is hozott, amelyek nem csak példátlanok, de még a 19. században is elképzelhetetlenek voltak. Ezek közé tartozik: a szabad, pluralista és demokratikus társadalmak elterjedése és megszilárdulása; olyan mértékű gazdasági jólét és társadalmi felemelkedés, amelyet a múltban egyetlen "egalitárius" filozófus sem remélhetett; az alapvető emberi jogok tiszteletben tartása, beleértve a másághoz való jogot; a gondolat- és véleménynyilvánítás szabadsága, a szabad mozgás és vallásszabadság, valamint a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális kezdeményezés és véleménynyilvánítás szabadsága; mindenfajta megkülönböztetés visszaszorítása; a gyengébbek védelme és támogatása, valamint a nemzeti és nemzetközi szintű szolidaritás; a technológia fejlesztése és terjesztése az élet anyagi és szellemi minőségének javítása érdekében; intenzív nemzetközi együttműködés minden területen, valamint a kis és nagy államok identitását és érdekeit egyaránt tiszteletben tartó gazdasági és politikai integráció; és végül, de nem utolsósorban, a tartós béke feltételeinek megvalósítása a világ nagy területein, olyan nemzetek között is, amelyek még a 20. század közepén is történelmük legvéresebb háborúiban vettek részt.

A 20. század tanulságai A 20. században a nemzeti szinten megfigyelhető különböző belpolitikai rendek nem csak a megelőző politikai rendektől különböztek, nem csak az egyes régiók vagy országcsoportok között voltak eltérések, hanem a politikai rend széleskörű, radikális változásai egyazon országon vagy országcsoponton belül is bekövetkeztek viszonylag rövid idő alatt. Mi volt az oka ezeknek az eltérő fejleményeknek? Szerencse vagy szerencsétlenség, sors vagy véletlen, anyagi feltételek vagy a történelem súlya? Bár mindezek a tényezők egyenként vagy különböző kombinációkban egyszerre játszhattak szerepet a fent felsorolt pozitív és negatív tendenciák némelyikében, ma már nem lehet kétséges, hogy a

döntő befolyásoló tényezők a *belföldi és nemzetközi politikai rend jellegében és minőségében mutatkozó különbségek* voltak. Jóllehet, hogy a "pozitív" vagy "negatív" fejleményekben különböző "objektív" tényezők játszhattak szerepet, az igazi különbséget a "szubjektív" politikai tényezők okozták: a politikai rend minőségében, a politikai vezetésben és végső soron az *alapvető politikai szervező elvekben, azaz az alapvető politikai értékekben*. Valójában sem a geopolitika, sem az etnikai hovatartozás, sem a történelem, sem a vallások vagy civilizációk közötti különbségek nem tudnak teljes mértékben magyarázatot adni a különböző államok feltételeinek és viselkedésének a fent felsorolt különböző pozitív vagy negatív kritériumok szerinti különbségeire. Ugyanis a 20. század folyamán a nagy nemzetek némelyike különböző időszakokban a pozitív vagy a negatív oldalon találta magát: a mai valóban demokratikus és virágzó nemzetek némelyikét egykor a *leggonoszabb és legpusztítóbb politikai értékrendek* uralták és irányították.

3.1. Forradalmak: vegyes eredményekkel

Antall történészként és politikusként is mély érdeklődést és széles körű ismereteket mutatott a politikai rendszerek alakulása iránt nemcsak Magyarországon, hanem a világtörténelemben is. Mind beszédeiben, mind magánbeszélgetéseiben gyakran idézett történelmi példákat. Meglátásai általában messze túlmutattak nemcsak a közvélemény, hanem számos hivatásos történész és politikai elemző hagyományos véleményén is.

Akár Magyarországról, akár a tágabb nemzetközi kontextusról volt szó, Antall mindig emlékezett és emlékeztetett arra, hogy az elmúlt két évszázad alapvető politikai kérdései **a nem szabad és a szabad rendszerek közötti ellentétek és konfliktusok voltak**. Ez jellemezte a 19. század történelmét, és különösen drámaivá vált a két világháború közötti időszakban. Így volt ez a hidegháború alatt is, és sajnos újra megtörténik a hidegháború utáni korszakban is. Ma ismét támadás alatt áll a liberális demokrácia, miközben a különböző típusú tekintélyelvű rezsimek (a diktatúráktól a totalitárius rendszerekig) felemelkedni látszanak, és azt remélik, hogy megszilárdítják hatalmukat négy kontinens számos nemzete felett.

A hidegháború végének, valamint az európai kommunista rendszer és a szovjet birodalom összeomlásának egyik legfigyelemreméltóbb jellemzője, hogy egészében véve nem háború és forradalmak eredménye volt.¹⁷ A szovjet párt, rendőrség és hadsereg régi kádereinek kísérletei, hogy megfordítsák a helyzetet és erőszakkal visszaállítsák a szovjet rendszert, szintén kudarcot vallottak.¹⁸

Az "összehasonlító kormányzat" tanulmányozásának összetettsége, erősségei és gyengeségei

¹⁷ Pricey-Jones, David (1995): Weidenfeld-Nicolson, London: *The War that Never Was - the Fall of the Soviet Empire 1985-1991*.

¹⁸ A bolsevik rendszer és a lakossággal szembeni erőszak alkalmazásának néhány megkésett csodálója ma Gorbacsovot hibáztatja, hogy nem volt elég brutális ahhoz, hogy erőszakos eszközökkel tartsa fenn a kommunista uralmat. Lásd Zubok, Vladislav M. (2021): Yale University Press, New Haven.

A rendszerváltoztatás fogalmának megértéséhez - Magyarországon vagy a világban, a távoli vagy közelmúltban, illetve a jövőben - az első feladat, hogy egyetértésre jussunk abban, hogy melyek egy politikai rendszer legfontosabb és melyek a kevésbé fontos jellemzői, összetevői. Egy stabil demokráciában az, hogy a rendszeres választások eredményeként az egyik párt váltja a másikat a hatalomban nem minősül rendszerváltoztatásnak. Amennyiben egy egypárti diktatúra kormányát egy szabadon és demokratikusan választott kormány váltja fel az a (pozitív) rendszerváltoztatás jeles kifejeződése, mint ahogyan az 1990 tavaszán Magyarországon történt. A rendszerváltoztatás nemcsak a "szűkebb értelemben vett kormány" összetétele és megválasztása vagy meg nem választása alapján értékelhető, hanem a tágabb értelemben vett kormányzat egyéb összetevőinek és jellemzőinek radikális változásai alapján is, mint például az igazságszolgáltatási rendszer, a rendőrség és a katonaság stb. Definíció szerint a rendszerváltoztatásnak vannak pozitív és negatív típusai is.

A különböző politikai rendszerek meghatározása és összehasonlítása a történeti írások és kutatások, valamint a politikatudomány hagyományos területe. A politikai rendszerek keletkezésének és bukásának elemzése különösen fontos és népszerű terület az "összehasonlító politika" tágabb keretein belül.¹⁹

A nyugati világban a politikai rendszerek meghatározása és értékelése a klasszikus ókor filozófusaira, különösen Platónra és Arisztotelészre nyúlik vissza.²⁰ A nyugati civilizáció gazdag örökségének részét képezi a görög, a római és a középkori szerzők számos írása is. Párhuzamos források az Ószövetség és az egyházatyák munkássága. Sok tudós számára Niccolò Machiavelli volt az első "modern, realista" politikai filozófus.

Az alábbiakban néhány **olyan kulcsfontosságú jellemzőt** sorolunk fel, **amelyek segítenek meghatározni egy politikai rendszert** vagy rendet, és megkülönböztetni más politikai rendszerektől:²¹

Szervező elvek: szabadság vagy elnyomás; a hatalom forrása; célok; alkalmazott eszközök.

Kormánytípus: képviseleti kormányzat; önkényes kormányzat; emberek uralma vagy törvények uralma.

Szuverenitás: források; a szuverenitás külső és belső korlátai

Értékek (politikai filozófia): egyetemes értékek; hagyományos értékek; új értékek; világi értékek; a vallás szerepe.

Legitimitás: célok; érdekek - egyéni és közös érdekek. Ki dönt az érdekek hierarchiájáról?

Intézmények; végrehajtó, törvényhozó, bírói hatalom (a törvények tiszteletben tartása a polgárok és a kormányzat részéről); közigazgatás; hadsereg, rendőrség; politikai pártok.

¹⁹ Finer, S.E. (1970): Albert Lane, London

²⁰ Arisztotelész (1995): Stalley bevezetőjével és jegyzeteivel, The World's Classics, Oxford University Press, Oxford.

²¹ Lásd Hieronymi, Otto: *Introduction to Comparative Politics (Bevezetés az összehasonlító politikába)*, kiadatlan jegyzet, Nemzetközi Kapcsolatok Program, Webster Egyetem, Genf.

Jogszabályok: alkotmány; egyéb törvények és szabályok

Hatalom: az erő alkalmazásának monopóliuma

Egyéb szempontok: igazságosság; stabilitás; szabadság; biztonság; gazdaság; társadalmi feltételek; hatékonyság; külkapcsolatok; az idő próbája; válságok próbája.

Kiválasztott specifikus tényezők

Ki kormányoz?

Demokrácia?

Szabadság - emberi jogok

Gazdaság

Piac?

Szociális dimenzió?

Nyílt gazdaság?

Nemzetközi együttműködés

Biztonság

Béke és nemzetközi jog

Politikai értékek

Világi

Kulturális, nyelvi, vallási, etnikai összetettség

Központosítás - föderalizmus

Stabilitás

Hagyomány - innováció

Földrajz

Történelem

A politikai rendszerek létrehozása és megszüntetése

A politikai rendszerek egyik vitathatatlan jellemzője, hogy változásnak vannak kitéve: a változás sebessége és iránya általában változik, ahogyan a folyamat jellege és a fő befolyásoló tényezők is. A következő két bekezdés a rendszerváltoztatás lehetséges folyamatainak és a különböző kategóriákba tartozó személyek, szervezetek vagy más anyagi vagy virtuális tényezők szerepének (hiányos) felsorolását tartalmazza.

Hogyan jönnek létre a "politikai rendszerek"?

Evolúció; forradalmak - *államcsínyek*; válságok - "földrengések"; reform - innováció; társadalmi szerződés; tervezés - modellek; jogszabályok, népszavazások; importált vagy "házi készítésű".

Szerepe: elméletek - ideológiák, politikai filozófia és politikatudomány; "népakarat"; siker - kudarc; próba és hiba; történelem - hagyományok; *korszellem*; földrajz; nemzetközi környezet; háborúk; nemzetközi közösségek; gazdasági feltételek; vezetők; polgárok - pártok - közösségek; tudomány; technológia.

A forradalmak a rendszerváltoztatás leglátványosabb formái közé tartoznak. Ugyanakkor a legellentmondásosabb folyamatok, és messze nem minden esetben sikerül jó vagy jobb

rendszert létrehozni, mint amelyet leromboltak. ²²A következő négy példa illusztrálhatja ezt (közvetlenül vagy közvetve Antall is gyakran hivatkozott rájuk):

Az amerikai forradalom: Széles körű egyetértés van (vagy legalábbis volt Trump, illetve a mai "woke" forradalmak előtt) abban, hogy az amerikai forradalom volt a modern idők legsikeresebb forradalma. E következtetést alátámasztó legfontosabb érvek a következők : (1) A forradalom eredménye egy új alkotmányos föderalista politikai rendszer volt, amely minden korábbi rendszernél jobb; (2) ez a rendszer egyszerre bizonyult stabilnak és rugalmasnak, és két és fél évszázad alatt teljes mértékben kiállta az idő és a látványos növekedés próbáját; (3) az amerikai rendszer óriási és pozitív befolyással bírt a politikai rendre szerte a világon; (4) az egyetlen súlyos eredeti gyengeség a rabszolgaság problémája rendezésének elmulasztása volt - ezt a kérdést még egy gyilkos polgárháború árán sem sikerült megoldani, amely majdnem elpusztította az amerikai államot és nemzetet. ²³

A francia forradalom: A francia forradalom joggal érdemel vegyes - pozitív és negatív - megítélést. Pozitív oldalon az emberi jogok elveit, a politikai abszolutizmus, valamint az elavult szabályok és intézmények gyengülését említhetjük. A szabadságra és a nemzet fogalmára gyakorolt pozitív hatását részben megfordította a *terreur* brutalitása és egy abszolút és imperialista birodalom kialakulása, amely háborút és széles körű szenvedést hozott nemcsak Európa többi részének, hanem a francia nemzetnek is. Franciaországban a legtöbb ember még ma is vak a forradalom és Napóleon által és nevében elkövetett bűnökkel szemben. Ami a rendszerváltoztatást illeti, Tocqueville szerint a forradalom előtti Franciaország (*Ancien régime*) és a forradalom utáni között sokkal nagyobb volt a folytonosság, mint azt akkoriban felismerték vagy elismerték.²⁴ Emellett a napóleoni korszak vége után évtizedekbe telt, amíg az országot modern parlamentáris demokráciává alakították.²⁵

²² "...a forradalom olyan hirtelen változás az emberi dolgokban, amely olyan traumatikus, hogy sem a bekövetkezésekor, sem azután nem érti meg senki." Ellis, Joseph J. (2021): *The Cause - The American Revolution and Its Discontents, 1773-1783*, Liveright Publishing, New York S. xii; Lásd még: *The Cause - The American Revolution and Its Discontents, 1773-1783*: Wood, Gordon S. (2021): *Power and Liberty - Constitutionalism in the American Revolution*, Oxford University Press, Oxford

²³ "George Washington megjegyezte, hogy minden történészt, akinek sikerülne pontos leírást adnia az amerikai függetlenségi háborúról, azzal vádolnának, hogy fikciót ír." Ellis, Joseph J. (2021): *The Cause - The American Revolution and Its Discontents, 1773-1783*, Liveright Publishing, New York, xii. o.

²⁴ Tocqueville, Alexis (1856): *L'Ancien Régime et la Révolution*, Párizs.

²⁵ "A forradalomról című művében Hannah Arendt minderre felhívta a figyelmet. A francia forradalmat azért csodálják, mert egyszerre próbálta megvalósítani radikális programját, és kudarcot vallott. Az amerikai függetlenségi háborút azért kritizálják, mert elhalasztotta teljes ígéretének megvalósítását, és sikerrel járt." Ellis, Joseph J. (2021): *The Cause - The American Revolution and Its Discontents, 1773-1783*, Liveright Publishing, New York, Pp. xii-xiii; Wood, Gordon S. (2021): Oxford University Press, Oxford.

Az októberi forradalom Oroszországban: A bolsevik forradalom Oroszországban katasztrofális esemény volt a világtörténelemben. A "rendszerátalakítás" szempontjából is rendkívül megtevesztő, és sok szenvedés fakadt belőle nemcsak Oroszországban, hanem Európa többi részén és az egész világon. Három pont különösen fontos ennek a szakasznak az összefüggésében: (1) Először is eltiporta a "pozitív rendszerátalakításhoz" fűzött reményeket nemcsak rövid távon, hanem mint kiderült, évtizedekre, mivel megállította és visszafordította Oroszország (lassú és korlátozott) elmozdulását a szabad társadalom európai modellje felé, ami korábban megfigyelhető volt; (2) A bolsevik forradalom létrehozta a modern történelem első teljesen totalitárius rendszerét, és a szovjet vezetők közvetlenül vagy közvetve felelősek voltak azért, hogy ezt a zsarnokságot emberek millióira kényszerítették Oroszországon kívül is; (3) Bár a kommunisták által létrehozott rendszer számos újítást tartalmazott (pl. az "egypárti diktatúra" megszervezésében)²⁶ az önkényuralom és a nép elnyomása évszázados orosz politikai hagyományának folytatása is megfigyelhető benne. Orlando Figesnek az orosz forradalomról szóló úttörő tanulmányából vett idézet illusztrálhatja ezt:

"(Az orosz nép) nem a forradalom áldozata, hanem tragédiájának főszereplője volt. Ez tragikus lecke lehet az orosz nép számára a huszadik század végén. A kommunista elnyomás hetven éve alapján azt gondolhatnánk, hogy e nép joggal tekintheti magát áldozatnak. Oroszország demokratikus nemzeti fejlődése azonban nagymértékben attól függ, hogy az oroszok mennyire képesek szembenézni saját közelmúltbeli történelmükkel; ez azzal a felismeréssel járhat, hogy bármennyire is elnyomta őket, a szovjet rendszer orosz földön fejlődött ki. Az orosz demokratikus kultúra gyengesége tette lehetővé a bolsevik rendszer meggyökerezését. Ez volt az orosz történelem öröksége, a jobbagység és az önkényuralom évszázados öröksége, amely a népet erőtlenné és passzívvá tette. 'És a nép hallgatott' – ez az orosz mondás az orosz történelem nagy részét jellemzi. Az biztos, hogy ez a nép tragédiája volt, de olyan tragédia, amelyhez ők maguk is hozzájárultak. Az orosz népet saját történelmének zsarnoksága ejtette csapdába".²⁷

A kommunista forradalom Kínában: A kínai forradalmak hosszan elhúzódó folyamatok voltak, és az orosz forradalmakkal együtt a politikai és társadalmi rendszerek és struktúrák átalakítását és megsemmisítését jelentették, amelyek a legtöbb áldozatot a forradalmárok saját polgártársai közül követelték. Ezek a 20. századi népi mozgások egyértelmű példái voltak. Tekintettel a Kínai Népköztársaság méretére és erejére, valamint agresszív retorikájára és politikájára, a kínai kommunista forradalom esete különösen fontos az e fejezetben szereplő elemzés szempontjából. Annál is inkább, mivel a kínai kormányzat látszólag sikerrel próbálta "elcsábítani" a jelenlegi magyar kormányt, hogy közeledjen Kínához és lazítsa a Nyugathoz

²⁶ Applebaum, Anne (2017); *Famine Rouge: la Guerre de Staline en Ukraine*, Bernard Grasset, Párizs.

²⁷ Figes, Orlando (1996) *A People's Tragedy - The Russian Revolution, 1891-1923*, Pimlico, London. Ld: Gessen, Masha (2017): *The Future is History, How Totalitarianism Reclaimed Russia*, Riverside Books, New York; McMeekin, Sean (2017): *The Russian Revolution - A New History*. Basic Books, New York; Dal Santo, Lucio (1993): *Az orosz forradalom és szabadságharc*: Spirali Vel, Milano.

fűződő kapcsolatait. A kínai példát négy címszó alatt tárgyaljuk:²⁸ (1) A **régi rend lerombolása, a forradalom és a rendszerváltoztatás jellege és célja**: A kommunista forradalomnak több, egymással összefüggő célja volt, amelyek közül a következők a legfontosabbak: a kommunista rendszer létrehozása; nacionalista ellenfeleik legyőzése; a régi birodalmi és hagyományos kultúra lerombolása; (2) **Totalitárius ideológiák és totalitárius rendszer**: A kommunista forradalom ideológiai alapjai a marxizmus, a sztálinizmus és a maoizmus kombinációja. Az új rezsim brutális volt, nem sokat törődött az emberi áldozatok mértékével; (3) Mao utódja megpróbálta enyhíteni a politikai elnyomás súlyát, és átvenni a **nyugati technológiákat és piaci reformokat**. Deng megközelítésének sikere és a nyugati gazdasági modellhez való közeledése ellenére Kína kommunista diktatúra maradt; (4) **Xi Jinping alatt** Kína egyszerre lett agresszívebben nacionalista, ideológiája merevebbé, stratégiája fenyegetőbbé és nyugat-ellenesebbé vált. Ma már valódi fenyegetést jelent a szabad világ biztonságára.

3.2. Mi történt az első és a második világháború után?

Mind az első, mind a második világháború örökségét a belföldi és a nemzetközi politikai rend széles körű és drámai változásai jellemezték. E két példátlan katonai konfliktus politikai és társadalmi utóhatásai bizonyos hasonlóságokat, valamint néhány mélyreható és tartós különbséget is mutattak. E fejezet néhány példával illusztrálja a két vizsgált időszak kulcsfontosságú kérdéseit és fejleményeit, valamint azok jelentőségét a kötet tárgyát képező rendszerváltoztatás szempontjából.²⁹

Az 1918-1939 közötti időszak:³⁰ Az első világháború vége és a második világháború kezdete közötti két évtizedet a modern történelem legzavarosabb fejleményei jellemezték: (1) az orosz, a német, az osztrák-magyar és az oszmán monarchia vége; (2) a nagyra törő, de végül igazságtalan párizsi békemegállapodás és a wilsoni ígéretek be nem tartása, miszerint "a világot biztonságossá kell tenni a demokrácia számára"; (3) az orosz, olasz és német totalitárius rendszerek megjelenése³¹ és a diktatúrák elterjedése az egész világon, miközben a demokrácia védekezésbe szorult; (4) a gazdasági és monetáris világrend összeomlása és a

²⁸ Fairbank, John King (1991); Vogel, Ezra F. (2011): *China, A New History*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts; *Deng Xiaoping - The Transformation of China*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.

²⁹ Ikenberry, G. John (2020): *A World Safe for Democracy, Liberal Internationalism and the Crises of Global Order*, Yale University Press, New Haven.

³⁰ Baumont, Maurice (1946); Carter, Zachary D. (2020): *La Faillite de la Paix, 1918-1939*, Presses Universitaires de France, Paris; Carter, Zachary D. (2020): *The Price of Peace*, Random House, New York.

³¹ Aron, Raymond (1965, 1990): *Democracy and totalitarism*: Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, p. xvii.

nagy gazdasági válság.³² Bár a "béke kudarc", és a Népszövetségé volt a legfontosabb és leglátványosabb fejlemény, két pozitív dolgot is meg kell említeni: (1) jóllehet sem a kollektív biztonság, sem az önrendelkezés és a kisebbségek tiszteletben tartása nem valósult meg, az 1920-as és 1930-as években a nemzetközi szervezeteken keresztül létrejött és növekedett a nemzetközi együttműködés³³ és (2) jelentős liberális ellenerek működtek, amelyek, bár a háború kitörését nem tudták megakadályozni, végül lehetővé tették a tengelyhatalmak vereségét.

A háború utáni időszak, a hidegháború és a nyugati közösség kialakulása³⁴ A második világháború végét követő évtizedekben a politikai rendet tekintve a világ lényegében három különböző rendszerre oszlott³⁵ : (1) a nyugati demokráciák közössége; (2) a kommunista diktatúrák; és (3) a "harmadik világ" országai, amelyek közül egyesek a nyugati demokratikus modell felé hajoltak, míg mások tekintélyelvűbb rendszereket vezettek. A háború utáni időszakban robbanásszerűen nőtt a nemzetközi szervezetek száma és hatóköre is, noha az úgynevezett ENSZ-rend sem tudta garantálni a demokrácia, az emberi jogok és a béke egyetemes tiszteletben tartását. A három csoport vagy alrend nemcsak belpolitikai rendjük (és a liberális demokrácia mértéke), hanem külső kapcsolataik tekintetében is különbözött egymástól. A hidegháború vége elvileg arra irányult, hogy ezeket a különbségeket megszüntesse, és mind a belső, mind a nemzetközi rendet a nyugati liberális demokratikus rendhez közelítse.

3.3. A dekolonizáció és a „tervgazdaság”: a rossz modell választása

Nem az európaiak találták fel a gyarmatosítást. Azonban az európai "tengeri hatalmak" voltak azok, amelyek a világ legnagyobb és legkülönbözőbb részeit meghódították. Hatalmas irodalom áll rendelkezésre az európai imperializmusról és gyarmati uralomról, valamint azokról a tényezőkről, amelyek arra ösztönözték az európai országokat, hogy uralmukat a kontinensük határain túlra is kiterjessék. Azok között a tényezők között, amelyek lehetővé tették, hogy még a viszonylag kis európai országok is legyőzzék a sajátjuknál jóval nagyobb népességű országokat, és hatalmas, Európától gyakran több ezer kilométerre fekvő területeket igazgassanak, a technológia (különösen a tengeri közlekedés és a haditechnika), a

³² I.U.H.E.I. (1938) : *La Crise Mondiale : Collection d'études réunies à l'occasion du dixième anniversaire de l'Institut Universitaires de Hautes Etudes Internationales par ses professeurs*, Editions Polygraphiques S.A., Zürich.

³³ Slobodian, Quinn (2018): *Globalist*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.

³⁴ Hieronymi, Otto, fő szerző és szerkesztő (2023): *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a nyugati közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az atlanti szövetség létrejötte után?* Aracne Editrice, Roma

³⁵ Hieronymi, Otto (2007): Hieronymi, Otto és Intag, Kathleen (szerkesztők): "Genf szelleme és a globalizáció" in Hieronymi, Otto és Intag, Kathleen (szerkesztők): "The Spirit of Geneva and Globalization": *The Spirit of Geneva in a Globalized World*, Refugee Survey Quarterly, Oxford University Press, 26. kötet, 4. szám, 2007, pp. 274-305.

kereskedelmi és közigazgatási képességek és a szervezettség, valamint a demográfiai tényezők is szerepet játszottak.³⁶ A gyarmati hódítások közül sok magánvállalkozásként (vagy inkább kalandként) indult, amelyek később szuverén birtokká váltak. A gyarmati hódításokat az európaiak különböző időpontokban "ideiglenes" megszállásnak nyilvánították, hangsúlyozva, hogy ezt a legyőzött nemzetek érdekében teszik - anélkül, hogy meghatározták volna, hogy a gyarmatok mikor és milyen feltételek mellett nyerik vissza szabadságukat.

A "dekolonizáció" legkorábbi nagyszabású megmozdulása volt az amerikai függetlenségi háború Észak-Amerikában és a "Bolivari forradalom" Dél-Amerikában a 18. század végén, illetve a 19. század elején. Ennek ellenére az európai gyarmati uralom még majdnem másfél évszázadig tartott a világ nagy részei felett. Valójában csak a második világháború után lendült be teljesen a dekolonizáció.³⁷

A gyarmatosítás és a dekolonizáció teljes története nem tartozik e könyv tárgykörébe. Ennek a folyamatnak csupán két aspektusát említjük itt, amelyek különösen fontosak a rendszerváltoztatásról szóló vita szempontjából. (1) **Ki volt a függetlenség mellett?** Gyakorlatilag minden gyarmatosító hatalomban intenzív politikai viták tárgyát képezte az a kérdés, hogy mekkora autonómiát kellene biztosítani a gyarmatoknak, illetve, hogy mikor és milyen feltételek mellett váljanak függetlenné. Általában a liberális és baloldali politikusok a gyorsabb felszabadulást támogatták, míg a konzervatív és jobboldali pártok általában elleneztek gyarmataik függetlenségét. Ennek logikus következménye volt, hogy a legtöbb gyarmaton a társadalmi és politikai elit balra hajlott vagy egyenesen kommunista volt, és elutasította a parlamentáris demokrácia nyugati modelljét. (2) **Hogyan sikerült elérni a függetlenséget, és mi lett az eredménye?** Ez az egyik olyan tényező, amely a dekolonizáció folyamatát sokkal konfliktusosabb és erőszakosabb folyamattá tette, mint amire szükség lett volna, ha az európai és a helyi vezetők nézetei közeledtek volna egymáshoz mind a függetlenség ütemezését, mind a függetlenség elérése után kívánatos politikai rendszert illetően. A függetlenséget túl sok esetben brutális harcok előzték meg nemcsak a helyi csoportok és a gyarmati hatalom között, hanem a helyi lakosság "forradalmi" és demokratikus elemei között is. Emellett az elfogadott gazdasági, politikai és társadalmi modellek túl gyakran feleltek meg a Szovjetunió és a kommunista Kína marxista-leninista-sztálinista-maoista modelljének, nem pedig a liberális demokrácia és a (szociális) piacgazdaság sikeres modelljének. Így számos újonnan függetlenné vált nemzet lakossága, akiknek szabadságot, demokráciát, az emberi jogok tiszteletben tartását és gazdasági jólétet ígértek, miután a gyarmatosító urak távoztak, gazdaságilag nem hatékony, politikai szempontból pedig elnyomó és korrump rendszerekben találta magát. Emellett

³⁶ Finer, S.E. (1997): *A kormányzat története a legkorábbi időktől kezdve, harmadik kötet: Empire, Monarchies and the Modern State*, Oxford University Press, Oxford.

³⁷ Lásd: Harlow, Vincent és Maiden, Frederick (1955): Oxford at the Clarendon Press, Oxford; Hancock, W.K. (1937): *British Colonial Developments 1774-1834, Selected Documents: Problems of Nationality, 1918-1936*, Oxford University Press, London; Prévot, Abbé (1750): *Histoire Générale des Voyages*, 18 kötet, Párizs.

számtalan "újonnan függetlenné vált ország" olyan országok ideológiai szövetségese lett, amelyek a 20. század második felében a legsúlyosabb elnyomást és kizsákmányolást gyakorolták.

3.4. A nemzetközi adósságválság: „piacosítás és strukturális változás”

A dekolonizáció előrehaladtával az úgynevezett "fejlődési gazdaságtan" a huszadik század közepétől kezdve valóságos növekedési iparaggá vált. A közgazdászok és más szakértők által felvetett legfontosabb kérdések a következők voltak: (1) hogyan lehet ösztönözni a gazdasági növekedést az "elmaradott országokban"; (2) mi legyen a kormányok és a magánszektor közötti feladatmegosztás; (3) a gazdasági tervezés, a magántulajdon és az állami tulajdon szerepe; (4) a protekcionizmus és a fejlődő iparág politika kontra kereskedelmi liberalizáció; (5) az úgynevezett függőségi elmélet; (6) a kormány által támogatott nagyprojektek szerepe kontra a magánszektor szerepe, a kis- és középvállalkozások ösztönzése; (7) a külföldi tőkefelvétel; (8) a terv alapú zárt gazdaság vagy a nyílt magánverseny; és végül (9) az elmaradott gazdaságoknak át kell-e venniük a nyugati piacgazdaságok sikeres modelljeit, vagy követniük kell Oroszország és Kína kollektivista és intervencionista kommunista tervgazdaságainak példáját.

Sajnos az elmaradott országok többségében a második lehetőség érvényesült. Meglepő módon az olyan nemzetközi szervezetek, mint az IMF és az IBRD (Világbank) elnézték, sőt bátorították ezeket a döntéseket. Ez megakadályozta a legtöbb fejlődő országot abban, hogy nemzetközi szinten versenyképpé váljon, és hogy a vállalkozók új generációinak sikerélményt nyújtson. Mivel a kormányok által támogatott nagy projektek finanszírozásához hatalmas külföldi hitelfelvételre volt szükség, az 1970-es évek végére sok fejlődő ország súlyosan eladósodott. Amikor a "petrodollárok újrahasznosítása" és az alacsony, sőt negatív reálkamatlábak időszaka véget ért, és a magas kamatlábak új szakasza kezdődött, a nagy fejlődő országok súlyos nemzetközi pénzügyi válságba kerültek. Annak érdekében, hogy megmentsék a nemzetközi bankrendszer mérlegét az adós országok fizetéseképtelenségének következményeitől, a nyugati kormányok és a Bretton Woods-i intézmények (IBRD és IMF) nyomást gyakoroltak az adósokra, hogy a "piacosítás és a strukturális változások" megterhelő és fájdalmas politikáját alkalmazzák a túlzott adósságteher nemteljesítésének logikus lépése helyett. Ez a második megoldás lehetővé tette volna számukra, hogy elkerüljék a több évig tartó, súlyos szociális problémákkal járó növekedés nélküliséget vagy akár negatív növekedést, és megteremtette volna a terhek megosztását a hitelfelvevők és a hitelezők között. A "nemzetközi fejlesztési bürokrácia" által terjesztett illúzió volt az az elképzelés, hogy az intervencionista, zárt gazdaságokat súlyos társadalmi költségek nélkül lehet dinamikus, versenyképes, exportorientált piacgazdaságokká alakítani.³⁸

³⁸ Lásd: Bauer, P.T. és Yamey, B.S. (1957): *The Economics of Underdeveloped Countries*, Cambridge University Press, Cambridge és Bauer, P.T. (1972) *Dissent on Development*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. Peter Bauer (Lord Bauer) egyike volt annak a három magyar származású brit közgazdászprofesszornak, akik a brit Lordok Házának, az Egyesült Királyság parlamentje felsőházának tagjai lettek. A másik kettő, Lord (Thomas) Balogh (Oxford) és Lord (Nicolas) Kaldor (Cambridge) a politikai spektrum és a gazdaságelmélet ellentétes végén állt, mint P. T. Bauer, aki az 1970-es évekig a gazdaságfejlesztési kérdések liberális piacorientált szakembereinek egyike volt.

3.5. A kommunista rendszer összeomlása: a „sokkterápia” tévedése

Bod Péter Ákos professzor valószínűleg az a személy, aki a legszéleskörűbb és legmélyebb ismeretekkel rendelkezik a magyar rendszerváltoztatásról. Az Antall-évek alatt az MDF választási programjának egyik fő szerzője, a választások után pedig az új kormány gazdasági programjának egyik fő megalkotója volt. Bod az újonnan megválasztott országgyűlésben az MDF-frakció tagja, majd az Antall-kormányban ipari és kereskedelmi miniszter lett. A jegybanktvény elfogadása után a Magyar Nemzeti Bank elnöke. A Horn-kormány hatalomra kerülésekor lemondott erről a tisztségéről, és Londonba költözött, ahol az EBRD londoni igazgatója lett. A magyarországi és kelet-közép-európai rendszerváltoztatás döntő éveiben aktív magas szintű döntéshozóként szerzett egyedülálló tapasztalatai mellett Bod professzor az elmúlt három évtizedben nem szünt meg kutatni és írni a magyar gazdaság fejlődéséről, valamint a gazdaságpolitika sikeréről és kudarcáról Magyarországon, a régióban és a világgazdaság egészében. Bod professzor ma generációjának egyik vezető magyar közgazdászaként ismert.

Az 1990-es években Bod professzor részt vett egy olyan projektben, amely összehasonlította a három vezető volt kommunista ország - Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia - gazdaságpolitikájának történetét és eredményeit a rendszerváltoztatás idején. A három ország programjainak és eredményeinek részletes, átfogó elemzése máig a régió gazdasági rendszerváltoztatásának legjobb összehasonlító elemzése.³⁹

Az általa tárgyalt témák egyike a kollektivisták gazdaság örökségének kezelésére szolgáló "sokkterápia" kérdése volt.

"Sokkterápia" és nemzetközi szervezetek kontra az Antall-kormány politikája

A kommunista rendszer válsága és végső összeomlása, valamint a nemzetközi kereskedelemhez és fizetésekhez való hozzáállása között szoros kapcsolat állt fenn. A kommunista politikai rendszer által bevezetett és fenntartott kollektivisták gazdasági rendszer alapvetően pazarlóbb és gazdaságtalanabb modell volt, mint a liberális piacgazdaság. Ez nemcsak a rendszer ortodox változataiban volt igaz, hanem azokban az országokban is, amelyek olyan reformokkal kísérleteztek, amelyek célja az ideológiai és bürokratikus alapon irányított "szocialista gazdaság" és a valódi piacgazdaság közötti szakadék csökkentése volt. Ez nyilvánvalóan így volt Magyarországon is, amelyet mind a "szocialista táborban", mind a "kapitalista" nyugaton a gazdasági reformok úttörőjének tekintettek. A valóságban a magyar reformintézkedéseknek is döntő korlátai és jelentős hiányosságai voltak, annak ellenére, hogy látszólag vagy ténylegesen különböztek a Szovjetunióban és a legtöbb más szatellitországban uralkodó ortodox modellektől.

³⁹ Bod Péter Ákos (1998): in Blejer, Mario I. and Coricelli, Fabrizio, Editors (1998): *"Hol tart ma a három ország, hol tart a rendszerváltozásuk?"*: három ország, három történet, három szereplő: *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában ahogy Leszek Balcerowicz, Bod Péter Ákos, és Václav Klaus látta*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, pp.128-214.

A világgazdaság második világháború végét követő évtizedekben bekövetkezett figyelemre méltó növekedésének fő hajtóerői közé tartozott egyrészt a nemzetközi kereskedelem és fizetési forgalom fokozatos liberalizációja, másrészt a fejlett technológiák fejlődése és elterjedése. Ezek az egymással összefüggő tendenciák ösztönözték mind a versenyt, mind a termelékenység és az életszínvonal emelkedését. Mivel a kereskedelem lényegesen gyorsabban nőtt, mint az össztermelés, és a közvetlen külföldi befektetések meghaladták a nemzeti kiadások új termelési létesítményekre fordított összegét, a háború utáni évtizedekben figyelemre méltó mértékű integráció ment végbe a piacgazdaságok között a fogyasztás és a termelés szintjén. E folyamat egyik legjelentősebb aspektusa a gyorsan növekvő "fejletlen országok" csoportjának megjelenése volt, amelyet a gazdaságtörténetben "újonnan iparosodott országok" (NIC) vagy németül *Schwellenländer* néven ismerünk. Legtöbbjük számára a német, majd a japán "exportvezérelt növekedés" modelljének követése a siker receptjéhez tartozott.⁴⁰

A kommunista blokk és a nyugati világ közötti megosztottság egyik legfontosabb kifejeződése a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és teljesítményük kontrasztja volt. Mint fentebb említettük, a nyugati gazdaságok a liberalizáció és a valutakonvertibilitás folyamatában vettek részt, míg a "keleti" gazdasági kapcsolatok szigorú árfolyam-ellenőrzésen, tervezett exporton és importon, valamint *de facto* barterrendszeren alapultak. A kommunista kereskedelmi és fizetési rendszerek a "szocialista gazdasági rend" legszigorúbban ellenőrzött aspektusai közé tartoztak, és a "szocialista gazdasági rend" eredménytelenségének, valamint a nyersanyagok, a köztes és végtermékek és szolgáltatások állandó pazarlásának és hiányának fő okozói közé sorolhatók.

Bár a külkereskedelem relatív súlya a teljes kibocsátáson belül a kommunista gazdaságokban is növekedett, az export és import nagy része "nem versenyképes", más kommunista országokkal vagy a "harmadik világ" gazdaságaival folytatott barterkereskedelem volt. Ez jellemezte Magyarországot is, amely valójában igen nagy kereskedelmi/összes kibocsátás arányt és viszonylag erős pozíciót ért el a szocialista piac (tervszerű) specializációjában és felosztásában.

A vegyes kereskedelmi rendszer - "szocialista" és "kapitalista" források és piacok - és a "dollár" és "rubel", konvertibilis vs. nem konvertibilis valutás fizetések és bevételek zavaros jelzéseket adtak a magyar vállalkozásoknak, és hozzájárultak gyenge és gyengülő nemzetközi versenyképességükhöz.

Az 1980-as években a magyar gazdaságban is megfigyelhető lefelé tartó spirál egy kumulatív folyamat eredménye volt: a romló külső fizetési pozíció egyre nehezebbé és terhesebbé tette a külső finanszírozást, míg a pénzügyi és devizaösszeomlás elkerülése érdekében elengedhetetlenné vált fiskális és monetáris megszorítások megakadályozták a vállalatok és termékpalletájuk modernizációját, ami segíthetett volna az ország fizetési mérlegének stabilizálásában.

Mi volt a megoldás? Mivel a politikai rendszerváltoztatás valószínűsége - a szovjet vezetés közvetlen és közvetett jelzéseinek, valamint a kelet-nyugati kapcsolatok "enyhülésének" köszönhetően - egyre nőtt, a kereskedelmi és fizetési forgalom lezárása és minden gazdasági

⁴⁰Ez minden bizonnyal így volt a négy "ázsiai tigris" - Dél-Korea, Hongkong, Tajvan és Szingapúr - esetében.

és üzleti döntés központi ellenőrzésének drasztikus visszaállítása nem volt reális lehetőség. Magyarország számára legalábbis lényegében két lehetőség maradt.

Az első az Antall-kormány által követett út. Ennek fő szempontjai a következő pontokban foglalhatók össze: (1) a magyar gazdaság teljes összeomlásának elkerülése; (2) a külső és belső pénzügyi válság elkerülése; (3) a privatizáció szisztematikus megközelítése; (4) a modern szociális piacgazdasághoz szükséges intézményi és szakpolitikai keretek megteremtése; (5) olyan intézményi és szakpolitikai intézkedések alkalmazása, amelyek segítik a tartós gazdasági növekedés akadályainak felszámolását; (6) a politikai stabilitás, valamint a kormány gazdaságpolitikájának kiszámíthatósága és megbízhatósága, amely segíti a hazai és nemzetközi bizalom fenntartását, és ösztönzi a külföldi és hazai befektetőket és vállalkozást Magyarországon.

A másik lehetőség az úgynevezett "sokkterápia". A sokkterápia kifejezés eredetileg a "piacgazdaság" szélsőséges vagy fundamentalista, hirtelen bevezetésére utalt a dereguláció, liberalizáció, piacosítás és privatizáció révén, hogy az államilag ellenőrzött gazdaságot gyorsan piacgazdasággá alakítsák át. Főbb jellemzői közé tartoznak a szigorú költségvetési és monetáris politikán keresztül megvalósuló megszorítások, a lebegő árfolyamok és a radikális szakszervezet-ellenes politika. Az alapfeltevés az, hogy miután a sokk elpusztította a gazdaság "beteg, kollektivistá" elemeit, spontán gyors virágzásnak indul a magánvállalkozás, amely pótolni fogja a sokk okozta termelés és fogyasztás (és az életszínvonal) hirtelen visszaesését. Magyarország esetében a sokkterápia része lett volna a magyar külső adósság legalább egy részének egyoldalú visszautasítása is.⁴¹

Az Antall-kormány elhatárolódott a sokkterápia filozófiájától vagy ideológiájától. A miniszterelnök és csapata a sokkterápiát mind elméletben, mind gyakorlatban leegyszerűsítőnek tartotta. A szándékosan antiszociális irányultság és retorika ellentétes volt a liberális demokrácia értékeivel és célkitűzéseivel. A magyar döntéshozók joggal érveltek amellett, hogy Magyarország a gazdasági rendszerváltoztatás minden fontosabb területén jobb eredményeket tudott elérni, mintha a "washingtoni konszenzus" vagy a Pinochet-diktatúra idején Chilében először kitalált, majd később más latin-amerikai országokban, Lengyelországban és a volt Szovjetunióban is alkalmazott "sokkterápia" egyszerű tervrajzát követte volna.

A "gazdasági rendszerváltoztatás" folyamatában, akár Latin-Amerikában vagy más, mélyen eladósodott országokban, akár a volt kommunista országokban, a nemzetközi gazdasági szervezetek szívesen vállaltak kiemelt tanácsadói szerepet. Tanácsadásuk és általános teljesítményük minősége nagyjából jóval a várakozások alatt maradt. Először is, gyakorlatilag fenntartások nélkül átvették a "sokkterápia" és a "washingtoni konszenzus" túlságosan leegyszerűsített változatait. Másodszor, szisztematikusán figyelmen kívül hagyták azokat a történelmi bizonyítékokat, amelyek szerint a sikeres újjáépítéshez és gazdasági átalakuláshoz nem adósságot teremtő, külföldről érkező erőforrástranszferekre van szükség. Harmadszor, nem ismerték el, hogy a feladat nagyságához, sürgősségéhez és összetettségéhez képest csak

⁴¹ A lengyelországi, oroszországi és más kelet-európai országok "sokkterápiájának" fő támogatója Jeffrey Sachs amerikai közgazdász volt. Sok amerikai akadémikushoz hasonlóan Sachs is nagyon arrogáns tudott lenni, ha nyílt vitában ellentmondtak neki. Meglehetősen neheztelt Magyarországra és az Antall-kormányra, amiért nem hívták meg Magyarországra, hogy a kormány tanácsadójaként segítse annak rendszerváltoztatási programját.

korlátozott forrásokhoz jutottak hozzá, és fenntartás nélkül elfogadták, hogy a korlátozott közvetlen tapasztalattal rendelkező munkatársaik ítélkezzenek a nemzeti politikai döntéshozók felett. Meglehetősen frusztráló volt látni, hogy az olyan szervezetek tisztviselői, mint az IMF, a Világbank vagy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága, milyen korlátozott gazdaságtörténeti ismeretekkel rendelkeztek, és milyen mértékben össze voltak zavarodva a fizetési mérleg problémái, a gazdasági rendszerváltoztatás, a gazdasági újjáépítés és a gazdasági fejlődés kapcsán.⁴²

Az Orosz Föderáció esete: jegyzet Borisz Fjodorovról

Az orosz gazdaság drámai összeomlása az 1990-es években, valamint az azt követő szegénység, korrupció és az ország erőforrásainak az úgynevezett oligarchák általi eltulajdonítása (*de facto* lopása) alapvetően három fő tényező következménye volt: (1) mindenekelőtt a szovjet gazdasági rendszer természete, a felhalmozott pazarlás és a rossz gazdálkodás súlya; (2) harmadszor, a gazdaságpolitika ötletszerű és hozzá nem értő megközelítése mind Gorbacsov, mind Jelcin alatt, és különösen a különböző gazdasági reformcsomagok bevezetése, majd visszavonása során; (3) és harmadszor, a reformtervek zavaros és sok tekintetben leegyszerűsítő és ellentmondásos jellege - más szóval nem csak a reformprogramok végrehajtásával és az anyagi akadályokkal, valamint az alapvető változásokkal szembeni politikai és általános emberi ellenállással voltak problémák, hanem a programok egyes elméleti alapjaival is.

Gorbacsov és Jelcin egyaránt őszinte és jó szándékú volt, amikor azt mondták, hogy az orosz gazdasági rendszer alapvető átalakítását akarják. Természetesen egyikük sem volt jó közgazdász. Nem azért, mert nem voltak "hivatásos közgazdászok", hanem mert a marxizmus-leninizmus torz ideológiájában nevelkedtek és lettek sikeres pártfunkcionáriusok. Még akkor is, amikor el akarták utasítani a tervgazdaságot, nagyon nehezen értették meg az ellenkezőjét - vagyis a piacgazdaságot - annak, amit el akartak utasítani és fel akartak váltani. Ha összehasonlítjuk Gorbacsov reformjainak két kezdeti pillérét - a *glasznosztjot* és a *peresztrojkat* -, az első, egy alapvetően politikai program, világos és könnyen érthető. Amikor a másodikra, azaz a *peresztrojkára* került a sor, annak nemcsak akkoriban volt nehéz operatív értelmet adni, hanem még ma, majdnem 40 évvel később is nehéz megérteni, hogy mik voltak a célok és az elérésükhöz szükséges eszközök.

Az egyik legismertebb kísérlet, hogy a *peresztrojka* alapján operatív reformterv szülessen az úgynevezett "500 napos terv" volt - egy olyan javaslat, amely szerint Oroszországban 500 nap alatt működő piacgazdaságot kellene létrehozni. Ezt a tervet orosz közgazdászok egy csoportja készítette *Sztanyiszlav Satalin* akadémikus, nemzetközileg ismert input-output modellezési szakértő vezetésével. Az "500 napos terv" célkitűzései konkrétabbak voltak, és nagyjából helyesnek bizonyultak. Mindazonáltal bizonyos fokú koherenciahiány mutatkozott az általános célkitűzések és a végeredmény, valamint a végrehajtás során várhatóan felmerülő

⁴² Hieronymi, Otto (1996): A nemzetközi pénzügyi intézmények és az átmenet és az újjáépítés kihívásai a közép- és kelet-európai volt kommunista országokban" in Szabó-Pelsőczy Miklós, szerkesztő (1996): "The International Financial Institutions and the Challenge of Transition and Reconstruction in the Former Communist Countries of Central and Eastern Europe": *Ötven évvel Bretton-Woods után - a kelet-nyugati partnerség és a gazdasági fejlődés új kihívása*, Averbury Ashgate Publishing, Aldeshot.

fő problémák tekintetében.⁴³ A tervet mindenesetre elvetették, mielőtt a valóság próbájának lehetett volna alávetni. Néhai barátommal, Emilio Fontelával, aki sok más tulajdonsága mellett az input-output modellezés világszínvonalú szakértője is volt, meghívtuk Satalin professzort, hogy zárt ajtók mögött mutassa be az "500 napos tervet" néhány kollégánknak a Battelle-Geneva-nál. Fontela és én némi nyugtalansággal távoztunk a megbeszéléstől azzal kapcsolatban, hogy "alkalmazott közgazdaságtani" szempontból vajon mennyire volt következetes Satalin terve. Míg Gorbacsov elutasította, később Jelcin újraélesztette és megpróbálta megvalósítani. Az eredmény igazolta eredeti aggályainkat.

Egy másik magas szintű orosz tanácsadó és döntéshozó, akivel találkoztam, a néhai Borisz Fjodorov volt. A 28 éves Fjodorovval először 1986 őszén találkoztam a nemzetközi monetáris kérdésekkel foglalkozó első Szirák-Triffin-konferencián, amelyet Szabó-Pelsőczy Miklós magyar-amerikai közgazdász szervezett. Fjodorov nagyon okos ember benyomását keltette, akit lenyűgözött a "monetarizmus". Érdeklődése és izgatottsága az iránt, ami akkorra a közgazdaságtan új divatjává és különösen Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban uralkodó tanítássá vált, és ami a fent említett "washingtoni konszenzus" alapját képezte rendkívül intenzív volt. Ezért megkérdeztem tőle, mennyi időt töltött tanulmányokkal a Chicagói Egyetemen, a friedmanista monetarizmus központjában, ahol számos későbbi közgazdasági Nobel-díjas (vagy inkább monetarista és libertariánus) tanult. A kérdésem komoly volt, ezért megdöbbenett a válasza, amelyet azóta sem felejtettem el: "Soha nem jártam a szocialista tábor határain kívül". Borisz Fjodorovval még néhány alkalommal találkoztam, és amikor időnk engedte, folytattuk beszélgetéseinket a nemzetközi monetáris kérdésekről. Mind ő, mind én nagyra becsültük annak az első magyarországi Szirák-konferenciának az emlékét. Utoljára 1994 tavaszán, Szentpéterváron, az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank 2. kétévente megrendezett találkozóján találkoztunk és beszélgettünk nagyon röviden, ezúttal is Magyarországról. Ez a magyarországi tanácsadói munkám végén történt. Ez volt egyben az első és egyetlen alkalom, hogy egy nemzetközi konferencián magyar delegáció (tiszteletbeli) tagja lehettem. Nagyra értékeltem barátaim gesztusát, akik meghívtak az EBRD konferenciájára. Számukra is egy fontos időszak lezárása volt ez az életükben.

Az évek során távolról, főként a nemzetközi pénzügyi sajtó olvasása révén követtem nyomon Fjodorov lenyűgöző karrierjét egészen 2008-ig, az 50 éves korában bekövetkezett korai haláláig. Kétségtelenül egyike volt a legokosabb fiatal közgazdászoknak, akik az 1980-as évek végén és az 1990-es években aktívan részt vettek az orosz közéletben. Fjodorov fontos szerepet játszott az Orosz Föderáció gazdasági rendszerváltoztatásában, mind Gorbacsov, mind Jelcin és csapatuk tanácsadójaként, miniszterelnök-helyettesként, az Orosz Föderáció pénzügyminisztereként, az EBRD és a Világbank magas rangú tisztviselőjeként, végül pedig befektetési bankárként. Akkoriban azonban szomorú voltam, és utólag még szomorúbb vagyok, hogy Borisz Fjodorov minden intelligenciája, minden befolyása és hatalma ellenére, amellyel a döntő pillanatokban rendelkezett, nem tudott segíteni abban, hogy az orosz gazdaság kiegyensúlyozottabb átalakulás felé mozduljon. Úgy vélem, nem illúzió, hogy ez megtörténhetett volna; nem kellett volna csodát tenni ahhoz, hogy a kommunista gazdasági és politikai rend romjain rendezett piacgazdaság alakuljon ki, tisztességes tulajdonosi és

⁴³ "Ötszáz napos terv", Sztanyiszlav Satalin, Ember, szabadság és piac. Október 31, 1990, *Current Digest of the Soviet Press*, Vol. XLII, No. 35 (October 31, 1990); eredeti forrás oroszul: *Izvestija*, 1990. szeptember 4.

szociálpolitikai struktúrával. Nem kellett volna csodát tenni, de kétségtelenül jobb ítélőképességre, több józan észre és bizonyára a szabad piacgazdaság valódi működésének, valamint az állam és a magánszektor modern demokráciában betöltött szerepének sokkal jobb megértésére lett volna szükség. Tudjuk, hogy ennek a kudarcnak óriási ára van az orosz nép, Európa és végső soron a világ békéje számára. Összefoglalva, kétségtelen, hogy az Antall József által választott megközelítés sokkal jobb volt, mint a libertárius és monetarista sokkterápia.

3.6. Az „arab tavasz” kudarca: A „liberális demokrácia” hibája volt?

A hidegháború vége és a rendszerváltoztatás

A hidegháború alapvetően két, egymástól gyökeresen eltérő politikai rendszer konfliktusát jelentette: az egyik a demokrácián, a politikai szabadságon és az emberi jogok tiszteletben tartásán, a másik a totalitárius ideológián és az elnyomó egypárti államon alapult. A konfliktus a liberális, demokratikus modell győzelmével ért véget. Nyitva állt az út a békés "rendszerváltoztatás" - a diktatúrából a demokráciába való átmenet - előtt. Három kontinensen számos nép élt ezzel a lehetőséggel, és ma a szabad, demokratikus rendszerekben élők aránya sokkal magasabb, mint az 1980-as évek végén vagy az elmúlt 100 évben bármikor.

A 30 évvel ezelőtti nagy reményekkel ellentétben a demokrácia győzelme nem vált általánossá. A hidegháború vége óta eltelt időszakban nemcsak gyilkos "belső konfliktusok" zajlottak világszerte, amelyek a demokrácia hiányát és elutasítását tükrözték, hanem megszilárdultak meglévő önkényuralmi rendszerek és újak is kialakultak. Míg sok esetben sikeres volt a "rendszerváltoztatás" a demokrácia irányába, túl sok más esetben a demokrácia elérhetetlennek tűnő céllá vált vagy maradt.

A demokrácia és a politikai szabadság, valamint a különböző típusú önkényuralmi és elnyomó rendszerek közötti ellentét az elmúlt 100 év során mélyen meghatározta a nemzetek életét békében és háborúban egyaránt. Az emberiség jövője, a béke, a gazdasági jólét és a társadalmi fejlődés kilátásai is nagymértékben függenek a politikai rendszerek minőségétől szerte a világon, és végső soron a demokrácia sikerének esélyeitől a kis és nagy országokban egyaránt.

Az arab tavasztól az arab télig

A *Freedom House* jelentései szerint, amelyeket a világ szabadságáról és elnyomásáról készített a Közel-Kelet az a világrész, ahol az emberek a legnagyobb valószínűséggel elnyomó, nem szabad politikai rendszerben élnek. A különböző autoriter és kvázi-totalitárius rendszerek, amelyek ebben a nagy térségben elterjedtek, vagy a vallást, vagy a világi ideológiát használják fel a lakosság elnyomásának igazolására. Bármilyen legyen is az ürügy, a legáltalánosabb és legtragikusabb jellemző a brutális, vérszomjas erőszak alkalmazása a hatalom megszerzése és megtartása érdekében. Az ilyen országok túlnyomó többségében az emberi jogok üres szlogenek vagy ismeretlen fogalmak. Sok rezsim szigorúan bünteti az emberi jogokra, a politikai szabadságra és a demokráciára való hivatkozást. A "rendszerváltoztatás" az arab világban és valójában az egész Közel-Keleten évtizedek óta nem azt jelenti, hogy egy rossz, nem szabad rendszerből egy működő, stabil demokráciára váltunk, hanem azt, hogy egyik diktatortól egy másikra, és/vagy egyfajta elnyomó rendszerből egy másikba.

Ez nem jelenti azt, hogy az "arab tavaszt" megelőzően nem történtek bátor és dicséretes kísérletek a demokrácia és a politikai szabadság megteremtésére a régió bármelyik országában. Ezek az erőfeszítések azonban a legtöbbször kudarcot vallottak, vagy ha úgy tűnt, hogy sikerrel járnak, előbb-utóbb visszafordultak.

Ezért nem volt meglepő, hogy az érintett térségben és a világ többi részén is örültek, amikor a Tunéziában kezdődött megnyilvánulások Egyiptomban, Szíriában és más arab országokban is gyorsan folytatódtak, és úgy tűnt, hogy sikeresen legyőzik és elűzik a diktátorokat. A világ figyelemmel kísérte az arab tavasz eseményeinek kibontakozását, és "magával ragadta az a narratíva, hogy egy fiatal generáció békésen fellázad az elnyomó önkényuralom ellen, hogy demokratikusabb politikai rendszert és szebb gazdasági jövőt biztosítson".⁴⁴

A tiltakozó megmozdulások 2010 végén kezdődtek Tunéziában, és gyorsan átterjedtek más arab országokra is. Tunézia mellett különösen Egyiptomot, Szíriát, Líbiát, Jement és Szaúd-Arábiát kell megemlíteni. A tiltakozásokhoz számos tényező vezetett. Többek között olyan kérdések, mint a reformok, az emberi jogok megsértése, a politikai korrupció, a gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség, a mélyszegénység és számos demográfiai strukturális tényező, például a képzett, de elégedetlen fiatalok nagy aránya a teljes lakosságon belül.

Mohamed Bouazizi Sidi Bouzidban történt önégetését követően a 2010 decemberében egyre erőszakosabbá váló utcai tüntetések sorozata vezetett végül Zine El Abidine Ben Ali régóta hivatalban lévő elnök 2011. január 14-i megbuktatásához. A tüntetéseket a magas munkanélküliség, az élelmiszerár infláció, a korrupció, a szólásszabadság és a politikai szabadság egyéb formáinak hiánya, valamint a rossz életkörülmények előzték meg. A tüntetések az elmúlt három évtized legrámaibb társadalmi és politikai zavargási hullámát jelentették Tunéziában, és több halálos áldozatot és sérültet követeltek, akiknek többsége a rendőrség és a biztonsági erők tüntetőkkel szembeni fellépésének következménye volt. Ben Ali Szaúd-Arábiába menekült száműzetésbe, véget vetve 23 évig tartó hatalmának.

Az arab tavaszt követően több országban is erőszakhullám és instabilitás tört ki, amelyet általában arab télként vagy iszlámista télként emlegetnek. Az arab telet kiterjedt polgárháborúk, általános regionális instabilitás, az Arab Liga gazdasági és demográfiai hanyatlása, valamint a szunnita és síita muszlimok közötti általános vallási háborúk jellemezték.

Demokrácia és rendszerváltoztatás - a genfi Webster Egyetem 12. éves őszi konferenciája - 2011 november

A politikai rendszerek minősége, valamint a szabadság és az emberi jogok tiszteletben tartása áll a genfi Webster Egyetem nemzetközi kapcsolatok programjának középpontjában. Ez tükröződött azoknak a szemináriumoknak és konferenciáknak a programjában is, amelyeket 1995-től kezdeményeztem és szerveztem. Ekkor kezdtem dolgozni a genfi Webster Egyetemen, mint az intézmény nemzetközi kapcsolatok programjának vezetője. Ezek a programok aktuális érdeklődésre számot tartó, politikai, gazdasági, stratégiai és humanitárius kérdések széles skáláját ölelték fel. Különösen a nemzetközi kapcsolatok programjának éves humanitárius konferenciája és éves őszi konferenciája.

⁴⁴ Lásd: Wikipedia - "Arab tavasz"

A genfi Webster Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Programja 12. éves őszi (2011. november 25-i) konferenciájának címe: *Demokrácia és rendszerváltoztatás: Siker és kudarc a hidegháború vége óta*. Ez valamivel több mint egy évvel az úgynevezett "arab tavasz" kezdete után és körülbelül hat hónappal az "arab tél" kezdete után történt. Az "arab tél" kifejezést sokkal ritkábban használják, mint az "arab tavasz" kifejezést, de sokkal tovább tartott, mint a szabadságra és a demokráciára vonatkozó rövid remény időszak, amely 2011 elején néhány hétre vagy hónapra jellemezte az arab világ legtöbb országát.

A 2011. novemberi konferencia programja olyan politika elméleti és régebbi vagy újabb történelmi koncepciókra és következtetésekre összpontosított, amelyek megmutatták a demokrácia fölényét a zsarnoksággal szemben, valamint azt, hogy az emberek politikai szabadságra és demokráciára vonatkozó törekvését nem korlátozzák földrajzi, hagyománybeli, faji vagy vallási korlátok. Az emberiség egyetlen része sincs arra predestinálva, hogy elnyomás alatt éljen, és egyetlen politikai közösség sem élvezheti a demokrácia előnyeit erőfeszítés és elkötelezettség nélkül.

A 2010-es "őszi konferencia" témája: *Értékek és érdekek a nemzetközi kapcsolatokban a 21. században*. A Webster Egyetem 12. éves őszi konferenciájának témáját - *Demokrácia és rendszerváltoztatás* - 2010 második felében választották, a hidegháború befejezésének 20. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségek utófényében. Több mint hat hónappal az "arab tavasz" kitörése után, és a "rendszerváltoztatás" során tapasztalt nehézségek fényében a 2011. november 25-i konferencia témája aktuálisabb volt, mint valaha.

A 2011-es konferencia programjában az "arab tavasz" mellett szerepelt a demokratikus rendszerváltoztatás sikereiről és kudarcairól szóló újkeletű példák megvitatása, a sikerért vagy kudarcért felelős közös tényezők azonosítása, a demokrácia világméretű kilátásai, valamint a tekintélyelvű rendszerek megszilárdulása vagy elterjedése veszélyének kezelése.

A 2011-es Webster-konferencia vitájából és a Putyin és szövetségesei által előidézett jelenlegi válsághoz vezető másfél évtized történelméből a következő rövid következtetések tűnnek relevánsnak e fejezet és szakasz kontextusában: (1) Újra és újra hangsúlyozni kell a **liberális demokratikus rendszerek felsőbbrendűségét** a különböző típusú, nem szabadelvű rezsimekkel szemben. A bal- és jobboldali demagógok legveszélyesebb állításai közé tartozik, hogy egyes emberek nem alkalmasak a demokráciára és/vagy a nem nyugati emberek számára a nem szabad rendszerek jelentenek érvényes alternatívát. (2) A **politikai gonoszság erői hatalmasak, és egy stabil demokrácia létrehozása összetett és igényes feladat**. Soha nem szabad alábecsülni a szabadság ellenségeinek készségét a gyilkolásra és a pusztításra, ha hatalmuk megtartásáról van szó. (3) A valódi **kollektív biztonság** - a szolidaritás a szabadság és a demokrácia belső és külső ellenségeivel szembeni védelemben - **nehezen megvalósítható**, de meg kell becsülni, ahol már megvalósult. (4) A **politikai intézmények minősége a legjobb garancia a zsarnokság ellen**. A gondos intézményfejlesztés a sikeres rendszerváltoztatás lényeges eleme. Ez egyaránt igaz a hazai intézményekre és a nemzetközi rend intézményeire. (5) Így a **NATO és az Európai Unió a második világháború utáni és a hidegháború befejezése utáni rendszerváltoztatás sikerének lényeges elemei voltak és maradnak**. (6) A konferencia egyik előadójának (akinek neve intellektuális udvariasságból nem említendő) azon állítása, hogy "Magyarország sokkal kevésbé hatékonyan kezelte a rendszerváltoztatást", mint a többi volt kommunista ország, az Antall-kormány rendszerváltoztatással kapcsolatos politikáját vezérlő értékek és koncepciók nem kellő megértésén, valamint **az előadó Európa-ellenes nacionalista előítéletein és történelmi atavizmusán** alapul. Továbbá azon, hogy félreértette a vallás szerepét a modern demokratikus

társadalmakban: A magyarországi rendszerváltoztatással kapcsolatos "filozófiai elmélkedései" jól illusztrálják egyes magyar értelmiségiek Antall-ellenes előítéleteit, amelyekről e könyvben máshol is szó esik.

NEGYEDIK FEJEZET

A magyar nemzeti megújulás 1990-es programja

Történelmi pillanat és történelmi dokumentum

Antall József kijelölt miniszterelnök 1990. május 22-én mutatta be kormánya részletes programját a magyar parlamentnek. Az előadást az ellenzéki képviselők élénk részvételével zajló vita követte. A program ismertetése, a bizalmi szavazás és az új miniszterelnök, valamint kormánya tagjainak eskütétele valóban történelmi pillanatok voltak. A program szövege szintén történelmi dokumentum volt. A "történelmi" jelző használata teljesen indokolt.

Politikusok, politikai megfigyelők és kommentátorok hajlamosak túlzásba vinni a "történelmi" kifejezés használatát. Gyakran olyan eseményeket vagy dokumentumokat neveznek annak, amelyek napok vagy hetek alatt gyorsan feledésbe merülnek. Az 1980-as évek vége és az 1990-es évek eleje Magyarországon és az egész kelet-közép-európai térségben is olyan eseményekben gazdag időszak volt, amelyet történelminek tekinthetünk és így emlékezhetünk rá. Az első szabadon választott miniszterelnök kormányprogramjának ismertetése a magyar parlamentben azonban még így is egyedülálló történelmi súllyal és jelentőséggel bírt.

4.1. Összetett szerkesztési folyamat

Ez a fejezet a magyarországi rendszerváltoztatás egyik kulcspillanatával és az egyik legfontosabb dokumentumával foglalkozik, amely abban segítette Magyarországot, hogy egypárti diktatúrából modern demokratikus állammá alakuljon át. A magyar rendszerváltoztatás történetének fontos forrása az Ellenzéki Kerekasztal (*EKA*) és a kormányzó Kommunista Párt (*MSZMP*) közötti tárgyalások ötkötetes szó szerinti dokumentációja, amely 1989 folyamán készült.

A több ezer oldalas gyűjtemény betekintést nyújt a tárgyalások bonyolultságába, és abba, hogy a kommunista vezetők közül még a "reformpártiak" is vonakodtak elfogadni azt a gondolatot, hogy pártjuk elveszíti hatalmát, és Magyarország megszűnik "szocialista" állammá lenni. A dokumentumok azt is bemutatják, hogy a tárgyalások különböző szintjein és a különböző kérdésekben milyen sok ember vett részt, milyen nézetkülönbségek voltak, és milyen konszenzuseresés folyt a különböző ellenzéki csoportok között. A tárgyalások napi szintű kronológiája azt is mutatja, hogy milyen szellemi és politikai munkával járultak hozzá mindehhez néhányan azok közül, akik a következő szakaszban, azaz az első szabad választási kampány során, majd a népszavazás és a szabadon választott parlament és kormány eskütétele és történelmi mandátumának megkezdése után fontos funkciókat töltek be.

A kerekasztal-tárgyalások jegyzőkönyve azt is megmutatta, hogy nemcsak az ellenzéki és a kommunista oldal között voltak nézeteltérések bizonyos kérdésekben, hanem az ellenzéki oldal különböző csoportjai között is, beleértve azt a három csoportot, amelyek 1990 májusától

az első hárompárti koalíciós kormányt alkották. Amint az a jegyzőkönyvből is kiderül, ennek az új kormánynak a vezetője, Antall József miniszterelnök a kerekasztal-tárgyalások egyik legaktívabb tagja volt.

Bizonyos szempontból a kerekasztal-tárgyalások a tényleges rendszerváltoztatás előjátékának tekinthetők. Bármilyenek is legyenek a jelenlegi vélemények a meghozott döntések jelentőségéről, egy tanulság már akkor is kitűnt. Ezt azóta a történelmi fejlemények is megerősítették, az Antall-kormány négy éve alatt és az Antall-évek alatt ellenzékben lévő különböző pártok későbbi mandátuma alatt. A tanulság, amelyet Antall a kezdetektől fogva világosan megértett, az volt, hogy a rendszerváltoztatás befejezése nehéz és sokat követelő feladat. Ahhoz, hogy a rendszerváltoztatás sikeres és visszafordíthatatlan legyen, olyan elkötelezettségre és programra volt szükség, amely alaposan megértette az előző totalitárius rendszer fondorlatosságát és az új, modern demokrácia és piacgazdaság kiépítésének nehézségeit.

Antall programismertető beszédének újraolvasása

1990. május 22-én Antall József, mint kijelölt miniszterelnök, jóváhagyásra benyújtotta kormánya részletes programját a magyar parlamentnek.

Sok szempontból vitathatatlanul ez volt a modern magyar történelem legfontosabb beszéde. Mind az alkalom, amelyen elhangzott, mind a tartalma miatt egyedülálló volt. Szabad György történész, az Országgyűlés elnöke, Antall közeli barátja "A beszéd újraolvasása" címmel írt egy elgondolkodtató cikket, amely mind a szövegről, mind Antall előadásáról megemlékezett. Szabad elemzésébe beépítette saját személyes emlékeit arról a napról, és értékelt a nemzet életének fordulópontján felvetett kulcskérdések maradandó aktualitását.

Antall beszéde " *A Nemzeti Megújulás Programja*" címmel vonult be a magyar történelembe. Bár a beszéd és az előadásmód, az alkalomhoz illően, igazi Antall-i volt, a szövegbe korábbi dokumentumokból és a Magyar Demokrata Fórum vezetőjének közeli munkatársai javaslataiból is beépültek részek. E dokumentumok közül a legfontosabb az *MDF* választási programja volt. Megemlítendő még az a beszéd, amelyet Antall a Fórum elnökévé választásakor mondott az *MDF* ülésén, és több más, amely az országgyűlési választási kampányban hangzott el.

Történetesen birtokomban van egy, az Antall által elmondott beszédnél valamivel hosszabb változat. Ezen a példányon számos áthúzott rész található, és néhány mondatot hozzáfűztek, részben kézzel, részben géppelve. Ezek a javítások nem jelentenek érdemi módosítást. Céljuk az volt, hogy a szöveg gördülékenyebben folyjon. A szintén 1990. május 22-i keltezésű rövidített változat hosszabb címet viselt: " *A Nemzeti Megújulás Programja: A Kormányprogram Irányelvei*". Ennek a hosszabb változatnak a végén a következő megjegyzést találjuk:

"A program vezérelveinek elkészítése során a következő dokumentumokat használták fel:

A kormánykoalíció három pártjának választási programja:
Magyar Demokrata Fórum

Független Kisgazda Párt
Kereszténydemokrata Párt

A tanulmányokat készítette:
Battelle-Europe
Híd Csoport
Kékszalag Bizottság." ⁴⁵

Antall beszéde szolgált alapul ahhoz, hogy a nyár folyamán elkészüljön a kormányprogram részletes változata. Ez 1990 szeptemberében kiegészült, és a következő címmel jelent meg: "*A Nemzeti Megújulás Programja: a Köztársaság első három éve*" (1990-1992).

Az irányadó elvek áttekintése

Szeretném kiemelni a *kormányprogram vezérelveinek* néhány, véleményem szerint kulcsfontosságú szempontját:

- 1) **A kormányprogram négy alapelve a szabadság, a népi kormányzás, a gazdasági rend alapvető átalakítása, Európa választása** volt. Ezen elvek tiszteletben tartása tette lehetővé a régóta remélt rendszerváltoztatás megvalósítását a kormány számára.
- 2) **A parlament és az új kormány szabad megválasztásának történelmi jelentősége:** ez az első alkalom az ország újkori történetében.
- 3) Egyedülálló kihívás és lehetőség **két, egymástól függő aspektusa: a kommunista rendszer elnyomó évtizedeinek végéről** származó előnyök kihasználása és az **új, modern demokrácia építésének** feladata.
- 4) A kihívás egy **új politikai rendszer** felépítése a **jövő számára**. Fontos, hogy tiszteletben tartsuk az ország hosszú történelmének és hagyományainak pozitívumait, anélkül, hogy megpróbálnánk újratekinteni a múltat.
- 5) **A demokrácia azt jelenti, hogy a hatalom és a szuverenitás a népé.** A nép ezt a hatalmat választásokon és választott képviselőin keresztül, illetve bizonyos esetekben közvetlen döntésekkel gyakorolja.
- 6) Az **emberi személy, az egyén és a család szerepe** hangsúlyozottan jelenik meg a vezérelvekben. Az új kormány célja az emberközpontú politika és társadalom.
- 7) Az új szabad köztársaság **alkotmányát és intézményeit** felül kell vizsgálni és ki kell egészíteni: ez az új parlament és kormány egyik fő feladata. A **politikai ellenzéknek** is tiszteletben kell tartania az alkotmányt, mint alapvető normát.
- 8) **A szabadság az új demokrácia alapvető dimenziója.** Az ország sokat szenvedett a kommunista rezsim elnyomása, valamint a náci megszállás és a Nyilas-uralom alatt. Soha nem szabad elfelejteni azokat a borzalmakat, amelyek e rendszerek alatt történtek.

⁴⁵ *A program irányelveinek összeállításánál felhasználásra került:*

A Magyar Demokrata Fórum

A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt

A Kereszténydemokrata Nép Párt Programja, valamint a Battelle-Europe, a Híd Csoport, és a Kék Szalag Bizottság által készített tanulmányok.

- 9) Sokan kompromisszumot kötöttek a **Kádár-rendszerrel. Még ha a rezsim egy ponton "puhává" is vált, soha nem lett legitim**, és soha nem volt hajlandó feladni a diktatúra és az egypártrendszer kizárólagos uralmát.
- 10) A kommunizmus a kezdetektől a végéig pazarló és nem hatékony gazdasági és társadalmi rendszer volt. Az egyik fő cél a **szociális piacgazdaság magyar változatának kiépítése**: a fő szempontok a piacgazdaság, a magánkezdeményezés és a szociális védőháló.
- 11) Magyarország végre **szuverén, független országgá** vált, de egyben a **Nyugati Közösség** tagja is lett. Az Európai Közösség teljes jogú tagjává válás első lépése a csatlakozás az **Európa Tanácshoz**.
- 12) A fenntartandó **értékek** közé tartoznak az emberi jogok, a kisebbségek jogainak tiszteletben tartása és a környezetvédelem. Fontos a vallásszabadság, valamint az állam és az egyház szétválasztása.
- 13) **Az oktatás** a jövő kulcsa. A tudományos, műszaki oktatás és képzés, az idegen nyelvek tanulása mind része egy kiegyensúlyozott, magas színvonalú oktatási rendszernek az általános iskolától az egyetemekig.
- 14) Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből függetlenségének elengedhetetlen feltétele. A **Varsói Szerződés felbomlása** valójában a régió biztonságának feltétele.
- 15) A magyar külpolitika célja, hogy hozzájáruljon a szabad, békés és liberális nemzetközi rendhez. A különböző országokban élő **magyar kisebbségek jogainak érvényesítése** fontos és legitim cél, a szomszédos országokkal való jó viszony feltétele.
- 16) Végezetül az iránymutatások tartalmazzák azoknak a **rövid távú, valamint közép- és hosszú távú politikai intézkedéseknek** a bemutatását is, amelyeket a kormány a programja keretében tervez alkalmazni.

4.2. A központi gazdasági kérdés: növekedés vagy megszorítás?

A beszéd rövidítettlen vázlata 36 oldalas, az 1990 szeptemberében elkészült részletes program 222 oldalas volt. Ez utóbbi három bevezető szakaszon kívül 14 fejezetet, számos alfejezetet és szakaszt, valamint egy mellékletet tartalmazott. Becslések szerint a kötet kétharmada gazdasági és ahhoz kapcsolódó kérdésekkel foglalkozott.

Az Irányelvek és Antall parlamenti előadása is nagy figyelmet fordított a gazdasági és szociális kérdésekre. Az idő előrehaladtával ezek további súlyt kaptak a Magyar Nemzeti Megújulás Programjának tervezetében és közzétett szövegében.

A program tényleges kidolgozása és befejezése a miniszterelnök irodájában, a magyar parlament impozáns épületében történt. Az információgyűjtés, az adatok elemzése és összegzése olyan feladatok voltak, amelyek egyaránt igényeltek szervezőkészséget és kiegyensúlyozott ítélőképességet.

Miután megerősítettek a miniszterelnök személyes tanácsadói pozícióban és a Miniszterelnöki Tanácsadók Hivatalának tagjaként, a miniszterelnök felkért, hogy vegyek részt a kormányprogramról szóló kötet előkészítésében. Különösen a gazdasági és szociális kérdésekkel foglalkozó első rész felügyeletére kért fel.

Ebben a feladatban leginkább Matolcsy Györggyel, Botos Katalinnal és Tar Pállal dolgoztam együtt. Mindhármukat korábbi találkozásokról vagy projektekről ismertem. Ekkor találkoztam először Kodolányi Gyulával és Szabó Tamással. Mindkettőjükkel szoros munkakapcsolatot alakítottam ki, és mindketten életre szóló barátaim maradtak. Bod Péter Ákossal is szoros barátságot kötöttem, aki már több mint három évtizede a legközelebbi magyar barátom Budapesten és Genfben egyaránt. Jó kapcsolatban voltam és gyakran beszélgettem Rabár Ferencsel is, az Antall-kormány első pénzügyminiszterével, továbbá Kádár Bélával (akinek nincs köze az egykori kommunista vezetőhöz, Kádár Jánoshoz), a külgazdasági kapcsolatokért felelős miniszterrel, és államtitkárával, Martonyi Jánossal.

A Magyar Nemzeti Megújulás Programját 1990. szeptember 18-án fogadta el a magyar parlament, és ez lett az Antall-kormány politikájának alapja a következő évek számos kérdésében.

A témák sokféleségét a következő példák szemléltetik:

- 1) Az egyensúly és a növekedés kettős feladata: **A feladat két részből áll: egyrészt a belső és külső egyensúlyra törekvésből, másrészt a gazdasági növekedés feltételeinek megteremtéséből.**⁴⁶
- 2) A **magyar gazdaság válsága** a kommunista gazdasági rendszer évtizedeinek következményeként.
- 3) A kormány célja, hogy segítse a magyar gazdasági rendszer átalakítását modern európai szociális **piacgazdasággá**.
- 4) A kormány módszere: a **szükséges szabályok** alkalmazása és a piacgazdaság fejlődéséhez és működéséhez szükséges **intézmények létrehozása vagy átalakítása**, de az **intervenciós megközelítés elkerülése** és az állam súlyának korlátozása.
- 5) **Az úgynevezett "sokkterápia" elutasítása**, de **szükség esetén radikális intézkedések** alkalmazása.
- 6) A családok és az egyének nagy gazdasági és társadalmi terheinek figyelembevétele, amelyeket a **kommunista örökség** (beleértve a **súlyos külső adósságterhet**) és a **rendszerátalakítás kezdeti költségei miatt viseltek**.
- 7) **A külgazdasági kapcsolatok** fontossága és Magyarország teljes körű részvétele az **európai és világgazdasági kapcsolatokban**.
- 8) **A magánkezdeményezés** ösztönzése, a **magánszektor** fejlesztése és piacorientált **privatizációs** program kidolgozása.
- 9) Megoldást keresése a **külső adósságteher enyhítésére**, de **az álmegoldás** határozott **elutasítása**, amely hosszú évekre tönkre tenné Magyarország nemzetközi hitelképességét.
- 10) Végezetül számos **olyan ágazati politika és intézkedés, amelyek segítenék a rendszerváltoztatást** a magyar gazdaságban és a társadalom egészében. Ezek közé tartozik a bank- és pénzügyi szektor, az infrastruktúra, a távközlés, az egészségügy, a kutatás, a kultúra, a munkaerőpiac, a mezőgazdaság, a környezetvédelem, az energia, a közlekedés, a lakásügy, a szociálpolitika, a forint konvertibilitás, az árrendszer, az inflációellenes politika, stb (e felsorolás korántsem teljes).

⁴⁶ *Magyarország Nemzeti Megújulási Programja: a köztársaság első három éve (1990-1992)*
41. o.

4.3. A bürokrácia kezelése: minden új kormány klasszikus kihívása

Minden önkényuralmi rendszerben a szervezett testületek mellett, amelyek brutális erőszakkal és terrorral gyakorolhatnak és gyakorolnak is ellenőrzést a lakosság felett, a bürokrácia különböző kategóriái és szintjei lényegesen nagyobb hatalommal bírnak, mint a demokratikus rendszerek tisztviselői. Ez annak ellenére igaz, hogy Donald Trump volt amerikai elnök azt hangoztatta, hogy az amerikai demokrácia a "mély állam", a köztisztviselők állítólagos összeesküvésének foglya lett.

A kommunista rendszerekben a bürokráciának alapvetően három nagy kategóriája létezik. E három csoport között általában hierarchikus kapcsolat áll fenn, amelyet időnként személyes kivételek vagy átfedő funkciók egészíthetnek ki vagy írhatnak felül. Ez a három kategória a következő: (1) az uralkodó kommunista párt funkcionáriusai; (2) a vállalatokat irányító bürokrácia, a legkisebbektől a legnagyobbakig; és (3) a hagyományos "közsféra" tisztviselői. A párttagság az első csoportban eleve kötelező, de gyakran a pozíció fontosságától függően a vállalatok vezetésében (2. kategória) és a közszolgáltatásokat nyújtó ágazatokban is, mint például az egészségügy, az oktatás, a különböző önkormányzati szolgáltatások stb. területén (3. kategória).

Ennek következtében az üzleti döntéseket nem a magántulajdonosok és az általuk fizetett menedzserek hozzák, hanem az állam alkalmazottai, általában a pártbürokraták irányítása és felügyelete alatt. A kommunista rendszer e gazdaságellenes és antidemokratikus hagyományának erejét jelzi, hogy Nyers Rezső, a Magyar Kommunista Párt egyik fő "reform" vezetője a fejezetben korábban tárgyalt kerekasztal-tárgyalásokon foggal-körömmel küzdött azért, hogy a kommunista párt megőrizhesse szervezetét és hálózatát a vállalatokon belül, és beleszólhasson a vezetői döntésekbe. A diktatúrákban bevett gyakorlat, hogy a párt tisztviselői beleavatkoznak a vállalatvezetők és a közszolgálati tisztviselők döntéseibe.

Milyen jelentőséggel bírnak ezek a megfontolások az ebben a fejezetben szereplő elemzések szempontjából?

Először is Antall miniszterelnök tudta, hogy minden országban - és nem csak azokban, amelyek mélyreható politikai rendszerváltoztatáson mentek keresztül - van egy kezdeti tanulási időszak, amely során a bevett bürokrácia hajlamos "tesztelni" az új közigazgatás minőségét és az újonnan választott kormány képességét arra, hogy elnyerje a köztisztviselők ("a szakértők") tiszteletét és együttműködését a ("tapasztalatlan") újonnan érkezők nézeteinek és irányelveinek végrehajtásában. Az Antall-kormány programjával szembeni bizalmatlanságot és a funkcionáriusok tesztelését minden bizonnyal erősítette az a tény, hogy a Kádár-korszak köztisztviselőinek túlnyomó többsége megtartotta állását. Bár nem feltétlenül tartották fenn kommunista vagy marxista meggyőződésüket, gyakran frusztrálta őket, hogy nincs többé hatalmuk. Sőt, sokan közülük a rendszerváltoztatás radikálisabb megközelítését részesítették volna előnyben, és úgy érezték, hogy az Antall-kormánynak a "radikális sokkterápiát" kellett volna választania.

Ezt a kérdést egy kisebb és két nagyobb példával szeretném illusztrálni. Az első a Pénzügyminisztérium által készített lakáspolitikai dokumentum volt. A szerzők központi javaslata az volt, hogy a piacgazdaság és az árrendszer nevében egycsapásra meg kell

szüntetni minden lakbérszabályozást és a családok lakhatási támogatását. Egy ilyen intézkedés társadalmi és politikai következményei magától értetődően katasztrofálisak lettek volna. A mi csapatunk átment a teszten: felfedeztük a hibát és átdolgoztuk az ajánlást. Ez viszonylag könnyű volt, hiszen a nagyon fejlett piacgazdaságokban sem léteztek olyan lakáspiacok, amelyekben nem volt semmilyen ellenőrzés vagy szociális támogatás: Svájcban, Németországban, az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában vagy Japánban, hogy csak néhány példát említsek.

A második és legfontosabb kérdés az a vita volt, amely a megszorítások és a gazdasági növekedést ösztönző és támogató politikák közötti kulcsfontosságú kérdéstről zajlott. Egyrészt Rabár Ferenc és csapata között a Pénzügyminisztériumban, másrészt a miniszterelnök, a mi csapatunk a Miniszterelnöki Hivatalban és a kormány több tagja között. Összefoglalva a problémát: Rabár Ferenc a "washingtoni konszenzuson" alapuló gazdaságpolitikát akart megvalósítani, amely szöges ellentéte volt az Antall-kormány gazdasági programjának. Mint lemondó leveléből kiderült, mélységesen megsértődött azon, hogy "akadályozták" abban, hogy a legfőbb ellenzéki párt, az *SzDSz* (Szabad Demokraták) propagandájára épülő politikát hajtson végre. Nehéz volt eldönteni, hogy Rabár örült-e vagy sajnálta, hogy 1990 végére elbocsátották a kormányból.

A harmadik kérdés, amelyet ebben az összefüggésben meg akarok említeni, Kupa Mihály kinevezése a pénzügyminiszteri posztra Rabár utódjaként. Ő végül nem bizonyult sokkal szerencsésebb választásnak, mint elődje. Kupa az előző rendszer volt ambiciózus tisztviselőjeként meg volt győződve arról, hogy jobb miniszterelnök lett volna, mint Antall József. Emellett úgy vélte, hogy neki kellene új jogszabályokat bevezetnie, és számos olyan területen felügyelnie a hivatalokat, ahol nem rendelkezett hatáskörrel. Kupa hibás ambícióit az Antall-ellenes sajtó is erősítette, amely azt a tévhitet terjesztette, hogy Kupa az egyetlen kompetens szakember a kabinetben. Eltartott azonban egy ideig, amíg Kupa helyére új miniszter került.

4.4. Kommunikációs és tartalmi kérdések

A Magyar Nemzeti Megújulás Programja részletes, gondosan kiegyensúlyozott dokumentum volt. Széleskörű politikai és szakértői munka eredménye. Világos elemzést adott a helyzetről, az országról és rendszerváltoztatás sikerének biztosítása érdekében alkalmazandó kormánypolitikáról. Felülmúlta a Kádár-rendszer alatt született hasonló dokumentumokat (beleértve a sokat idézett *Fordulat és Reform-ot*).⁴⁷

A program 14 fejezetének címei a következők;

- I. Gazdasági célkitűzések: A jövő magyar gazdaságának fő vonásai
- II. A magyar gazdaság helyzete és a program kiindulópontja
- III. A hároméves programról
- IV. A gazdaságpolitika feladatai, eszközei és a kormány ütemterve

⁴⁷ *A Fordulat és Reform* 1986-os tanulmány volt, amelyet a Pénzügykutató Intézet közgazdászai készítettek.

- V. Környezetünk
- VI. Oktatás és kutatás
- VII. Népjólét
- VIII. Művelődéspolitikai
- IX. Egyházak
- X. Közigazgatás
- XI. Nemzetbiztonság, védelem
- XII. Külpolitika
- XIII. A jogállam kiépítése
- XIV. "Az első 100 nap"

Függelékek:

1. számú függelék: A legfontosabb tervezett intézkedések
2. számú függelék: A fő gondok számokban

A program fő jellemzői a következők voltak:

- 1) A kommunista rendszer valódi természete és az általa teremtett katasztrofális gazdasági és társadalmi viszonyok szisztematikus elemzése. A válság, amelyet végül a pártvezetés is felismert, nem politikai hibák vagy külső körülmények következménye volt, hanem a kommunista rendszer természetéből fakadt. Nem azért, mert az 1960-as évek reformintézkedéseinek szellemét feladták; a probléma inkább az volt, hogy a rendszer egészének felszámolása nélkül nem lehetett megteremteni a modern piacgazdaság feltételeit.
- 2) Így a második elem, amely logikusan kiegészítette az elsőt, annak szisztematikus megvitatása volt, hogy mit kell tenni ennek az örökségnek a felszámolása érdekében, és a kormány mit fog tenni a valódi demokrácia és a szociális piacgazdaság megteremtése érdekében.
- 3) A szöveg részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a politikai, gazdasági és társadalmi rendszer átalakulása milyen mértékben érinti az embereket. Új lehetőségek, de nagyobb verseny és elkerülhetetlenül növekvő életszínvonalbeli különbségek is adódnak.
- 4) Új kapcsolatot kell teremteni az emberek és az állam között. Meg kell változtatni a bizalmatlanság és a hallgatólágos ellenségeskedés egyre szélesebb körben elterjedt szokását.
- 5) Az embereknek teljes mértékben tudatosítaniuk kell, hogy Magyarország a szabad és egyenlő demokráciákból álló új Európa tagja. Olyan közösségé, amelyből nem a Nyugat, hanem a szovjet és a magyar vezetők zárták ki őket. A szabadság egyszerre jelentett lehetőséget és biztonságot, valamint felelősséget és elszámoltathatóságot.
- 6) Végül a program megvitatja azokat a rövid- és középtávú politikákat és intézkedéseket, amelyeket a kormány a rendszerváltoztatás sikere érdekében alkalmaz.

Meglepő módon az átlagos választó viszonylag keveset tudott ezekről az elemzésekről és a rendszerváltoztatás összetettségéről. Valószínűleg normális volt, hogy viszonylag kevesen olvasták el ténylegesen a több mint 200 oldalas programot. Ami kevésbé volt "normális", az az, hogy a sajtó és a "szakértői közösség" nem tájékoztatta megfelelően és hitelesen az állampolgárokat arról, hogy miről szól a program. Akkor is világos volt, és ma még világosabb, hogy az értelmiség többsége nem tudott vagy nem akart változtatni a berögzült

szokásain. Az objektivitás nem volt része a kommunista vezetés által kedvelt szabályoknak, és nem volt része az újságírók és kutatók új szabálykönyvének sem, akiknek jobban ki kellett volna használniuk a cenzúra feloldását és az újonnan kivívott sajtószabadságot.

4.5. Hogyan valósult meg a program?

Az Antall-kormány első évében a kormány gazdaságpolitikája elsősorban két fő célkitűzésre összpontosított:

- 1) Az első a **gazdasági és pénzügyi összeomlás elkerülése** és a nemzetgazdaság működésének biztosítása volt. Az e cél elérése érdekében alkalmazott politikák közé tartozott az ország külső adósságának pontos törlesztése, a feszes fiskális és monetáris politika, a támogatások csökkentése, valamint a piacgazdaság fejlődését elősegítő szabályozások alkalmazásának felgyorsítása. Az üzemanyag árának emelése is része volt ennek a megközelítésnek. Az átfogó célt sikerült elérni: mind a költségvetési egyenlegben, mind a fizetési mérlegben jelentős javulás következett be, és sikerült megerősíteni az ország gazdaságpolitikájába vetett általános nemzetközi bizalmat. A restriktív politika szükségessége alapvetően az 1990 tavaszán véget ért kommunista rendszer hosszú és rövid távú politikájának örökségéhez tartozott. Az örökség⁴⁸ és az alkalmazandó politikák költségeit az tükrözte, hogy csökkent a GDP, a háztartások jövedelme és fogyasztása, valamint a beruházás, az árak pedig emelkedtek.
- 2) A második fő célkitűzés az ebben a fejezetben tárgyalt **Nemzeti Megújulás Programjának** kidolgozása volt. E program fő célja, hogy meghatározza a szociális piacgazdaság létrehozásának részletes kereteit, és visszafordíthatatlanná tegye az átmenetet a szocialista gazdaságból a piacgazdaságba.

A Nemzeti Megújulás Programjának kidolgozása során Rabár Ferenc volt a pénzügyminiszter. A végleges, operatív változat azonban csak 1991 februárjában készült el, amikor pénzügyi tárcát már Kupa Mihály vezette. Ő úgy döntött, hogy a program három részét a következő címmel terjeszti elő a kormány 1991. március 7-i ülésén: "A magyar gazdaság átalakításának és fejlesztésének programja: Stabilizáció és konvertibilitás".

A fenti dokumentum foglalkozik a magyar gazdaság 1990 végéig tartó fejlődésével, és előrejelzéseket ad a kormány politikai csomagjának várható végrehajtása alapján. A tényleges fejlődést és a szakpolitikai intézkedések eredményét a Pénzügyminisztérium 1992 júliusában készített jelentése és az OECD párizsi titkársága által kiadott, Magyarországra vonatkozó 1991-es országtanulmány tárgyalja.⁴⁹

A Pénzügyminisztérium jelentése szerint a GDP 1991-es zsugorodása meghaladta az eredeti várakozásokat. Ez a tendencia 1992 első felében is folytatódott: az általános gazdasági helyzetet stagnálás jellemezte, és az év hátralévő részében nem volt várható jelentős javulás. Az ipari termelés 15-20%-kal csökkent, és tovább csökkentek a beruházások, valamint a háztartások jövedelme és fogyasztása. A továbbra is gyenge gazdasági teljesítmény egyik fő tényezője a volt keleti blokk országaival, különösen a volt Szovjetunióval folytatott

⁴⁸ A kommunista rendszer örökségéről lásd e könyv tizenegyedik fejezetét.

⁴⁹ *Pénzügyminisztérium (Julius 1992): Tájékoztató az 1992. évi gazdasági folyamatokról*, Budapest; OECD (1991): *Hongrie, Études Économiques de l'OCDE*, Párizs.

kereskedelem összeomlása volt. A pozitív fejlemények közül a jelentés kiemeli az ország konvertibilis valutában folytatott kereskedelmének jelentőségét.

Az OECD becslései szerint a rendszerváltoztatás idején az *egy főre jutó* GDP Magyarországon átlagosan 2750 dollár volt, míg az OECD 24 tagországának átlaga 17 387 dollár. Minden jelentős gazdasági mutató - a termelés, a fogyasztás és az életszínvonal - tovább csökkent, mivel az újonnan megválasztott kormány a rendszerszintű torzulásokkal és a "Szovjetunió legreformelväbb szatellitjei" által hátrahagyott, ötletszerű politikával küzdött. Ezen örökség részeként Magyarország külső konvertibilis valutaadóssága 1990 végén 21 milliárd dollárt tett ki, ami az ország GDP-jének 65%-ával volt egyenértékű.

A kommunista gazdasági rendszer összeomlását követő rendszerváltoztatás időszakában az egyik fő kérdés az volt, hogy mennyire megbízhatóak a nemzetközi gazdasági szervezetek értékelései és szakpolitikai ajánlásai. A fent említett OECD-jelentés szerzői azzal érveltek, hogy a szocialista blokk tagjai közül Magyarország jutott a legmesszebbre a piacgazdaság felé. El kellett azonban ismerniük, hogy a próbálkozás ellenére a "magyar modell" mindaddig nem vált valódi piacgazdasággá, amíg a kommunisták hatalmon voltak.

Így meglehetősen kínos, hogy miután a szabad választások a kommunista politikai és gazdasági rendszer megérdemelt végét jelentették, az OECD szakértőinek központi tézise az egyre inkább korlátozó makrogazdasági politika volt, miközben teljesen figyelmen kívül hagyták a magyar gazdaság újjáépítését segítő pénzügyi támogatás logikus és anyagi lehetőségét.

A helyzet értelmezésével, a politikai ajánlásokkal és a nagy nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek intézkedéseivel kapcsolatos hiányosságok hamar nyilvánvalóvá váltak. Tőlük nem kértek valódi szolidaritást az új demokráciákkal: az "túl drága" lett volna. Ez magyarázza azt is, hogy a Magyarországról szóló jelentésben az OECD titkársága (és a tartalmat jóváhagyó nyugati tagországok) nagyon keveset beszél arról, hogyan lehetett volna megteremteni a gazdasági növekedés feltételeit, és hogyan járulhatott volna hozzá a külföldi segély a növekedés felgyorsításához és az életszínvonal emelkedéséhez.

E szakasz és fejezet zárásaként szeretném megemlíteni, hogy a nemzetközi gazdasági szervezetek szakértőinek elméleteibe és munkájába vetett bizalom hiánya volt az egyik fő tényező, amely 1991 decemberében a magyar rövidítéssel *GAM*-ként ismert *Gazdaságpolitikai Stratégiai Munkacsoport* létrehozásához vezetett. A *GAM* céljait és munkáját e könyv hetedik fejezete tárgyalja.

ÖTÖDIK FEJEZET

Külső adósság, forráshiány és válságkezelés

5.1. Forráshiány: a rendszerváltztatás központi problémája

Az adósságválság elkerülése - külföldi segítség igénylése

Antall József 1990 januárjában meghívott, hogy személyes gazdasági tanácsadójaként csatlakozzam a csapatához. A választások után gyorsan integrálódtam a Miniszterelnöki Tanácsadói Hivatalba. A meghívás fő oka az volt, hogy általános politikai filozófiánk nagyon hasonlított egymáshoz, és egyetértettünk néhány fontos konkrét kérdésben, amelyek jelentős szerepet játszottak a politikai és gazdasági rendszerváltztatás szempontjából.

E kérdések között a következők szerepeltek: a szociális piacgazdaság modellje, az euroatlanti orientáció, a bankreform, a privatizáció, a fenntartható növekedés szükségessége és a külső adósságteher problémája; emellett ott volt a monetáris és pénzügyi összeomlás megakadályozásának szükségessége, a forráshiány nagysága, valamint az, hogy anyagi és pszichológiai okokból nemzetközi pénzügyi segítségre volt szükség a rendszerváltztatás sikerének elősegítése érdekében. Amint az a tartalomjegyzékből és a bevezetőben található fejezetek áttekintéséből is kiderül, ezek azok a témák, amelyekkel az 1990-1993-as időszakban foglalkoztam.

Az 1970-es éveket magas inflációs ráták, valamint alacsony nominális és reálkamatlábak jellemezték a világgazdaság egészében. A recesszió és az olajimportőr országok romló kereskedelmi feltételei miatt a fejlődő és a KGST-országok nemzetközi állami- és magánszektorbeli hitelfelvétele is látványosan megnőtt. Az új euro-devizapiacok megjelenése és bővülése nagymértékben ösztönözte a nemzetközi banki tevékenységet és a nemzetközi adósságok felhalmozódását. Ezek a fejlemények a dollár árfolyamának erőteljes csökkenéséhez kapcsolódtak. Az újonnan létrehozott eszközök és kötelezettségek nagy részét ebben a pénznemben denominálták. Az Egyesült Államokban tapasztalható magas infláció és a világ vezető tartalék- és kereskedelmi valutája külső értékének nagymértékű elvesztése megrendítette a hivatalos és üzleti körök bizalmát az amerikai gazdaság stabilitását és jövőjét illetően.

Az inflációban rejlő veszélyek felismerése és a tőzsdei összeomlás kockázata arra készítette Jimmy Carter amerikai elnököt, hogy a Federal Reserve segítségével keressen megoldást. Ezt a megoldást Paul Volcker nevével fémjelezték, akit az elnök az infláció elleni küzdelemért felelős FED elnöki posztjára nevezett ki. Volckert 1979 augusztusában iktatták be elnöki tisztségébe, és vezetése alatt a Fed szélsőségesen szigorú monetáris politikát vezetett be, a

Fed alapkamatlábát (Fed funds rate) és az elsődleges kamatlábat (prime rate) 20% fölé emelte. A "Volcker-sokk" megtörte az inflációt és az inflációs várakozásokat. Ennek ára erős recesszió lett, széles körű munkanélküliséggel, hitelcsökkenéssel és csődökkel. A monetáris szigor és a recesszió megfordította a dollár lejtmenetét. Az egyre alulértékelt valutából hamarosan túlértékelté vált. Ez viszont lenyomta az amerikai exportot, és serkentette az importot, különösen Japánból és Németországból.

E fejezet témája szempontjából különösen fontos a nemzetközi banki helyzetre gyakorolt hatás. Ez nem volt más, mint a "nemzetközi adósságválság". A dollár és a kamatlábak meredek emelkedése óriási mértékben megnövelte az eddig felhalmozott adósságterheket, és egyre nehezebbé és megfizethetetlenül drágává tette az új adósságok bevállalását. A kamatfizetések és az esedékes törlesztőrészek elkerülhetetlen továbbgördülése lavinaeffektohoz vezetett, amely mind a bankok, mind az adósok számára veszélyes volt. Fennállt a veszélye annak, hogy az **adósságválság** nagy **nemzetközi bankválsággá** válik.

A hitelezők és a hitelfelvevők szokás szerint osztoztak a túlzott hitelfelvétel és hitelnyújtás felelősségén. A nagy OECD-országok és a nemzetközi pénzügyi intézmények tisztviselői és szakértői arra ösztönözték a banki közösséget, hogy az OPEC-országok váratlan nyereségét forgassák vissza a fejlődő országokba és a KGST-régióba, hogy elkerüljék a pénzügyi zsugorodást. A vezető nemzetközi bankoknál elfogadott gyakorlattá vált a hitelek "eladása" még az eladósodott állami és magánhitelfelvevők számára is.

Az adósságválság kitörése után a nemzetközi közösség fő gondja az volt, hogy "megmentse a bankokat", és elkerülje a rossz adósságok dominóhatását a vezető nemzetközi bankok mérlegében. A banki és etikai szempontból helyes megoldás az lett volna, ha a válság kezelésének terheit megosztják a bankok és az adósok, az OECD-országok és a fejlődő országok adófizetői között. A szorgalmazott és nagyrészt megvalósított megoldás azonban a korrekció súlyát lényegében a túlzó hitelfelvevőkre helyezte át, a túlzó hitelezők pedig nagyrészt megúszták.

A megközelítés fő elemei a következők voltak: (1) a hitelfelvevők erőteljes elrettentése attól, hogy kinyilvánítsák nemfizetési szándékukat; (2) az adósságok átütetése széleskörű átütetési rendelkezésekkel; (3) erőteljes monetáris és költségvetési szigorítás az adós országokban; és (4) radikális "strukturális kiigazítási programok" alkalmazása, amelyek az adósokat "importfüggő" államilag irányított gazdaságokból olyan "dinamikus exportőr piacgazdaságokká" változtatják, amelyek a Világbank és az IMF által támogatott hosszú távú fejlesztési modelleket követik.

A következmény a növekedés súlyos lassulása vagy recesszió, a szociális körülmények romlása, valamint a Nyugat-ellenesség erősödése volt azokban az országokban, amelyek

elfogadták a "washingtoni konszenzus" neo-ortodoxiája által szorgalmazott új politikai csomagokat.

Magyarország, mint súlyosan eladósodott ország, nem kerülte el az 1979-es és 1980-as években felhalmozott súlyos adósságteherrel kapcsolatos problémákat. Valójában az adósságkérdés és a pénzügyi és monetáris összeomlás elkerülésének szükségessége állt az új Antall-kormány napirendjének élén. Így az adósságprobléma kezelése volt az egyik olyan téma, amelyet a leggyakrabban megvitattam a miniszterelnökkel, és amellyel kapcsolatban elemzéseket és javaslatokat nyújtottam be neki. Ezzel szorosan összefüggő kérdés volt az újjáépítési folyamathoz szükséges nemzetközi pénzügyi támogatás. Megbeszéléseink és a jegyzeteim általában egyszerre kezelték ezt a két, egymáshoz közel álló problémát.

Bizalmas témák és szakpolitikai javaslatok.

Az Antall-évek alatt az ellenzék soraiban és a médiában visszatérő vádként hangozott el, hogy Antall elhanyagolja az adósságkérdést és a Magyarországnak nyújtott külföldi pénzügyi segítség lehetőségét. A ma is keringő félremagyarázások közé tartozik az az egyenesen kitalált állítás, hogy az Antall-kormányban jelentős adósságcsökkentést ajánlottak, de büszkeségből visszautasította az ajánlatot (!).

Bár nyilvánvaló okokból az adósságkérdésről és a segélykérésekről folytatott megbeszélések szigorúan bizalmasak voltak, a miniszterelnök és csapata tagjai, köztük én is, a külföldi tisztviselőkkel folytatott megbeszélések során mindig felvetették ezt a problémát. Két példát szeretnék itt megemlíteni, hogy megmutassam, mennyire alaptalanok voltak a passzivitás vádjai.

1990 októberének végén, a taxis sztrájk után, Otto Schlecht német gazdasági államtitkár rendkívüli magyarországi látogatása során, 3 milliárd dollár nagyságrendű közvetlen német támogatás iránti kérelmet nyújtottunk be. A németek ezt figyelmen kívül hagyták. Néhány évvel később Schlecht elismerte, hogy a Szövetségi Köztársaság kedvező válasza politikailag intelligens és hasznos döntés lett volna.

1991 májusában, a G7-ek éves csúcstalálkozóját megelőzően Antall miniszterelnök aláírt egy (német, francia és angol nyelvű mellékletet tartalmazó) kérelmet, amely annak az ésszerűségét fejti ki, hogy a vezető OECD-országok nyújtsanak közvetlen támogatást Magyarországnak. A kérelmet közvetlenül a csúcstalálkozón résztvevő kormányfőkhöz juttatták el. Ezúttal sem érkezett pozitív reakció.

Tőkehiány

Általánosan elismert tény, hogy három évtizeddel ezelőtt a szovjet típusú tervgazdaságokból kialakult új piacgazdaságok - egyenként és együtt is - nagymértékű tőkehiánytól szenvedtek a rendszerváltoztatás során. Ez a tőkehiány a pazarló költségek és az új és meglévő tőkével pazarlóan bántó gazdálkodás folytatásának a következménye volt. Továbbá annak is, hogy a múltbeli önkényuralmi vagy totalitárius politikai és gazdasági rendszerek alatt elért kényszertakarékosságot nem sikerült önkéntes megtakarításokkal helyettesíteni. Az átmeneti folyamat nehézségeinek és a nemzetközi pénzügyi integráció kihívásának megértéséhez azonban fontos felismerni, hogy ezekben az országokban további új források és a tőkehiány új jellemzői jelentek meg.

A volt szocialista gazdaságok új típusú forráshiányának néhány fő okozója a következő volt. Az első a múltbeli *pénzügyi örökséghez* kapcsolódott. Több ország külföldi adósságának és adósságszolgálatának súlyát említik leggyakrabban e címszó alatt. Magyarország és Lengyelország voltak a legismertebb példák, de Oroszország és más FÁK-országok is szenvedtek ettől a problémától. Az örökölt belföldi kötelezettségek "piacosítása", amelyben az állam, a vállalatok, a bankok és a háztartások is részt vettek, szintén ebbe a kategóriába tartozik. Nem szabad megfeledkeznünk a hatalmas, nagyrészt illegális tőkeexportról sem, amely néhány ilyen országból származik, és amely a korábbi szocialista rendszerek homályos politikai örökségéhez tartozik. Az úgynevezett "orosz pénzügyi válság" volt ennek a jelenségnek a legdrámaibb példája, és az Orosz Föderáció kudarcának egyik fő tényezője abban, hogy nem sikerült stabil liberális piacgazdaságot felépítenie.

A tőkehiány másik fő oka a tárgyi és immateriális javaknak a rendszerváltoztatás során bekövetkezett széles körű értékvesztéséhez (vagy akár teljes értékvesztéséhez) köthető. A külső és a hazai piacok elvesztése, a határok hirtelen megnyitása az új, hatékony verseny előtt: ez fontos, bár nem az egyetlen tényező volt, amely ezt az általános jelenséget magyarázza. A szocialista rendszer összeomlását követő erőteljes termeléseszkövek és mély recesszió több oka volt Közép-Európában és a volt Szovjetunió országaiban. A gazdasági rendszerek és struktúrák radikális változásában rejlő rendszerszintű okokat és súrlódási okokat felerősítette a hazai és külső makrogazdasági egyensúly elérését célzó restriktív költségvetési és monetáris politika. Ezek a tényezők a magán- és állami bevételek olyan nagyságrendű általános zsugorodásához vezettek, amelyet a nyugati gazdaságok a nagy gazdasági világválság óta nem ismertek. Ez a bevételi oldalra nehezedő nyomás volt a felelős nemcsak az állami költségvetések ellenőrzésének nehézségeiért, hanem a magánmegtakarítások potenciális alapjának elégtelenségeért is.

A tőkehiány további jelentős oka a széles körű és sürgős újjáépítési igény volt. Itt eltekinthetünk a háború által feldúlt országok és régiók, például a volt Jugoszlávia tagjainak újjáépítési problémáitól. Az "átmeneti gazdaságok" (azok az új piacgazdaságok, amelyek békésen álltak át a politikai demokráciára) háború nélkül is jelentős újjáépítési problémákkal küzdöttek. Az előző szocialista rendszerek ugyanis hanyagul kezelték a tőkejavakat (beleértve a környezetet), a termelő és infrastrukturális javak értéke pedig lecsökkent vagy

megsemmisültek a szocialista időszakban. A gazdaságtörténettel foglalkozók tudják, hogy a második világháború után a nyugat-európai országok némelyikében a termelő és infrastrukturális eszközök újjáépítési igényei nem voltak olyan súlyosak, mint a volt szocialista országoké rendszerváltoztatás idején.

Végezetül, az átmenetből eredő új magán- és közkiadási igények növelték a tőkehiányt. Öt tényezőt lehet megemlíteni ennek az általános problémának a szemléltetésére: 1) a munkanélküliség és egyéb transzferek költségei a társadalom nagy szegmensei marginalizálódásának elkerülése érdekében, 2) a szociális és egyéb szolgáltatások "piacosításának" magasabb költségei, 3) a termelő erőforrások (gépek és humán erőforrások) modernizálásának költségei, hogy megfeleljenek a nyitott piacgazdaság megnövekedett versenynyomásának, 4) a bevallottan jobb minőségű tartós eszközök magasabb beszerzési és pótlási költségei, és végül 5) a magasabb környezetvédelmi költségek.

A tőkepiacok és a forráshiány dimenziói az átmeneti gazdaságokban

A kommunista rendszer összeomlása elvileg megteremtette a modern piacgazdaságok fejlődésének politikai és gazdasági feltételeit. Az átalakulási folyamatot ugyanakkor súlyos recesszió kísérte a volt KGST-országokban. A mély recesszió egyrészt megnövelte a külföldi tőke iránti igényt, másrészt fékezte is a tőkeimportot. Mint Kína esetében is láthattuk, szoros összefüggés volt a makrogazdasági növekedés üteme, a piacok növekedése és az ország külföldi tőkét vonzó potenciálja között. Ez mind a közvetlen befektetésekre, mind a közép- és hosszú távú hitelekre igaz volt. A KGST-országokban a forráshiány egyik legjelentősebb megnyilvánulása a teljes kibocsátás kumulatív zsugorodása volt. A kibocsátás és a jövedelem csökkenése súlyosbította a szocialista gazdaságról piacgazdaságra való áttéréssel járó költségvetési problémákat, és a megszorító makrogazdasági politika alkalmazásával együtt késleltetve a fellendülést.

A Cseh Köztársaságban, Magyarországon és Lengyelországban a GDP kumulált csökkenése 1989 és 1994 között az éves össztermelésének 70 százalékára is csökken (attól függően, hogy 1989-et vagy 1994-et tekintjük-e bázisévnek). Bulgária esetében a termelés és a jövedelem csökkenése az ötéves időszak alatt jóval meghaladta az ország éves GDP-jének megfelelő összeget. Az említett négy ország csoportjában a bruttó hazai termék zsugorodásából eredő forráscsökkenés 150 milliárd dollár nagyságrendű volt, ami több mint két és félszerese a kelet-európai országok csoportjába ugyanebben az időszakban beáramló összes külföldi tőkének.

A termelés csökkenése még drámaibb képet mutatott az Orosz Föderációban és a FÁK-országok csoportjában. Ezekben az országokban az 1994-es GDP volumene a becslések szerint alig több mint 50%-a volt az 1990-es szintnek. Az 1990-1994 közötti négyéves időszak becsült összesített termelésekiesése az éves GDP 120%-a és 240%-a között mozgott, attól függően, hogy az 1990-es vagy az 1994-es szinthez viszonyították.

Átmenet és tőkepiacok: kevésbé kielégítő eredmények

A korábbi központi tervezési rendszerek átalakulása dinamikus, modern piacgazdaságokká a modern gazdaságtörténet egyik legnagyobb politikai és gazdasági kihívását és lehetőségét jelentette. Ezért ezek az országok potenciálisan nagy haszonnal is kecsegtették a hosszú távú külföldi befektetéseket. A nemzetközi tőkepiacokba való integráció előrehaladása szorosan összefüggött a hazai tőkepiac fejlődésével. A külföldi hitelezések vagy befektetések előtt gyakran ugyanazok az akadályok álltak, amelyek a hazai befektetéseket és hitelezést is hátráltatták. Milyen szerepet játszanak a külföldi befektetők és a külföldi tőke a korábbi központi tervezési rendszerek átalakulásában? Ez volt az egyik olyan kérdés, amely a legnagyobb figyelmet kapta: mind az "új piacgazdaságokban", mind az OECD-országokban. Széles körű vita folyt a külföldi tőke szerepéről és a külföldi tőke vonzásához szükséges feltételekről.

Kezdetől fogva az volt az általános elv, amelyet a nyugati kormányok, a kutatók, a szakújságírók és más szakértők szem előtt tartottak, hogy a külföldi tőke fő forrását a magántőkepiacoknak kell biztosítaniuk az "új piacgazdaságok" számára. A hivatalos szervezeteknek, a nemzeti kormányoknak vagy a nemzetközi szervezeteknek a legjobb esetben kölcsönöket kell nyújtaniuk, de jelentős támogatásokat vagy forrástranszfereket nem.

Így - a volt Kelet-Németország kivételével - nem történt jelentős hivatalos nyugati forrástranszfer a volt központi tervezési rendszerekbe a rendszerszintű átalakulás és az újjáépítés terheinek enyhítésére. Ez igaz volt a korábbi kommunista rendszerekből örökölt külső adósságok kérdésének kezelésére is. Nem történt összehangolt kezdeményezés az olyan országok adósságproblémájának előzetes kezelésére, mint Lengyelország és Magyarország. Lengyelország esetében az adósság átütöztetésére a már a rendszerváltás előtti lengyel kormány kezdeményezésére került sor, a tárgyalásokhoz kapcsolódó összes negatív konnotációval együtt. A hivatalos támogatás hiánya a magántőke hatékonyságát is csökkentette.

A nemzetközi pénzügyi integráció összességében pozitív szerepet játszott abban, hogy korábbi központi tervezési rendszerek piacgazdasággá alakuljanak át. Az integráció eredményei azonban mind mennyiségi, mind minőségi szempontból kevésbé voltak kielégítőek, mint amire az átalakulási folyamat kezdetén sokan számítottak. Ennek a kiábrándító helyzetnek az okai mind az új piacgazdaságok körülményeiben, mind a nemzetközi pénzügyi rendszer működésében keresendők.

5.2. A magyar adósság nagysága és jellege.

A szocialista országok külső adóssága

Az 1970-es és 1980-as években a legtöbb szocialista ország jelentős mennyiségű külföldi ("szuverén") adósságot halmozott fel. Az 1970-es években a hitelek nagyrészt az OECD-országokból származó importtal kapcsolatban merültek fel,; ezen országoknak a szocialista országok felé irányuló nyugati export aktív támogatásával kapcsolatos erőfeszítéseit a világgazdaság recessziója ösztönözte.

Amint azt ebben a fejezetben korábban már említettük, az alacsony, sőt negatív reálkamatlábak ösztönözték a hitelfelvételi hajlandóságot (ahogyan az számos fejlődő országban is történt). A szocialista országok látszólagos hitelképességét a nyugati kormányok és bankárok szemében a Szovjetunió lenyűgöző olaj- és gázexportja és tartalékai erősítették, amelyek relatív árának további emelkedésére számítottak. Az a tény, hogy a külföldi hitelfelvétel a legtöbb esetben nem járult hozzá a hitelfelvevő ország gazdasági hatékonyságának jelentős javulásához, nagyrészt észrevétlen maradt mind a hitelfelvevők, mind a hitelezők számára. A külföldi tőke felhasználása ugyanolyan pazarló módon történt, mint a hazai megtakarításoké.

Az 1980-as évek eleje vízvonalzó volt a szocialista országok külső pénzügyi helyzetében. A nominális és reálkamatlábak meredek emelkedése jelentősen megnövelte a fennálló adósságszolgálat és az új hitelek költségeit. Az 1980-as években a szocialista országok külső adósságállománya továbbra is látványos növekedést mutatott. Ez azonban nagyrészt a fennálló adósság kamatterheinek tőkésítése, és nem az új kereskedelmi hitelek miatt következett be. A szocialista országok egyre nehezebben tudták teljesíteni adósságszolgálati kötelezettségeiket. Versenyhelyzetük ugyanakkor rohamosan romlott a világgazdaság gyors strukturális és technológiai változásai következtében. Az 1970-es és 1980-as években felhalmozott külső eladósodás kérdése nagyon fontos volt a kommunista rendszer összeomlásának idején. A rendszerváltoztatás után is komoly aggodalomra adott okot nemcsak Magyarországon, hanem számos más volt szocialista országban is.

Lengyelország esete

A Lengyel Népköztársaság azok közé az országok közé tartozott, amelyek úgy döntöttek, vagy arra kényszerültek, hogy moratóriumot hirdessenek, és a fennálló adósságuk csökkentését kérik. A Lengyelországgal folytatott tárgyalásokat megkönnyítette, hogy az ország külső adósságában nagy volt az államhitelek aránya. Úgy tűnt, hogy az ország tartalék- és fizetési mérleg helyzete arra kényszerítette a lengyel kormányt, hogy moratóriumot kérjen az adósságszolgálatra és indítványozza a fennálló adósság csökkentését. Az előző, kommunista vezetésű kormánytól örökölt hiperinfláció és a makrogazdasági válság kezeléséhez szükséges monetáris stabilizáció nem sok más választást hagyott az új lengyel kormánynak sem.

Az összetett és elhúzódó tárgyalások Lengyelország adósságszolgálati kifizetéseinek középtávú csökkentéséhez és a tőke egy részének törléséhez vezettek. Az adósságteher rövid és hosszú távú tényleges csökkentésén túlmenően politikai és pszichológiai előnyt jelentett a lengyel kormány számára, hogy jelentős engedményt kapott nyugati kormányzati és magánhitelezőtől. Ez növelte, legalábbis kezdetben, a lengyel kormány által folytatott úgynevezett makrogazdasági sokkterápia politikai elfogadottságát.

Az engedmények ellenére azonban a külső adósság és az adósságszolgálati kötelezettségek továbbra is jelentős hosszú távú korlátot jelentettek a lengyel gazdaság számára. A moratórium és az elhúzódó adósságtárgyalások - legalábbis középtávon - negatív hatással voltak Lengyelország hitelminősítésére, valamint a közvetlen befektetések beáramlására is az első demokratikus kormány megalakulását követő első négy-öt évben.

Ennek alapvetően két oka volt. Az első a potenciális befektetők bizalmának elvesztése. "Mikroszinten" (azaz az egyéni befektetők és a vállalkozások szintjén) a lengyel átalakulási folyamat eredeti értékelése sokkal kedvezőtlenebb volt, mint az, amit a lengyelországi makrogazdasági sokkterápia erényeit hirdető szakemberek képviseltek. Az, hogy az adósságszolgálati követelményekből adódó fizetési mérleg kényszere legalábbis átmenetileg enyhülni látszott, legalább részben felelős lehetett azért, hogy Lengyelországban a mikrogazdasági átalakulás eleinte lassabb ütemű lett, és azért is, hogy - legalábbis kezdetben - nem követte a privatizáció következetesen piacorientált megközelítését.

Magyarország esete

Az 1990 tavaszán megválasztott új magyar kormány más politikát követett az ország súlyos külső adósságával kapcsolatban. Határozottan és kifejezetten elkötelezte magát amellelt, hogy a kommunista rendszer előző 20 éve alatt felhalmozott nagymértékű külföldi adósságot gondosan törleszti és visszafizeti.

Az új kormány eskütételének idején az ország súlyos pénzügyi válsággal nézett szembe: a devizatartalékok nagyon alacsony szintre zuhantak a folyó fizetési mérleg nagy hiánya miatt, és azért, mert a külföldi hitelezők és befektetők attól tartottak, hogy az Antall-kormány moratóriumot hirdet és szigorú árfolyamkorlátozást vezet be.

A kormány politikáját a következő megfontolások indokolták:

- a belföldi és külső pénzügyi válság határozott elkerülése

- az a meggyőződés, hogy egy adósságválság súlyosan és hosszú időre károsítaná Magyarország külső hitelképességét, és távol tartaná a közvetlen külföldi befektetéseket is
- bármit is lehetne elérni egy moratórium vagy egy részleges adósságelengedés révén, az nem oldaná meg a teljes adósságproblémát
- a folyamatos hozzáférés a nemzetközi pénzügyi piacokhoz ellensúlyozni fogja a továbbra is súlyos adósságterheket

A kormány ugyanakkor számos (nagyreszt figyelmen kívül hagyott) erőfeszítést tett annak érdekében, hogy legalább korlátozott közvetlen segítséget kapjon az OECD-országoktól adósságot nem keletkeztető hivatalos forrástranszfer formájában.

5.1. táblázat.

Teljes (bruttó) külső adósság
(millió US \$)

	1987	1989	1994
1. Bulgária	7404	9414	9880
2. Cseh Köztársaság.	5504 (1)	5968	9210
3. Magyarország	19584	20390	28521
4. Lengyelország	39249	41387	41507
5. A négy együtt	71741	92541	89118
6. Kína	35521	47004	100500

Forrás: JP Morgan

(1): 1988. akkor még mint Csehszlovákia része

5.2. táblázat.

Nettó külső adósság

1990-1994

(az időszak vége)

(millió US\$)

	1990	1991	1994
1. Bulgária	10400	11500	10000
2. Cseh Köztársaság	4000	7000	3100
3. Magyarország	20200	18700	21800
4. Lengyelország	44000	44800	35900
5. A négy együtt	78600	82000	70800
6. Kelet-Európa	86300	82000	79400
7. Orosz Föderáció	58200	66500	87000

Forrás: UN Economic Commission for Europe: *Economic Survey of Europe in 1994-95*.

Megbeszélések Antall miniszterelnökkel és cselekvési javaslatok

1990-ben és 1991-ben Antall miniszterelnök úr és én többször tárgyaltunk a magyar adósságproblémáról. Különböző elemzéseket és javaslatokat is készítettem számára e témában. Ezeken a megbeszéléseken néha kollégáim is részt vettek, mint például Tar Pál, Kodolányi Gyula és Bod Péter Ákos.

Az alábbiakban részleteket közlök abból a memorandumból, amelyet 1991 elején készítettem Antall miniszterelnök számára **"Összehangolt pénzügyi kezdeményezés szükségessége a magyar gazdaság érdekében"** címmel.

"Erős politikai, gazdasági és pénzügyi érvek szólnak amellett, hogy a nyugati kormányok összehangolt középtávú pénzügyi támogatással növeljék a magyarországi piacgazdaság sikerének esélyeit. A magyar gazdaság nagy erőfeszítéseket tett és jelentős eredményeket ért el az elmúlt 12 hónapban: Magyarország komoly erőfeszítéseket tett a piacgazdaság fejlődésének felgyorsítása, a külső és belső pénzügyi egyensúly elérése érdekében. Számos területen jelentős eredmények születtek: a privatizáció (arányaiban több vállalatot privatizáltak, mint a volt Kelet-Németországban), az új vállalatok létrehozása, a piacok liberalizációja, a támogatások megszüntetése, az államháztartási hiány csökkentése (az 1990-es évet kis többlettel zártuk), a külföldi befektetések vonzása és a piacgazdasághoz szükséges jogi és intézményi keretek kiteljesítése terén. Az egyik legfigyelemreméltóbb eredmény, hogy megugrott az OECD-piacokra irányuló export, és először sikerült többletet elérni a fizetési mérlegben a magyar államadósság teljes kamatfizetése után is.

Az eddig elért figyelemre méltó eredmények ellenére azonban mind a politikai, mind a társadalmi stabilitás és a piacgazdaság sikere veszélybe kerülhet a források továbbra is jelentős igénybevétele miatt. Ez a forráshiány nem a túlzott kiadásokból, hanem a kommunista rendszer örökségéből (például a nagy külső adósságból) és a gazdasági rendszerváltoztatás egyszeri költségeiből adódik.

A magyar gazdaság átalakításának sikere továbbra is kulcsfontosságú Kelet-Közép-Európa gazdasági és politikai stabilitása szempontjából. Kelet-Közép-Európában eddig Magyarország jutott a legmesszebbre a működő piacgazdaság megteremtésében. Magyarországnak emellett nemcsak a belföldi és külső pénzügyi válságot sikerült elkerülnie az elmúlt 12 hónap során (egyrészt a szigorú pénzügyi fegyelem, másrészt a liberalizáció és a privatizáció révén), hanem külföldi befektetőket is sikerült vonzania, valamint ösztönözni a magánkezdeményezést és új vállalkozások létrehozását.

Külföldi üzletemberek és más szakértők még mindig úgy vélik, hogy Magyarországnak van a legnagyobb esélye a dinamikus piacgazdaság megteremtésére a régióban. Emellett, ha a magyar tapasztalatok kudarcot vallanának a forráshiány, valamint az új és örökölt problémák halmozott hatása miatt, az az egész térségben erős destabilizáló hatást fejtene ki, és nagymértékben növelné a piacgazdasággal szembeni ellenállást.

A külső adósság politikai, pénzügyi és gazdasági terhe a magyar gazdaságpolitika egyik fő korlátja. Az éves kamatfizetések a GDP több mint 6 százalékát teszik ki, és a teljes éves adósságszolgálat meghaladja a GDP 15 százalékát, ami különösen a csökkenő termelési szintek idején súlyos terhet jelent. Emellett a nemzetközi pénzügyi közösség bizalmának fenntartása érdekében az országnak rendkívül korlátozó költségvetési és monetáris politikát kell folytatnia. Ez nemcsak a fogyasztás, hanem az ország gazdasági átalakulásának befejezéséhez és a jövőbeli gazdasági fellendülés és növekedés biztosításához szükséges beruházások erőteljes visszafogásához is vezet.

Az adósság politikai szempontból érzékeny kérdés. Noha a szakértők joggal állítják, hogy az adósság vagy a kamatfizetések nem teljesítése mélyreható válságot idézne elő Magyarország külgazdasági kapcsolataiban, azzal is érvelnek, hogy az adósság a kommunista gazdasági rendszerből örökölt súlyos terhet jelent, és hogy az adósság nagy része az előző rendszer által felhalmozott, de meg nem fizetett kamatterhekből származik.

Magyarország gazdasági és politikai okokból sem engedhet meg magának nyílt adósságválságot. Egy egyoldalú magyar adósságsökkentési vagy átütemezési kérelem, vagy kezdeményezés sokkal mélyebb destabilizáló hatást gyakorolna, mint a Lengyelországgal nemrégiben folytatott adósságsökkentési tárgyalások:

- Lengyelország még a kommunista kormányzat idején leállította külföldi adósságának kiszolgálását: Lengyelország a kommunista kormány alatt ment *de facto* csődbe. Magyarország esetében a demokratikusan megválasztott kormány lenne az, amelyik fizetéseképtelenné válna. Az adósságszolgálat egyoldalú nem teljesítése pedig a piacgazdaság kudarcának minősülne itthon és külföldön egyaránt.
- A magyar külső adósság túlnyomó része kereskedelmi bankoknak és nagyszámú külföldi kötvénytulajdonosnak fizetendő vissza. Lengyelországgal ellentétben a magyar külső adósság nagy része nagyszámú kereskedelmi bank és más magánbefektető kezében van. Magyarország egyoldalú lépése lerombolná a magyarországi magán pénzpiacok bizalmát,

éppen akkor, amikor ez a bizalom nélkülözhetetlen tényező a magánkezdeményezés fejlődéséhez és Magyarország sikeres gazdasági és pénzügyi integrációjához a világgazdaságba.

Magyarország emellett nem lenne abban a helyzetben, hogy saját erejéből tárgyalási megállapodásra jusson számos magánhitelezőjével. Az ilyen tárgyalásokra irányuló egyoldalú magyar kérést máris az adósság nem teljesítése szándékként értelmeznének, és nyílt pénzügyi válsághoz vezetne. Noha Magyarország sokkal jobb gazdasági és pénzügyi helyzetben van, mint Lengyelország, a piacgazdaság sikerének biztosításához Magyarországnak is szüksége van külső pénzügyi segítségre.

Nyilvánvaló, hogy a hazai megtakarítások és a külföldi magántőke önmagukban nem képesek a teljes terhet viselni a piacgazdaság indulási szakaszában, és Magyarországnak további külső pénzügyi forrásokra van szüksége. Fontos azonban, hogy ez ne vezessen az ország adósságterheinek további növekedéséhez. Miközben a folyamatban lévő erőteljes privatizációs program elsősorban a külföldi tőke bevonását célozza, rossz gazdaságpolitika lenne a termelőeszközök értékesítéséből származó bevételeket a fennálló adósság kamatainak fizetésére fordítani. Ezért határozottan indokolt egy középtávú közvetlen pénzügyi támogatási program Magyarország számára, amely hozzájárulna a magyar gazdaság átalakításának egyszeri költségeihez.

Egy ilyen támogatás, amelyet egy szigorúan felügyelt program keretében nyújtanának két-három éven keresztül, nem növelné az ország adósságterheit. Hatékony eszköz lenne a nyugati világ szolidaritásának kinyilvánítására Magyarország piacgazdaság megteremtésére irányuló úttörő erőfeszítéseivel szemben, miközben elkerülhető lenne a teljes pénzügyi összeomlás. A támogatás megfelelő felhasználása segítene megteremteni a fenntartható gazdasági növekedés alapjait, aminek ismét fontos belföldi és külső demonstrációs hatása lenne, miközben csökkentené a jövőbeni gazdasági segítség iránti igényt. Egy ilyen korlátozott segélyprogram azt is megmutatná a magyar lakosságnak, hogy nem jár politikai és pénzügyi büntetés a csőd és a pénzügyi káosz elkerülésére tett erőfeszítésekért.

Ennek a támogatásnak a nagy részét Magyarország vezető hitelező országainak, azaz Németországnak és Japánnak kellene nyújtania. Az Egyesült Államoknak azonban fontos politikai szerepet kellene játszania, nemcsak abban, hogy elfogadja egy ilyen megközelítés logikáját és szükségességét, hanem abban is, hogy meggyőzze partnereit egy ilyen program szükségességéről a közös teherviselés nevében.

Ahogy Lengyelország esetében, ahol a kormányok vállalták a kezdeményezést és elfogadták a nagy pénzügyi terhet, a nyugati kormányok számára is helyénvaló lenne közvetlen pénzügyi támogatást nyújtani (igaz, kisebb mértékben), hogy segítsenek finanszírozni az átmenet azon költségeit, amelyeket a magánszektor nem tud viselni. Feltételezhető, hogy egy ilyen közvetlen segélyprogram elindítása után a nyugati kormányok politikai támogatásával lehetséges lenne Magyarország számára hasonló adósságteher enyhítést elérni a magánhitelezőknél anélkül, hogy az nagyobb pénzügyi válságot idézne elő.

Jobb előzetesen, mint utólag nyújtani a támogatást. mielőtt a növekedés elmaradásából következő súlyos terhet ránehezedne az ország pénzügyi forrásaira, ami nyílt politikai vagy pénzügyi válsághoz vezetne. Megelőző támogatást nyújtani sokkal jobb gazdasági és politikai értelemben, mint megvárni egy ilyen válságot. Lengyelország esetében a nyugati

kormányoknak nem volt ilyen lehetőségük: a pénzügyi összeomlás még a kommunista politikai és gazdasági rendszer vége előtt bekövetkezett.

A közvetlen támogatás, amely kellőképpen enyhítené a forráshiányt ahhoz, hogy megteremtse a fenntartható gazdasági növekedés alapját, körülbelül 2-3 milliárd dollárra becsülhető, két-három éves időszakra elosztva. Szoros nyomon követés: a cél az, hogy a forrásokat előre egyeztetett programokra használják fel. Ezeknek a következő tulajdonságokat kellene egyesíteniük: a) sem magán-, sem állami források nem állnának rendelkezésre a finanszírozásukra, és b) megkönnyítenék a piacgazdaság fejlődését, politikai és társadalmi elfogadottságát, és segítenék a jövőbeli gazdasági növekedés alapjainak megteremtését.

5.3. Antall elutasítja a külső adósság nemteljesítését: helyes döntés.

Alternatív megközelítés kidolgozása

Kétségtelenül helyes volt Antall döntése, hogy határozott intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy Magyarország elkerülje külső adósságának nemteljesítését. A nemfizetés lehetőségének elutasítása azonban nem jelentette azt, hogy a kormány passzív maradt volna a kulcsfontosságú probléma tekintetében. A miniszterelnök által alkalmazott alternatív megközelítés a G7-országok közvetlen pénzügyi segítségének megszerzésére tett nagyszabású kísérlet volt.

Az alábbiakban olvasható az a **memorandum, amelyet 1991. május végén Antall miniszterelnök úrnak készítettem** a Magyarországnak szánt nemzetközi segélyprogram koncepciójáról. A szöveg záró része azt a javaslatot tartalmazta, hogy a Hetek Csoportjának (G7) tagjaihoz közvetlenül az éves csúcstalálkozójuk előtt juttassunk el egy levelet és egy mellékletet.

"SZIGORÚAN BIZALMAS

A MAGYARORSZÁGOT TÁMOGATÓ NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI TÁMOGATÁSI PROGRAM KONCEPCIÓJÁNAK FŐBB ELEMEI

(Második változat)

Hieronymi Ottó

1991. május 27.

Forráshiány és nemzetközi pénzügyi támogatás iránti igény

1. Magyarország súlyos forráshiányban szenved. Ez nem az ország pénzügyi mérlegében, hanem a rendszerváltoztatás sikeréhez szükséges kiadások területén (különösen az infrastruktúra és a termelőeszközök korszerűsítéséhez szükséges beruházásoknál) jelentkezik, és az elkövetkező években egyre inkább érezhető lesz.

2. A tartós növekedés feltételeinek megteremtéséhez az országnak viszonylag korlátozott hivatalos pénzügyi támogatásra van szüksége a Nyugat részéről.

3. Nem ajánlott csődöt jelenteni a magánhitelezőknek, hanem egy viszonylag szerény államközi segélycsomagról kell megállapodni. A szóban forgó szükséges támogatás mértéke sokkal kisebb nagyságrendű, mint például a lengyel adósságkönnyítésé.

A "24-ek" (OECD-országok) támogatási programjai: globális és egyedi (eseti) megközelítés

4. A "24" által nyújtott segítségnek két fő jellemzője van:

(a) egyedi megközelítés szükséges minden egyes kedvezményezett esetében (minden országnak más a helyzete és mások a lehetőségei)

(b) az átalakításnak minden országban azonos vagy hasonló jellemzői és költségei vannak.

5. Mind a 24-es csoportnak, mind a régió országainak érdeke, hogy megőrizzék az egyensúlyt a globális és az egyéni megoldások és támogatások között.

Kölcsönök és közvetlen támogatás

6. A "24" 1989 nyarán eldöntött támogatási koncepciójának egyik alapelve az volt, hogy a pénzügyi támogatás elsősorban kölcsönök formájában valósuljon meg.

7. Ezt a döntést, amely eltért a háború utáni újjáépítési programtól, a következő okok indokolták:

(a) két évvel ezelőtt a politikai átalakulás még nem volt biztos, sem Magyarország, sem Lengyelország esetében. Németországról még nem esett szó;

(b) politikai szempontból könnyebbnek tűnt elfogadni a kölcsönök fogalmát.

A kölcsönök és a közvetlen támogatás szükségessége

8. A jelenlegi alapvető átalakulást (gazdasági rendszerváltoztatást) egy ország újjáépítéséhez kell hasonlítani, nem pedig a gazdasági fejlődés problémájához;

9. Az újjáépítés és a gazdasági rendszerváltoztatás összes költségét nem lehet csak hitelből és magántőkéből finanszírozni. Ez bebizonyosodott az első és a második világháború után.

10. A közvetlen pénzügyi támogatás, ha jól használják fel, viszonylag gyors fellendülést eredményez.

A közvetlen támogatás szükségességének *de facto* elismerése

11. A német és a lengyel példa azt mutatja, hogy a közvetlen támogatás szükségessége gazdaságpolitikai szempontból elismerést nyert.

12. Lengyelország esetében ez utólagos, Németország esetében előzetes volt.

Tanulság Magyarország számára

13. Magyarország esetében ez gyakorlatilag a következőket jelenti:

(a) **a forráshiány veszélyeztetheti az átalakulás sikerét Magyarországon:** a forráshiányból eredő politikai és gazdasági veszélyeket Magyarország esetében sem szabad alábecsülni. A forráshiányt nem lehet kizárólag külföldi magántőkével, állami hitelekkel és gazdasági megszorításokkal pótolni.

(b) **magyar viszonyokra szabott, átfogó támogatási koncepcióra van szükség:** Magyarországnak is átfogó támogatási csomagtervre van szüksége, amely nemcsak a német,

hanem a lengyel programtól is eltér koncepciójában, méretében (kisebb), eszközeiben (nem elsősorban adósságkönnyítés) és a nyújtott pénzügyi támogatás tekintetében is.

A források hiánya és a gazdasági átalakulás egyszeri költségei

14. Magyarország súlyos forráshiányban szenved. Ha a jelenlegi fejlődés folytatódik, a magyar gazdaság a következő két-három évben súlyos forráshiányban fog szenvedni. Ez a forráshiány nem elsősorban a pénzügyi mérlegben fog megjelenni, hanem a modernizáció és a beruházások területén.

Ezt a forráshiányt nem lehet kizárólag magántőkével vagy kölcsönökkel áthidalni.

15. **A pénzhiány nem a jelenlegi kormány pazarló gazdaságpolitikájának eredménye:** az elmúlt évben a magyar kormány fiskális és monetáris politikája rendkívül szigorú volt. Ez a politika a következő években is folytatódni fog. A lakosság megtakarítási rátája és a személyi adózás is magas. A forráshiány semmiképpen sem a túlzott fogyasztás következménye.

16. **A forráshiánynak két oka van:** a forráshiány szorosan összefügg a gazdasági átalakulással. A jelenlegi és várható pénzhiánynak két oka van:

(a) egyrészt a hazai szükségletek fedezésére rendelkezésre álló források szűkülése;

(b) egy másik része, az átalakulás sikeréhez szükséges sürgős (egyszeri) többlet.

17. **Az átmeneti költségek és a forráshiány nagyságrendje:** A mellékelt táblázat összefoglalóan és előzetes becsléssel mutatja be, hogy a magyar gazdaságnak milyen nagyságrendű forráshiánnyal kell számolnia az 1991-94-es időszakban (amennyiben a külső feltételek nem romlanak tovább).

A források hiánya és a gazdasági átmenet költségei: 1991-1994

A. Forrásveszteség:

(a) a hazai termelés csökkenése: 150 milliárd forint.

(b) monetáris és pénzügyi egyensúlyhiány: 120 milliárd forint.

Belső forrásveszteség: 270 milliárd forint.

B. Forrásigény növekedés:

(c) infrastruktúra: 120 milliárd forint.

(d) ipar- és strukturális politika: 100 milliárd forint.

(e) nemzetközi tartalékok: 120 milliárd forint.

További szükséges források: 340 milliárd forint.

C. összesen (A+B): 610 milliárd forint.

(összesen kb. 8 milliárd USD)

(D. Emlékeztető: külföldi kamat szolgálat pénzkivonása: 450 milliárd forint)

(kamatkiadás kb. 6 milliárd USD).

(C+D: kb. 1060 milliárd forint, kb. 14 milliárd dollár)

Ezek a számok nem veszik figyelembe az esetleges adósságtörlesztéseket vagy hitelmegújításokat, amelyek további 10 milliárd USD-t jelentenek.

18. **Mit jelentenek ezek a számok?** Mint fentebb említettük, a pénzhiánynak két fő összetevője van:

(a) **Forrásveszteség:** a forrásveszteségnek két fő aspektusa van. Az egyik része a hazai termelés csökkenése, a másik része a pénzügyi egyenlegen keresztül történő forrás-átcsoportosítás (ennek egyik része az árfolyamok romlásának következménye, a másik része a külső hiány szükséges korrekciója volt). A forrásveszteség egy része már bekövetkezett (ami alacsonyabb kiindulási szintet jelent), de még az optimista becslések szerint is folytatódni fog. Abban az esetben, ha a kormányprogramban becsülnél nagyobb mértékű szovjet kereskedelmi összeomlás következne be, a források zsugorodása sokkal súlyosabb lehet;

(b) **Megnövekedett forrásszükséglet:** a megnövekedett forrásszükséglet a piacgazdaságra való áttéréssel, a piaci változásokkal és a gazdaság nemzetközi liberalizációjával, valamint a forint fokozatos konvertibilitásával kapcsolatos kiadásokra vonatkozik. Olyan finanszírozási igényekről van szó, amelyeket magántőkeből nem lehet finanszírozni:

(c) **Infrastruktúra:** a kormány politikája a magántőke maximális bevonását célozza az infrastruktúra területén is (koncessziók). A nemzetközi tapasztalatok (beleértve az Egyesült Államokét is) azonban azt mutatják, hogy az infrastruktúrát nem lehet kizárólag magán kockázati tőkeből finanszírozni. A fenti becslés az infrastrukturális kiadások nem magántőke által finanszírozott részére vonatkozik, amely a gazdasági növekedéshez és a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességéhez elengedhetetlenül szükséges. Ide tartozik például az energiarendszer szükséges átalakításából eredő költségek egy része is.

(d) **Ipar- és strukturális politika:** minden modern gazdaságnak aktív ipar- és strukturális politikára van szüksége. Ez még a legliberálisabb piacgazdaságokban is megtalálható különböző elnevezések alatt. E politikák célja nem a piac helyettesítése, hanem a piac működésének lehetővé tétele és megkönnyítése. Az újjáépítés és a gazdasági rendszerváltoztatás időszakában ezek a politikák különösen fontos szerepet játszanak. A legkézenfekvőbb példa erre Németország (nemcsak most, hanem a német újraegyesítést megelőző 40 évben is).

A fent említett összeg csak lehetővé tenné a (nemzetközi összehasonlításban igen szerény, ugyanakkor rendkívül óvatos) magyarországi ipar- és strukturális politika finanszírozását. Ilyen nagyságrendű forrás hiányában a termelés csökkenése és a forrásvesztés a fenti becslésnél jóval nagyobb lenne.

(e) **Nemzetközi tartalékok képzése:** a növekvő külkereskedelem, a liberalizáció és a konvertibilitás fokozatos bevezetése szükségessé teszi a nemzetközi tartalékok növelését. Ez nem közvetlen kiadás, de egyben forráskivonást is jelent.

19. A fenti számok viszonylag optimista becslések: a fenti számok átfogó becslések, amelyeket pontosabban meg lehet (és meg is kell) határozni. A legtöbb objektív szakértő egyetértene azzal, hogy ezek a számok viszonylag optimista feltételezéseken alapulnak.

Ha a szovjet piac felvevőképesége a feltételezettnél is erőteljesebben csökken, és a magyar áruk és szolgáltatások kereskedelmi korlátozásokba ütköznek a nyugati piacokon (pl. mezőgazdasági, kohászati és textilipari termékek), akkor ezeket a számokat valóban túl optimistának kell tekinteni.

20. **Milyen feltételek mellett oldhatók meg a forrás problémák?** A forrás probléma megoldásának fő feltételei a következők:

(a) a forráshiány egy részének **előzetes pénzügyi támogatása**, olyan formában, amely nem növeli az ország külföldi adósságát;

(b) **a pénzügyi válság (csőd) elkerülése**, amely sokkal súlyosabbá tenné a finanszírozási problémát;

(c) **a monetáris és költségvetési korlátozások növekedésének elkerülése** (ami nem zárja ki a költségvetési összeg levonását vagy átszervezését);

(d) **a meglévő források** (beleértve a külföldi támogatásokat is) **következetes felhasználása a modernizáció** és a növekedés feltételeinek megteremtése **érdekében**.

21. **A szükséges támogatás nagyságrendje.** A kieső források vagy a további forrásigény fedezete a következő lehet a következő három évben (gyakorlatilag 1992-1994-ben):

(a) az OECD-országok közvetlen támogatása: 3 milliárd USD

(b) OECD pénzügyi biztonsági háló: 1 milliárd USD (tartalék)

A. OECD-támogatás (a+b): 4 milliárd USD

(c) privatizációs bevétel: 2 milliárd USD

(d) belső szerkezetátalakítás: 2 milliárd USD

B. magyar tulajdon és forrás átcsoportosítás: 4 milliárd USD

A+B: 8 milliárd USD

Adósságpolitika és támogatási koncepció

22. Magyarország fizetőképessége közép- és hosszú távon nem tartható fenn a piacgazdasági átalakulás sikere, a magyar gazdaság modernizációja és tartós gazdasági növekedés nélkül. Gazdasági sikerek és tartós növekedés nélkül Magyarország hosszú távon nem lesz képes - akár súlyos szociális áldozatok árán sem - teljes mértékben teljesíteni az adósságszolgálatot. Egy stagnáló gazdaságban előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik a pénzügyi válság. Az átalakulás terheit és a növekedés alapjainak biztosítását nem lehet csak hitelből vagy magántőke importból fedezni.

23. **A támogatás felhasználása:** A támogatás fő célja a zsugorodás megállítása, a növekedés és a modernizáció fellendítése. A fő felhasználási területek:

(a) termelési infrastruktúra;

(b) a magyar ipar egy része összeomlásának megakadályozása, versenyképességének elősegítése, és privatizációja.

24. A szociális piacgazdaság sikeréhez (és végső soron az ország belső stabilitásának biztosításához) széles körű konszenzusra van szükség abban, hogy a gazdasági nehézségek nem a nyugati demokrácia következményei, és hogy érdemes kitartóan dolgozni a hiteles adósságpolitikáért. Szükség van arra, hogy a közvélemény tudja, hogy a kormány mindent megtesz a maximális külföldi támogatás elnyeréséért anélkül, hogy az országot pénzügyi válságba süllyesztené, ugyanakkor a hitelezők is tudják, hogy nekik is közvetlen érdekük a magyar gazdaság talpra állítása.

26. Magyarország és a hitelezők közös érdeke, hogy közösen szilárdabb alapokra helyezték a magyar adósságpolitikát. Annak ellenére, hogy Magyarország jó adós és igyekszik eleget tenni kötelezettségeinek, az ország ki van téve a hitelezők természetes bizalmatlanságának és a nemzetközi pénzügyi helyzet ingadozásainak is. Ennek a helyzetnek az a pozitívuma, hogy bizonyos "önfegyelemre" kényszeríti az adós országot. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy garanciák és kiegyenlítő mechanizmus nélkül a hitelezők megnyugtató érdekében alkalmazott gazdasági korlátozások sokkal szigorúbbak a kelleténél, és így stagnáláshoz és végső soron fizetési képtelenséghez vezethetnek. Más szóval, közép- és hosszú távú adósságkezelési mechanizmus nélkül fennáll a veszélye annak, hogy az adósság és a pénzügyi likviditás a magyar gazdaságpolitika "Damoklész kardja" marad, és ezzel lehetetlenné teszi a hosszú távú növekedést.

Kedvező pillanat

27. Miért kedvező az idő? Mind a nemzetközi fejlemények, mind a magyar gazdaság helyzete (problémák és eredmények) azt mutatják, hogy a jelenlegi időszak kedvező az aktívabb adósságpolitikai koncepció kidolgozására:

(a) nemzetközi helyzet:

- a lengyel adósságcsökkentés új precedenst teremtett, amelyet ki lehet és kell használni;
- az Öböl-háború véget ért, de az újjáépítés hosszú távú költségei még nem érződnek a pénzügyi piacokon;
- a német gazdasági átmenet magas költségei nyilvánvalóak, és ma már senki sem hiszi, hogy a piacgazdaságba való átmenetet kizárólag magántőkéből vagy hitelekből, külső támogatás nélkül lehet finanszírozni;
- a vezető nyugati körökben komoly aggodalmat kelt a politikai és gazdasági helyzet romlása az egész közép- és kelet-európai régióban.

(b) A magyar gazdasági és politikai helyzet:

- a fizetési mérleg eredményei azt mutatják, hogy a magyar kormány komolyan veszi a gazdasági fegyelmet;
- minden ellenkező híresztelés ellenére a szakértők meg vannak győződve arról, hogy Magyarország jutott a legmesszebbre a piacgazdaság felé vezető úton;
- ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a megtakarítások és a külföldi magántőke sem tudja teljes mértékben finanszírozni az átmenet költségeit és a piacgazdaság sikerét Magyarországon;
- ráadásul a szükséges erőforrások nagyságrenddel kisebbek, nemcsak a németországi, hanem természetesen a lengyelországi helyzethez képest is, így viszonylag kis költséggel elkerülhető a magyar gazdasági és politikai válság (belső válság vagy külső pénzügyi válság), amely az egész régióra nézve súlyos negatív következményekkel járna.

A támogatás formája és felhasználása

28. A támogatás formája. A támogatás formájának két szempontot kell összehangolnia:

(a) ne növelje Magyarország külföldi adósságát;

(b) vegye figyelembe az OECD-országok (Németország, Franciaország, Japán) belpolitikai követelményeit.

29. A támogatás magában foglalhatja például a következőket:

(a) szovjet adósságvásárlás (1,5-2,0 USD)

(b) részvénytársaságok vagy kedvezményes (esetleg kamatmentes) kötvények az infrastrukturális beruházásokban

(c) a nyugati államok által fizetett kamatfizetési biztosítás vagy "zérókupon-kötvények".

(d) hitelek átalakítása a magánkezdemenyezések ösztönzésére vagy vásárlás vagy közvetlen támogatási csomagtervek megosztására

A következő megközelítést kell alkalmazni

1. A miniszterelnök küldjön levelet és memorandumot a hét állam- és kormányfőnek a csúcstalálkozót megelőző hetekben. Fontos, hogy a csúcstalálkozón a régió országainak helyzetét is röviden megvitassák.

- Két év telt el 1989 óta: mik az eredmények, mik a nehézségek.

- politikailag és gazdaságilag helytelen lenne, ha a Magyarországnak nyújtandó pénzügyi támogatás iránti kérelmet lezárt fejezetnek tekintenék (azaz a csúcstalálkozón nem vitatnák meg és nem hagynák jóvá). A Szovjetunió és a térség országainak helyzete mutatja, hogy mennyire fontos a magyar átalakulás sikere.

- az adósságválságot mindenképpen el kell kerülni.

2. Gyakorlati megvalósítás:

- bizalmas tájékoztatást küldeni arról, hogy a miniszterelnök jövő héten levelet fog küldeni

- a miniszterelnök által aláírt levél és egy rövid függelék elkészítése

- Kodolányi Gyula (KGy), Hieronymi Ottó (HO), Osváth György (OGy.), Tar Pál (TP) június második felében adja át a memorandumot és ismerteti a miniszterelnöki álláspontot."

5.4. Nem enyhül az adósságteher: az OECD-országok politikai alkalmatlansága és közönye

Az adósságproblémát súlyosbította, hogy az OECD-országoktól gyakorlatilag egyáltalán nem érkeztek adósságot nem okozó állami transzferek (támogatások) a volt kommunista országok újjáépítési folyamatának támogatására. Ilyen támogatásokra különösen azokban a közép-európai országokban számítottak, amelyek jelentős szerepet játszottak a kommunista rendszer összeomlásában. Az OECD-országokban is többször hangzottak el felhívások ilyen transzferek iránt. Azt, hogy az elképzelés nem volt teljesen irreális (vagy gazdasági szempontból értelmetlen), a Kelet-Németországnak nyújtott hatalmas támogatások mutatják, amelyek 1990-1995 között a volt Német Demokratikus Köztársaság minden egyes állampolgára számára közel 27 000 dollárt tettek ki.

Így az új piacgazdaságokba irányuló nettó tőkebeáramlás volumene viszonylag szerény maradt, mind a nemzetközi tőkepiacok teljes méretét, mind ezen országok növekedési potenciálját tekintve. Ez azért volt így, mert a *piaci kockázat sokkal nagyobbnak bizonyult* a magánhitelezők és befektetők számára, mint azt eredetileg feltételezték. A hivatalos tőke áramlását a piaci kockázat, a finanszírozás korlátozott elérhetősége és magas (a piaci kamatlábakat megközelítő) költségei lassították.

A közvetlen befektetések és a hiteláramlások földrajzi mintázata igen nagy különbségeket mutat az egyes országok között. Mind a magántőke, mind a hivatalos hitelek esetében a fő kritérium a gazdaság belső működése és stabilitása, a politikai rendszer megbízhatósága és a fizetési kötelezettségek betartása volt. A volt KGST-országok súlyos recessziója szintén nagyban fékezte a közvetlen befektetéseket és a hiteleket.

Az egykori KGST-országok közül Magyarország részesült messze a legtöbb közvetlen befektetésből. Ez alapvetően két kulcsfontosságú tényezőnek volt köszönhető: a) a jogi és intézményi keretek gazdasági struktúráinak és működésének mélyreható és szisztematikus átalakításának, valamint b) a liberális, piacorientált politikák, a társadalmi stabilitás és Magyarország külső fizetési kötelezettségeinek tiszteletben tartása melletti politikai elkötelezettségnek. Ebben fontos szerepet játszott a magyar privatizációs politika diszkriminációmentes, piacorientált jellege is.

A tőkeáramlás nagy része továbbra is magán- és állami hitelek formájában történt. A közvetlen, hosszú távú befektetések aránya viszonylag alacsony maradt.

Integráció a nemzetközi pénzügyi piacokba

Az átalakulás és újjáépítés folyamatának egyik központi kérdése az volt, hogy "hogyan kezeljük a tőkehiányt" az új piacgazdaságokban. A folyamat sikerének biztosításához azonban jelentős politikai változásokra volt szükség mind az új, mind a nyugati piacgazdaságokban.

Az új piacgazdaságok nemzetközi pénzügyi integrációját egyrészt a makrogazdasági problémák (infláció, a termelés és a jövedelem erőteljes visszaesése stb.), másrészt a szükséges jogi és intézményi feltételek megteremtésének bonyolultsága hátráltatta. Az integráció a nemzetközi pénzügyi piacok ingadozásait és a globális pénzügyi piacokat jellemző általános "rövid távú gondolkodásmód" is megsínylette. A fő következtetés az, hogy a volt szocialista országok sikeres nemzetközi pénzügyi integrációja újjáépítésük, valamint hosszú távú gazdasági és társadalmi stabilitásuk és fejlődésük kulcsfontosságú feltétele. A volt szocialista gazdaságok átalakulási és liberalizációs folyamatának egyik célja az volt, hogy nagyobb mértékben férjenek hozzá a külföldi tőkéhez és fokozatosan integrálódjanak a világ tőkepiaciba. A kommunista rendszer összeomlása idején mind a közép- és kelet-európai országokban, mind az OECD-országokban általános egyetértés volt abban, hogy ez az integráció kívánatos, és hogy a külföldi tőke hozzájárulhat a dinamikus piacgazdaságok kiépítéséhez.

Összességében azonban e folyamat nehézségeit nemcsak az átmeneti gazdaságok, hanem a nyugati szakértők, köztük a piaci szereplők - kereskedelmi és befektetési bankárok, brókerek és más pénzügyi közvetítők - is nagymértékben alábecsülték. Történelmi távlatban ma már általános konszenzus van abban, hogy a volt kommunista országok nemzetközi tőkepiaci integráció terén elért eredményei a 1990-es évek elején messze elmaradtak a várakozásoktól, ahogyan a nemzetközi tőkepiacok is a közép- és kelet-európai új piacgazdaságok sikeres fejlődéséhez való potenciális hozzájárulástól. Kétségtelen, hogy ha a volt szocialista országokban az átmenet és az újjáépítés finanszírozását segítő állami támogatási program létezett volna (igaz, sokkal szerényebb mértékben, mint Németország esetében), akkor a magántőke beáramlása is gyorsabb lett volna.

5.5. Közvetlen külföldi befektetések Magyarországon

Az 1990-1994 közötti ötéves időszakban a kelet-európai országok egésze és az Orosz Föderáció felé irányuló összesített bruttó magántőkeáramlás kevesebb mint 90 milliárd dollárt tett ki, szemben a fejlődő országok felé irányuló 550 milliárd dolláros magántőkeáramlással.

5. táblázat. 3.

Közvetlen külföldi befektetések

1990-1993**(millió US\$)**

	Összesen 1990-93	% az összesből	\$/fő (1)	GNP%-ában (2)
Albánia	39	0%	13	0.49%
Bulgária	164	1%	19	0.49%
Horvátország	46	0%	10	0.25%
Korábbi CFSR	2600	21%	167	1.7%
Észtország	180	1%	113	7.05%
Magyarország	5441	44%	528	6.03%
Kazahsztán	400	3%	24	1.4%
Lettország	103	0%	38	n.a.
Litvánia	45	0%	12	n.a.
Lengyelország	839	7%	22	0.41%
Románia	140	1%	6	0.19%
Oroszország	2000	16%	13	0.63%
Szlovénia	275	2%	138	1.03%
Üzbegisztán	145	1%	7	0.18%
ÖSSZESEN/ átlag	12417	100%	41	1.17%

Forrás: Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank: *Jelentés az átmenetről.*

1994 október

(1): 1993-as közvetlen külföldi befektetések (FDI) osztva az 1993-as GNP-vel.

A bruttó pénzügyi tranzakciók teljes volumene elmaradt a várakozásoktól.

A hivatalos tőkeáramlás kevesebb mint 55 milliárd dollárt tett ki, szemben a fejlődő országok 271 milliárd dollárjával. Az elméleti bruttó áramlás tartalmazza az Oroszország és néhány kelet-európai ország által fizetett, de ki nem fizetett "esedékes kamatokat és tőkét". Ez a félrevezető eufemizmussal "különleges finanszírozásnak" nevezett összeg közel 90 milliárd dollárt tett ki ebben az időszakban.

Továbbra is az adósságot keletkeztető beáramlások domináltak.

A közép- és kelet-európai országok és a FÁK-országok nemzetközi pénzügyi kapcsolataiban továbbra is az adósságteremtő pénzügyi áramlások dominálnak. Az 1990-1993 közötti időszakban a közvetlen befektetések kevesebb mint 13 milliárd dollárt, a támogatások pedig csekély 16,5 milliárd dollárt tettek ki a kelet-európai országok és Oroszország egésze számára, szemben a volt Kelet-Németországba irányuló több mint 500 milliárd dolláros nettó transzferfizetéssel.

Korlátozott vagy gyakorlatilag semmilyen nettó forrás-transzfer

A nemzetközi tőkepiacokról valójában nem, vagy csak korlátozott mértékben történt nettó forrástranszfer az európai átmeneti gazdaságok számára. Külföldi adósságaik nettó kamatfizetése és a nemzetközi tartalékaik növelésének szükségessége (ami a FÁK és a kelet-európai országok esetében mintegy 32 milliárd dollárt jelentett) elérte vagy meghaladta a nettó tőkebeáramlást. Ennek a helyzetnek a paradoxonára (amely hasonlított a fejlődő országok helyzetére az 1980-as évek adósságválsága idején) akkoriban gyakran rámutattak. A genfi székhelyű *ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága* éves felméréseiben felhívta a figyelmet a magán- és állami pénzáramlások ezen anomáliájára.

Magyarország és Kína

Jelentős politikai és gazdasági különbségeik ellenére Magyarország és Kína volt az a két átmeneti ország, amelyek esetében a nemzetközi pénzügyi integráció a legmesszebbre jutott. Ebben a fejlődésben Kína mérete és a kínai gazdaság potenciálja mellett két fontos tényező játszott döntő szerepet: a) Kína lenyűgöző növekedése és a kínai gazdaságpolitika következetes növekedési orientációja az 1980-as évek óta, valamint b) a nagyszámú tengerentúli kínai közösség képessége és hajlandósága arra, hogy Kínában beruházzon és új vállalkozásokat fejlesszen.

Korlátozott közvetlen befektetési áramlások.

Valószínűleg a közvetlen beruházások jelentették a tőkeimport gazdaságilag legelőnyösebb formáját a korábbi központi tervgazdaságok számára: a) általában hosszú távúak voltak, és a kamatlábak alakulása vagy más rövid távú makrogazdasági és pénzügyi mutatók befolyásolták őket; b) ez volt a nyugati know-how és technológia importjának legjobb módja, és c) új munkahelyeket teremtettek vagy segítettek a munkahelyek megtartását.

A közvetlen külföldi befektetésekre vonatkozó különböző forrásokból származó statisztikák eltérő bontásban készültek. A fogalom meghatározások és a lefedettség terén is voltak különbségek. Összességében azonban egységes kép rajzolódott ki a különböző forrásokból.

- Mint fentebb említettük, Magyarország és Kína vonzotta a legtöbb közvetlen külföldi befektetést. A meghatározásoktól függően az 1990-es évek első felében Magyarországon realizálódott a volt KKE-országokba beáramló közvetlen külföldi befektetések mintegy 50%-a. Ami Kínát illeti, az 1990-1994 közötti időszakban a becsült nettó közvetlen tőkebeáramlás körülbelül ötször nagyobb volt, mint az összes többi átmeneti gazdaságban együttvéve (beleértve Magyarországot is).

- A közvetlen befektetések beáramlásának rangsorában a FÁK-országok voltak a legszembetűnőbben alulreprezentáltak. A makrogazdasági instabilitás, a politikai bizonytalanság, a csökkenő kibocsátás, valamint a bizonytalan tulajdonjogok és intézményi garanciák mind-mind elriasztották vagy távol tartották a külföldi befektetőket.

- Ugyanakkor még az úgynevezett fejlett reformországok, mint Lengyelország vagy a Cseh Köztársaság is viszonylag kevés közvetlen befektetést vonzottak, különösen a piacgazdaságra való áttérés első éveiben. A piacgazdaság intézményi kereteiben, a privatizációs politikában és a humán erőforrásokban mutatkozó különbségek legalább annyira magyarázzák a Magyarországgal szembeni különbségeket, mint a makrogazdasági politikában vagy a környezetben mutatkozó eltérések.

Ahogy az 1950-es évek óta az egész világon (Európában, Észak-Amerikában és Japánban, valamint a fejlődő országokban), a közvetlen külföldi befektetések kölcsönös előnyök, feszültségek és kölcsönös félreértések forrásai voltak. Ezen időszak nagy részében a sikeres közvetlen külföldi befektetések nagy része az újonnan alapított vállalatok, és nem a már meglévő tevékenységek átvétele formájában valósult meg az OECD-országokban és a fejlődő országokban.

Privatizáció és külföldi tőke

A rendszerváltoztatás éveiben a közvetlen befektetések egyik legnagyobb akadálya a privatizáció jellegével és a magántulajdon védelmével kapcsolatos bizonytalanság volt. Pedig a meglévő vállalatok privatizációja jelentette az egyik legnagyobb vonzerőt a közvetlen külföldi befektetések számára. Ezt felismerték néhány, de nem minden új piacgazdaságban. Magyarország ebben a tekintetben élen járt. A közvetlen külföldi befektetések vonzása terén 1990-től elért jó teljesítménye szorosan összefüggött piacorientált privatizációs stratégiájával. A magyarországi privatizációs folyamat során nem diszkriminálták a külföldi befektetőket. Számos magyar vállalat privatizációja során a pályázati dokumentációban meghatározott befektetői típus miatt valójában *de facto* elfogultság volt tapasztalható a külföldi befektetők javára.

A privatizációs folyamat diszkriminációmentes megközelítése megnyugtatta a külföldi befektetőket, akik közös vállalatokat vagy teljes tulajdonú zöldmezős beruházásokat terveztek. A privatizáció piacorientáltságát a külföldi befektetők jogainak védelmére vonatkozó garanciának tekintették.

Bármilyenek erkölcsi vagy politikai szempontok hozhatók fel az állami vállalatok részvényeinek a szétesztása vagy az ilyen vállalatok reprivatizálása mellett, a magánosítás nem piaci eljárásai a gazdasági hatékonyság szempontjából mindenhol problémát jelentettek:

- nem eredményeztek közvetlenül hatékonyabb tulajdonosi ellenőrzést (a kuponprivatizációs programok révén az új "tulajdonosok" nem váltak egyik napról a másikra "hatékony tulajdonosokká"),
- legalábbis átmenetileg zavaros tulajdonviszonyokat teremtettek,
- inkább összezavarták, mintsem tisztázták a privatizált eszközök piaci árának kérdését,
- a külföldi befektetők privatizációs folyamatban való részvételét kétféle árcsoport (hazai és külföldi befektetők) létrehozásával elriasztották vagy megnehezítették,
- hozzájárultak a külföldi befektetőkkel szembeni nacionalista ellenálláshoz.

A külföldi tulajdonosok jogait nem határozták meg egyértelműen; a kuponos privatizáció során nem állapították meg egyértelműen a tulajdonosok vezetői jogait. A menedzsereknek a saját vállalatuk eladására vonatkozó jogai szintén a bizonytalanság, sőt a korrupció légkörét teremtették meg.

A kis- és középvállalkozások közvetlen beruházásai viszonylag lassan indultak be: a jogi bizonytalanság és a kulturális különbségek túlzott kockázatok forrásának bizonyultak e vállalatok számára, amelyek a hazai piacra és az exportra egyaránt termelhettek. Annak ellenére, hogy a nyugati kormányok és szervezetek szavakban hangsúlyozták e beruházások fontosságát, nem tettek szisztematikus erőfeszítéseket annak érdekében, hogy segítsék a nyugati piacok felé irányuló új exportkapacitások létrehozását. A multinacionális nagyvállalatok gyorsabban éltek a lehetőségekkel, és gyorsabban alakítottak ki kulcspozíciókat a korábbi központi tervgazdaságokban.

Verseny és a privatizálandó eszközök túlkínálata

A volt kommunista országok potenciálisan teljes termelői vagyona privatizációjának időszaka egybeesett a privatizációs tendencia világméretű csúcspontjával és a tőke iránti általánosan erős kereslettel a nemzetközi piacokon. Így az egyes volt kommunista országokban és a régió egészében is túlkínálat mutatkozott az eszközökből. Ez tovább növelte az eszközárakra nehezedő nyomást ezekben az országokban, beleértve Magyarországot is, és lehetővé tette a "kimazsolázást" a külföldi befektetők részéről (beleértve a privatizációs projekteken részt vevő külföldi hivatalos intézményeket is).

Az eszközárakra nem csak a túlkínálat miatt nehezedett nyomás. A recesszió, a rendszerváltoztatást kísérő általános szervezetlenség és a tulajdonosváltást övező bizonytalanság is hozzájárult ehhez.

Korlátozott és egyenlőtlen hozzáférés a közép- és hosszú távú finanszírozáshoz

Egy másik terület, ahol a fejlődés lassú volt, az a közép- és hosszú távú finanszírozáshoz való hozzáférés a nemzetközi tőkepiacokon (kötvények és bankok). A kelet-európai országok egészét tekintve a tőkepiaci finanszírozás (14,5 milliárd dollár) a kelet-európai országokba irányuló bruttó magántőkeáramlás egyharmadát tette ki 1990-1994 között. Oroszországgal együtt ez az arány körülbelül 20%-ra csökken. 1990 után a Szovjetunió, majd Oroszország gyakorlatilag eltűnt a tőkepiacról.

Az Európai Gazdasági Bizottság becslései szerint azonban 1991 óta csak Magyarország a nemzetközi tőkepiacokon felvett források több mint 75%-át adta. 1994 végén Magyarország adta az átalakuló országok nemzetközi kötvénykibocsátásának 78%-át (Kínát nem számítva). Magyarország következetes politikát folytatott a nemzetközi tőkepiacokhoz való hozzáférés fejlesztésére és fenntartására, valamint a nemzetközi tőkepiacok bizalmának elnyerésére, hogy meghosszabbítsa külföldi kötelezettségeinek futamidejét és diverzifikálja azok összetételét,

Az átmeneti gazdaságok többsége számára ez a finanszírozási forrás elérhetetlenné vált vagy maradt.

Korlátozott portfólióbefektetések vagy azok hiánya

A kommunista rendszer összeomlását követő első években a portfólióbefektetések viszonylag jelentéktelen külföldi tőkeforrást biztosítottak a korábbi központi tervgazdaságok számára. Az egyik fő terület, amelyen az átalakulási folyamat természetével kapcsolatos illúziók a leginkább elterjedtek, a portfólióbefektetések területe volt. Az átalakulási folyamat kezdetén a volt központi tervgazdaságokkal kapcsolatban széles körben elterjedtek azok az illúziók, amelyek a belföldi tőzsdék és kötvénypiacok gyors fejlődésére és a portfólióbefektetések formájában történő jelentős tőkebeáramlás lehetőségeire vonatkoztak. Ezek az illúziók hozzájárultak a külföldi tőke szerepével valamint a hivatalos forrástranszferek szükségtelenségével kapcsolatos tévhithez. Az 1864-ben alapított Budapesti Értéktőzsdét 1990 júniusában alapították újra; a régió többi országának hosszabb időbe telt, amíg tőzsdéket hozott létre vagy alakított újjá.

Ezek az illúziók a következő tényezőkön alapultak:

- figyelmen kívül hagyták, hogy Nyugat-Európában milyen hosszú időbe telt a tőzsdéi kultúra kialakulása. A legtöbb európai országban, beleértve Németországot is, a részvényesi kultúra még ma is sokkal kevésbé fejlett, mint az Egyesült Államokban.
- a legtöbb vállalat (beleértve a sikereseket is) még Nyugat-Európában sem felelne meg a "portfólió-minősítés" teszten a külföldi befektetők számára.
- a potenciális piaci kapitalizáció még a nagyvállalatok esetében is viszonylag kicsi. A tőzsdéi tájékoztatási követelmények önmagukban túlzóak lettek volna.
- a portfólióbefektetési kísérletek speciális alapok formájában valósultak meg, amelyek általában a "kockázati tőkealapokhoz" hasonló jellemzőkkel rendelkeztek: viszonylag kis volumenűek voltak, és magas hozamra törekedtek.

Projektfinanszírozás

A nagy ipari és infrastrukturális projektek nemzetközi (hivatalos vagy magánjellegű, illetve magán- és hivatalos forrásokból származó)finanszírozása évek óta fontos szerepet játszik a

fejlődő országokba irányuló hosszú távú tőkemozgásokban. A hagyományos projektfinanszírozás többnyire adósságinstrumentumok (hitelek vagy kötvények), nem pedig tőkefinanszírozás formájában történik. Mégis, mind a nemzetközi pénzügyi intézmények, mind a magánbankok hajlamosak úgy gondolni, hogy a projektfinanszírozás nagyobb biztonságot nyújt a hitelezőknek, mint az úgynevezett szuverén hitelezés, amely nem kapcsolódik konkrét projektekhez. Kétségtelen, hogy a projektfinanszírozás lehetővé teszi a nagyberuházások mikrogazdasági potenciáljának kiszámítását. Mindazonáltal a projektfinanszírozás keretében továbbra is lehetséges volt a túlzott (az ország potenciálját meghaladó) hitelfelvétel.

A Közép- és Kelet-Európában és a volt Szovjetunióban tapasztalható súlyos recesszió miatt ebben a régióban viszonylag korlátozott volt a lehetőség a projektfinanszírozásra a nagyobb termelési vagy infrastrukturális projektek esetében. Kínában azonban továbbra is jelentős szerepet játszott a projektfinanszírozás a tőkeimport más formáival együtt.

Ingyatlanbefektetések

Az ingatlanok különböző formái, a lakóingatlanok, a kereskedelmi ingatlanok és a mezőgazdasági földterületek a potenciális tőkebeáramlás fontos forrását jelentették. Kezdetben azonban a legtöbb korábbi központi tervezésű gazdaság bizonyos ingatlankategóriákban korlátozta a külföldiek vásárlását.

A globalizáció hatása

A globalizáció az 1980-as évek óta a nemzetközi tőkepiacok egyik kiemelkedő fejleménye. A tőkemozgásokra vonatkozó fennmaradó árfolyam-ellenőrzések liberalizálása, a pénzügyi piacok és a bankszektor deregulációja, az új pénzügyi eszközök bevezetése, valamint az információs technológiák fejlődése mind hozzájárultak a megtakarítások és a pénzügyi eszközök egyre homogénebb világméretű piacának kialakulásához.

A piacok jellemzői az 1970-es évek óta mélyreható változásokon mentek keresztül. A nemzetközi tőkemozgások időhorizontja drámaian lerövidült. A reálkamatlábak nagymértékben ingadoznak. A technológiai fejlődés és a megnövekedett verseny ellenére a nemzetközi pénzügyi közvetítés összköltsége az 1980-as és 1990-es években inkább nőtt, mint csökkent. Ezek a költségek magukban foglalják a megnövekedett bizonytalanság és instabilitás kockázati felárát, valamint a hibás befektetési döntések (boom és bust ciklusok) költségeit. A volt szocialista gazdaságoknak versenyezniük kellett a pénzeszközökért ezen a globális piacon. A folyamatba való bekapcsolódás előnyökkel és hátrányokkal is járt.

A magánfinanszírozás növekedése

A volt szocialista országokat érintő másik fontos fejlemény a piacositás és a magántőke növekvő részesedése a nemzetközi pénzügyi mozgásokban. Szembeötlő volt a magántőke megnövekedett és fontos szerepe a hivatalos finanszírozáshoz képest. Az 1990-1995 közötti időszakban az előbbi az Oroszország és a kelet-európai országok felé irányuló bruttó új pénzügyi áramlások mintegy kétharmadát tette ki. A magántőke aránya majdnem olyan magas volt, mint a "feltörekvő piacok" csoportjának egészében.

Pénzügyi integráció és tőkeáramlás, valamint az "oligarchák" kultúrája

Néhány országban a pénzügyi integrációt jelentős fordított áramlás vagy tőkeáramlás is kísérte. Néhány esetben ez a tőkeimportból származó bevételek exportját jelentette, bár nem volt példa arra, hogy a pénzeszközök újraexportálása érdekében nagymértékű külföldi hitelfelvételre került volna sor, mint Argentínában.

Különösen nagy volt a tőkeáramlás Oroszországból. A zavaros tulajdonviszonyok miatt az illegális tőkekivitel nemcsak a devizajogszabályokat sértette, hanem nagyrészt illegálisan szerzett pénzeszközöket is jelentett. A vezető nyugati pénzügyi központokban ezeknek a pénzeknek a befogadása a nyugati szabad piacok állítólagos védelmezőinek egyik legkatasztrófálisabb döntése volt. Az ezeknek az alapoknak és tulajdonosaiknak kínált biztonságos menedék megalapozta az úgynevezett *oligarchák* orosz és világméretű kultúráját.

HATODIK FEJEZET

Bankreform és monetáris politika

6.1. A kommunista „bankoktól” a valódi bankrendszer felé

A bankreform hazai és nemzetközi háttere

A bankrendszer reformja, a bankok és a teljes pénzügyi rendszer modernizálása és megerősítése alapvető feltétele volt a piacgazdaságra való áttérésnek és Magyarország nemzetközi gazdasági és pénzügyi integrációjának. A hazai és külföldi szakértők egyöntetű véleménye szerint a bankreform sikere és a gazdaság fellendülése között szoros összefüggés van.

Ez a kölcsönös kapcsolat nem csak az átalakulóban lévő volt szocialista országokra igaz. A bankrendszer helyzete, biztonságos és ugyanakkor dinamikus működése minden modern gazdaságban szorosan összefügg a teljes gazdaság egyensúlyával és fejlődési lehetőségeivel.

Az 1970-es és 1980-as években a banki és pénzügyi szektor valódi átalakuláson ment keresztül, elsősorban a fejlett OECD-országokban, de bizonyos mértékig a fejlődő országokban is. Ennek az összetett folyamatnak a különböző aspektusai és mozgatórugói közül itt csak néhányat szükséges röviden megemlíteni:

- a) a technológiai forradalom (a távközlés és általában az informatika területén);
- b) a nemzetközi tőkemobilitás robbanásszerű növekedése;
- c) a nemzetközi tőke- és devizapiacok integrációja;
- d) a banki és általában a pénzügyi tevékenységek liberalizációja ("dereguláció");
- e) a bankok közötti, valamint a bankok és más pénzügyi intézmények közötti verseny fokozódása a nemzeti és nemzetközi piacokon;
- f) az új pénzügyi eszközök elterjedése a passzív és aktív üzleti szektorban;
- g) az ügyfelek igényeinek növekedése, a banki tranzakciók minden típusára vonatkozóan;
- h) az erős nemzetközi tőkekereslet, valamint az értékpapír- és a hagyományos banki üzletágak közötti verseny, a hitelüzletág értékpapírüzletté alakulása a reálkamatok emelkedése és a hagyományos banki üzletág profitrátájának csökkenése miatt;
- i) a központi bankok, az állami banki és pénzügyi felügyeleti hatóságok felelősségének folyamatos felülvizsgálata.

A rendszerváltozás előtt a pénz, a bankok és általában a pénzügyek mind elméletben, mind *gyakorlatban* alapvetően mást jelentettek, mint a piacgazdaságban használatos azonos nevű fogalmak. A bankok és az egész bankrendszer átalakítása a rendszerváltoztatás központi kérdése volt, nemcsak ezek miatt az alapvető különbségek miatt, hanem azért is, mert a pénz

és a bankrendszer a gazdaság minden területére - sőt, a társadalom egész szerkezetébe - behatolt. Ez a piacgazdaságokban, a tervgazdaságokban és az autoriter rendszerek minden változatára igaz volt és maradt. Ráadásul a változások üteme az úgynevezett "reálgazdaságban" és a pénzügyi és monetáris rendszerben nem azonos. Ha visszatekintünk az elmúlt 500 év történelmére, Amerika felfedezésétől a 21. század elejéig, akkor megfigyelhetjük, hogy minden gazdaság két fő dimenziójában gyakran és eltérő súllyal következtek be változások: egyszer a reálgazdaság változásai jelentették a fő húzóerőt, máskor a monetáris és pénzügyi aspektus volt a nagyobb változások a forrása, amelyek jobb vagy rosszabb irányba vitték az egyes országokat vagy egész kontinenseket, vagy azt, amit ma világgazdaságnak nevezünk. Hozzátehetjük azt is, hogy a pénz és a pénzügyek ugyanolyan gyakran voltak a válságok, a háborúk és a "gazdasági dezintegráció" forrásai, mint az ellenkezője, azaz a béke, a gazdasági és politikai integráció tényezői.

A 20. század első felének bank- és monetáris válsága mély nyomot hagyott a nemzeti és globális politikai viszonyokban. A "Bretton Woods-i rendszer" létrehozásának fő célja az volt, hogy elkerülhető legyen a két világháború közötti időszak monetáris válságainak és banki összeomlásainak megismétlődése, amelyek nagyban hozzájárultak a totalitárius rendszerek kialakulásához, a gazdasági világválsághoz és végül a második világháborúhoz. A Bretton Woods-i rendszer egyik fontos jellemzője a rövid távú nemzetközi pénzforgalommal és a nemzetközi banki tevékenység liberalizálásával kapcsolatos óvatosság volt. Emlékezzünk arra, hogy a nemzetközi pénzpiacok és a nemzetközi bankrendszer robbanásszerű növekedésének kezdete egybeesett a Bretton Woods-i rend összeomlásával. Anélkül, hogy történelmi részletekbe bonyolódnánk, ne felejtjük el, hogy a viharos 1970-es és 1980-as éveket követően jelentős erőfeszítések történtek mind az európai, mind a nemzetközi bank- és monetáris rendszer megreformálására.

Ez a vonatkozás a fejezet, sőt az egész könyv tekintetében is rendkívül fontos. Magyarország és a többi volt kommunista ország monetáris és bankrendszerének a piacgazdaság által megkövetelt struktúrák és rendszer kialakítását célzó átalakítása (beleértve a bankok privatizációját és a felügyeleti keretrendszer kialakítását) időben egybeesett a Maastrichti Szerződéssel, az Alexander Lámfalussy vezetésével létrehozott Európai Monetáris Intézet (a későbbi Európai Központi Bank) felállításával, a a tőkemegfelelési követelményeket és a portfólióértékeléseket célzó bankszabályozás felülvizsgálatával (bázeli szabályok), valamint az Egyesült Államoknak az 1930-as évekbeli New Deal óta érvényben levő szabályai alapos felülvizsgálatával.

Mindez azt jelenti, hogy a Kelet- és Közép-Európa, valamint az Oroszország és más volt szovjet köztársaságok új piacgazdaságai által követendő nyugati banki és pénzügyi modellek jelentős mértékben "folyamatban lévő feladatok" voltak. A rövid távú spekulációra épülő új monetáris és bankrend hiányosságai, nagyfokú instabilitása és bizonytalansága 2007-ben és 2008-ban, illetve 2009-ben érte el a forráspontot, amikor az úgynevezett "subprime-válság" majdnem az egész nemzetközi bank- és monetáris rendszer összeomlásához vezetett.

A háború utáni magyar hiperinfláció: a középosztály kifosztása és a magyar gazdaság teljes államosításának előjátéka

A pénzkibocsátás, vagyis a törvényes fizetőeszköz kizárólagos joga a kormányok kiváltsága és felelőssége a 19. század óta. A nemzeti valuta értékstabilitásának szavatolása, azaz az infláció és a defláció elkerülése része ennek a hatalmi monopóliumnak. Az elszabadult infláció (hiperinfláció) lehet hibás vagy szándékos politika, vagy mindkettő következménye. Ez volt a helyzet Magyarországon a második világháború után.

1945 vége és 1946 júliusa között Magyarország minden idők legnagyobb inflációját élte át. A pengő drámaian veszített az értékéből, és a hiperinfláció annyira elszabadult, hogy egy alkalommal 15 óra kellett ahhoz, hogy az árak megduplázódjanak, és négy nap, hogy a pengő eredeti értékének 90%-át elveszítse. A Magyarországon végigsöprő hiperinfláció a koalíciós kormányban lévő kommunista kisebbség és szovjet uraik politikai céljait szolgálta, mert előkészítette a terepet az ország államilag irányított gazdasággá alakításához.

A forintot 1946. augusztus 1-jén vezették be, miután a pengő értéktelenné vált. Ezt a Szovjetunió nagy jóvátételi igénye, a magyar ipar szovjet kifosztása és a magyar aranytartalékok Egyesült Államokban tartása együttesen idézte elő. A különböző kormánypártoknak különböző tervei voltak a probléma megoldására. A Független Kisgazdapárt - amely nagy többséget szerzett az 1945-ös magyarországi parlamenti választásokon - valamint a szociáldemokraták számára a külső támogatás elengedhetetlen volt. A Szovjetunió és helyi támogatói a Magyar Kommunista Pártban azonban ellenezték a nyugati hitelfelvételt, ezért a Kommunista Párt kizárólag hazai források felhasználásával akarta megoldani a kérdést. A kommunista terv a személyes kiadások szigorú korlátozását, valamint a meglévő készletek állami kézben való összpontosítását írta elő.

A kommunista bankok eredménytelensége

A bankok államosítása alapvető eleme volt Magyarország (és a többi szatellitország) gazdasága állami tervgazdasággá alakításának. Az árrendszert, mint a kereslet és kínálat szabályozóját eltörölték. A termelést, a fogyasztást, a beruházásokat és a külkereskedelmet mennyiségi szempontból tervezték és bonyolították le. A bürokraták pénzt osztottak ki a politikailag ellenőrzött vállalatvezetőknek és a munkásoknak, akiknek többsége az állam alkalmazásában állt. A bankok egyszerűen pénzáttalásokat végeztek anélkül, hogy felelősséget viseltek volna azért, hogy ki mennyit kapjon, és hogy a "hiteleket" a jövőben vissza fogják-e fizetni. A bankok úgy tettek, mintha bankok lennének egy olyan gazdasági rendszerben, amely a cserekereskedelmen és a gyűjtögetésen alapult. Többek között a szocialista bankok voltak a fő felelősök a szűkös anyagi és emberi erőforrásokra jellemző pazarlásért és rossz elosztásért. Ez azt jelentette, hogy a bankrendszer alapvető átalakítása nélkül a gazdasági rendszerváltoztatás elképzelhetetlen volt. Rendszerváltoztatás és piacgazdaság kialakítása nélkül a bankrendszer modernizálása ugyanilyen lehetetlen lett volna.

Egy 2005-ös cikkében Steven Fries a következőket írta:⁵⁰ "A posztkommunista átmenet során a kelet-európai bankrendszerek alapvető átalakuláson mentek keresztül. Az átmenet kezdetén a legtöbb ipari vállalkozáshoz hasonlóan a szocialista bankok is mélyreható szerkezetátalakításra szorultak. A kommunizmus és a parancsgazdaság idején az állam

⁵⁰ Fries, Steven M., *"Financial and Enterprise Restructuring in Emerging Market Economies"*, International Monetary Fund, Washington D.C.

irányította a hitelek elosztását, alig törődve a visszafizetési képességgel, az állami bankokat arra használva, hogy a forrásokat az állami (vagy társadalmi) tulajdonú vállalatokhoz irányítsák a tervezés keretében engedélyezett inputokra és beruházásokra. A források ilyen módon történő elosztása érdekében a bankok gazdasági ágazatok szerint specializálódtak, ahelyett, hogy diverzifikálódtak volna. Az állami takarékpénztárak a háztartások betéteinek gyűjtésére specializálódtak, bár a megtakarítások nagy részét az állam kényszerítette ki. A fizetési rendszer a háztartások készpénzforgalmából és a vállalatok közötti kereskedelmi átutalásokból állt, amelyet a központi bank kezelte. Ugyanakkor az állami bankok által felhasznált inputok nem voltak feltétlenül költségminimalizáló nagyságrendűek és összetételűek, mivel hiányzott az ösztönzés a profitmaximalizálásra. Az átmenet kezdetével a szocialista bankrendszereknek struktúrájából adódóan alapvetően át kellett alakítaniuk mind az outputjaikat, mind az inputok felhasználását.

A kormányok és a központi bankok számos politikát fogadtak el a szocialista bankrendszerek piacorientált bankrendszerekké való átalakításának elősegítésére. A bankrendszereket liberalizálták a kamatlábak felszabadításával, és decentralizálták a kereskedelmi banki tevékenységek központi bankból állami bankokba történő átruházásával, az állami bankok szerkezetátalakításával és privatizálásával, valamint új hazai és külföldi magánbankok belépésének engedélyezésével. Ezen túlmenően a bankok és a hitelfelvevők közötti független hitelezési kapcsolatok lehetővé tételére, valamint a betétesek bankokba vetett bizalmának erősítése érdekében felülvizsgálták vagy létrehozták a jogi keretet, beleértve a kereskedelmi törvénykönyveket, valamint a biztosított ügyletekre és a csődre vonatkozó törvényeket, és elindították a prudenciális szabályozás és felügyelet rendszerét. E reformok időzítése és sorrendje azonban országonként jelentősen különbözött, csakúgy, mint a bankrendszerek és az általános gazdaságok feltételei az átmenet kezdetén.

Úgy látjuk, hogy azokban a bankrendszerekben, amelyekben a külföldi tulajdonú bankok nagyobb mértékben részesednek a teljes eszközállományból, alacsonyabbak a költségek, az ország bankreformban elért előrehaladása és a költséghatékonyság közötti kapcsolat pedig nem lineáris. A reform korai szakaszai költségcsökkenéssel járnak, míg az előrehaladottabb szakaszokban a költségek általában emelkednek. A magánbankok hatékonyabbak, mint az állami tulajdonú bankok, de a magánbankok között különbségek vannak. A többségi külföldi tulajdonban lévő privatizált bankok a leghatékonyabbak, a hazai tulajdonban lévő bankok pedig a legkevésbé hatékonyak."

6.2. A magyar kétszintű bankrendszer szerkezete

A két fő banki funkció szétválasztására Magyarországon 1987 januárjában került sor, még a kommunista rendszer alatt. Így Magyarország megelőzte a többi kommunista országot abban, hogy megpróbált egy olyan bankrendszert létrehozni, amely hasonlít a piacgazdaságéhoz.

Ennek a folyamatnak a fő jellemzője az volt, hogy szétválasztották (1) a központi banki funkciót és (2) a kereskedelmi banki tevékenységet. Ennek során a Magyar Nemzeti Bank könyveiből kivonták az állami tulajdonú és irányítású gazdaságban "vállalatoknak" nevezett gazdasági egységek pénzügyi tevékenységével és helyzetével kapcsolatos eszközöket és kötelezettségeket, és e portfóliók és a megfelelő adminisztratív személyzet segítségével létrehozták az első két, majd egy harmadik (Budapest Bank) nagy kereskedelmi bankot. A Magyar Nemzeti Bank (MNB) aktáinak és munkatársainak az új szervezetekbe történő

átadásával egyidejűleg megszüntették a jegybank kereskedelmi tevékenység végzésének jogát.

A hitelportfóliók elosztása nem a banki logikát, hanem az állami tervgazdaság adminisztratív struktúráját követte. Így nem volt szándék vagy lehetőség arra, hogy az új intézmények portfólióit úgy osszák el, hogy azok egyenlő vagy hasonló versenyhelyzetben legyenek. Ez a pont a hitelkonszolidáció kérdésének vitája és a bankprivatizáció folyamata során vált fontossá.⁵¹

Az újonnan létrehozott nagy kereskedelmi bankok eleinte csak vállalkozásokkal üzemelhettek, háztartásokkal nem. Ezt a korlátozást később feloldották, és tevékenységük kiterjedt a háztartásokra is. Az Országos Takarékpénztár (OTP) volt a háztartások legfőbb banki partnere. Az OTP lakáshiteleket nyújtott a családoknak, és egyben a megtakarítási betétek fő gyűjtője is volt. A Magyar Külkereskedelmi Bank (MKB) eredetileg a külkereskedelem finanszírozását végezte.

A bankszektor fejlődését és működését különböző tényezők akadályozták mind a hitelfelvételi, mind a hitelnyújtási oldalon. Az egyik fő probléma az volt, hogy a potenciális vállalati hitelfelvevők nem rendelkeztek világos és releváns "hiteltörténettel", sem pedig megbízható törlesztési ütemtervekkel. A privatizáció újabb jelentős kiszámíthatatlan tényezőként járult hozzá a múltbeli és jövőbeli hitelkapcsolatokhoz. Ugyanakkor a bankok forrásai (tartalékok, saját tőke és betétek) nem voltak elegendőek a dinamikus hitelezési politikához és a vállalati beruházások olyan szintű finanszírozásához, amely ösztönözhetné a gazdasági növekedést.

A tőkepiac és a pénzpiac hiánya megnehezítette a bankok számára, hogy harmadik felektől forrást vonjanak be. Ennek a helyzetnek az egyik következménye a vállalatok közötti hitelezés elterjedése volt. Ezek a vállalkozói hitelek gyakorlatilag "kényszerhitelek" voltak, mivel a vállalatok egyre nehezebben tudták időben kifizetni szállítóik számláit. Ez dominóhatást váltott ki, mivel a viszonylag egészséges vállalatok likviditási problémákkal küszködtek, és nehezen tudták teljesíteni saját fizetési ütemtervüket.

6.3. A Bankreform Bizottság

A Bankreform Bizottság munkája

A Bankreform Bizottság független szakértői csoportként működött. Tagjai a miniszterelnök felkérésére személyesen végezték munkájukat. A Bankreform Bizottság elnöke Komár Lajos volt, tagjai: Batthyány Ádám, Czirják Gyula, Czirják Sándor (nem rokona Czirják Gyulának),

⁵¹ Bokros Lajos, a Budapest Bank vezetője volt az egyik leghatározottabb ellenzője annak a javaslatnak, hogy a kormány vállalja át a hitelkonszolidációs program költségeit. Azzal érvelt, hogy ez a program azoknak a bankoknak kedvezne, amelyek nem voltak eléggé körültekintőek a politikájukban, és hátrányos helyzetbe hozná az óvatosabb bankokat, mint például a Budapest Bankot. Tény, hogy a Budapest Bankot is terhelte a bedőlt követelésállomány. Privatizációs ügyletét le kellett állítani, amikor a Budapest Bank hitelportfóliójának problémái ismertté váltak.

Pulai Miklós, Szalkai István, Takácsy Sándor, Tar Pál (1991 szeptemberétől Lakits István). A Bizottság előadója, titkára és a Kormánynak szóló jelentés fő szerzője én voltam.

A Bizottság célja a magyar pénzügyi és bankrendszer fejlesztésének és hatékony reformjának előmozdítása volt, és elsősorban annak hosszú távú (stratégiai) fejlesztésével foglalkozott. A Bizottság feladata, hogy a bank- és pénzügyi rendszerrel kapcsolatos kérdésekkel tágabb értelemben foglalkozzon, beleértve a tőkepiacot, a takarékszövetkezeteket, a jegybankot és a bankfelügyeletet. A feladat magában foglalta az akkori helyzet tanulmányozását, a külföldi tapasztalatok figyelembevételét és alkalmazását, valamint a magyar pénzügyi és bankrendszer hosszú távon kívánatos struktúrája főbb jellemzőinek, a jelenlegi helyzetből a hosszú távú struktúrára való áttérés feltételeinek és a rendszer hatékony működése általános szabályainak kidolgozását.

A Bizottság saját hatáskörében határozta meg eljárási szabályzatát, tartotta üléseit, szervezte munkamódszereit és munkájának ütemét. A Bizottság alakuló ülésére 1991. február 26-án került sor. A következő évben a Bizottság tíz ülést tartott, tagjai számos megbeszélést folytattak magyar és külföldi szakértőkkel, valamint a gazdasági kabinet tagjaival. A Bankreform Bizottság kutatásai és tanácskozásai során elsősorban a bankreform legfontosabb és legsürgetőbb kérdéseivel foglalkozott: a jegybanktörvény és a banktörvény tervezetével, valamint a nagybankok portfóliójában lévő úgynevezett "örökölt rossz hitelek" problémájával, illetve egy albizottság foglalkozott a bankok működését érintő informatikai kérdésekkel. A Bizottság állásfoglalásai és javaslatai a Gazdasági Kabinetten keresztül folyamatosan a kormány tudomására jutottak.

A banki és pénzügyi ágazatra vonatkozó új jogszabályok végrehajtása és kiegészítése

A központi bankra, a bankokra és a befektetési alapokra vonatkozó jogszabályok elfogadásával a pénzügyi ágazathoz szükséges jogi keret nagy része (az új számviteli törvénnyel együtt) hatályba lépett. A további jogalkotási intézkedések az értékpapírokról és a tőzsdéről szóló törvény felülvizsgálatával, a jelzáloghitelezéssel és a devizasabályozással foglalkoztak. Az új jogszabályok hatékony végrehajtása jelentős feladatot jelentett, amely jelentős alkalmazkodást igényelt a bankoktól, a központi banktól és a Bankfelügyelettől, és nem utolsósorban a vállalatoktól, amelyeknek felül kellett vizsgálniuk számviteli és beszámolási rendszerüket.

A banki szolgáltatások minőségének javítása

Sürgősen növelni kellett a vállalatok és a háztartások számára nyújtott banki szolgáltatások sebességét és minőségét (pl. az ügyfelek közötti pénzáttalásokat stb.). További erőfeszítéseket kellett tenni a kis és új vállalkozásoknak nyújtott szolgáltatások biztosítására.

A bankok emberi erőforrásainak és technikai erőforrásainak fejlesztése

Abban az időben széles körű erőfeszítések történtek a bankok és általában a pénzügyi szektor munkaerőhiányának enyhítésére és technikai erőforrásaik korszerűsítésére. A biztonságos és hatékony banki szolgáltatások biztosítása érdekében a bankoknak jelentős beruházásokat kellett megvalósítaniuk a képzés és az információs technológiák terén, és fokozniuk kellett a külföldi bankokkal való együttműködést.

A hazai tőkepiac fejlesztése

A privatizáció egyedülálló lehetőséget jelentett a hazai tőkepiac fejlődésére Magyarországon. Ennek egyik eszköze volt az ún. kárpótlási jegy. Fontos volt az is, hogy szisztematikusabb erőfeszítést kellett tenni az új és meglévő magyarországi vállalatok részvényeinek értékesítésére és a magyar tőzsdei piac kialakítására.

A pénzügyi és bankszektor nemzetközi integrációjának előmozdítása

A nemzetközi banki és pénzügyi integrációnak volt egy hazai és egy nemzetközi célja: (a) a pénzügyi és banki szolgáltatások minőségének és a tőke elérhetőségének javítása a hazai piacon, valamint (b) a magyar gazdaság növekvő nemzetközi integrációja által megkövetelt pénzügyi és banki szolgáltatások biztosítása. Két prioritást kellett kiemelni: (a) hatékony belső információs és ellenőrzési mechanizmusok bevezetése a bankokban, valamint megfelelő felügyeleti eszközök és technikák alkalmazása a nemzetközi tranzakciók tekintetében, mind a nagyobb hibák, mind a csalások megelőzése érdekében, és (b) stratégiai szövetségek kialakítása a magyar kereskedelmi bankok és a nagy nemzetközi bankok között.

Bankprivatizáció

A bankok privatizációja (amelyet az új banki jogszabályok előírtak) az érintett bankok és a bankrendszer egészének megerősítését célzó stratégia része volt.

A bankprivatizáció stratégiája

1992 elejétől 1993 végéig a bankprivatizáció volt az egyik olyan kérdés, amellyel a legtöbb időt töltöttem a miniszterelnök tanácsadójaként és Szabó Tamás miniszter tanácsadójaként, akinek a portfóliójába a bankprivatizáció is beletartozott. Ebben a minőségemben főként a következő feladatokban és tevékenységekben vállaltam jelentős közreműködést: (1) a bankprivatizációs stratégia kidolgozásának megszervezése; (2) a bankprivatizáció irányadó elveinek kidolgozása; (3) a bankprivatizáció stratégiájának és ütemtervének elkészítése; (4) a bankprivatizációs tanácsadók kiválasztása; (5) a bankprivatizációs stratégia elindítása.

Munkám részét képezték (1) a gyakori találkozók és megbeszélések a nagy magyar bankok, a Magyar Nemzeti Bank, a Pénzügyminisztérium, a Bankfelügyelet, más pénzügyi szervek vezetőivel és vezető munkatársaival; (2) Szabó miniszter és a nagy bankok vezetői, valamint Szabó miniszter és a meghívott nemzetközi tisztviselők, bankárok és más banki szakértők közötti találkozók szervezése és részvétel; (3) Antall miniszterelnök és banki vezetők, valamint külföldi tisztviselők (pl. Alexander Lamfalussy, a Nemzetközi Fizetések Bankjának vezetője) közötti találkozók szervezése; (4) kapcsolatfelvétel a nagy nemzetközi befektetési bankokkal; (5) kiterjedt nemzetközi interjúprogram (USA, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia, Olaszország, Svájc, Lengyelország, Csehszlovákia, Japán); (6) a privatizációs tanácsadói posztra pályázók (nagy nemzetközi befektetési bankok) által benyújtott dokumentáció értékelése.

A munkánk során kialakított megközelítés szemléltetése végett az alfejezet további részében néhány részletet közlök egy 1992 februárjában Szabó Tamás számára készített feljegyzésből, valamint egy 1992 augusztusában a miniszter és a Bankprivatizációs Bizottság tagjai számára készített feljegyzésből.

"SZIGORÚAN BIZALMAS

FELJEGYZÉS Dr. Szabó Tamás miniszter részére

A bankprivatizáció fő célkitűzései

készítette: Hieronymi Otto

1992. február 5.

1. Politikai célkitűzések

Magyarországnak jó esélye van arra, hogy regionális nemzetközi banki központ szerepét töltsse be a régióban. Egy ilyen lehetséges fejlődésből fontos gazdasági és politikai előnyök származhatnak az ország számára. A bankoknak mindenütt fontos szimbolikus és reálpolitikai jelentősége van. A bankok sehol sem igazán népszerűek: nem lenne helyes tehát túlzottan "bankbarát" politikát folytatni a reálgazdaság rovására. Mindazonáltal el kell kerülni a "bankellenes" politika látszatát: a bankok iránti bizalom és bizalomhiány szorosan összefügg a gazdaságba vetett hazai és külföldi bizalommal és bizalomhiánnyal.

A bankprivatizáció stratégiája alapvetően bizalom kérdése is:

(a) az átgondolt bankprivatizációs stratégia a "visszafordíthatatlan" gazdasági átalakulás, a piacgazdaság, a verseny és a nemzetközi integráció erősítésének további, alapvető része (és bizonyítéka);

(b) az, hogy a magyar kormány egy átgondolt, nem elhamarkodott bankprivatizációs stratégia mellett döntött, újabb bizonyítéka lehet a "magyar modell" előnyeinek mind a hazai gazdaság, mind a külföldi partnerek szempontjából.

A bankok szerepe politikai szempontból mindenhol érzékeny kérdés. A bankrendszer általában mindenütt nagymértékben megőrzi nemzeti jellegzetességeit. Ezért nehéz elképzelni, hogy egy ország vezető bankjai *de facto* külföldi ellenőrzés alá kerüljenek. Ez gazdaságilag sem lenne elfogadható. Politikai szempontból pedig különösen hátrányos lehet, tekintettel a bankok általános "népszerűtlenségére".

(c) a külföldi partnerek földrajzi szempontból kiegyensúlyozott kiválasztása fontos politikai kérdés, de jelentőségét nem szabad eltúlozni.

2. Portfóliótisztítás (portfolio clean up) és bankprivatizáció

A portfóliótisztítás és a bankprivatizáció között szoros kapcsolat áll fenn. A privatizáció egyik fontos célja a tőkebevonás. Nem lenne azonban optimális megoldás, ha a bankprivatizáció révén szerzett új tőkét elsősorban a meglévő portfólió rendezésére használnák fel. A portfóliórendezésnek ezért meg kell előznie a privatizációt. A sikeres bankprivatizáció egyik előfeltétele, hogy a bankok hitelportfóliója ne tartalmazzon nagy arányban kétes hitelköveteléseket. Ugyanakkor az is megkönnyíti a portfóliótervezést, ha azt a privatizációs stratégia előkészítéseként dolgozzák ki és hajtják végre.

(További részletekért lásd e fejezet 6.5. szakaszát.)

3. Tulajdonosi struktúra

A privatizáció egyik alapvető feladata a gazdaságilag hatékonyabb tulajdonosi struktúrák kialakítása. Jelenleg az állam nem igazán lép fel tulajdonosként, és ennek a bankok sem mindig örülnek (szerintük az állam szerepe inkább az adószedés).

Nemcsak a bankprivatizációs stratégiához szükséges, hogy az állam "banktulajdonosi fellépése" hatékonyabbá váljon az új struktúrák keretein belül. A tavaszi banki közgyűlések fényében ez különösen sürgető feladat.

A tulajdonosi struktúrával kapcsolatban két, fentebb már említett alapvető célkitűzés játszik döntő szerepet:

(a) gazdasági hatékonyság a bankok és a gazdaság egésze szempontjából; és

(b) mi a kívánatos és elfogadható politikai (párton kívüli) szempontból.

A két szempont szorosan összefügg az állami és a külföldi bankok tulajdoni hányadának meghatározásakor.

Sem a magyar bankrendszer, sem a magyar bankok végleges tulajdonosi struktúrája nem határozható meg előre teljes pontossággal. Lehetséges (de nem feltétlenül szükséges), hogy a privatizációs stratégia magában foglalja a meglévő bankok egyesülését és egyes bankrészlegek eladását. A bankprivatizációs stratégia mindenesetre jelentősen befolyásolja majd a hosszú távú tulajdonosi szerkezetet.

Egyszerűbben szólva, a nagybankok esetében a következő tulajdonosi kombinációk képzelhetők el:

- az állam továbbra is fő részvényes marad;
- nagyszámú hazai részvényes (vállalatok, intézményi befektetők, egyéni befektetők);
- viszonylag nagy számú külföldi részvényes, de viszonylag kis tulajdonosi részesedéssel;
- a külföldi bankok is csak portfólióbefektetőként vesznek részt."

A bankprivatizáció irányelvei

1992. március 6-án benyújtottam egy 30 oldalas dokumentumot a *Bankprivatizáció Stratégiája: Általános Irányelvek (első változat)* címen. A dokumentum tartalomjegyzéke a következő volt:

"Célok

Általános irányelvek - egyedi végrehajtás

Időzítés

Nagyságrendek

Tulajdonosi struktúra

Nemzetközi nyitás

A külföldi bankok stratégiája és várható szerepük a magyar bankrendszerben

A hatékonyság javítása és a versenyképesség előmozdítása, valamint a banki szolgáltatások minőségének javítása

A magyar bankok jelenlegi helyzete és várható jövőbeli alakulása

A banki portfóliók megtisztításának kérdése

A magyar állam hatékony tulajdonosi politikája

Tájékoztatási feladatok és a bankok állapotának részletes értékelése

A potenciálisan érdekelt partnerek és befektetők köre

A bankprivatizációs tanácsadó(k) kiválasztása - jelentős nemzetközi befektetési bank

A bankprivatizációval kapcsolatos nemzetközi tapasztalatok

Sürgős feladatok

Az irányelvek megvitatása

Szervezet és felelősségi körök

A végrehajtás ütemezése"

A bank privatizációs stratégia végrehajtása terén elért eredmények

1992. augusztus 17-én részletes jelentést nyújtottam be Szabó Tamás miniszter úrnak és a Bankprivatizációs Bizottság tagjainak a bankprivatizáció előrehaladásáról. A következő oldalak ebből a szövegből származnak.

"A BANKPRIVATIZÁCIÓS STRATÉGIA JELENLEGI ÁLLÁSA
készítette Hieronymi Otto

Szabó Tamás miniszter úrnak és a Bankprivatizációs Bizottság tagjainak

1992. augusztus 17.

Főbb pontok:

1. A bankprivatizációs tanácsadó kiválasztása
2. Banki portfóliók tisztítása (cleaning)
A hitelkonszolidációs rendszer
3. A bankok helyzete
4. Lehetséges bankprivatizációs stratégiák
5. Melyik bankkal kezdjünk?
6. A bankok privatizációs célkitűzései

7. A nemzetközi helyzet

(a) időzítés;

(b) pénzügyi célkitűzések és elképzelések (portfóliótervezés, tőkebevonás, részvényárfolyam-ötlet stb.),

(c) a külföldi bankok és más külföldi befektetők szerepe és a kívánt hosszú távú tulajdonosi szerkezet;

(d) a hazai befektetők szerepe;

(e) hatékony gazdálkodás az állami vagyonnal;

(f) esetleges szerkezetátalakítás vagy konszolidáció, amely a kis- és nagybankokat egyaránt érintheti.

1. A bankprivatizációs tanácsadó kiválasztása

A bankprivatizációs bizottsággal egyetértésben nagy tapasztalattal rendelkező nemzetközi befektetési bankokat kértek fel tanácsadónak. Ezek a bankok nagy érdeklődést mutattak.

A kiválasztás fő szempontjai:

- nemzetközi tapasztalatok
- a magyar kormány bankprivatizációs célkitűzéseinek megvalósítása
- a csapat minősége
- az összeférhetetlenség elkerülése
- ár stb.
- földrajzi szempontok

Kétlépcsős kiválasztás

- első lépés: "szűkített lista" (írásos anyagok és esetleges versenytárgyalások alapján)
- második lépés: általános és egyéni tanácsadók kiválasztása a szűkített lista alapján

Pontozásos kiválasztási rendszer.

6. A bankok privatizációs célkitűzései

6.1. Általános célkitűzések

(a magyar bankprivatizációban alkalmazott iránymutatások alapján)

6.2. Részletes célkitűzések:

(a) Versenyképesség: a versenyképesség növelése mind a magyar piacon, mind nemzetközi szinten.

(b) Összeolvadás vagy szétválás: ebben a szakaszban nem lehet tudni.

(c) A tőkeemelés célja:

- a biztonságos működés elősegítése, figyelembe véve a tőkemegfelelési mutatókat.

A banki privatizációs stratégia jelenlegi állása

1. A kormány bankprivatizációs stratégiájának kidolgozása és végrehajtása keretében eddig a következő lépések történtek:

- (a) a bankok általános helyzetének rövid általános elemzése;
- (b) a bankprivatizációs stratégia célkitűzéseinek és irányelveinek kidolgozása és a kormány jóváhagyása;
- (c) a Bank Privatizációs Bizottság létrehozása;
- (d) a bankprivatizációs tanácsadó cég kiválasztására irányuló kétlépcsős folyamat elindítása;
- (e) széles körű tájékoztatási folyamat és megbeszélések bankokkal, érdekelt hivatalos szervezetekkel, befektetési bankokkal, nemzetközi pénzügyi szervezetekkel, valamint hazai és külföldi szakértőkkel;
- (f) szakértői csoportok és projektek szervezése, részben külföldi támogatással, a döntéshozatal és a háttérmunkát segítő;
- (g) a banki portfólió-rendezésre vonatkozó iránymutatások kidolgozása és a hitelkonszolidációs rendszerrel kapcsolatos javaslat megvitatása a gazdasági kabinetben;
- (h) a hitelkonszolidációs rendszer megvalósítását célzó szakértői munka megkezdése.

2. A most kezdődő időszakban a következő rövid távú feladatokat kell kiemelni:

- (a) a szakértői munka megszervezése, az USAID projekt elindítása (kiválasztás);
- (b) a bankprivatizációs tanácsadói megbízásra beérkezett pályázatok értékelése;
- (c) megbeszélések a kiválasztott (szűkített listán szereplő) befektetési bankokkal;
- (d) az első tanácsadó(k) kiválasztása két lépésben;
- (e) az általános és speciális tanácsadók szerepének meghatározása;
- (f) a privatizálandó bankok sorrendjének meghatározása;
- (e) a hitelkonszolidációs rendszer megvalósítása.

3. Főbb stratégiai célkitűzések:

- (a) a legfontosabb cél a magyar bankrendszer és a magyar bankok korszerűsítése és megerősítése, valamint versenyképességük növelése. A bankprivatizáció tervezésének és végrehajtásának elsősorban ezt a célt kell szolgálnia;
- (b) a befektetési bank (privatizációs tanácsadó) kettős feladata: az adott bank megerősítése és felkészítése a privatizációra, valamint a privatizáció lebonyolítása.

4. A magyar bankprivatizációs stratégia főbb jellemzői:

(a) nem a teljes bankrendszer privatizációjáról van szó, hanem arról, hogy az egyes bankok privatizációjának bele kell illeszkednie az átfogó stratégiába;

(b) az utóbbi években a bankprivatizáció, mint a privatizáció általában, nemzetközileg elterjedt jelenség lett. Az elmúlt évek privatizációs hulláma az ipari és szolgáltatási szektorok széles körét érinti, mind az OECD-régióban, mind a fejlődő országokban. A bankok és a közművek (villamos energia, gáz, vízművek) privatizációja kiemelkedő szerepet játszik ezen a területen.

A bankprivatizáció esetében három általános kategóriát lehet megkülönböztetni:

(a) a viszonylag újonnan államosított bankok privatizációja. Ez a szó alapvető értelmében reprivatizáció. Az ilyen típusú privatizáció tipikus példája a francia és a portugál bankok privatizációja;

(b) a közvetlenül vagy közvetve állami (beleértve az önkormányzati) tulajdonban lévő bankok privatizációja azokban az országokban, ahol a bankok többsége nem állami tulajdonban van;

(c) az olyan bankok állampapírban lévő részvényeinek értékesítése, amelyek jelentős vagy többségi részben magántulajdonban vannak.

A bankok tulajdonosi struktúráját, a bankok államosítását és privatizációját a különböző piacgazdaságokban eltérően értékelték az elmúlt 40 év során. A nemzeti különbségek alapvetően legalább olyan fontosak voltak, mint a párt politikai irányultság. Egyes országokban a szociáldemokrata pártok élen jártak a bankok államosításában, de esélye volt erre a radikális szocialista pártoknak is, amelyek programjában nem szerepelt a bankok államosítása. Bár a polgári kormányok sok országban hosszú évekig nem privatizálták az állami tulajdonú bankokat.

A volt FÁK-országokban eddig kevés példa van a sikeres bankprivatizációra (mint minden más területen, itt sem lehet figyelembe venni a volt Kelet-Németországot).

Nem véletlen, hogy a volt Csehszlovákia esetében a legsikeresebb bankprivatizáció a külkereskedelmi bank esetében történt. Lengyelországban a külkereskedelmi bank privatizációja eddig nem volt sikeres.

5. A nemzetközi tapasztalatok jelentősége magyar szempontból:

(a) a nemzetközi tapasztalatok természetesen fontos szerepet játszanak, de legalább ilyen fontosak a helyi feltételek, mind a privatizálandó bank, mind a hazai és külföldi befektetők szempontjából;

(b) sem a hagyományos piacgazdaságokban végrehajtott bankprivatizáció, sem a más CGST (Central Goods and Service Tax) -országokban megkísérelt vagy végrehajtott bankprivatizáció nem szolgálhat abszolút modellként a magyar bankprivatizációhoz.

6. Időzítés:

(a) a bankprivatizáció első szakaszában négy bankra kell összpontosítani a figyelmet: *Budapest Bank*, *Magyar Hitel Bank (MHB)*, *Magyar Külkereskedelmi Bank (MKB)*, *Országos Kereskedelmi és Hitelbank (OKHB)*. E négy bank privatizációját rövid időközönként kell

megkezdeni. Az indítás nem egyszerre történik, de nem szükséges megvárni az első bank privatizációjának befejezését, mielőtt a többi megkezdődik.

(b) az Országos Takarékpénztár (OTP) részleges privatizációját a második szakaszban lehetne megvitatni;

(c) a kis- és középbankok privatizációját azonban nem lehet túlságosan elhalasztani. Az ezekre a bankokra vonatkozó stratégia kidolgozását röviddel az a) pontban említett intézkedés elindítása után kell megkezdeni.

(d) egy bank privatizációja hat-tizenkét hónapot vehet igénybe, beleértve a bank privatizációra való felkészítését is. Sem a bank, sem a befektetők szempontjából nem lenne helyes túlságosan elhúzni az egyes bankok privatizációját.

7. Melyik bankkal kezdjük?

(a) Az első bank kiválasztásához több kritérium is meghatározható:

- mennyire van felkészülve a bank a privatizációra;
- mennyire átlátható a bank helyzete (a hitel- és befektetési portfólió minősége, a felső- és középvezetés kvalitása, belső struktúra és ellenőrzés, tőke megfelelés stb.);
- a bank jövedelmezősége
- milyen szintű érdeklődés mutatkozik a potenciális befektetők részéről.
- a bankvezetés elképzelései

10. A bankprivatizációs tanácsadó kiválasztása:

A következő általános kritériumok különös szerepet játszanak az értékelésben:

(a) bankprivatizációs, bankfúziós és eladási tapasztalatok (milyen módszerrel, milyen eredménnyel stb.)

(b) a nemzetközi (és különösen az európai) banki kapcsolatok és tapasztalatok minősége, valamint a más bankoknak nyújtott tanácsadás és egyéb szolgáltatások;

(c) a banki stratégiai csapat, a projektvezető és a közvetlen munkatársak kvalitása;

(d) más vállalatokon belüli és kívüli együttműködés (üggyédek, könyvvizsgálók stb.);

(e) a saját bank stratégiai eredményei;

(f) a magyar gazdaság, a bankrendszer és a magyar bankok ismerete;

(g) a privatizációs elképzelés minősége:

- hogyan tudják a legjobban képviselni a magyar bankot és bankokat
- hogyan tudják megvalósítani a magyar kormány privatizációs célkitűzéseit (pl. a bankok megerősítését, beleértve a banki szolgáltatások színvonalának emelését, a bankok nemzetközi kapcsolatrendszerének erősítését; stb.), különös tekintettel a magyar gazdasági átalakulás sikerének biztosítására.
- milyen típusú stratégiai partnereket találhatnak, és milyen feltételeket képviselhetnek.
- milyen lépések javasoltak a magyar bankok megerősítése és a privatizációra való felkészítése érdekében;

- milyen mértékben vehetnek részt a magyar bank megerősítésében és a privatizációra való felkészülésében.

(h) költség, ár;

(i) a kormánnyal és az adott bankkal való együttműködés formája és minősége.

A banki részvények árfolyamát befolyásolják:

(a) az egyes bankok helyzete (kétes követelések, tartalékok, tőke megfelelés stb.), valamint fejlődési lehetőségei és nyereségkilátásai,

(b) a privatizációs folyamat ütemezése (el kell kerülni a magyar bankrészvények túlkínálatát),

(c) az ügyfélkategóriák (stratégiai vagy portfólióbefektetők) érdeke,

(d) a magyar gazdaság és gazdaságpolitika értékelése, valamint,

(e) a nemzetközi bankpiac helyzete.

A végső nagyságrendek reális becsléséhez egyrészt a bankok felülvizsgálatára, másrészt egy sor stratégiai döntésre van szükség. A bankprivatizáció tényleges nagyságrendjét többek között a következő szempontok alapján kell megközelíteni:

(a) a bankok aktuális értéke az éves eredmények és a tavaszi nyilvános ülések határozatai alapján, az állami részesedés értéke és az állami részesedés csökkentésének mértéke;

(b) a kétes követelések nagyságrendje, a portfólióelrendezés módszere;

(c) a bankok tőkeigénye és a tőkeemelés mértéke;

(d) a piaci helyzet és a (hazai és nemzetközi) befektetők érdekei.
az egyes bankok privatizációjához egyértelmű minőségi és mennyiségi információkra van szükség.

A teljesség igénye nélkül a következő főbb kategóriákat kell megemlíteni:

(a) a főbb mérlegtételek alakulása;

(b) a kétes követelések nagysága és alakulása;

(c) jegyzett és befizetett saját tőke és tőke megfelelési mutatók, általános és speciális céltartalékok, bruttó nyereség, nyereségesség, tőkearányos nyereség, likviditási arány stb,

7. Tulajdonosi struktúra

A privatizáció egyik alapvető feladata a gazdaságilag hatékonyabb tulajdonosi struktúrák kialakítása.

A tulajdonosi struktúrával kapcsolatban két, fentebb már említett alapvető célkitűzés játszik döntő szerepet:

(a) a bankok gazdasági és üzleti hatékonysága, és

(b) nemzetgazdasági hatékonyság és politikai és társadalmi szempontból kívánatos vagy elfogadható tulajdonosi szerkezet.

Mindkét szempontból szükséges az állami részesedés fokozatos csökkentése (ezt írja elő például a banktörvény). Ugyanilyen fontos az adósok/vállalatok súlyának csökkentése a részvényesek között.

Jelenleg (1991 végén) nincsenek adatok a bankok tulajdonosi szerkezetéről. A Magyar Nemzeti Bank adatai szerint 1990 végén az állam részesedése a nagybankok jegyzett tőkéjében (az OMFVB és a költségvetési intézmények nélkül) 42%, az OTP esetében 100% volt, míg az egyéb nagybankok esetében ez az arány csak 9%-ot ért el.

E számítások alapján az MNB szerint 1990 végén a szűken értelmezett állami vagyon elérte a jegyzett tőke 33%-át. A külföldi részesedés elérte a teljes jegyzett tőke 11%-át, míg a nagybankokban a külföldi részesedés aránya 31%-ot tett ki.

Sem a magyar bankrendszer, sem a magyar bankok végleges tulajdonosi struktúrája nem határozható meg előre teljes pontossággal.

A bankprivatizációs stratégia mindenesetre jelentősen befolyásolja a hosszú távú tulajdonosi szerkezetet.

A nagybankok esetében lényegében a következő struktúra tűnik a legkedvezőbbnek (legalábbis az 1990-es évek második feléig):

(a) az állam továbbra is fő részvényes marad (részesedése fokozatosan 25%-ra csökken);

(b) egy vagy két külföldi stratégiai banki részvényes (teljes ellenőrzés nélkül);

(c) hazai és külföldi intézményi portfólióbefektetők (beleértve a nemzetközi pénzügyi szervezeteket is), nem mindegyikük teljes szavazati joggal;

(d) belföldi kisztrészvényesek (magánszemélyek, cégek).

Hosszú távú gazdaságpolitikai és társadalmi szempontból a hazai befektetők két legfontosabb csoportja a) az intézményi befektetők és b) a személyes "kisbefektetők" (a bankrészvények bizonyos százalékát a kárpótlási jegyek beváltására lehetne fenntartani.). A hazai befektetők még nem eléggé fejlettek, sem a források tekintetében, sem intézményi szempontból.

E probléma kezelésére kétirányú megoldást kell kidolgozni:

(a) az állami tulajdon ideiglenes fenntartása;

(b) szabályok arra vonatkozóan, hogy például a társadalombiztosításnak mint potenciális intézményi befektetőnek hogyan kell kezelnie eszközeit, beleértve a banki részvényeket is.

A részletes stratégia kidolgozása és a bankprivatizáció végrehajtása során a tulajdonosi érdekek megfelelő képviselete szempontjából szükségessé válhat a banktörvény 19. paragrafusa (3) bekezdésének felülvizsgálata.

8. Külföldi nyitás

A stratégiai privatizáció egyik fő gazdaságpolitikai célja a külföldi tőke és a külföldi bankok bevonása kell, hogy legyen. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a magyar bankrendszer külföldi irányítás alá kerül. Ez nem állna a magyar gazdaság érdekében (a bankrendszer általában mindenütt megőrizte nemzeti jellegzetességeit), mint ahogyan egy ilyen szerep és felelősség sem állna a külföldi bankok érdekében.

A következő külföldi partnerekre és befektetőkre lehet számítani:

(a) Stratégiai partnerek: nagy nemzetközi bankok;

(b) Portfóliobefektetők: bankok, befektetési alapok és intézményi befektetők, nemzetközi intézmények (EBRD, IFC stb.), nemzeti hivatalos vagy részben hivatalos intézmények.

Középtávon a különböző befektetői csoportok jelenléte hozzájárulna a magyar bankrendszer diverzifikációjához és megerősítéséhez.

9. Külföldi bankok mint stratégiai partnerek

Megfelelő feltételek mellett a nemzetközi bankok "stratégiai partnerként" való bevonása a magyar nagybankokba felgyorsíthatja a magyar bankrendszer modernizációját, és erősítheti annak hazai és nemzetközi versenyképességét.

A külföldi bankok szempontjából a stratégiai befektetés olyan részesedésnek tekinthető, amely lehetővé teszi a partnerbank számára, hogy hatékonyan befolyásolja a bank üzletpolitikáját. Ez nem jelenthet abszolút ellenőrzést, de bizonyos döntésekben bizonyos vétőjogot biztosíthat. Egnél több stratégiai partner is elképzelhető, ha ezek a bankok már szorosan együttműködnek, vagy ha szövetségesek. Ha egy nagybank részvényeinek 10-15%-a már egy vagy két külföldi bank tulajdonában van, akkor nehéz elképzelni, hogy egy másik külföldi bank stratégiai partnerként belépjen az adott bankba.

A külföldi partnerek földrajzi szempontból kiegyensúlyozott kiválasztása fontos politikai kérdés, de jelentőségét nem szabad eltúlozni. Fontosabb, hogy a partnerbankok profilja megfeleljen a magyar gazdaság és a bankrendszer igényeinek, hosszú távon érdekelt legyenek a magyar gazdaság fejlődésében, és biztosítsák a szükséges pénzügyi és humán erőforrásokat. Fontos az is, hogy a partnerbank megfelelő kapcsolatrendszert biztosítson a magyar bank számára, és hogy a magyar bank a külföldi partner révén kedvezményesen hozzáférjen a versenyképességet javító, korszerű banki technológiához. Alapfeltétel a partnerbankok közötti kölcsönös bizalom és szinergia.

Egy ilyen stratégia mind a magyar érdekek, mind a külföldi bankok szempontjából szükségessé teszi, hogy a külföldi nagyrészvényessel szemben egy aktív magyar nagyrészvényes álljon. Jelenleg ezt a szerepet csak az állam tudja betölteni.

A nemzetközi bankok szempontja

A külföldi bankok a következő okok miatt lehetnek érdekeltek egy magyarországi nagybankba történő stratégiai befektetésben:

- (a) hosszú távon biztonságos kiindulópont egy dinamikusan fejlődő piacon;
- (b) pozícióelőnyt biztosít a nemzetközi versenytársakkal szemben;
- (c) nagyobb üzleti lehetőségek, mint egy új és viszonylag kisebb bank alapításával;
- (d) szélesebb körű üzleti lehetőségek stratégiai partnereken keresztül.

A nagy nemzetközi bankok magyarországi stratégiáját többek között a következő szempontok befolyásolják:

A minimális kockázat szempontja:

(a) a külföldi bankok magyarországi befektetési stratégiájának egyik legfontosabb meghatározója a kockázat minimalizálása. A kockázatelemzés és a kockázatminimalizálás különböző szempontjait kell kiemelni:

- a nemzetközi bankok szemében a legfontosabb kockázat az úgynevezett "országkockázat". Ennek lényege, hogy a bankok hogyan ítélik meg Magyarország gazdasági és politikai jövőjét;

- alacsony tőke-hozzájárulás lehetősége;

- a kockázat megosztása más külföldi befektetőkkel (bankokkal vagy nem bankokkal, például biztosítótársaságokkal vagy más portfólióbefektetőkkel);

- a kockázat megosztása a hazai befektetőkkel (ebből a szempontból az állam tulajdonosi szerepe pozitív értékelést kap);

- a vétőjog döntő jelentőségű, különösen a bank jövedelmezőségét és biztonságos működését érintő kérdésekben;

- a kisebb, specializált bankokba való befektetés preferálása, szemben a "nagy bankokban" való részvétellel;

(b) Az átalakulás mértéke

- a magyarországi piacgazdaság fejlődése és az ország viszonylag előnyös helyzete;

- Magyarország mint regionális pénzügyi központ;

(c) A gazdaság és a bankrendszer növekedése:

- a fő befektetési szempont a valóban növekedő gazdaságban való részvétel;

- maga a gazdaság is növekedni fog: ezen belül a bankrendszernek legalább olyan gyorsan kell növekednie, mint a gazdaságnak;

(d) Nemzetközi verseny

- más bankok nem kerülhetnek előnyösebb helyzetbe;

(e) Nyereségesség

- a várható nyereség rövid távon nem a legfontosabb kritérium a nemzetközi befektetők számára, hosszú távon azonban döntő tényező.

(f) Üzleti kapcsolatok kiépítése

- a külföldi befektetések egyik legfontosabb oka az üzleti kapcsolatok kiépítése.

Érvek a stratégiai partnerek mellett és ellen

Magyar szempontból többek között a következő érvek szólnak a stratégiai szerepvállalás mellett:

(a) megkönnyíti a tőkebevonást és a pénzeszközök átutalását;

(b) felgyorsíthatja a bankok modernizációját és a banki szolgáltatások minőségének javítását;

(c) megoldja a nemzetközi bankhálózatba való integráció problémáját, és elősegíti az európai banki integráció előkészítését;

(d) jelentősen javíthatja a banki irányítás és a banki ellenőrzés minőségét;

(e) megkönnyítheti vagy lehetővé teheti a későbbi tőkeemeléseket;

(f) biztosíthatja, hogy a magyar bankok lépést tudjanak tartani a banki technológia fejlődésével és a nemzetközi szabványokkal;

(g) javíthatja a banki részvények tőzsdei elfogadását és forgalmazását;

(h) erősíti a bankok versenyképességét a hazai piacon, és megakadályozza, hogy komoly versenyhátrányba kerüljenek az új magyar vagy vegyes bankokkal szemben.

A külföldi stratégiai partnerek bevonása ellen többek között a következő érveket kell figyelembe venni:

(a) stratégiai partnerként a külföldi bank gyakran teljes ellenőrzést akar;

(b) politikai szempontból az a benyomás alakulhat ki, hogy külföldi érdekek uralják a magyar bankrendszert;

(c) az aktuális üzletpolitika vagy egyes stratégiai döntések esetében a külföldi bank nemzetközi stratégiája és érdekei, és nem a hazai szempontok lesznek a meghatározóak;

(d) demoralizáló hatással lehet a magyar bankvezetőkre, és megnehezítheti a dinamikus fejlődést, ha a konstrukció nem eléggé átgondolt;

(e) az egy vagy két nemzetközi bankkal való stratégiai kapcsolat megnehezíti a más bankokkal való partneri kapcsolat kialakítását (különösen a tőkebevonás terén);

(f) a külföldi partnerbank, ha nem ismeri a magyar viszonyokat, téves döntésekre kényszerítheti a magyar bankot személyes és üzleti ügyekben;

(g) a külföldi bank a nyereség újrabefektetése helyett túlzottan magas osztalékpolitikát követhet.

10. Magánportfólió-befektetők, nemzetközi pénzügyi szervezetek, és nemzeti intézmények.

A bankprivatizációnak a hazai és külföldi portfólióbefektetők bevonása is fontos feladata. Az elsősorban piaci portfólióprivatizáció azonban nem oldaná meg a bankok stratégiai problémáit. Fennállna annak a veszélye is, hogy túlságosan osztalékorientált politikát kényszerítene ki.

Különböző nemzetközi pénzügyi szervezetek (EBRD, EK) és állami intézmények nagy érdeklődést mutatnak a magyar bankreform és a bankprivatizáció iránt.

Olyan megoldásokat kell kidolgozni, amelyek lehetővé teszik részvételüket a) a portfóliókezelésben és b) a bankok tőkebevonásában (esetleg szavazati jogot nem biztosító részvények révén is). A nemzetközi szervezetek esetleges részvételét az átfogó stratégia részeként kell kezelni, és a tárgyalásokat ebben az értelemben kell előkészíteni.

11. Belföldi kisorvényesek és intézményi befektetők

A bankprivatizációs stratégia végrehajtása során fontos feladat lesz a jövőbeli hazai intézményi befektetők (társadalombiztosítás stb.) felkészítése a körültekintő tulajdonosi politikára.

A hazai és külföldi befektetők, valamint a nemzetgazdaság szempontjából is fontos, hogy a bankrészvények jó befektetésnek bizonyuljanak.

Nem szabad elhanyagolni a hazai kisorvényesek szerepét sem a céltulajdonosi struktúrában. Ez a meglévő és az új részvényesekre egyaránt vonatkozik.

A bankrészvények egy bizonyos részét a kárpótlási jegyek visszaváltására kell fenntartani.

12. A bankok jelenlegi és várható helyzete

A bankok helyzetének elemzésekor három alapvető általános szempontot kell figyelembe venni, amelyek szorosan kapcsolódnak a bankprivatizáció lehetőségeihez és stratégiájához:

(a) a bankok korábbi tevékenységéből felhalmozódott terhek, amelyek legalább részben a korábbi gazdasági és szabályozási környezetnek köszönhetők

(b) a bankok közép- és hosszú távú modernizációjának feladata,

(c) a jelenlegi nemzetgazdasági helyzet és annak várható alakulása.

A bankoknak központi szerepet kell játszaniuk a gazdaság és a (meglévő és új) vállalatok hitel- és tőkeellátásában.

A nemzeti gazdasági helyzet, a recesszió, az adósok bizonytalan jogi, pénzügyi és piaci helyzete rövid távon negatívan hat a bankok helyzetére és helyzetük megítélésére.

Ez az elfogadható kockázatú hitelek iránti viszonylag szűk keresletben, a magas reálkamatlábakban, a kétes követelések növekedésében és a tartalékképzés iránti magas igényben nyilvánul meg. Ennek következtében a bankok jelenleg nem tudják a szükséges mértékben betölteni szerepüket.

A privatizációnak segítenie kell a bankok hatékonyabb működését. A bankok hatékony működéséhez fontos a reálgazdasági feltételek javulása. Mint ahogy a magyar gazdaság várható fejlődésének pozitív megítélése is a sikeres bankprivatizáció egyik legfontosabb feltételének tekinthető."

6.4. A Pénzügyminisztérium és a Központi Bank közötti feszültségek

Kupa Mihály vs. a kabinet többi tagja

Az 1980-as években rivalizálás folyt a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyminisztérium között. Az Antall-évek alatt is feszültségek alakultak ki, amikor Rabár Ferenc, majd Kupa Mihály állt a Pénzügyminisztérium élén.

Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank alelnöke egészen az 1980-as évek végi visszavonulásáig a legbefolyásosabb magyar kommunista vezető volt nemcsak nemzetközi, hanem hazai pénzügyi kérdésekben is. Míg a nemzetközi pénzügyi közösség előtt Fekete szeretett "piacorientált" hivatalnokként és monetáris szakértőként megjelenni, addig a hazai liberalizációs intézkedések bevezetésekor sokkal inkább a moszkvai "pártvonalhoz" hű ortodox álláspontot képviselt. Ezt nehezményezték a pénzügyminisztérium azon tisztviselői, akik a monetáris politikát és a bankrendszert rugalmasabbá tevő intézkedések reformjára törekedtek. Különösen azok esetében volt ez így, akik a *Pénzügykutató Intézethez* tartoztak vagy ahhoz közel álltak.

A magyar történelem egyik paradoxona, hogy a rendszerváltoztatás éveiben a *Pénzügykutató* tagjai közül sokan kifejezetten Antall-ellenes retorikát fogalmaztak meg. Kupa Mihály hivatali ideje alatt a pénzügyminiszter és más tárcák között különböző viták voltak. A nyolcadik fejezetben tárgyalt Gazdaságpolitikai Stratégiai Munkacsoport (*GAM*) mellett négy olyan ügyet említhetünk, amelyek jól illusztrálják ezeket a feszültségeket.

Az első az Antall miniszterelnök által létrehozott Bankreform Bizottság megbízatásának és

munkájának értelmezése volt. Ennek tagjai között bankárok, a Magyar Nemzeti Bank tisztviselői és más, monetáris és banki kérdésekben jártas szakértők voltak. A csoport titkára és előadója én voltam. Amikor a Bizottság megkezdte munkáját, Kupa úr közölte velem, hogy (tévesen) azt feltételezte, hogy a fő feladatunk az lesz, hogy kiderítsük, milyen törvénytelen tevékenységek folynak a Magyar Nemzeti Banknál. Megállapításainkról közvetlenül neki kellett beszámolnunk. Amikor végül megértette, hogy a megbízatásunk nem egy ilyen kémkedési küldetés, elvesztette érdeklődését a Bizottság és annak munkája iránt.

A második ügy az volt, hogy Kupa úr és vezető tisztviselői meg voltak győződve és ragaszkodtak ahhoz, hogy a privatizáció fő célja a költségvetési bevételek növelése, a kormányprogramban meghatározott egyéb kritériumok pedig lényegtelenek. A privatizációs program kormányon belülről érkező nyílt és ismétlődő kritikája a csapatszellem hiányáról tanúskodott, ami a sajtó és az ellenzéki képviselők örömeire szolgált.

A harmadik említésre méltó probléma a pénzügyminiszter azon állítása volt, hogy a bankprivatizáció kvázi *teljes mértékben* az ő felelőssége. A bankprivatizációs stratégia kidolgozásának és végrehajtásának felelőssége valójában a privatizációért felelős tárca nélküli minisztert illette meg. A pénzügyminiszter a kormányzat többi tagjához hasonlóan részt vett ebben a folyamatban, de nem ő volt a felelős érte.

Végezetül az utolsó kérdés, amelyet itt fel kell idézni, a hitelkonszolidációs programmal kapcsolatos vita volt. A Pénzügyminisztériumon kívül gyakorlatilag minden külföldi és magyar szakértő elismerte, hogy a bankrendszer működését potenciálisan megbénító nagy mennyiségű rossz adósságállomány felszívása érdekében hitelkonszolidációs program alkalmazására van szükség. Végül győzött a józan ész, és a Pénzügyminisztériumnak is be kellett látnia, hogy a hitelkonszolidáció költségeit nem lehet a "bankok nyereségéből" (azaz a jelenlegi és jövőbeli ügyfelek kamatfizetéseiből) finanszírozni, ezért a kormány jóváhagyta és végrehajtotta a hitelkonszolidációs programot. Az ilyen kulcsfontosságú témák körüli késlekedés és félreértések azonban komolyan akadályozták a bankprivatizációs stratégia végrehajtását.

A bankrendszert befolyásoló tényezők

Az 1960-as évekig a bankszektor alapvetően a belföldi piacokat célzó üzletág ("belföldi üzlet") volt. A nemzeti hagyományok, a gazdasági szerkezet, a jogrendszer (vagy akár az alapvető gazdasági filozófia) különbségei miatt a banki és pénzügyi rendszerek nemzeti sajátosságai érvényesültek. Így például korábban alapvető különbségek voltak a) az amerikai, b) a japán és c) az európai rendszerek között. Továbbá jelentős különbségeket figyelhattunk meg az egyes európai országok között is.

Az 1970-es évek elejétől kezdve azonban a nemzetközi hatások ("nemzetköziesedés") döntő szerepet kezdtek játszani a bank- és pénzügyi rendszer fejlődésében. Ez a folyamat az 1990-es években további lendületet kapott. A kommunista országok csak nagyon korlátozott mértékben vettek részt ebben a tendenciában. Bár Magyarország valamivel fejlettebb volt, mint a régió többi része, az 1980-as évek elejéig a magyar bank- és pénzügyi rendszer nagyrészt el volt vágva a nemzetközi fejleményektől.

Kétségtelen, hogy a rendszerváltoztatás utáni években jelentős eredmények születtek a magyar bank- és pénzügyi rendszer átalakításában és modernizálásában. Kiterjedt és átfogó erőfeszítések történtek mind az egyes intézmények, mind a rendszer egészének megerősítésére és modernizálására. Magyarországnak jó esélye volt arra, hogy a régió egyik nemzetközi banki és pénzügyi központjává váljon. Ugyanakkor a magyar és külföldi szakértők egyetértettek abban, hogy még sok a tennivaló a modern üzleti élet hazai és nemzetközi követelményeinek teljes körű kielégítése érdekében.

A magyar bankrendszer reformja időben egybeesett a világgazdaságban zajló számos viszonylag váratlan vagy újonnan kialakuló folyamattal, amelyek befolyásolták a magyar bankrendszer reformjával és modernizációjával kapcsolatos követelményeket.

A szocialista gazdasági rendszer összeomlása

A szocialista gazdasági rendszer összeomlása az egész korábbi KGST rendszerben egyrészt megerősítette Magyarország és a magyar bankreform céljait és úttörő szerepét, és növelte a térségen belüli várható versenyt, valamint a magyar bankokkal és a pénzügyi rendszerrel szembeni elvárásokat. Másrészt a nemzetközi pénz- és tőkepiacok bizonytalanságának és feszültségeinek fokozásával bonyolította a magyar gazdaság és a magyar bankok helyzetét.

A dereguláció túlkapásainak felismerése

A magyar bankreform jellegét tekintve a banki dereguláció előnyei (a verseny és a hatékonyság növelése) mellett az egyik legfontosabb jelenség a folyamat néhány káros és veszélyes következményének egyre általánosabb felismerése volt. A rendszerváltoztatás előtti néhány évben elterjedt felfogással ellentétben ismét általánosan elismerték, hogy a bankszektor makrogazdasági szinten, csakúgy, mint az egyes bankok szintjén, alapvetően különbözik minden más üzleti szektortól. Ennek a némileg hagyományos szemléletnek az újraéledése az új magyar bankrendszer meghatározó, formálódó időszakában hozzájárulhatott ahhoz, hogy Magyarország elkerülte a banki és pénzügyi deregulációnak és innovációnak azokat a formáit, amelyeknek túlzott vagy akár veszélyes volta máshol már bebizonyosodott. Itt érdemes megemlíteni a központi bankok és a nemzeti bankfelügyeletek közötti szoros együttműködés szükségességét is a nemzetközi és nemzeti bankrendszerek stabilitása és biztonságos működése érdekében.

Bankválságok az OECD-országokban

Az 1990-es évek elején számos bank helyzetének romlását lehetett megfigyelni az OECD-országokban. Ez a folyamat olyan méreteket öltött, hogy egyes országokban válság fenyegette a bankrendszert (vagy annak jelentős részét). A problémák sok esetben a gondatlan, vagy legalábbis "nem elég gondos" banki üzletvezetésnek tudhatók be. A nehézségek nagysága és általános jellege azonban a reálgazdaság ciklikus és strukturális torzulásainak és a bankrendszer hiányosságainak együttes következménye volt.

Az 1980-as évek első felében megfigyelt helyzettel ellentétben, amikor elsősorban a nemzetközi adósságválság és a devizapozíciók kezelése sodort számos (különösen amerikai) bankot veszélyes helyzetbe, a nehézségek fő forrása a hazai gazdasági és pénzügyi struktúrákban volt keresendő. Az OECD-országok pénzügyi piacainak soha nem látott mértékű integrációja következtében a bankokat és az egész bankrendszert érintő hazai és

nemzetközi hatások és következmények természetesen nem választhatók el teljesen egymástól.

Az 1990-es évek elején a magyar gazdaság még nem volt abban a helyzetben, hogy átmeneti időszak nélkül átvegye az Európai Közösség bank- és pénzügyi rendszerre vonatkozó szabályait és kötelezettségeit. Mivel azonban Magyarország általános politikai és gazdaságpolitikai célul tűzte ki az Európai Közösséghez való közeledést és integrációt, fontos volt, hogy a bank- és pénzügyi rendszer reformja figyelembe vegye a közös piaci normákat és célkitűzéseket.

A központi bankról szóló törvény és a banktörvény elfogadása

A banktörvény vagy a jegybanktörvény kidolgozása vagy felülvizsgálata mindenhol bonyolult és gyakran hosszadalmas politikai, gazdasági és jogalkotási feladat. Ezt mutatja többek között az Egyesült Államok példája a közelmúltból: a nemrég elfogadott banktörvény felülvizsgálata sokkal kisebb, mélyreható reformokat tartalmazott, mint amilyeneket a bankok vagy a gazdaság eredetileg remélt.

A magyar gazdaság számára a jegybanktörvény és a banktörvény elfogadása mérföldkövet jelentett a bankreform folyamatában. E törvények nélkül elképzelhetetlen lett volna a magyar bankrendszer további fejlesztése és modernizálása a decentralizált döntéseken és magánkezdeményezéseken alapuló piacgazdaságban.

Összességében mindkét törvény megfelel a modern, európai követelményeknek, még akkor is, ha egyes pontokon - különösen az Európai Közösséghez való fokozatos integráció következtében - változtatásokra volt szükség (ez vonatkozott például az egyetemes banktípus teljes kiépítésére). Ezek a többnyire előrelátható változások azonban nem változtatják meg jelentősen az elfogadott jogszabályok alapvető irányultságát.

6.5. A bankok mérlegének megtisztításáról szóló vita: ki fizesse a számlát?

A bankok mérlegének megerősítése

Néhány OECD-országhoz hasonlóan a kereskedelmi bankok portfóliójának minősége Magyarországon is potenciális problémák forrása volt: részben a kétszintű bankrendszer létrehozásakor örökölt rossz hitelek, részben pedig a hitelfelvevők akkori pénzügyi és piaci nehézségei miatt. Az első problémát állami kezességvállalással kezelték. A másodikat nem lehetett kezelni sem kizárólag a bankok saját forrásaiból, sem kizárólag "piaci megoldással".

Portfóliótisztítás és bankprivatizáció

A portfóliótisztítás és a bankprivatizáció között szoros kapcsolat áll fenn. A privatizáció egyik fontos célja a tőkebevonás volt. Nem lett volna azonban optimális megoldás, ha a bankprivatizáció révén szerzett új tőkét elsősorban a meglévő portfólió rendezésére fordítják.

A portfóliórendezésnek tehát meg kellett előznie magát a privatizációt. A sikeres bankprivatizáció egyik előfeltétele, hogy a bankok hitelportfóliója ne tartalmazzon nagy arányban kétes hitelköveteléseket. Ugyanakkor a portfóliótervezést is megkönnyíti, ha azt a privatizációs stratégia előkészítéseként dolgozzák ki és hajtják végre.

A portfóliótisztítás kérdése túlmutatott az úgynevezett "örökölt" kétes hitelek kérdésén. Az 1991-es recesszió következtében a bankok hitelportfólióiban valószínűleg jelentősen megnőtt a "nem örökölt" kétes hitelek aránya. A kétes követelések egy része kifizetetlen kamatokból és büntetőkamatokból állt. A bankok hitelportfóliójában a) a *de facto* véglegesen behajthatatlan és b) kétes követelések voltak, amelyek egy része még behajtható lett volna. Az, hogy ez utóbbi kategóriából mennyit lehetett behajtani, részben a bankok és a vállalatok menedzsmentjétől, részben pedig a gazdasági helyzet alakulásától függött.

A portfólió szervezésekor a következő fő célkitűzéseket kell szem előtt tartani:

- a) a gazdaság és a bankok szempontjából helytelen lenne az a megközelítés, hogy a portfóliókezelés (tartalékképzés) költségeit elsősorban a bankok nyereségéből vagy a bankprivatizáció bevételeiből kell fedezni.
- b) elkerülhetően, hogy a portfóliókezelés költségei jelentős terhet rójanak az államra. Azonban lehetőség szerint költségvetésen kívüli megoldást kell keresni. Szükséges volt az ágazati szempontok figyelembevétele is (pl. mezőgazdasági adósságok és hitelek).
- c) hivatalos nemzetközi szinten változatlanok tűnik az érdeklődés a banki struktúra megerősítésében való részvétel iránt. Véleményem szerint a hangsúlyt a portfóliókezelésre kell helyezni, esetleg ideiglenes vagy visszaváltható részvénytársaságokkal kombinálva. Lehetőséget kell biztosítani a külföldi hivatalos vagy félhivatalos tőke bevonás eszközeinek kiaknázására is nemzeti vagy nemzetközi szervezeteken keresztül. Egy külön garanciaalap vagy egy holding megoldás megkönnyíthetné ezt.
- d) a problémát nem szabad bagatellizálni vagy eltúlozni. Ezért sürgősen szükség van a bankok újragondolására és a portfólióprobléma nagyságrendjének reális értékelésére. Feltétlenül szükség van egy átfogó megoldásra, amely lehetővé teszi a bankok és ezáltal a vállalatok számára, hogy megszabaduljanak a rossz hitelek és adósságok terheitől, és ezáltal versenyképessé váljanak. Ugyanakkor el kell kerülni, hogy akár a bankok, akár az adós vállalatok "túl könnyen" vagy "túl olcsón" szabaduljanak meg a rossz hitelektől és adósságuktól. Azt is el kell kerülni, hogy a többi bank részvényesei "ingyen" részesüljenek az állami terhekből.
- e) a portfólió-rendezésnek két fő szempontot kell figyelembe vennie: a) a véglegesen behajtható tartozások leírását, és b) a kétes, de esetleg még behajtható tartozásokra vonatkozó részleges garanciarendszert.
- f) a garanciák kezelése és felülvizsgálata egy meglévő vagy egy új szervezetre bízható. A kétes követelések kezelését a bankokra lehet bízni, vagy azokat lehet venni a bankok portfóliójából, és a garanciaalapra lehet bízni.
- g) a portfóliótervezés során hasznos lenne a piaci és az állami megközelítést kombinálni. A megoldás része lehet, ha a bankok erre a célra szakosodott leányvállalatot alapítanak.

HETEDIK FEJEZET

Privatizáció és a bankprivatizáció stratégiája

7.1. Az államosítástól a privatizációig: globális tendencia.

A földtulajdon és más "termelőeszközök" formái és feltételei változatos képet mutattak világszerte és a történelem során. Ezek a feltételek alakították a gazdasági hatékonyságot és az adott társadalomban uralkodó szabadság vagy elnyomás mértékét is.

A feudalizmus vége - és a földtulajdon és a jobbágyrendszer szigorú korlátozása - egybeesik a modern gazdaság, valamint az ipari és mezőgazdasági forradalom kezdetével. Olyan liberális gondolkodók, mint John Locke, megerősítették a magántulajdon tiszteletben tartásának fontosságát, mint a szabad és igazságos politikai rend elengedhetetlen feltételét.

A magántulajdon elleni legszisztematikusabb és leghevesebb támadások a tizenkilencedik század közepétől kezdve a marxista-leninista ideológiából eredtek. A kommunisták számára a magántulajdon volt minden társadalmi rossz forrása. A legfontosabb feladat először a szocializmus, majd a kommunizmus alatt a magántulajdon és az emiatt elkerülhetetlenné vált "tömegek kizsákmányolásának" eltörlése volt. Az államosítás a rezsim által használt eszközök lényeges eleme volt arra, hogy az embereket megfosszák a szabadságuktól és megakadályozzanak minden kísérletet az ellenállásra.

Az állami tulajdon, sőt az állami monopóliumok sem korlátozódtak a kommunista rendszerre. Egyes ágazatokban bizonyos hagyományok tiszteletben tartása, illetve a valós vagy állítólagos "nemzetbiztonsági" fenyegetettség okán fenntartották vagy bevezették őket. A jobboldali tekintélyelvű és totalitárius rendszerek is hajlamosak voltak szigorú ellenőrzést bevezetni a "nemzet vagyona", és kisajátítani az "ellenségeink által felhalmozott kincseket" (pl. a zsidók vagyonát).

A második világháborút követő időszakban alapvetően három tulajdonosi modellt alakult ki: (1) a kommunista modell, amely a magántulajdon teljes államosítását (kisajátítását) jelentette, és azt, hogy a kommunista párt és (az általa uralt) kormány tervezett meg és ellenőrzött minden termelést, fogyasztást, beruházást és kereskedelmet; (2) a piacgazdaság, amelyben az ipari, szolgáltatási és kereskedelmi vállalatok viszonylag nagy része állami tulajdonban és ellenőrzés alatt állt (vegyes gazdaság); (3) a teljesebb piaci modell, amelyben az állami tulajdon és ellenőrzés a gazdaság viszonylag kis részét érintette.

A nyugati demokráciákban a politikai viták egyik fő kérdése az volt, hogy a gazdaság mekkora részét kell a kormánynak birtokolnia és ellenőriznie, és mekkora legyen a gazdasági szabadság és a magántulajdon mértéke. Azonban még a szociáldemokrata pártok is elutasították a gazdaság kommunista mintára történő teljes ellenőrzését; a centrista vagy liberális-konzervatív pártok sem akarták megszüntetni az állami tulajdon vagy befolyás minden formáját a gazdaságban.

Ebben az összefüggésben nem volt két olyan nyugati demokrácia, amelyben a tulajdonosi struktúra azonos lett volna a háború utáni teljes időszakban, vagy ne ingadozott volna a többé-kevésbé állami tulajdon vagy ellenőrzés két pólusa között. Ami alapvető különbséget

jelentett egyrészt a nyugati "vegyes gazdaságok", másrészt a baloldali totalitárius (kommunista) országok között, az nem csupán a magán-, illetve állami tulajdon százalékos különbsége volt, hanem a gazdasági és politikai szabadság mértéke is. A nyugati demokráciák szabadok voltak, a nagy és kis kommunista országok pedig nem.

A nyugati gazdaságok szabadságát és hatékonyságát nemcsak a magántulajdon és a magánkezdeményezés által kedvelt verseny erősítette meg, hanem a nemzetközi kereskedelem és a fizetések szisztematikus liberalizációja (és integrációja) is a piacgazdaságok világában. Ugyanakkor a szovjet uralom alatt álló KGST, egy olyan kereskedelmi rendszer, amely lényegében inkább cserekereskedelmen, mint valós ár- és valutakapcsolatokon alapult, a kommunista birodalom végéig akadály volt a jólétnek.

Megjegyzés a korporatizmus örökségéről

Mielőtt rátérnénk az 1980-as és 1990-es évek globális privatizációs hullámára, meg kell említeni az 1945 előtti korporatizmus örökségét és annak hatását az állami tulajdon arányára számos országban, nemcsak Európában, hanem Latin-Amerikában is.

Erre Olaszország volt messze a legjelentősebb példa (lásd IRI, *Istituto per la Ricostruzione Industriale*, 1933-2002). Magyarország szempontjából talán még fontosabb volt a szomszédos Ausztria példája. Ausztria ugyanis az első világháborút megelőző évektől a második világháborút követő időszakig egymást követő nagy államosítási hullámokon ment keresztül. Így az azt követő évtizedekben az osztrák nehézipar és a bankszektor igen nagy hányada állami tulajdonban és ellenőrzés alatt állt.

Két ellentétes időszak: az 1970-es évek olaj- és valutaválsága és az 1980 utáni globalizáció.

Az 1970-es évek az OECD-országokban és a világgazdaság egészében az 1940-es évek vége óta a legsúlyosabb gazdasági és devizaválságoknak lehettek tanúi. Az ok az olajválság és a Bretton-Woods-i nemzetközi valutarend összeomlása volt. A magas infláció és a növekvő munkanélküliség kombinációja új tapasztalatot jelentett, amely társadalmi feszültségeket keltett, és ismétlődő kormányzati beavatkozásokhoz vezetett, beleértve az államosításokat a munkahelyek és a csőd által fenyegetett vállalatok megmentése érdekében.

A piacgazdaságot és a nemzetközi liberális gazdasági rendet veszélyeztető szocialista fenyegetésnek tekintett politikai és gazdaságpolitikai visszahatás különösen Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban volt erős, de később az OECD-övezet többi országára és a fejlődő országokra is áterjedt. Ezek közül sokan szenvedtek az adósságválságtól és a nemzetközi pénzügyi összeomlás veszélyétől.

Az 1970-es évek többszörös válságára adott együttes válasz a "monetarizmus", a magánkezdeményezés és a piacok erőteljes hangsúlyozása, valamint az állami tulajdon és a szakszervezeti hatalom visszaszorítása volt.

A "Thatcherizmus" és a "Reaganomics" ideológiája és túlkapásai mind a mai napig vita tárgyát képezik. Összességében azonban az 1980-as évek elejétől kezdve a piacok felé fordulás és a közvetlen kormányzati gazdasági beavatkozások csökkenése volt tapasztalható a világgazdaságban. Ennek a fejlődésnek az egyik fő jellemzője a privatizációs hullám volt, mind a fejlett, mind a fejlődő országokban.

Ez alól a tendencia alól a kommunista országok jelentettek kivételt. A párt és a kormány abszolút gazdasági hatalmán és a magántulajdon tilalmán alapuló gazdasági modell végső válsága az 1980-as évek elején kezdődött, amely válság az évtized végére a modell összeomlásához vezetett. Ugyancsak ez idő tájt terjedt el széles körben a "globalizáció" kifejezés a nyugati liberális gazdasági és társadalmi modell leírására.

A globalizáció fő szempontjai

A "globalizáció" kifejezésnek három egymással összefüggő jelentése van: cél, folyamat és a világgazdaság állapota.

Az alábbiakban a globalizáció néhány kulcsfontosságú aspektusát ismertetjük:

- 1) "Dereguláció": A dereguláció volt a nyugati liberális gazdasági rend legfőbb és legtöbbet vitatott "új" jellemzője. Fő célja, hogy megszüntesse a verseny és az új cégek belépésének jogi akadályait azokban az ágazatokban, ahol a kormányzat korábban akadályokat állított a piacra lépés elé, és *de facto* vagy *de jure* védte a magán- vagy állami monopóliumokat. Az első és legfontosabb ágazat, ahol ez megvalósult, a távközlés volt. Meglehetősen paradox, hogy az Egyesült Államok, a világ legnagyobb piacgazdasága rendelkezett a legkorlátozottabb távközlési ágazattal és egyetlen távközlési vállalata monopolhelyzetének legszisztematikusabb védelmével. Kevés olyan ország volt, ha volt egyáltalán, ahol a távközlési piac három fő szegmensét - (1) távközlési szolgáltatások és hálózatok, (2) távközlési berendezések és (3) távközlési kutatás és fejlesztés - ilyen szigorúan egyetlen óriásvállalatnak tartották fenn. A monopólium felbomlása (Green bíró híres döntése) után a szokásos érv, miszerint a távközlés "természetes monopólium", elvesztette a legtöbb követőjét. A számos olyan ágazat közül, ahol később deregulációt hajtottak végre, meg kell említeni a tömegközlekedést, a légitársaságokat, a villamos energiát, a vízszolgáltatást és az egészségügyet.
- 2) A "privatizáció" szinte egyenes következménye volt a deregulációnak. Ez nem csak ott volt így, ahol a kormány a dereguláció előtt monopolisztikus tulajdonos volt, hanem gyakran akkor is, amikor a "piaci hatékonyság" elérése érdekében a dereguláción túl egy vállalatot kisebb részekre daraboltak.
- 3) A "piacosítás" ideológiai szempontból az új neoliberais vagy libertariánus doktrína egyik legterheltebb és legvitatottabb kérdése. Célja az volt, hogy az eddig ingyenesen vagy a tényleges költségeknél alacsonyabb áron elérhető közszolgáltatásokat vagy termékeket "versenyképes áron értékesített piaci termékek" alakítsa át. A közszolgáltatások "piacosítása" a "globalizált gazdaság" egyik legmegkérdőjelezhetőbb jellemzőjévé vált, és sok esetben joggal tekintik a jól bevált társadalmi rend elleni indokolatlan támadásnak.
- 4) A nemzetközi kereskedelem és fizetés "liberalizálása", valamint a belföldi és külföldi vevők, eladók és befektetők közötti megkülönböztetés kerülése.
- 5) A közvetlen vagy közvetett támogatások megszüntetése és tilalma.
- 6) A privatizáció függvénye az állami közszolgáltatások csökkentése vagy megszüntetése volt.

- 7) A globalizáció egyik következménye a kormányzati szervek "gazdálkodási döntések" meghozatalához való jogának vagy szabadságának általános csökkenése. Az a meggyőződés, hogy "a magánszektor tudja a legjobban", és hogy "a kormányzati bürokraták mindig inkompetensek", veszélyes leegyszerűsítésnek bizonyult. Így a bankok (és rendkívül túlfizetett spekulánsaik) megkérdőjelezhetetlen "önszabályozása" volt az egyik fő oka annak, hogy 2008-2009-ben az egész nemzetközi bankszektor majdnem összeomlott.
- 8) Az utolsó pont, amelyet itt meg kell említeni, a globalizáció egyik legszélesebb körben érzékelt és kritizált jellemzője: a banki és pénzügyi szektor deregulációja, valamint a pénzügyi eszközök és tranzakciók előtérbe helyezése a "reálgazdasággal" szemben.

A globalizáció pozitív és negatív aspektusai

Sok éve visszatérő kérdésként merül fel a közgazdászok, politikusok és a közvélemény körében: A globalizáció jó vagy rossz?

A válasz erre a látszólag leegyszerűsített, de valójában nagyon összetett és fontos kérdésre nem egyszerűen "igen" vagy "nem". A "globalizáció" nélkül a világgazdaság - a gazdag és a szegény országok egyaránt - sokkal rosszabb helyzetben lenne, mint egy nyitott, globális, liberális nemzetközi gazdasági rendszerben. Ugyanakkor a globalizáció néhány nagy hibája is jelentős (negatív) következményekkel jár a jólétre és a társadalmi fejlődésre nézve, és amennyiben nem történik semmi ezek kijavítására, a világgazdaságot a 15 évvel ezelőttnél is súlyosabb válság fenyegetheti.

Anélkül, hogy a globalizáció sokrétű aspektusainak részletes tárgyalására térnénk ki, e fejezet további részében a globalizáció pozitív és negatív aspektusai közül csak néhányat említünk meg. Azokat, amelyek a privatizáció, a tulajdon és az ellenőrzés, valamint a magyar rendszerváltoztatás szempontjából különösen fontosak.

Erősségek vagy pozitívumok

A globalizáció fő pozitívuma, hogy a kereskedelem és a fizetések liberalizációjának általános előnyeinek túl, ahogyan azt a nemzetközi standard közgazdaságtan is leírja, további olyan jellemzőket is magában foglal, amelyek segítenek csökkenteni a nemzeti és külföldi szereplők közötti különbségeket. Célja a jogi és intézményi feltételek közötti maximális hasonlóság megteremtése a nemzeti határokon belül és az államhatárokon túl. A fő szabály az, hogy a kormányzati szereplők nem avatkozhatnak bele a piacok megfelelő működésébe sem támogatások, sem törvényhozási vagy végrehajtási intézkedések révén, és nem tehetnek megkülönböztetést a nemzeti szereplők javára.

Gyengeségek vagy negatív aspektusok

A globalizáció rosszabb aspektusai a következő egymással szorosan összefüggő fogalmakban foglalhatók össze: "rövid távú gondolkodás", a pénzügyek uralma a reálgazdaság felett, valamint a spekuláció és a "fedezeti alap mentalitás" uralma a reálgazdaság növekedése felett. A globalizációt világszerte végig kísérte a nemzetek közötti és a nemzeteken belüli egyenlőtlenségek növekedése, a munkahelyek és a termelési létesítmények széles körű megszűnése (dezindustrializáció és a termelés-kiszervezés), valamint a piacok és az ellátás

törekenysége ("ellátási lánc" problémák). A nemzetközi liberális gazdasági rendet gyakran fenyegeti, hogy a nem szabad, nem piaci gazdaságok nem tartják tiszteletben a közös szabályokat és normákat.

7.2. Megközelítések széles skálája: a német *Treuhand*tól a „kuponprivatizáción” át a „piaci privatizációig”.

Az 1980-as évek első privatizációs hullámát három, egymással összefüggő fejlemény mozgatta: (1) a piacok és a magánkezdeményezések új hangsúlyozása az OECD-országokban, (2) a nemzetközi adósságválság és az adós országokra (elsősorban a fejlődő világ országaira) nehezedő nyomás a kormányok gazdasági szerepének csökkentése és a "strukturális kiigazítás" érdekében (több verseny és magánkezdeményezés, kevesebb támogatás, valamint a költségvetési és monetáris politika szigorítása), valamint (3) az olajtermelő országokba irányuló hatalmas vagyon- és jövedelemátcsoportosítás az olajárak emelkedése következtében megváltozott kereskedelmi feltételek megváltozása miatt. (4) A negyedik jelentős tényező, amely az évtized vége felé, majd az 1990-es években lendületet vett, a kommunista gazdasági rendszer válsága és végső összeomlása volt Kelet-Közép-Európában és a Szovjetunióban.

A privatizáció alapvető "tankönyvi definíciója" meglehetősen egyszerű: egy állami tulajdonban lévő és ellenőrzött vállalat vagy ingatlan (lehetőleg kereskedelmi értékesítés útján történő) átadása magántulajdonosoknak. Elméletileg ez pontosan az ellentéte egy korábbi tranzakciónak, azaz a gyárak, bankok, üzletek (beleértve a sarki dohányboltokat is) államosításának (kisajátítással vagy a tulajdonosoknak történő kifizetések ellenében), a törvényes tulajdonosok előzetes beleegyezése nélkül.

A múltban végrehajtott államosítások többsége ideológiai okokból történt, de időnként legitimebb gazdasági okokból is, például azért, hogy megmentsék a vállalatokat a fenyegető összeomlástól. Az "ideológiai államosítások" többségét tekintélyelvű vagy totalitárius kormányok hajtották végre. Híres kivétel volt, amikor François Mitterand elnök idején az 1980-as évek elején a francia kormány hatalmas államosítási programot hajtott végre, hogy megfeleljen a *Programme Commun*-nek, a Mitterand szocialista és Georges Marchais kommunista pártja közötti választási programnak. Miután a Szocialista Párt elvesztette parlamenti többségét (és a kommunisták kiléptek a koalícióból), az államosítási programot visszafordították, Mitterand és konzervatív miniszterelnöke pedig nagyszabású privatizációs program élére állt.

A gyakorlatban a privatizáció sokkal összetettebb feladatnak bizonyult, mint azt a tankönyvek sugallják, vagy mint ahogyan az Edouard Balladure miniszterelnöksége alatt Franciaországban történt. Így a privatizáció az elmúlt három évtizedben inkább próbálgatás és hibázás, mint zökkenőmentes átmenet volt a "felelőtlen állami tulajdonosoktól" a "felelős magántulajdonosokig". A Kelet-Európában és máshol alkalmazott számos megközelítés összetettsége és sokfélesége az érintett országok eltérő céljaiból és politikai, gazdasági és társadalmi körülményeiből adódik.

Ezt a sokféleséget szemlélteti a fejezet címében említett három megközelítés: a német *Treuhand*, a cseh kuponprivatizáció és az úgynevezett piaci privatizáció, amely a magyar fő megközelítés volt.⁵²

A német Treuhand tapasztalatai

Kelet-Németországban működött Európa egyik legortodoxabb kommunista rendszere. A keleti blokk mércéjével mérve a keletnémet ipar viszonylag hatékony volt, de a fejlett piacgazdaságokkal, és különösen a Német Szövetségi Köztársaság iparával és gazdaságával összehasonlítva Kelet-Németország a kommunista gazdasági és társadalmi modell minden hiányosságától szenvedett.

A német újraegyesítés a keletnémet állam felbomlásával valósult meg. A keletnémet tartományok csatlakoztak a Szövetségi Köztársasághoz, és átvették annak szabad politikai, gazdasági és társadalmi rendszerét. Ez nagy előnyökkel járt az egykori NDK lakossága számára. Voltak azonban jelentős "átmeneti" költségek is, valamint pszichológiai feszültségek a *keletiek* között.

A keletnémet gazdaság által tapasztalt nagymértékű versenysokk azzal magyarázható, hogy Európa és a világ egyik legversenyképesebb exportorientált gazdasága (az NSZK) és a világ egyik legkonzervatívabb tervgazdasága (az NDK) között egyik napról a másikra megszűnt minden határ és adminisztratív ellenőrzés, valamint az áruk, személyek, szolgáltatások és tőke mozgására vonatkozó korlátozás. A keletnémet gazdaságnak nem volt olyan ágazata, amely teljes mértékben versenyképes lett volna nyugati megfelelőivel. Az a döntés, hogy az újraegyesítést egy az egyhez árfolyam mellett hajtották végre, még kevésbé tette versenyképessé a keletnémet gazdaságot.

A Szövetségi Köztársaság és polgárai, valamint a nyugatnémet vállalatok és más intézmények önként vállalták az újraegyesítés pénzügyi és egyéb anyagi költségeit. Ennek az újraegyesítési és átalakítási folyamatnak az egyik legfontosabb eszköze a *Treuhand* volt.

"A *Treuhandanstalt* ("vagyonkezelő ügynökség"), köznyelvi nevén *Treuhand*, a Német Demokratikus Köztársaság kormánya által létrehozott ügynökség volt a német újraegyesítést megelőzően a keletnémet vállalatok, a Volkseigene Betriebe (VEB) reprivatizálására/privatizálására. Az ügynökséget a Volkskammer 1990. június 17-én hozta létre, és mintegy 8500 állami tulajdonban lévő vállalat, összesen több mint négymillió alkalmazottját érintő szerkezetátalakítását és értékesítését felügyelte. Abban az időben a világ legnagyobb ipari vállalata volt, amely az acélművektől a Babelsberg Stúdióig mindent irányított. A *Treuhand* nem csak a 8500 állami vállalatért volt felelős. Mintegy 2,4 millió hektár mezőgazdasági területet és erdőt, az egykori Stasi vagyont, az egykori Nemzeti Néphadsereg vagyonának nagy részét, a kiterjedt állami lakásvagyont és az állami gyógyszertári hálózat vagyont is átvette. Az újraegyesítés napján, 1990. október 3-án átvette a Német Demokratikus Köztársaság politikai pártjainak és tömegszervezeteinek tulajdonát. Működését kritika érte az állítólagosan nyereséges vállalkozások szükségtelen bezárása, a

⁵² Országos összehasonlításért lásd: Blejer, Mario I. és Coricelli, Fabrizio, szerkesztők (1998): Blejer, Mario I. és Coricelli, Fabrizio, szerkesztők (1998): *Három ország, három történet, három szereplő: Rendszerváltoztatás Kelet-Közép-Európában ahogy Leszek Balcerowicz, Bod Péter Ákos, és Václav Klaus látta*. Széphalom Könyvműhely, Budapest

pénzeszközökkel való visszaélés és pazarlás, valamint az állítólag szükségtelen elbocsátások miatt. Az érintett munkavállalók jelentős tiltakozását is kiváltotta, mivel az 1990-es évek elején az állami vállalatok 2,5 millió alkalmazottját (az összesen 4 millióból) elbocsátották. A támogatók azzal érveltek, hogy ha a korábbi állami vállalatok nem kerülnek magánkézbe, az még több munkahely megszűnését okozta volna, és lelassította volna a gazdasági fellendülést... Amikor a *Treuhand* működése megszűnt (1994-ben) adóssága 260-270 milliárd német márka volt." ⁵³

A Nemzetközi Valutaalap 1993-as kiadványa ismertette a keletnémet gazdaság privatizációjának lehetőségeit, valamint a *Treuhand* és a többi volt szovjet szatellitállam lehetőségei közötti különbségeket. ⁵⁴

"Az ipari szektor átállása a tervszerűségről a piacorientáltságra a német egyesülés utáni Kelet-Németország egyik központi problémája. Az ipari szektort teljesen újra kell építeni. Az életképes vállalatok privatizációja ugyanolyan fontos lépés ebben a folyamatban, mint a nem életképes vállalatok felszámolása. Bár ezeket a problémákat minden volt kommunista államban intenzíven tárgyalták, fontos szem előtt tartani a német helyzet sajátosságait. Ezek a sajátosságok megmagyarázzák, hogy miért nem feltétlenül ajánlhatók Kelet-Németország számára azok a politikák, amelyek például a volt Csehszlovákiában megfeleltek. Az egyesült Németország részeként az új államok és Kelet-Berlin a következő előnyöket élvezik:

- A nyugatnémet kormányzati és üzleti életre vonatkozó törvények és rendeletek rendszere, amely hosszú évek alkalmazása során jól kiépült.
- Azonnali valutakonvertibilitás, és egy olyan valuta használata, amely stabilitásáról régóta híres, garantáltan nem lesz hiperinfláció az árliberalizáció következtében.
- A nyugat által létrehozott és finanszírozott speciális gazdaságélénkítő programok előnyei az infrastruktúra, a régi cégek szerkezetátalakítása, új cégek alapítása és a beruházások ösztönzése terén.
- Hozzáférés a nyugatnémet emberi erőforráshoz és szakértelemhez: nyugatnémet befektetők, bankok és biztosítótársaságok állnak rendelkezésre a vállalkozások indításához és újjáépítéséhez.
- A kiforrott (nyugat)német társadalombiztosítási rendszer.
- Közvetlen hozzáférés az Európai Közösség piacaihoz (és az EK regionális és fejlesztési támogatásaihoz).

A Treuhandanstalt privatizációs politikája abból állt, hogy az ipari vállalatokat alacsony áron adta vagy ajándékozta el azon befektetők számára, akik a legjobb beruházási ígéreteket és munkahelyi garanciákat nyújtották be.

Kelet-Németország kiváltságos helyzetben van. A "szülői útmutatás" modellje jobban magyarázza a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenetet, mint a "segíts magadon" modell, amelyet a volt Csehszlovákiában, Magyarországon, Lengyelországban és más országokban alkalmaztak. Az NDK kormánya által 1989 decemberében alapított és 1990 júniusában átszervezett Treuhandanstalt tulajdonában van a legtöbb kelet-németországi ipari vállalat. A keletnémet cégek privatizációja vagy szerkezetátalakítása ezzel a kormányzati

⁵³ Vö. Wikipédia: *Truehandanstalt*. Kiemelés hozzáadva

⁵⁴ Tanzi, Vito, szerkesztő (1993. június): Nemzetközi Valutaalap, Washington, D.C.: "CHAPTER 11: Privatization in East Germany", in: *Transition to Market, Studies in Fiscal Reform* International Monetary Fund, Washington, D.C.

ügynökséggel kezdődött, amelynek feladata a keletnémet gazdaság központi tervezésről "piaci szocializmusra" való átállítása volt. Magyarországgal ellentétben Kelet-Németországban nem történt mozgás a "spontán privatizáció" irányába. A néprészvények vagy kuponok (voucherek) alkalmazását számos volt kommunista ország tanácsadója szorgalmazta. A német szövetségi kormánynak soha nem állt szándékában általános voucherek vagy népi részvények rendszerét bevezetni.

A legtöbb volt kommunista országban nincs meg a vásárlóerő a gyors privatizációhoz. "Lengyelországban ... a megtakarítók ... a tőkeállomány körülbelül 1 százalékát tudták megvásárolni". "A csehek jelenleg az állami vagyon 10 százalékát tudnák megvásárolni ... és a jelenlegi megtakarítási ráta mellett további 150 évbe telne a teljes tőkeállomány megvásárlása." A cégek elajándékozása megoldja a vásárlóerő hiányának problémáját, és lehetővé teszi a viszonylag gyors privatizációt is. Németországban nagyobb a vásárlóerő, mint a volt Csehszlovákiában vagy Lengyelországban. Ráadásul könnyebben vonzhat külföldi tőkét. Azonban még Németországban is bizonytalan, hogy az összes életképes keletnémet ipari céget el lehet-e adni a becsült értéküknek megfelelő áron.

A többi volt kommunista országhoz hasonlóan nagy nehézségekbe ütközött az eladandó cégek értékelése. A Treuhandanstalt úgy kezelte ezeket a problémákat, hogy megosztotta a befektetővel a környezeti és tulajdonosi kockázatokat, vagy akár teljes mértékben átvállalta azokat. Esetenként a korábbi vállalati adósságok szolgálatáról is kötött valamilyen megállapodást. Az ügynökség alacsony áron, néha akár 1 német márkáért adta el a vállalatokat, de beruházási ígéretekhez és munkahelygaranciákhoz kötve (büntetésekkel, amelyeket azoknak kellett fizetniük, akik nem tartották be a vállalásaikat). Ez azt illusztrálja, hogy a Treuhandanstalt a vállalkozóknak adta a cégeket, nem pedig a polgároknak vagy a munkavállalóknak és a menedzsereknek - a többi lehetséges kedvezményezettnek.

A szerkezetátalakítás - egy ipari vállalat privatizációra való felkészítése - a következő tevékenységeket foglalta magában.

- A nagy konglomerátumok, az ún. kombinátok, felbomlása. A Treuhandanstalt aktívan részt vett ebben.
- A politikai szempontból gyanúba keveredett vagy vezetői képességekkel nem rendelkező korábbi vezetők elbocsátása. 1991 júniusának végére a Treuhandanstalt a vállalati vezetők több mint felét lecserélte; az új vezetők mintegy 20 százaléka Nyugat-Németországból érkezett.
- A munkaerő csökkentése; itt a Treuhandanstalt óvatosan járt el.
- Új beruházások fejlesztése, hogy a cégeket vonzóbbá tegyék a magánvásárlók számára; itt a Treuhandanstalt nem sokat ért el...

Ha a szerkezetátalakítás és a privatizáció lehetetlennek bizonyult, a *Treuhandanstalt*nak kellett átvennie és felszámolnia a vállalatot. 1993-ra a Treuhandanstalt csak olyan cégek tulajdonosa lett, amelyeket magánbefektetők nem voltak hajlandók átvenni. A hajógyárak és az acél-, szén- és vegyipar képezték az egykori NDK gazdasága halálra ítélt maradványainak magját. Mint fentebb említettük a Treuhandanstalt ekkor már nem a privatizációból származó bevételek forrása, hanem hatalmas nettó eladósodással járó pénzügyi kötelezettség felhalmozójává vált."

Az 1993-as IMF-tanulmány rámutatott, hogy: "a szövetségi és a tartományi kormányoknak még sokat kell tenniük azért, hogy lehetőséget biztosítsanak új magáncégek alapításához. Például:

- Az infrastruktúra javítása;
- A közigazgatás javítása;
- A tulajdonjogi igények gyorsabb feldolgozása;
- A bankok rugalmasságának növelése a potenciális új vállalkozóknak történő hitelnyújtás terén;
- Keletnémet vezetők képzése a vállalkozói szellem előmozdítása érdekében;
- A keletnémet munkavállalók átképzése a foglalkozási változások ösztönzése érdekében;
- A minimálbérre vonatkozó rendelkezések enyhítése; és
- A munkaerő-piaci merevségek oldása."

7.3. Magyar privatizációs politikák és intézmények (ÁVÜ, Állami Vagyonügynökség)

A magyar gazdaság megújításának Antall József és kormánya által javasolt általános megközelítését e könyv több fejezetében tárgyaljuk, csakúgy, mint a több mint négy évtizedes magyarországi kommunizmus gazdasági és társadalmi költségeinek értékelését, valamint a magyar gazdaság válságát és közelgő összeomlását a szabad választások és a kormányváltás idején.

E fejezet középpontjában a tulajdonjogok kérdései és egy olyan gazdasági rend újjáépítésének szükségessége áll, amelyben a magántulajdon és a magánkezdeményezés dominál az állami tulajdonnal szemben.

Antall számos alkalommal kifejtette, hogy kormányának célja a magántulajdonon és a magánkezdeményezésen alapuló modern szociális piacgazdaság megteremtése. Teljes mértékben tisztában volt nemcsak a magánvállalkozások államosítása és kisajátítása által okozott erkölcsi és jogi károkkal, hanem ezen intézkedések hosszú távú negatív gazdasági következményeivel is. Az is világos volt számára, hogy a sokat hangoztatott "reformok" ellenére a gazdasági rendszer alapvető jellemzőit soha nem kérdőjelezték meg igazán, vagy nem fordították vissza.

Antall számára egyértelmű volt, hogy a piacgazdaság, a magántulajdon és a magánkezdeményezés a 20. század végi nyugati demokráciákban nem jelenti azt, hogy az államnak ne lennének fontos feladatai a gazdaság területén. Ez a felelősség magában foglalta a kiválasztott ágazatokban működő vállalatok állami tulajdonba vételét. Magyarország esetében ez az állami tulajdonban lévő vagyonnal való gondos gazdálkodást is jelentette - mind a privatizálandó, mind az ideiglenesen vagy hosszú távon állami tulajdonban tartandó részével.

Antall alaposan megfigyelte a kormányzó kommunista párt stratégiáit és taktikáit. Soha nem volt a párt híve vagy tagja. A totalitárius rendszer meggyőződéses és rendíthetetlen ellenfele, a liberális, demokratikus értékek és eszmék híve maradt élete végéig. Antall jól értette, hogyan működik a rendszer. Így volt ez az 1980-as években is. Ezt az időszakot olyan összetett, ellentmondásos és párhuzamos fejlemények jellemezték, amelyek az évtized végére még törekenyebbé és válságosabbá tették a magyar gazdaságot, mint 10 évvel korábban.

A következő pontok relevánsak:

- (1) Az 1980-as években a Kádár-rezsim ugyanolyan titkolózó maradt, mint korábban. A gazdasági tervek szabályaira és a források elosztására vonatkozó legfontosabb döntéseket soha nem hozták nyilvánosságra.
- (2) Voltak olyan tilalmak és tabuk, amelyeket nem lehetett megszegni, mint például a magántulajdonú vállalati struktúrához való visszatérést.
- (3) A liberalizáció és a "vállalati reformok" számos apró lépése arra irányult, hogy megerősítse a kommunista vezetők pozícióját, és lehetővé tegye számukra, hogy kiszípolyozzák a vállalatokat, és hogy *de facto* tulajdonosokká és haszonélvezőkké váljanak.
- (4) Bár jelentős számú olyan adminisztratív és jogalkotási intézkedés született, amely a piacgazdaság jellemzőivel foglalkozott, ezek nem jelentették a piaci reformok teljes körét.
- (5) Antall és csapata fontos vállalása volt, hogy az állami tulajdont tisztelettel kezelik, és nem adják ingyen. Ellentétben például azzal a cseh megközelítéssel, hogy az állami tulajdont *de facto* fizetés nélkül adják oda (lásd "kuponprivatizáció"), az Antall-kormány célja az volt, hogy reális piaci értéket határozzon meg, és piaci tranzakciót bonyolítson le a privatizáció keretében.

A korábbi fejezetekben foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen állapotban volt a magyar gazdaság a rendszerváltoztatás és a szisztematikus privatizáció kezdete idején. Itt azonban az előző bekezdésben említett öt ponton túlmenően két kérdést kell megemlíteni. Az első (6) az ÁVÜ (Állami Vagyonügynökség), amelyet a Németh-kormány hozott létre még a választások előtt, mielőtt ténylegesen átadta a hatalmat az új, szabadon választott kormánynak, valamint (7) olyan speciális szabályok alkalmazása az ÁVÜ és az általános privatizáció szabályai között, amelyek megkönnyítik vagy tolerálják a spontán privatizációt, amelyet Antall és csapata köztudottan ellenzett.

Antall miniszterelnök kormányprogramjának ismertetése a parlamentben: "A nemzeti megújulás útján", 1990. május 22.

A magántulajdonon és a magánkezdeményezésen alapuló piacgazdaság újjáteremtésének kérdése volt az egyik fő témája a kormányprogramnak, amelyet Antall miniszterelnök ismertetett a magyar parlamentben 1990. május 22-én:

„Célunk a szociális piacgazdaság megvalósítása, vagyis olyan gazdaság, amelyben a piac nyitottságát szociális és – tegyük hozzá – környezetvédelmi szempontok, a gondoskodó és hosszú távlatokban gondolkodó társadalom elvárásai egészítik ki. Látnunk kell azt is, hogy negyvenhárom év szocialistának nevezett tervgazdálkodása nem számolható fel hetek alatt még akkor sem, ha az utóbbi időben már felbukkantak piacgazdasági elemek is.”⁵⁵

Majd így folytatja:

⁵⁵ Antall József (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Szerkesztette Jeszenszky Géza, Antall József Alapítvány, Budapest, 113. o.

„A '40-es évek végén végrehajtott, politikai indíttatású államosítások társadalmilag igazságtalanok, gazdaságilag sikertelenek voltak. Az államosításokat nem lehet egyetlen intézkedéssel rövid távon kiegyenlíteni. A tulajdonreformnak és a privatizálásnak a korábbi rendszertől örökölt vagyonhelyzetből kell kiindulnia. Az államosított vagyonrészeknél – kivéve a mezőgazdasági művelésre alkalmas földeket – nincs mód az eredeti tulajdonállapotok teljes körű visszaállítására. Megszűnik az állami vállalatoknál a vállalati tanácsokra épült vezetési forma. Az alkalmazotti részvénytulajdonosi program elindul. A kormány kidolgozza a privatizálás teljes programját. Társadalmilag ellenőrizhető és igazságos, de kizárólag a hatékonyságot szem előtt tartó megoldásokat alkalmaz. Ugyanakkor kezdeményezi az eddigi vállalatitársasági átalakulások egy részének felülvizsgálatát és szükség esetén az eredeti állapothoz való visszatérést. Továbbra is fontos szerepük lesz azoknak a társasági formáknak vagy állami tulajdonban maradó nagyvállalatoknak, amelyek a jövedelmezőségi követelményeknek megfelelnek, és vagyonuk után megfelelő osztalékot fizetnek. E vállalatok eredményes működése az egészséges gazdaság előfeltétele.”⁵⁶

Ezeket a célkitűzéseket a kormány részletesebben kidolgozta a Nemzeti Megújodás Programjában 1990 nyarán és őszén.

Vállalkozásfejlesztés és privatizáció

„A kormány szociális piacgazdaság megteremtésére törekszik, amelyben a magántulajdon, az egyéni szabadság és a verseny és a szociális biztonság alapvető érték. Ez a társadalmi rendszer csak a világgazdaságba integrálódó gazdaságon és a magántulajdon döntő többségére alapozott gazdaságra épülhet.

A kormány legfontosabb célja a hatalmasra duzzasztott állami tulajdon privatizálása - a köztulajdon "államtalanítása", tehát megfelelő nem bürokratikus vagyonkezelőkre bízása - és a fejlett piacgazdaságokban kialakult tulajdonosi, vállalkozási és szervezeti formák és arányok kiépítése. A privatizálás magántulajdonba adást jelent.

Magántulajdon nélkül nem képzelhető el sem szabad társadalom, sem igazi piacgazdaság. A valódi magántulajdon fogalmának meghonosítása több mint negyven év után, a privatizációs feladat gazdaságilag hatékony és társadalmilag igazságos megoldása a hároméves kormányprogram egyik kulcsfeladata.

A magántulajdon biztosítja a vállalkozókedvet és a megtakarítások hatékony, gazdaságilag helyes és nem önkényes felhasználását, és megerősíti az egyének, a családok, megtakarítók szabadságát és autonómiáját. A fejlett piacgazdaságokban a munkából származó jövedelem mellett lakosság széles köreiben megoszló magántulajdon az anyagi biztonság alapja, s egyben az ország nemzetközi integrációjának döntő feltétele.

A 40-es és 50-es évek államosításai nemcsak igazságtalanok voltak, de a nemzetgazdaságra is pusztítólag hatottak. A magántulajdon felszámolása, a polgárok megtakarításainak, termelési és üzleti vagyonának állami eltulajdonítása hazánkat eltérítette az európai társadalmi és gazdasági fejlődés általános folyamataitól. Magyarországon ellehetetlenültek a

⁵⁶ Antall József (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Szerkesztette Jeszenszky Géza, Antall József Alapítvány, Budapest, 124. o.

magánkezdeményezések és egyúttal a felelős gazdálkodás és munka alapvető feltételei akkor, amikor Nyugat-Európában megkezdődött az a fellendülési és integrációs folyamat, mely a magántulajdonra és a kezdeményezésre épült, és amely széles néprétegek anyagi jólétéhez vezetett." ⁵⁷

Az 1980-as évek - a sikertelen kísérletek időszaka

A privatizációs politika, mint a legtöbb országban, Magyarországon is számos hullámvölgyet élt meg. Bár a magyar kommunista rendszer nem szakított a hivatalos marxista-leninista ideológiával az 1980-as években különböző privatizációs kísérleteket tett. Ezek egy része az évtized elejétől érezhetően növekvő válság okozta sajátos gazdasági problémákhoz kapcsolódott a magyar gazdaságban. A külső adósság, amelynek nagysága államtitoknak számított, nemcsak pénzügyi és anyagi terhet jelentett, hanem oka volt annak is, hogy Magyarország csatlakozott a Bretton Woods-i intézményekhez, hogy megkönnyítse a nagy és növekvő eladósodás kezelését.

Bár a magyar kormányok megígérték a nemzetközi szervezeteknek, hogy visszatérnek a korábbi reformokhoz és több "piaci" jellemzőt vezetnek be, ezek a félmegoldások nem tudtak megfelelni a washingtoni szakértők kritériumainak és szigorú ellenőrző listáinak. Magyarország még az 1980-as évek második felében is a "jugoszláv modellel" (munkástanácsok) kísérletezett. Ez mutatja, hogy az ország milyen messze volt a valódi piacgazdaságtól.

A privatizáció, illetve a magánkezdeményezés három megközelítését lehetett megfigyelni a rendszer ezen utolsó időszakában:

- (1) Az első a kis méretű termelő vagy szolgáltató vállalkozások ("vállalati gazdasági munkaközösségek" - vgmk) létrehozása volt, amelyek tőkéhez való hozzáférés hiányában az állami tulajdonú vállalatok berendezéseit használták. Ezeket a sokkal nagyobb egységeket így csak kihasználták, anélkül, hogy valóban privatizálták volna őket;
- (2) A második megközelítés, amelyet a rendszer utolsó napjaiban sokat propagáltak, a "spontán vagy önprivatizáció" volt. E modell szerint a vezetők és a személyzet többi tagja átvette a vállalatot, és legitim tulajdonosnak nyilvánította magát. Ez kényelmes módja volt a *nomenklatura* tagjai vagy gyermekei számára, hogy pozíciót és gyakran jelentős vagyont és induló tőkét biztosítsanak maguknak az új piacgazdaságban;
- (3) A harmadik megközelítés a kommunista kormány azon kísérlete volt, hogy külföldi bankoknak és befektetőknek adja el a legnagyobb magyar vállalatok egy részét, cserébe Magyarország nagy külső adósságának csökkentéséért. Ez a "csomagüzlet" Magyarország esetében nem működött, mint ahogy gyakorlatilag egyetlen más országban sem, ahol ezt javasolták és megpróbálták.

Az 1980-as években Magyarországon az úgynevezett "második" vagy "párhuzamos" gazdaság bővülése következett be. Az embereknek továbbra is kellett, hogy legyen "hivatalos munkájuk", de egyre többeknek kellett másod- vagy harmadállást vállalniuk, hogy meg

⁵⁷ Magyar Kormány (1990): *Magyarország Nemzeti Megújulási Programja, A köztársaság első három éve (1990-1992)*, Budapest,

tudjanak élni. Ezek a munkahelyek bizonyos mértékig segítettek az állami vállalatok hatékonyságának hiánya miatt kialakult áru- és szolgáltatáshiányt is kezelni. A másodállásból származó jövedelem bizonyos fokú autonómiát biztosított az emberek számára. Ugyanakkor az állami tulajdonú vállalatok amúgy is alacsony termelékenységére továbbra is drámaian csökkent. ⁵⁸

Az ÁVÜ kezdeti szerepe és felépítése

1990 augusztusában az új kormány elfogadta a "Tulajdon és privatizáció" című javaslatot, amely meghatározta a tulajdonreform, az üzleti élet fellendítése és a privatizáció irányait.

A cél a privatizáció felgyorsítása volt a következő irányvonalak mentén:

- 1) államilag kezdeményezett (ún. aktív) privatizáció: az *ÁVÜ* az állami tulajdonú vállalatok egy csoportját felszámolást, szervezeti dekoncentrációt és átszervezést követően tőzsdei értékesítésre kínálja, vagy átadhatja azokat egy vállalkozásnak (vagyonkezelés);
- 2) állami vállalatok és szövetkezetek által kezdeményezett privatizáció: a társaságok maguk dolgozzák ki privatizációs programjukat, amelyet az *ÁVÜ* felülbírálnak vagy módosíthat (a program végrehajtásával vagy a társaságot bízzák meg, vagy külső szervezetet - tanácsadót - bíznak meg);
- 3) kívülről kezdeményezett privatizáció: hazai vagy külföldi magánvállalkozó, vállalkozói csoport, befektető vagy befektetői csoport bejelenti igényét az állami vállalatra vagy adott egységre, majd a törvényben szabályozott módon elindul a folyamat. A privatizációs technikák között a vagyonkezelés mellett a nyílt és zártkörű (meghívásos) pályáztatás, a tőkeemeléses privatizáció és a nyilvános részvényértékesítés is szerepelt.

A Németh-kormány az *ÁVÜ*-t arra tervezte, hogy a magyar állami tulajdonú ingatlanok kezelésének fő eszköze legyen, és ami eladható, azt privatizálja. ⁵⁹ A szabad választások után az *ÁVÜ* egy tárca nélküli miniszter és egy igazgatótanács felügyelete alatt működött. Az első miniszter és az igazgatótanács vezetője Mádl Ferenc, egy nagy tekintélyű nemzetközi jogász volt. Mádl nagy tapasztalattal rendelkezett az európai integrációs törvények és az európai üzleti jog terén. Az *ÁVÜ* igazgatóságának igazgatóhelyettese Martonyi János lett, aki korábban a Németh-kormány privatizációs biztosa volt - ugyanazt a pozíciót töltötte be két évig az Antall-kormányban, amellet, hogy előbb a Külgazdasági és Külügyminisztérium, majd a Külügyminisztérium államtitkára volt. Martonyi az 1990 utáni évtizedek egyik legsikeresebb és legelismertebb politikusa. Az *ÁVÜ* elindításában játszott szerepe, valamint az Antall- és a Boross-kormányban betöltött államtitkári pozíciója mellett az első és a második Orbán-kormányban is külügyminiszterként tevékenykedett. Az *ÁVÜ* igazgatója Csepi Lajos volt, aki később ugyanezt a pozíciót töltötte be az *AV Rt.*-nél.

A magyar privatizáció lassan indult, ami kritikát váltott ki mind az ellenzék, mind a kormánykoalíció pártjain belül. A kezdeti lassú előrehaladás több tényezőre vezethető vissza. Az első tényezőcsoport a gyakorlat újszerűsége, a "helyes eljárás", a közigazgatási és törvényi szabályok tiszteletben tartásának jogos igénye, és nem utolsósorban az a szándék, hogy az

⁵⁸ Kopatsy Sándor (1989): *Levél a Magyar Reformerekhez*, Budapest

⁵⁹ *Magyarország a XX. Században* (1996-2000), Babits Kiadó, Szekszárd

állami tulajdon megfelelő áron keljen el. Az a tény, hogy a kormány elkötelezte magát amellett, hogy nem "ajándékozza el" az állami tulajdont, az eladandó vállalatok értékének felmérését jelentősebb feladattá tette, mint például azokban az országokban, ahol a "kuponprivatizáció" volt a szabály. Itt említhető meg, hogy az Antall-kormány idején az *ÁVÜ*-t és a felelős minisztert ellentmondásos vagy ellentétes kritikák érték a privatizációval kapcsolatban: túl lassú a privatizáció vagy túl gyors a privatizáció, nem privatizáltunk eleget, túl sokat privatizáltunk.

Mádl Ferenc a földtulajdonnal kapcsolatos nézetkülönbségek miatt lemondott az *ÁVÜ*-nél betöltött tisztségéről, azonban az Antall-kormány tagja maradt. Ezt követően nagy tekintélyű köztársasági elnök lett.

Szabó Tamás és a Csuhaj-jelentés

Mádl Ferenc után Szabó Tamás, szintén Antall miniszterelnök közeli munkatársa, lett az új dinamikus, privatizációért felelős tárca nélküli miniszter. Szabó Tamás (még pénzügyminisztériumi államtitkárként) a Miniszterelnöki Hivatal államtitkárával, Kodolányi Gyulával és velem valamint Tar Pállal együtt 1991 decemberében javasolta a Gazdaságpolitikai Munkacsoport (*GAM*) létrehozását. Szabó lett a munkacsoport vezetője, én pedig az előadója. A *GAM* egyik ajánlása a privatizációs folyamat felülvizsgálata és felgyorsítása volt.

Szabó Tamás már korán elhatározta, hogy létrehoz egy munkacsoportot, amelynek feladata a privatizációval kapcsolatos részletes ajánlások elkészítése. A csoportot Csuhaj Imre, Szabó kabinetfőnöke vezette, aki korábban a *GAM* tagja is volt.

Ennek a könyvnek nem célja, hogy részletesen tárgyalja a "Csuhaj-jelentés" összes következtetését és ajánlását. A következő néhány pont viszont elegendő lesz arra, hogy jelezze a jelentés fontosságát az Antall-évek második felében alkalmazott privatizációs stratégia irányultsága szempontjából.

A jelentésben szereplő adatok a privatizáció lassú elindulását jelezték az Antall-kormány első évében, a következő évben pedig jelentős gyorsulást mutattak.

A jelentés hangsúlyozta a magyarországi középosztály (polgárság) létrehozásának politikai, társadalmi és gazdasági jelentőségét. Fontos volt, hogy az új középosztály tulajdonra tehessen szert a magyar gazdaságban.

Különbséget kell tenni a privatizáció általános célkitűzései, valamint a konkrét technikák, eljárások és döntések között.

Az 1990-es éveket a privatizálni kívánt vállalatok túlkínálata jellemezte nemcsak Kelet-Közép-Európában, hanem gyakorlatilag az egész világon. A potenciális vevők olyan nemzetközi befektetők voltak, akik nemcsak tőkével, hanem a legmodernebb technológiákkal is rendelkeztek.

Különbség volt a "kereslet-vezérelt" és a "kínálat-vezérelt" privatizációs stratégia között is.

A kormány az alábbi célokat tűzte ki:

- (1) Olyan privatizáció, amely segít javítani az állami tulajdonú vállalatok gazdasági teljesítményét;
- (2) magyar és külföldi tulajdonosok vegyes összetétele.
- (3) Külföldi befektetők, akik tőkét és technológiát is hoznak, hogy segítsenek versenyképesebbé tenni a privatizált vállalatokat.
- (4) Külföldi befektetők, akik nem csak saját termékeik számára keresnek új piacokat Magyarországon kizorítva a magyar termékeket.
- (5) Meg kell találni az egyensúlyt egyrészt a privatizációból származó bevételeket maximalizálni szándékozók (enyhítendő a kormány költségvetésére nehezedő nyomást), másrészt a leghatékonyabb (és nem a legmagasabb árajánlatot tevő) vevőt preferálók között.
- (6) Bonyolult kérdés volt, hogy hogyan válasszák ki a hazai vagy külföldi befektetők által privatizálandó vállalatokat, és azokat, amelyekben a kormány kisebbségi vagy ellenőrző részesedést akart megtartani.
- (7) Voltak önkormányzatok és közintézmények számára fenntartott ingatlanok is (pl. kórházak stb.)
- (8) A privatizációs folyamat során jelentős problémaként merült fel, hogy a magyar befektetők számára nem állt rendelkezésre elegendő tőke - sem saját megtakarítás, sem banki hitel formájában.
- (9) Bár a kormány határozottan ellenezte a tulajdon ingyenes felosztását vagy a gyárak visszaadását a korábbi tulajdonosoknak, a kárpótlás rendszere lehetővé tette, hogy azok, akiknek a kommunista rezsim elkobozta a tulajdonát, jogosultságot kapjanak, amelyet tőkeként tudtak felhasználni a privatizáció folyamatában.
- (10) Itt kell megemlíteni az *ÁPV Rt.* létrehozását is. Ez az új ügynökség azért jött létre, hogy a nem rövid távon privatizálásra szánt állami ingatlanokat hosszabb távon, sőt állandóan kezelje. Bár ez konstruktív kezdeményezés volt, a megvalósítás nehézségekbe ütközött az új ügynökség vezetője (Teleki Pál) kommunikációs készségeinek hiánya miatt.
- (11) Meg kell említeni a privatizálandó vállalatok pénzügyi helyzetét. Egyesek azt javasolták, hogy a privatizáció előtt a vállalatokat "meg kell tisztítani". Ez azonban a legtöbb esetben kivitelezhetetlennek bizonyult mind pénzügyi okokból, mind pedig azért, mert hosszú és bonyolult folyamat lett volna, amely nem garantálta volna, a vállalatok megmentését egy érdekelt befektető jelentős tőkeinjekciója nélkül. Így sok esetben a legegyszerűbb és leggyorsabb megoldásként a csődöt választották.

A privatizáció során a kormány nagy hangsúlyt fektetett a hazai kis-, közép- és nagyvállalkozók és befektetők megerősítésére, és ragaszkodott a versenyhez, de a privatizáció nem volt bevételorientált. Az *ÁVÜ* és a Pénzügyminisztérium (PM) között visszatérő feszültségek keletkeztek. A pénzügyminiszter a bevételek növelését sürgette (1991-ben a költségvetés 40-50 milliárd forintot várt a privatizációtól - nem hivatalosan). Az 1992-es év nehéz volt a vállalkozások számára, mert a KGST-piacok 1991-es összeomlása miatt a cégek 20-30%-ot veszítettek piacukból, és ennek következtében leértékelődtek. A GDP 1991-ben több mint 10%-kal, 1992-ben több mint 5%-kal, összesen 17-18%-kal csökkent. A leértékelődést erősítette, hogy a többi volt szocialista országban is megkezdődött a privatizáció, és igyekeztek külföldi működő tőkét vonzani. A német befektetők nagyrészt a keleti országrészben (volt NDK) voltak elfoglalva. Ezen felül a világgazdasági recesszió is tetézte Magyarország gazdasági problémáit.

1991 decemberében a miniszterelnök jóváhagyott egy munkacsoport létrehozására vonatkozó javaslatot, amelynek célja a tartós gazdasági növekedés feltételeinek megteremtése volt. 1992

júniusában a kormány elfogadta a privatizációs miniszter által vezetett csoport javaslatait, az úgynevezett GAM-programot.

A GAM-ban más intézményi ajánlások mellett a privatizációs politika új hangsúlyait is meghatározták. Kereslet ösztönzőket és kínálat javító technikákat dolgoztak ki és különböző intézmények létrehozását kezdeményezték (pl. regionális fejlesztési intézetek, *Hitelgarancia Rt.* stb.) 1992 augusztusában a parlament elfogadta az új privatizációs törvényeket (LIII., LIV. és LV. sz.). Ezek a tapasztalatok alapján határozott útra terelték a privatizációs folyamatot, amely addig lényegében más jogszabályok figyelembevételével zajlott. A privatizációs törvények értelmében a privatizációt két állami szervezetnek, az eredeti formájában megmaradt *ÁVÜ*-nek és az egyszemélyes állami részvénytársaságként működő *Állami Vagyonszelő Rt.*-nek (*ÁV Rt.*) kellett végrehajtania.⁶⁰

7.4. A bankprivatizáció speciális esete

"Az egészséges pénz" az egészséges gazdaság sarokköve. Ez közhelynek hangzik, azonban ennek az előfeltevésnek a tisztelete vagy tiszteletének hiánya járult hozzá nagymértékben a gazdasági rendszerek és politikák sikeréhez vagy kudarcához a huszadik század folyamán. A magántulajdonra épülő piacgazdaságokban általában a bankok is magántulajdonban vannak. A kormányok azonban a központi bankokon és más ügynökségeken keresztül fontos felügyeleti és ellenőrzési feladatokat látnak el a bankok tevékenysége felett.

Széles körben elismerték, hogy a volt kommunista országokban a bankrendszer minősége fontos szerepet játszik majd a tervgazdaságról a modern piacgazdaságra való átállás gyorsaságában és sikerében vagy kudarcában. Ezért a bankprivatizáció mind az Antall-kormány, mind Magyarország nemzetközi partnerei részéről kiemelt figyelmet kapott.

A háború utáni időszak két domináns gazdaságelméleti iskolája - a keynesiánizmus és a monetarizmus - eltérően közelíti meg a monetáris politikát és a bankok szerepét.

A keynesi közgazdaságtant nemcsak a modern kor legnagyobb monetáris közgazdászának zsenialitása alakította ki, hanem az 1930-as évek nagy gazdasági világválságához kapcsolódó mély bankválság is. Így a háború utáni időszakot a bankfelügyelet gondossága és az az általános feltevés jellemezte, hogy a banki tevékenység különbözik más típusú üzleti tevékenységektől. Az 1970-es évek elejéig uralkodó doktrínával szemben az azt követő "monetarista forradalom" nagyobb hangsúlyt fektetett a "banki deregulációra" és a bankvezetés "önfegyelmére" különösen Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. Az új banki gyakorlat és verseny egyik fő jellemzője az úgynevezett "kapcsolati bankolás" gyakorlati megszűnése volt.

A volt kommunista gazdaságok tehát kettős kihívással szembesültek a bank- és pénzügyek területén: (1) felül kellett kerekedniük a kommunista korszak struktúráin és szokásain - amelyek valószínűleg gazdaságuk legelmaradottabb és legkevésbé piaci szempontjait jelentették -, és (2) bankrendszerüket és szabályozásaikat az új nemzetközi és európai normákhoz kellett igazítaniuk egy olyan időszakban, amikor a bankszabályozás és a központi bankpolitika világszerte jelentős változásokon ment keresztül.

⁶⁰ Magyarország a XX. Században (1996-2000), Babits Kiadó, Szekszárd

A kommunista rendszerben úgynevezett "egységes" bankrendszer működött, amelyben nem volt valódi különbség a "központi banki funkciók" és a "kereskedelmi banki funkciók" között. Az állami bankok fő funkciója a minisztériumok és más központi döntéshozók, valamint az egyéb állami irányítás alatt álló gazdasági egységek, például az állami tulajdonú vállalatok közötti fizetési forgalom lebonyolítása volt. A bankok igazgatási struktúrája általában a tervezgazdaság fő ágazatai szerint szerveződött. A takarékpénztárak rendszere is fontos szerepet játszott. Elsődleges feladatuk az volt, hogy felszívják a lakosság megtakarításait, hogy megakadályozzák a túlzott kiadásokat egy olyan gazdaságban, amelyet a legtöbb áru krónikus hiánya jellemezett.

Az 1980-as évek végének egyik fontos reformja a kétszintű bankrendszer létrehozása volt. Ennek keretében a Magyar Nemzeti Bankot a hagyományos jegybanki funkciókra korlátozták, a Nemzeti Bank "vállalati portfóliójára" alapozva pedig egy sor kereskedelmi bankot hoztak létre.

A reform előtt a Magyar Nemzeti Bank által nyújtott hitelek összegének és feltételeinek kevés köze volt a hagyományos banki kritériumokhoz, például a visszafizetési képességhez. A hitelek elosztása politikai tervezési döntések alapján történt. Ezért az új bankok jelentős, de egyenlőtlen mennyiségű "rossz adósságot" örökölték. Mivel a Bankreform Bizottság miniszterelnök által kinevezett előadója és a Bizottság jelentésének fő szerzője voltam, Szabó Tamás a miniszterelnök jóváhagyásával megbízott a bankprivatizációs stratégiára vonatkozó javaslatok előkészítésével.

A bankprivatizáció kezdettől fogva elkülönült az *ÁVÜ* fő tevékenységétől. (Nekem ehhez egyébként nem sok közöm volt.) Az is eldőlt, hogy a bankprivatizációval kapcsolatos felelősséget politikai és gyakorlati okokból sem a Pénzügyminisztériumra kell bízni. Végül meg kell említeni, hogy egy időben felmerült, hogy "bankprivatizációs biztost" kellene választani (én nem voltam jelölt), de az ötletet hamar elvetették, mivel a megkeresett jelöltek közül ezt néhányan visszautasították.

Egyes nyugati kormányok, valamint a "24-es csoport" különböző technikai területeken dolgozó szakértők és tanácsadók munkájának finanszírozásával próbálták segíteni a volt kommunista országok piacgazdaságra való áttérését. Bár ezek a programok jelentős előnyökkel jártak, a "kedvezményezett országok" szempontjából komoly hiányosságaik is mutatkoztak. A kelet-európai tisztviselők jól ismerték ezeket a hiányosságokat, a kérdést azonban politikai és diplomáciai okokból ritkán vitatták meg nyíltan.

A problémát három olyan kérdéssel lehet szemléltetni, amelyek a magyar bankprivatizációs programmal összefüggésben relevánsak. Az első probléma az volt, hogy a legtöbb esetben a külföldi finanszírozó országok vagy szervezetek végezték a tanácsadók kiválasztását. A kedvezményezett államigazgatási szervek kevés befolyással rendelkeztek a kiválasztásban. A második kérdés az volt, hogy viszonylag kevés nem célzott finanszírozás állt rendelkezésre a kedvezményezett országok számára prioritást jelentő kérdésekkel kapcsolatos kutatások elvégzésére. A harmadik probléma arról szólt, hogy ki ellenőrzi a tanácsadók munkáját, és kinek voltak elszámoltathatók: azoknak, akik finanszírozták a munkájukat, vagy azoknak, akiknek fel kellett volna használniuk a kutatási eredményeiket.

A bankprivatizáció nagy horderejű munka volt, különösen Magyarország esetében, amely a bank- és pénzügyek terén a többi volt szatellitországénál fejlettebbnek számított. Így amikor híre ment, hogy Magyarország ambiciózus bankprivatizációs stratégiát készít elő, több fontos

donorszervezet jelezte, hogy jelentős összegeket különít el a magyar bankprivatizáció finanszírozására. Amint azt alább részletesen tárgyaljuk, ezen ígéretek nagy része üresnek bizonyult, és jelentős visszaesést és késedelmet okozott a magyar bankprivatizációs programban.

A magyar bankprivatizációs stratégia vezérelvei

A bankprivatizációs stratégia előkészítése összetett, időigényes folyamat volt. A munka egy részét a Bankreform Bizottság keretében végezték, nagy részét azonban Szabó Tamás tárca nélküli miniszter hivatalában, a miniszterrel és munkatársaival, különösen kabinetfőnökével, Csuhaj Imrével szorosán egyeztetve valósították meg.⁶¹ A bankprivatizációs stratégia vezérelveiről szóló jelentés 1992 márciusában készült el. Az alábbiakban a jelentés néhány fő pontját és ajánlását ismertetjük.

A jelentés központi feltevése az volt, hogy a privatizáció a magyar bank- és pénzügyi rendszer modernizációjának lényeges eleme, és így a gazdasági rendszerváltoztatás sikerének feltétele. A stratégia kétirányú megközelítésből állt: (1) általános elvek minden bankra vonatkozóan, valamint az egyes intézmények feltételeihez és jellemzőihez igazodó egyedi stratégiák lehetősége (sőt valószínűsége). Ezt különösen az úgynevezett "nagybankok" esetében kívánták megvalósítani.

A jelentés fontos szerepet szánt a kormánynak mint "felelős tulajdonosnak". Ez nemcsak az egyes bankok privatizációjának előkészítésében és a folyamat végén a végső döntésekben való aktív részvételt jelentette, hanem minimális állami részesedés fenntartását is az egyes bankokban.

A stratégia előkészítése során a miniszter és munkatársai, valamint a fő bankok felső vezetése szoros kapcsolatot tartottak fenn egymással. Ezt a bankok a későbbiekben az állam által a korábbi években tanúsított nagyobb felelősségvállalás kifejeződéséül üdvözölték. Bár öröndetesek voltak ezek a formális és informális kapcsolatok, nem jelentették azt, hogy a banki vezetők és a tulajdonos képviselői, illetve maguk a bankárok között mindig egyetértés volt a célokat illetően.

Különösen a következő három kérdésben jelentkeztek visszatérő viták és nézeteltérések. Először is a privatizáció időzítéséről és arról, hogy mely bankok legyenek az első. A bankvezetők közül többen úgy vélték, hogy elsőnek lenni előnyt jelentene a bankjuknak és személyesen nekik. A második vitás pont az volt, hogy a bankvezetők a tulajdonos által kialakított kiválasztási stratégiától függetlenül vagy attól függően választhatnak-e külföldi partnert.

A messze legjelentősebb vita a bankok mérlegeivel, valamint az örökölt és az újonnan felhalmozott rossz adósságokkal kapcsolatban zajlott. A Nemzeti Bank és a hitelrendszer rendszerváltoztatás előtti működésének közvetlen következményeként jelentek meg a rossz adósságok. Ezekhez járult hozzá jelentős mértékű "frissen keletkezett" kétes hitel a kilencvenes évek eleji magyarországi és a volt KGST-térségben kialakult gazdasági válság következtében.

⁶¹ Hieronymi, Otto, fő szerző (1992. március 6.): *Bankprivatizációs stratégia: általános irányelvek (első változat)*, Szabó Tamás, Tárca nélküli Miniszter Hivatala, Budapest.

Mind a Bankreform Bizottság jelentése, mind a bankprivatizációs stratégiáról szóló jelentés arra a következtetésre jutott, hogy a magyar gazdaság érdekében elengedhetetlen a bankok mérlegének "megtisztítása". Az általános, hagyományos európai és amerikai szakértői vélemény az volt, hogy a bankok nem tudják ennek a tisztítási műveletnek a pénzügyi terheit viselni. Ha erre köteleznék őket, az olyan nyomást gyakorolna a költségszerkezetükre, hogy nem lennének képesek normális banki tevékenységet folytatni. Az egyetlen elfogadható megoldás az volt, hogy az állam, mint az ország közérdekének képviselője átvállalja a bankok "hitelkonszolidációjának" pénzügyi költségeit. Ez a közös megoldás élénk elutasításba ütközött mind a bankárok, mind a Pénzügyminisztérium "ifjú titánjai" körében.

Emlékszem számos beszélgetésre Bokros Lajossal, a Budapest Bank vezetőjével, aki különösen kitarzott amellett, hogy a hitelkonszolidáció "igazságtalan", és a "fegyelmezettebb" és kevesebb rossz hitellel rendelkező bankokat bünteti a "fegyelmezetlenek" javára. Bokros a Nemzeti Bank egykori tisztviselője, a monetáris gazdaságtanban képzett közgazdász volt, aki később a Horn-kormány pénzügyminisztere lett. Jóval a magyar bankügyi tevékenységem után, irónia és nosztalgia keverékével olvastam a Budapest Bank privatizációs kísérletének szerencsétlenkedéséről. Egy nyugati nagybank visszavonta ajánlatát, mert a Budapest Bank mérlegének állapota sokkal rosszabb volt, mint azt a privatizációs tárgyalások kezdetén feltételezték.

Emlékszem egy általam szervezett találkozóra is, amelyen a Pénzügyminisztérium fiatal vezető tisztviselőinek egy csoportja és két-három amerikai banki szakértő vett részt. Utóbbiaknak az volt a feladata, hogy elmagyarázzák a hitetlenkedő magyaroknak, hogy az államilag finanszírozott hitelkonszolidáció összeegyeztethető a piacgazdaság elveivel és ez nem jelent visszatérést a marxista tervgazdasághoz. Számítani lehetett arra, hogy az amerikai szakértők meggyőzők lesznek, mert egyikük közvetlenül részt vett a nagyszámú amerikai takarékszövetkezet megmentésére szolgáló jogszabály kidolgozásában.⁶²

A hitelkonszolidációs vitában azonban a legfőbb szövetségesünknek Alexander Lámfalussy, a Nemzetközi Fizetések Bankjának vezetője bizonyult. Már a hitelkonszolidációs vita kezdetén beszámoltam Lámfalussy-nak a Pénzügyminisztérium tisztviselőivel kapcsolatban felmerült nehézségeinkről. Lámfalussy kedvesen írt egy személyes levelet, amelyben elmagyarázta a rossz hitelek tisztázásának mechanizmusát és jogszerűségét. Amikor ez az üzenet nem volt elég, Lámfalussy elfogadta, hogy egy napra Budapestre jöjjön, hogy találkozzon Antall miniszterelnökkel és a pénzügyminiszterrel. Ez utóbbi jelentette erőfeszítéseink legfőbb

⁶² "Az 1980-as és 1990-es évek **megtakarítási és hitelezési válsága** (amelyet általában **S&L-válságnak** neveznek) az Egyesült Államokban működő 3234 takaré- és hitelszövetkezetből (S&L) 1043 csődjét jelentette 1986 és 1995 között. Az S&L vagy "thrift" olyan pénzügyi intézmény, amely megtakarítási betéteket fogad el, és jelzálog-, autó- vagy egyéb személyi kölcsönöket nyújt egyéni tagoknak (az Egyesült Királyságban ez a *building society* néven ismert szövetkezeti vállalkozás). A Federal Savings and Loan Insurance Corporation (FSLIC) 1986 és 1989 között 296 intézményt zárt be vagy szanált más módon, majd az újonnan létrehozott Resolution Trust Corporation (RTC) vette át ezeket a feladatokat. Az RTC 1989 és 1995 között 747 intézményt zárt be vagy szanált más módon, amelyek becsült könyv szerinti értéke 402 és 407 milliárd dollár között volt. 1996-ban a General Accounting Office (GAO) a teljes költséget 160 milliárd dollárra becsülte, beleértve az adófizetőktől elvett 132,1 milliárd dollárt." *Wikipédia*, 2023. január

akadályát. Lámfalussy-nak nem volt nehéz meggyőznie Antallt a hitelkonszolidáció szükségességéről, különösen azért, mert Antall személyesen nagyra becsülte a híres magyar származású közgazdászt.

Az irányadó elvek szerint a bankprivatizáció első fő szakaszának a négy "nagy" bankra kellett kiterjednie: a *Magyar Hitel Bankra*, az *Országos Kereskedelmi és Hitelbankra*, a *Budapest Bankra* és a *Külkereskedelmi Bankra*.

A fő lépések a következők voltak:

- (1) A bank részletes mennyiségi és minőségi elemzése a bank szerkezetéről, helyzetéről, erősségeiről és gyengeségeiről.
- (2) Egyéni privatizációs tanácsadók hívásának előkészítése.
- (3) A privatizációs tanácsadók kiválasztása.
- (4) A bank értékelése a kiválasztott privatizációs tanácsadó által és a piaci ajánlat elkészítése.
- (5) A privatizációs folyamat megkezdése.

Már kezdetben eldőlt, hogy a privatizációs tanácsadókat a világszínvonalú befektetési bankok közül választják ki. Nyolc intézménynek küldtek meghívót, és négyet választottak ki, egyet-egyet a négy nagybank mindegyikének. Azt feltételezték, hogy nemzetközi donorok fedezik majd a tanácsadók magas díjait. A folyamat korai szakasza menetrend szerint zajlott, de váratlan komplikációk jelentős késedelmeket okoztak.

Az egyik a tanácsadóknak ígért finanszírozáshoz kapcsolódott. Kezdetben az Európai Közösség igazgatója, akit a 24-es csoport nevében azzal bíztak meg, hogy különítsen el költségvetést a nemzetközi tanácsadók számára, meggondolta magát. Telefonon közölte velünk, hogy a költségvetést más projektekre fordítják, így az már nem áll rendelkezésre a magyar bankprivatizáció költségeinek finanszírozására. Egyenes magyarázatot adott: "a nyolc világszínvonalú befektetési bank listáján túl sok 'angolszász nevű' intézmény szerepelt, és túl sokan londoni székhelyűek voltak". Amikor közöltük vele, hogy a nyolc közé tartozó *Crédit Commercial de France* nem angol vagy amerikai intézmény, befejezte a beszélgetést, és többet nem hallottunk Brüsszelről.

Ez a fajta olcsó nacionalizmus azonban nem kizárólag a Brüsszelbe áttöltetett francia bürokratakra volt jellemző. Hasonló szomorú tapasztalatokat szereztünk Londonban is, egyetlen tanácsadó költségei miatt. Egy nap a miniszterelnöki hivatalból értesültem arról, hogy Antall úr találkozott John Major-rel, és megemlítette neki a magyar bankprivatizáció kérdését. Major érdeklődést mutatott egy brit bank privatizációs tanácsadói szerepvállalása iránt. Röviddel ezután kaptam egy hívást Londonból, amelyben megerősítették ezt az érdeklődést. Elmagyaráztam a brit miniszterelnök munkatársának, hogy örülnénk a finanszírozásnak, de a kiválasztás a magyar kormány feladata. Azt is közöltem, hogy a privatizációs tanácsadónak a magyaroknak és nem Londonnak kellene jelentenie. A brit bürokrata válasza nyers volt: ha mi (a brit kormány) nem tudjuk kiválasztani és ellenőrizni, akkor nem fogjuk kifizetni a tanácsadó költségeit. Ez volt a "szabad piac" brit koncepciója.

A harmadik történet az USAID (Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynöksége) egyik tisztviselőjének látogatásához kapcsolódik. Kevés közvetlen tapasztalatom volt az USAID-del kapcsolatban, de hírből úgy ismertem őket, mint az amerikai szövetségi kormány egyik legbürokratikusabb ágát. Elmagyaráztam a látogatót, hogy a magyar

bankprivatizációs program menetrendje szempontjából fontos, hogy elkerüljük a további késedelmeket a szakértők Budapestre érkezése miatt, akik az USAID által finanszírozott kis projekt részesei lesznek (sokkal kisebbé, mint amennyit eredetileg ígértek). A washingtoni tisztviselő megkérdezte: "Hány magyar bankot fogunk privatizálni ezzel a projekttel?". (a "mi" az USAID-et és az amerikai kormányt jelentette.) Nyers válaszmot meglepődve fogadta: "Egyet sem - válaszoltam - az USAID nem privatizálja a magyar bankokat - ezeket Magyarország, a törvényes tulajdonosuk fogja privatizálni."

Rendszerváltoztatás és privatizáció

A Magyar Demokrata Fórum választási programjában megfogalmazott egyik fő célkitűzése a magyar gazdaság átalakítása a nem hatékony tervgazdaságból, ahol a párt és az állam gyakorlatilag minden vállalatot birtokolt és ellenőrzött, modern szociális piacgazdasággá, ahol a magántulajdon és a magánkezdeményezés a gazdaság és a társadalom, végső soron pedig az új politikai rend központi jellemzője lesz. A program felismerte, hogy e cél eléréséhez bátor, de óvatos megközelítésre van szükség a privatizáció területén. A kommunizmus négy évtizede Magyarországot a többi kommunista rendszerhez hasonlóan szegény országgá tette. Ez a szegénység nemcsak az életszínvonal és az életminőség tekintetében mutatkozott meg, hanem az ország termelőeszközeinek alacsony reálértékében is. Az ország vállalatainak túlnyomó többségét az elhanyagoltság, az elavult technológiák és a nyugati piacgazdaságok nagy többségéhez képest alacsony termelékenység jellemezte.

Az 1940-es évek végén és az 1950-es években a brutálisan és mindenféle kártalanítás nélkül végrehajtott államosítások (valójában kisajátítások) a legtöbb magyar vállalatnál nagy zavarokat és károkat okoztak. Ennek során a tulajdonosok és vezetők közül sokakat nemcsak elbocsátottak, hanem "kizsákmányolókként" és "a szocializmus és a munkásosztály ellenségeiként" politikai üldözés áldozatává is váltak. A tulajdonosváltás állítólagos haszonélvezői (a "nép"), meglehetősen felelőtlen, ugyanakkor megrémült tulajdonosnak bizonyultak.

1992-ben a kormány meg akarta kezdeni a bankok privatizációjának előkészítését. A magyar állami bankok nagyon rossz állapotban voltak. Több bank elvesztette alaptőkéjét, mivel portfóliójukban többnyire rossz, behajthatatlan követelések szerepletek, és megalakulásuk (1987) óta gazdasági kudarcok sorában volt részük. Hozzá kell tenni, hogy a bankok már alapításukkor is kénytelenek voltak átvenni számos minősített hitelt a Magyar Nemzeti Banktól, amely addig kereskedelmi banki feladatokat is ellátott.

A pénzügyi intézményekről szóló 1991-ben elfogadott törvény értelmében, majd később a nemzetközi hitelminősítési szabványok figyelembevételével a bankokat fel kellett tőkésíteni. Lényegében konszolidálni kellett őket a privatizáció előtt, mivel valójában csődbe mentek. Ez vonatkozott a legnagyobb bankokra, így a Magyar Hitel Bankra, a Kereskedelmi és Hitelbank Rt-re, a Budapest Bank Rt-re és számos kisebb pénzintézetre.⁶³

1993-ban tíz banknál kellett folytatni a konszolidációt. Ekkora már végrehajtották a hitel- és adósságkonszolidációt. Ez azt jelentette, hogy a bankok állampapírok formájában megkapták a tőkét a rossz hitelekre az indokolt határig, de a megfelelő reorganizációs tervet benyújtó,

⁶³ *Magyarország a XX. Században* (1996-2000), Babits Kiadó, Szekszárd

vagy a gyenge tőkeellátottság miatt finanszírozási problémákkal küzdő vállalatokkal el kellett számolniuk (adósság elengedés, tőkeátalakítás stb.). Ez azt jelentette, hogy a tőke egy részét át kellett utalniuk a vállalkozásoknak. A kormányhatározat előírta, hogy ezt a vám- és adóhatóságoknak is elő kell segíteniük.

A végrehajtás szigorú feltételeket támasztott a bankokkal szemben. Ezeket azonban nagyrészt nem tartották be. Egyrészt a választások körüli szokásos zavargások miatt, illetve abból adódóan, hogy az 1994-ben megalakult új kormány leváltotta a bankvezetőket. Ebben a szakaszban a bankok 114 milliárd forintot használtak fel feltőkésítésre, amellyel 70 vállalatot mentettek meg. A csomag közvetlenül tartalmazta a MÁV és 15 nagyvállalat pénzügyi reorganizációját, további 60 milliárd forint értékben. Ez a konszolidáció végül egy nagy gazdasági átszervezési programmá vált, amely sok ezer munkahelyet mentett meg, és számos, ma már virágzó vállalatot tartott életben, mint például a *Tisza Vegyi Kombinátot*. 1994 júniusában privatizálták az első nagybankot, a *Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.-t*.

A felszámolás a privatizáció egy speciális módja volt. 1991-ben a parlament elfogadta a csőd- és felszámolási törvényt, amelyet sokak túl szigorúnak véltek. Erre azért volt szükség, hogy a szocialista gazdaság piacgazdasággá való átalakulása során leírt eszközöket újrahasznosítsák. Ez a piacgazdaságban elengedhetetlen lehetőség. A felszámolási eljárások során mintegy 300-350 milliárd forint értékű vagyont a felszámoló szervezetekhez, onnan pedig olcsón a magánszektor kezébe.

Az *ÁV Rt.* privatizációs tevékenysége lassan bontakozott ki. Eleinte elsősorban kárpótlási jegyek részvényekre történő cseréjéből állt. Időközben két vezetéváltás is történt, végül 1994 januárjában Csepi Lajos lett az *ÁV Rt.* vezérigazgatója, helyét Hatvani Szabó János vette át az *ÁVÜ*-nél. 1993 végén került sor az addigi legjelentősebb privatizációra, a *Matáv* 33%-ának eladására - 30%-át külföldi szakmai befektetőknek, 3%-át külföldi pénzügyi befektetőknek - 87,5 milliárd forintért. 1993-ban meghírdették az erőművek és áramszolgáltatók 25%-os privatizációját, de ezt végül kellő előkészítés hiányában visszavonták.⁶⁴

1990 és 1994 között a privatizációs szervezetek összességében 310 milliárd forint állami vagyont privatizáltak. A bevétel 55%-a külföldi, 45%-a pedig hazai befektetőktől származott. A belföldi bevételekből 44 milliárd forint készpénz, 94 milliárd forint pedig a kivásárlás kedvezményes része (e-hitel, kárpótlási jegy stb.) volt. Ezek az összes belföldi bevétel 68%-át jelentették. A privatizáció a négy év alatt tovább gyorsult. A bevételeket a gazdaság újjászervezéséhez szükséges intézmények létrehozására (*Magyar Befektetési és Fejlesztési Bank, Hitelgarancia Rt.*), vállalati reorganizációra, állami alapok feltöltésére (Világkiállítás, Foglalkoztatás, Kisvállalkozói Garancia, Mezőgazdasági Alap) és költségvetési kifizetésekre fordították. A legmagasabb kifizetés 1993-ban történt, amikor 31 milliárd forintot, a bevételek 18%-át fizették be a költségvetésbe. Ebben az időszakban a magángazdaság már a GDP 60-65%-át állította elő. Az állami vállalatok gazdasági társaságokká alakultak át, ami hozzájárult a kínálati politika felgyorsításához.⁶⁵

7.5. Az Antall-kormány privatizációval kapcsolatos eredményei

⁶⁴ *Magyarország a XX. Században* (1996-2000), Babits Kiadó, Szekszárd

⁶⁵ Op.cit.

Antall József miniszterelnök 1993 decemberében hunyt el. Ez nemcsak családja, barátai és hívei, hanem Magyarország hosszú távú jövője szempontjából is nagy tragédia volt.

A kemény munka, a számos, összetett kérdéssel töltött hosszú órák, amelyek hétről hétre, hónapról hónapra a miniszterelnök mérlegelését és döntéseit igényelték, még akkor is figyelemre méltó lett volna, ha Antallt nem támadja meg súlyos betegség. Soha nem hagyta, hogy a betegség, a fizikai fájdalom megakadályozza abban, hogy történelmi feladatait és felelősségét vállalja. Lenyűgözött bennünket, hogy képes volt koncentrálni mindazokra a kérdésekre, amelyeket megvitattunk vele, amelyekről megfontolt véleményét és ítéletét kértük. Ma, 30 évvel később eredményei még lenyűgözőbbnek tűnnek, mint amilyenek akkoriban tűntek számunkra.

Antall halála tragikus, de Antall nem volt tragikus vezető vagy személyiség. Sok tekintetben betöltötte történelmi szerepét, és sokkal többet ért el, mint ami a rendszerváltoztatás idején a nehéz gazdasági és politikai körülmények között elvárható volt. Antall nemcsak a magyar miniszterelnök elődeivel és utódaival való összehasonlításban kivételes, hanem nemzetközi szinten is. Az 1989-es évek végén és az 1990-es évek elején, a modern európai történelem egyik legmeghatározóbb időszakában ugyanolyan jól vagy jobban megfelelt a kihívásoknak, mint más nemzetközi vezetők.

Ez az én megfontolt személyes és szakmai véleményem - ez e kötet központi témája és üzenete. Ez a vélemény nemcsak a három évtizeddel ezelőtti Antall-kormányban eltöltött idő emlékein alapul, hanem az Antall távozása és kormányának megszűnése óta eltelt években végzett széleskörű kutatásokon és reflexiókon is. Hogyan egyeztethető ez össze az 1994-ben elvesztett választásokkal, és az Antall-kormány teljesítményének ma is gyakori részleges vagy teljes alulértékelésével? Helyes volt-e az Antall-kormány szemlélete, politikája és döntései a privatizáció, a működő piacgazdaság kiépítése terén, vagy sem? Megpróbálok válaszolni ezekre a kérdésekre, anélkül, hogy túlzott vagy felesleges részletekbe bocsátkoznék.

Az első és legfontosabb kérdés: tisztában volt-e Antall a kihívás természetével, a versenyképes piacgazdaság helyreállításának fontosságával és összetettségével, miután Magyarország - közvetlen szomszédaihoz hasonlóan - 40 évet szalasztott el a fejlődésből és a haladásból? Erre a kulcskérdésre a válasz csakis egy határozott igen lehet. Antall alaposan ismerte a kommunista gazdasági és társadalmi rendszerek természetét nemcsak globális, absztrakt értelemben, hanem annak minden változatában a "szocialista táborban", különösen annak "magyar reformváltozatában" az 1980-as évek végén, Kádár János és csatlósai valamint utódai vezetésével az állam és a párt élén.

A "gulyás kommunizmus" talán félrevezette Mihail Gorbacsovot, a Bretton Woods-i intézmények közgazdászait és az 1968-as nemzedék követőit a "magyar modell" természetét illetően, de nem vezette félre Antall Józsefét. Ő teljesen tisztában volt azoknak a különböző "reformintézkedéseknek" a korlátaival, amelyeket a kommunista rendszer az 1960-as évektől kezdve, és különösen az 1980-as években vezetett be. Felismerte, hogy a "szocialista piac" egyik fő célja a hatalom és a kommunista *nómenklatúra* ellenőrzésének megőrzése volt egy valódi rendszerváltoztatás esetére. ⁶⁶

⁶⁶ 1989 szeptemberében részt vettem egy megbeszéléssorozaton, amely a magyar gazdaság helyzetéről és kilátásairól folyt magyar tisztviselők és nyugati szakértők között. A magyarok között szerepelt Nyers Rezső, a magyar kommunista elit "reformszárnyának" egyik vezetője. Ami akkoriban megragadott, és azóta is megmaradt az emlékezetemben Nyersről, az az volt,

Antall szilárdan meg volt győződve arról, hogy az 1980-as évek végi hazai és nemzetközi helyzet egyedülálló lehetőséget kínál a valódi rendszerváltoztatásra Magyarországon és a többi szovjet szatellit országban. Azt is tudta azonban, hogy az utolsó pillanatig fennáll a veszélye annak, hogy erőszakos lázadás tör ki Magyarországon vagy a Szovjetunióban, amelynek célja az egész folyamat megállítása és visszafordítása.

Ezért úgy vélte és érvelt, hogy a demokrácia és a piacgazdaság magyarországi megteremtésének széleskörű intézményi és törvényhozási alapokon kell nyugodnia ahhoz, hogy visszafordíthatatlan legyen. Az új középosztály kialakulása összetett és időigényes folyamat volt. A privatizáció ennek a folyamatnak lényeges elemét képezte. Ennek három további következménye is volt. Tekintettel az állami vállalatok leromlott állapotára és az ország általános szegénységére, a privatizáció nem okozhatott a szükséges minimumnál nagyobb vagyonpusztítást. A második pont az új vállalati-tulajdonosi struktúra kettősségének hangsúlyozása volt: külföldi befektetők és tulajdonosok a magyar tulajdonosok mellett. Ez magában foglalta a közvetlen külföldi befektetések (sikeres) ösztönzését Magyarországon, valamint a privatizálandó vagyon bizonyos százaléknyi állami tulajdonban és ellenőrzésben tartását.

Azt Antall is tudta és elfogadta, hogy a privatizációt szükségszerűen próbálkozások és hibák jellemzik majd - ahogyan azt a nemzetközi fejlemények is mutatták. Azt is tudta és elfogadta, hogy a privatizáció nem lesz "népszerű", még akkor sem, ha a magyar lakosság egészének érdekeit szolgálja. Ez azt is jelentette, hogy kormányának mind az ellenzéki pártoktól, mind a koalíciókon belülről érkező, ismétlődő és jórészt túlzó támadásokkal kellett szembenéznie és megbirkóznia a privatizáció sebessége (túl lassú vagy túl gyors) és feltételei (túl sok vagy túl kevés külföldi/belföldi új tulajdonos) miatt.⁶⁷

Privatizáció és szociális piacgazdaság

Antall József történész vagy politikus volt inkább? Magyar hazafi (nem nacionalista) vagy modern internacionalista (euroatlanti)? A tettek vagy az elmélkedés embere?

Ezeket a kérdéseket mind ellenfelei, mind követői újra és újra felvetették. A válasz erre a három kérdésre véleményem szerint az, hogy mindegyik volt. Politikus és történész, euroatlanti és hazafi, a tettek és a gondolkodás embere egyaránt. Ezek a kérdések és válaszok fontosak Antall József és kormánya privatizációval kapcsolatos szemléletének és teljesítményének megértéséhez.

Egy felelős (és sikeres) politikus alapvető képessége, hogy megértse mi történik a világban - nemcsak a saját országában, hanem a szomszédos vagy távolabbi régiókban is. Antall hosszú éveken át nemcsak azt kísérte figyelemmel, hogy mi történik Magyarországon, mi a kommunista rendszer természete és melyek az alapvető hiányosságai, hanem azt is, hogy mi

hogy még akkoriban is megingathatatlanul meg volt győződve arról, hogy a magyarországi jövőt a szocialista/kommunista ideológiának kell és fogja is alakítani. Azt is vallotta, hogy ami Magyarországon történik, az nem egy közelgő rendszerváltoztatás, hanem a magyarországi "legitim politikai elit" különböző részeinek, azaz a régi kommunista "proletariátus" leszármazottainak harca. A Horn - SzDSz koalíció győzelme megerősíteni látszott Nyers Rezső érveinek hallatán keletkezett rossz érzéseimet és aggodalmaimat.

⁶⁷ Szabó Tamás (1993. július): *A magánosítás három éve és előzményei*, Budapest

történik Európában és a demokratikus világ többi részén. Nyugati könyvek, folyóiratok és újságok (például a svájci *Neue Zürcher Zeitung*) olvasása, a nyugati barátokkal és más nyugati látogatókkal folytatott beszélgetések révén figyelemre méltó megértésre és tájékozottságra tett szert arról, hogy mi történik Európa és a világ "szerencsésebb felében". Antall kritikusan, de pozitívan látta a világot. Nem volt sem csillogó szemű idealista, sem született pesszimista vagy cinikus. Egyaránt érdekelte, hogy mi működik és mi nem működik Nyugaton. Határozottan hitt abban, hogy "az eszméknek következményei vannak", és hogy a mai nyugati politikai, gazdasági és társadalmi rendszerekből levont tanulságok nem "felesleges tudás" egy olyan ember számára, akit mélyen érdekelt, hogy mi működhet vagy nem működhet egy talán távoli napon a saját, kevésbé szerencsés országában.

Mindez megmagyarázza, hogy Antall miért tudott olyan sokat Svájc, valamint a háború utáni német, francia és olasz újjáépítés "gazdasági és társadalmi sikerének fő mozgatórugóiról", a "szociális piacgazdaság" fogalmáról és eredményeiről.

Az előzőekben elmondottak fényében Antall számára természetes volt a "szociális piacgazdaság" ismerete. Antall tájékozottsága erről a koncepcióról, valamint az a képessége és elkötelezettsége, hogy ezt a modellt választotta és népszerűsítette a magyar rendszerváltoztatás számára, két okból mégis meglepőnek tűnhet az olvasók egy része számára. Először is, mint azt már korábban is megjegyeztük, sok előítélet és tévhit létezett és létezik ma is Antall állítólagos közgazdasági és gazdaságpolitikai érdektelenségéről. Másodszor, a "szociális piacgazdasággal" és annak eredményeivel kapcsolatban ma is nagyfokú a tudatlanság (ami rosszabb, mint az egyszerű közömbösség) a hivatásos közgazdászok körében Európában és más, magas szintű közgazdasági kultúrájukkal büszkélkedő országokban. Ide tartoznak a nagy nemzetközi monetáris és pénzügyi intézmények (pl. a Bretton Woods-i csoport) szakemberei is, akik talán hallottak a "német gazdasági csodáról", de semmit sem tudnak arról, hogy a "szociális piacgazdaság" miként járult hozzá Németország és a kontinentális európai gazdaságok háború utáni sikeréhez. Nem tudtak erről a rendszerváltoztatás előtti vezető magyar közgazdászok sem, mint például Kemenes Ernő, a Magyar Tervhivatal rendszerváltoztatás előtti elnöke, vagy Kornai János, a Tudományos Akadémia tagja.

Valójában Magyarország volt az egyetlen volt kommunista ország (a volt Német Demokratikus Köztársaság nyilvánvaló kivételével), amely a "szociális piacgazdaság" fogalma és célkitűzése alapján hirdette meg átalakítási és rendszerváltoztatási programját. Ez lényegében Antall József érdeme. Különösen fontos volt ez a magángazdaság fejlődése és az Antall-kormány privatizációs politikájának eredménye szempontjából.

A következő pontok rávilágíthatnak erre a következtetésre:

- (1) A magántulajdon és a magánkezdeményezés hangsúlyozása kezdettől fogva a program középpontjában állt.
- (2) Lényeges célkitűzés volt a tulajdonjogok széles körű elterjesztése a lakosság körében.
- (3) Biztosítani kellett a vállalatokon belüli és kívüli szociális gondoskodást, beleértve a magán- és állami társadalombiztosítási szolgáltatásokat.
- (4) A külföldi vállalatoknak is tiszteletben kellett tartaniuk a szociális szolgáltatások magas színvonalát.
- (5) A bankoknak és más pénzügyi intézményeknek biztosítaniuk kellett a megtakarítások előmozdítását és az egyéni tulajdonjogok elterjedését.

- (6) Az állami és magánmonopóliumokat be kellett tiltani, vagy ellenőrzés alá kellett vonni.
- (7) A piacok alapvető működési szabálya a kis- és nagyvállalatok közötti verseny lett.
- (8) Liberalizálni kellett a kereskedelmi forgalmat és a tőke mozgásokat.
- (9) Ki kellett alakítani az átláthatóságot és a korrupcióellenes garanciákat.
- (10) A magángazdaság fejlesztésének végső célja a világméretű liberális nemzetközi gazdasági rendbe való teljes integráció volt.

1993-1994-re e célkitűzések közül sok legalább részben megvalósult. Magyarország teljes mértékben működő piacgazdasággá vált, ahol az új és a meglévő vállalkozásokban magas volt a magántulajdon aránya, és a magánszektor egyre nagyobb mértékben járult hozzá a gazdaság összteljesítményéhez. Ezeket az eredményeket egy 1994 márciusában tartott kétnapos konferencián vitatták meg, amelyet *de facto* a néhai Antall miniszterelnök emlékére rendeztek.⁶⁸

Az elért eredmények azonban nem voltak elegendőek ahhoz, hogy legyőzzék a Kádár-rezsim iránti nosztalgiát. Sok választó az egyre dinamikusabbá váló piacgazdaság tagadhatatlan előnyeit szerette volna élvezni az összeomlás szélén álló "tervgazdaság" hamis biztonságával kombinálva.

Az 1994-es választásokat követő időszak és a korábbi kommunista elit hatalomba való visszatérésének tárgyalása meghaladja e könyv kereteit. Kétségtelen azonban, hogy a sok ellenkező magyarországi és külföldi retorika ellenére az Antall-kormány elvégezte azokat az alapvető feladatokat, amelyeket Magyarország "normális" piacgazdasággá alakítása igényelt. Ez számos problémával, pénzügyi és anyagi nehézséggel járt, ahogyan más "normális" európai gazdaságokban is. Az Antall-kormány idején végrehajtott privatizáció döntően hozzájárult ehhez a "normalizációhoz". Azt is lehet állítani, hogy az Antall és csapata által képviselt és védett szellemiség és értékek - különösen a magántulajdon megszerzése és az állami tulajdonban lévő vagyon kezelése terén - mind a Horn-, Medgyessy- és Gyurcsány-kabinetek, mind az újabb Orbán-kormányok alatt - némi hanyatlást szenvedtek. Antall tehát mégiscsak "felvilágosult idealista" lehetett.

⁶⁸ Hieronymi Ottó és Bérci Gyula, szerkesztők (1994. március 11-12.): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest és Állami Vagyonügynökség, Budapest.

NYOLCADIK FEJEZET

A fenntartható növekedés feltételei - a Gazdaságstratégiai Munkacsoport (GAM)

A magyarországi gazdasági rendszerváltoztatás sikerének kilátásai

Milyen esélyei voltak az 1990-es évek elején annak, hogy sikerüljön a monetáris és pénzügyi megújulás Magyarországon? Mekkora volt az ország teljes "vagyon és kötelezettsége"? Milyenek voltak a hosszú távú növekedési kilátások? Melyek voltak a főbb politikák, amelyeket meg kellett erősíteni vagy be kellett vezetni? Melyek voltak a prioritások és mi volt a "cselekvési program"? Volt-e akkoriban "magyar modell", és milyen tanulságokat lehetett levonni belőle a gazdasági átalakulás folyamatára nézve?

Ezek a kérdések álltak a magyarországi gazdaságpolitikai viták fókuszában a kormánykoalíciók belül, a kormány és a parlamenti ellenzék között, valamint a közvéleményben. A külföldi megfigyelők és Magyarország európai és világszintű partnerei is rendkívüli érdeklődést mutattak e tematika iránt.

A magyarországi fejleményeket beárnyékolta a többi volt kommunista országban zajló események, különösen az új orosz forradalom és a több mint hét évtizeden át fennálló Szovjetunió felbomlása. A Magyarországon tapasztalt gazdasági és pénzügyi problémák eltörpültek az olyan országoké mellett, mint Jugoszlávia vagy Románia, nem is beszélve a volt Szovjetunió köztársaságairól. Bár Magyarország kis ország és viszonylag jobb helyzetben volt, történései mégis fontos szerepet játszottak a többi volt kommunista ország és az OECD-országok számára is.

Magyarország példája megmutatta, hogy a kollektivisták gazdaság piacgazdasággá történő átalakítása még egy kis országban is összetett folyamat. Egyes területeken bátor és gyors döntéseket igényelt, de türelmes intézményépítés is kellett. Szükség volt a magánkezdemenyezések és a piacok felszabadítására, de fegyelemre, törvényességre és rendre, valamint az alapvető kereskedelmi gyakorlatok tiszteletben tartására is. Mindenki szabadságát és tulajdonjogát tiszteletben kell tartani, nem csak egy szűk kisebbségét. A szilárd nemzeti valuta nélkülözhetetlen összetevője volt az átalakulásnak és a termelési folyamat beindításának. A sikeres monetáris reform és monetáris politika azonban számos más olyan szabály és intézmény létrehozásától és elfogadásától függött, amelyek nélkül egy piacgazdaság nem maradhat fenn. A politikai demokrácia és tolerancia, valamint a működő intézmények fenntartása szintén kulcsszerepet játszottak a magyar gazdasági átalakulás sikerében és (társadalmi költségeinek) elfogadásában. Az elért kezdeti eredmények ellenére a gazdasági kilátások Magyarországon is törékenyek maradtak. Az átalakulás termelési és infrastrukturális beruházásainak hazai költségei mellett a Szovjetunió és más volt KGST-országok piacának elvesztése is nagy forráshiányt okozott.

A rendszerváltoztatás második évében végzett kutatásom következtetése az volt, hogy ahhoz, hogy az 1990-es években biztosítsuk a fenntartható növekedés alapjait, ami hosszú távon segíthetett megbirkózni a forrás-problémával, Magyarországnak politikai és gazdasági okokból nemcsak magántökére, hanem az OECD-országoktól származó, nem adósságot termelő forrástranszferre is szüksége volt.⁶⁹

⁶⁹ Részletesebb kifejtését lásd az ötödik fejezetben. Lásd még: Bod, Péter Á. (1996): "Financing Transition in Central-Eastern Europe, the Role of the EBRD in the Reconstruction

A gazdaság zsugorodása megfordításának és a tartós növekedés megalapozásának kudarca, a magyar modell kudarca lenne. Egy olyan országé, amely a külső pénzügyi kötelezettségeinek betartása mellett szilárdan elköteleződött. Ez Magyarország határain túl is mélyreható negatív hatással járna. A kevésbé kedvező kiindulási feltételek számos országban jelentős visszaesést jelentenek a pénzügyi fegyelem és a piacgazdaság fejlődése szempontjából. Ha azonban Magyarország a súlyos külső terhek és a hazai forráshiány ellenére sikerrel jár a pénzügyi és monetáris megújulásban, annak fontos gazdasági és politikai demonstrációs hatása lenne más országok számára is, amelyek a piacgazdaságok és a politikai demokráciák fejlődésére és megerősítésére törekuszenek. Ez segítené az átalakulás folyamatának zökkenőmentességét (és költségeinek csökkentését) a volt kommunista országokban.

A szociális piacgazdaság, a belső és külső egyensúly keresése és a magyar gazdaság átalakulásának előrehaladása

Kelet-Közép-Európában Magyarország volt az első, amely jelentős előrelépést tett a piacgazdaság kialakításában. A magyar gazdaság, valamint a pénzügyi és monetáris rendszer átalakítása, beleértve a bankrendszer és a központi bank reformját is, 1990-1991-ben jó ütemben haladt előre.

Az Antall-kormány a szociális piacgazdaság nyugat-európai modelljét választotta a modern piacgazdaság átalakításának és fejlesztésének hosszú távú céljaként. A kormány törvényalkotási programjának, valamint gazdaság- és pénzügypolitikájának általános célja a szociális piacgazdaság sikeres fejlődése feltételeinek megteremtése volt. Ez közvetlen és közvetett hatást gyakorolt a magyarországi monetáris és pénzügyi rendszer átalakítására is.

A kormánykoalíció és a parlamenti ellenzék közötti heves politikai vita ellenére az országban széles körű konszenzus alakult ki a szociális piacgazdaság általános célkitűzését illetően. Széles körben feltételezték, hogy Magyarország közel áll az áttöréshez a dinamikus piacgazdaság kialakításában. Fontos tennivalók maradtak azonban a jogalkotás és a politika szintjén. Sürgősen szükség volt a bürokrácia csökkentésére, valamint a hatékonyság és a termelékenység növelésére a gazdaság egészében. Az eddig elért haladás ellenére a banki és pénzügyi szolgáltatások minőségét jelentősen javítani kellett mind a vállalatok, mind a háztartások számára.

A privatizáció különböző módokon haladt előre. Az Állami Vagyonügynökség privatizációs programjai a lehető legtöbb külföldi befektetést és szakértelmet igyekeztek bevonni. A privatizáció folyamatában aktív magyar részvétel is mutatkozott, főként vállalatvezetők részéről (ami etikai vagy politikai szempontból néha ellentmondásos helyzetekhez vezetett), valamint magyar vállalkozóktól. Tovább kellett volna könnyíteni a magyar vállalkozók részvételét a privatizációs folyamatban, és ösztönözni kellett volna a magyar megtakarítók és befektetők magyar vagy vegyesvállalatokban való részvényvásárlását. (Az ún. kárpótlási jegyek rendszere csak részben jelentett választ erre az igényre).

Az 1990 tavaszán tartott szabad választásokat követően megalakult kormány kezdettől fogva rendkívül korlátozó monetáris és költségvetési politikát folytatott. Amint azt az előző fejezetekben tárgyaltuk, az új kormány egyik fő célja az volt, hogy fenntartsa az ország

of the Region" (Az átmenet finanszírozása Közép-Kelet-Európában, az EBRD szerepe a régió újjáépítésében), a Webster Egyetemen, Genfben elhangzott, nem publikált előadás.

nemzetközi fizetőképességét, és elkerülje a belföldi pénzügyi és monetáris összeomlást. Ezeket a célkitűzéseket a Nemzetközi Valutaalappal kötött hároméves megállapodás is megerősítette. A kormány középtávú gazdasági programjában is szerepeltek. Ennek pozitív hatása volt az 1990-es kiegyensúlyozott költségvetés és a fizetési mérleg határozott fordulata. (Ez volt az egyetlen olyan év, amikor a költségvetés kiegyensúlyozott volt, ami azóta sem ismétlődött meg. A Népköztársaság soha nem tett közzé megbízható állami költségvetést). Ez utóbbit nagyrészt a konvertibilis valutában kifejezett figyelemre méltó exportteljesítménynek köszönhetően sikerült elérni.

Az áremelkedés azonban továbbra is túl magas maradt (különösen OECD elvárások szerint). Ez részben a támogatások gyors megszüntetésének és a relatív árak nyugati mintákhoz igazításának volt köszönhető. A támogatások szükséges csökkentése hozzájárult az árak emelkedéséhez és a gazdasági bizonytalanság érzéséhez. A *de facto* monopolhelyzetek fennmaradása (amelyeket egyetlen gazdaságban sem lehetett egyik napról a másikra megszüntetni) szintén problémát jelentett. Végül a fizetési mérleg éles fordulata is hozzájárult az inflációs nyomás kialakulásához.

Ugyanakkor az infláció elleni küzdelemben is sikerült előrelépést elérni. Így 1991 első felében megfordult az inflációs tendencia. Sőt, más országok példáit figyelembe véve jelentős eredménynek tekinthető, hogy Magyarország elkerülte a hiperinfláció veszélyét.

Az infláció elleni küzdelem sikerének biztosítása érdekében a költségvetési és monetáris fegyelem mellett a következőkre volt szükség: a) a gazdaság további zsugorodásának megállítása és a teljes kibocsátás trendjének megfordítása, valamint b) a bérek meredek emelkedésének megakadályozása.

1990-ben és 1991-ben Magyarország jelentős előrelépést tett a folyó fizetési mérleg konvertibilitása felé. A cél a konvertibilitás *de jure* bevezetése volt, de belső vagy külső zavarok nélkül. Meg kell jegyezni, hogy az árfolyam-politika (amely a forint reál-, de nem nominális felértékelésével járt) hozzájárult az infláció lassításához (ami továbbra is kétszámjegyű maradt).

A pénzügyi és monetáris egyensúly és a reálgazdaság állapota között szoros kapcsolat áll fenn. A makrogazdasági és mikrogazdasági feltételek kölcsönösen függenek egymástól. A sikeres gazdálkodáshoz és a sikeres megújuláshoz dinamikus környezetre van szükség a vállalatok és a bankok szintjén. Az intézményi reform elengedhetetlen, de az egészséges bankokhoz és más pénzügyi szervezetekhez egészséges vállalatokra, bővülő piacokra, megtakarításokra és befektetésekre is szükség van. Ebben a szellemben hozta létre Antall miniszterelnök 1991 decemberében a gazdaságstratégiai munkacsoportot.

Ezen a ponton hasznos lehet idézni Bod professzort arról, hogy a közép-kelet-európai országok nem kaptak elegendő nemzetközi pénzügyi támogatást a kommunizmus utáni újjáépítési erőfeszítéseikhez: "Tekintettel a jövedelem, a termelés, a munkahelyek és a piaci részesedés meglepően nagymértékű csökkenésére az átmenet első éveiben, figyelemre méltó a nyugati közösség ellenállása azzal kapcsolatban, hogy jobb feltételeket kínáljon a piacra jutáshoz, és intézményesített pénzügyi támogatást nyújtson a közép-kelet-európai országoknak... A magántőkepiac meghatározott feltételek mellett képes több tízmilliárd USD nagyságrendű forrást mozgósítani. Jelenleg egyik ország sem biztosítja az összes feltételt, mivel a rendszerváltoztatás még nem fejeződött be teljesen. A jövedelmi szintek és a megtakarítási arányok nem elég magasak a fenntartható növekedéshez... Létfontosságú (ezért), hogy a közép- és kelet-európai országok számára olyan pénzügyi keret jöjjön létre,

amely a következőkből áll:

- további (közép- és hosszú távú) források infrastrukturális, környezetvédelmi, regionális és ágazati projektek finanszírozására
- készletbeli hitelkeret az országok hitelminősítésének javítása, valamint a magántőke ingadozásának ellensúlyozása érdekében.

*Erre szükség van. Ez befektetés a jövőbe, de egyúttal befektetés a befektetési folyamatba is a globális haszon érdekében.*⁷⁰

8.1. A fenntartható növekedés feltételei megteremtése szükségességének felismerése

Antall miniszterelnök meg volt győződve arról, hogy tartós gazdasági növekedés nélkül a rendszerváltoztatás célkitűzései nem teljesíthetők. Egyszerűen fogalmazva: az emberek szabadságot és demokráciát akartak, de magasabb életszínvonalat is. Joggal hitték, hogy a nyugati gazdasági modell jobb, mint a keleti, kommunista modell. Ezért arra számítottak, hogy a gazdasági teljesítmény felfelé tart majd az Európához és a nyugati világhoz való csatlakozás következtében. Azt is gondolták, hogy a "régi demokráciák" és az "új demokráciák" közötti szakadék fokozatosan, de határozottan csökken. A miniszterelnök tisztában volt azzal is, hogy a szakadék csökkentése nem fog azonnal és automatikusan megtörténni.

A kommunista rendszerből és annak összeomlásából örökölt gazdasági válság, valamint a kötet első és ötödik fejezetében tárgyalt általános forráshiány jelentősen növelte a gazdasági növekedés kérdésének fontosságát az Antall-kormány számára.

Számomra, aki a nyugati világból jöttem, magától értetődő volt a gazdasági növekedés fontossága a magyar rendszerváltoztatás sikeréhez. Nem kellett a keynesiánus inflációs gazdasági növekedés szakértőjének lenni ahhoz, hogy felismerjük, hogy egy modern demokratikus kormányzat egyik fő feladata a tartós gazdasági növekedés feltételeinek biztosítása. Ez minden bizonnyal így volt Németországban és Svájcban is, két olyan országban, amelyek az árstabilitásról ismertek, és elkötelezettek a nem inflációs gazdaságpolitika mellett.

Az is meggyőződésem volt, hogy Magyarországon a nyomott gazdasági helyzet - a beruházások és a fogyasztás stagnálása vagy csökkenése - megnehezíti az infláció elleni küzdelmet. Az infláció nagyrészt a gazdasági válság következménye volt. Az ország termelő erőforrásainak - mind a munkaerőnek, mind az álló tőkének - teljes és hatékony felhasználása nélkül kevés remény volt a nyílt vagy elfojtott inflációs erők felszámolására.

Eléggé elgondolkodtatónak találtam, hogy sok szakértő nem ismerte fel a gazdasági növekedés szükségességét nemcsak külföldön, hanem Magyarországon sem. Voltak, akik arra

⁷⁰ Bod, Péter Á. (1996): "Az EBRD szerepe a régió újjáépítésében", Genfben bemutatott, még nem publikált tanulmány, 1., 10., 12. oldal, 1., 10. és 12. oldal. Kiemelés az eredetiben. Bod Péter Ákos professzor az Antall-kormány ipari és kereskedelmi minisztere, majd a Magyar Nemzeti Bank elnöke volt. A fenti tanulmány 1996-os bemutatásakor az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank igazgatótanácsának tagja volt.

hivatkoztak, hogy a Kádár-rendszer elhibázta a gazdaságélénkítési kísérleteit a keresleti oldalon, ami az ország külső fizetési pozíciójának romlásához vezetett, tovább gyengítve a külső bizalmat az iránt, hogy a kormány képes kezelni a feszült pénzügyi helyzetet. Emellett ekkorra a magyar közigazgatás részéről sokan szinte vakon bíztak a nemzetközi pénzügyi szervezetek tisztviselői által kiadott irányelvekben és utasításokban. Mivel a Világbank és az IMF a fiskális és monetáris megszorításokról úgy beszélt, mint a volt kommunista gazdaságok válsága orvoslásának fő összetevőiről, sok magyar szakértő és tisztviselő úgy vélte, hogy növekedési célokról beszélni nem csak irreleváns, hanem egyenesen veszélyes. A "növekedési szkeptikusok" főként a Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank munkatársai voltak.⁷¹

A közgazdasági és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó egyetemi tanulmányaim kezdete óta a nemzetközi gazdasági és monetáris intézmények szabályai és működése fontos részét képezték a tananyagoknak és a tudományos kutatásomnak. Az olyan genfi székhelyű szervezetek mellett, mint a GATT, az Európai Gazdasági Bizottság vagy a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet, európai és amerikai kutatóútjaim során már végzős hallgatóként megismerkedhettem olyan szervezetek munkájával, erősségeivel és gyengeségeivel, mint az IMF és a Világbank, az Európai Gazdasági Közösség Bizottsága, a párizsi székhelyű OEEC és utódja, az OECD, valamint a BIS.

A Graduate Institute of International Studies oktatói testületében tevékenykedő professzoraim - Wilhelm Röpke, Jacques L'Huillier, Robert Triffin és Michael Heilperin - gyakorlati tapasztalattal rendelkeztek és világhírnévként örvendtek a nemzetközi gazdasági és monetáris kérdésekkel kapcsolatos nézeteiknek és publikációiknak köszönhetően.⁷² Az intézetben az USA-ból vagy más európai országokból érkező professzorok gyakori, rövidebb-hosszabb távú látogatásainak előnyeit is élvezhettük: e vendégprofesszorok listája olyan, mintha a kortárs nemzetközi gazdasági és monetáris oktatás és kutatás "*Who-is-who*" névsora lenne.

Két fontos tanulságot szeretnék itt röviden megemlíteni, amelyeket az intézetben eltöltött éveim során leszűrhettem, és amelyek későbbi szakmai munkám során is hasznosnak bizonyultak: (1) Az első az volt, hogy a kortárs gazdasági, monetáris, politikai és társadalmi kérdések tanulmányozása során fontos a különböző szintekre és szempontokra összpontosítani, mint például nemzeti/nemzetközi szervezetek, nemzeti kormányok és politikák, magánszektor és nem kormányzati szervezetek stb. (2) A második az volt, hogy különbséget kell tenni egyrészt az intellektuális érdeklődés, a kíváncsiság, az elméletek és az alkalmazott eredmények iránti tisztelet, másrészt az uralkodó doktrínák következtetéseinek megkérdőjelezés nélküli elfogadása között. Ebbe beletartozik az a meggyőződés is, hogy helyes és fontos a saját elképzelések megkérdőjelezése és fejlesztése, még akkor is, ha azok nem divatosak vagy nem részei a hagyományos bölcsességnek.

⁷¹ Legalábbis addig, amíg Rabár Ferenc és Kupa Mihály volt a pénzügyminiszter, a jegybank élén pedig Surányi György állt.

⁷² A Graduate Institute-ben oktató kedvenc professzoraim közül szeretném megemlíteni Jacques Freymond-ot, a HEI igazgatóját, aki nagy támogatója volt az intézet összes magyar menekült hallgatójának, és Maurice Baumont professzort, a híres francia történészt, akinek szakmai tapasztalata a genfi Nemzetek Szövetsége Titkárságáig nyúlik vissza az 1930-as évekig.

Természetesen nem én voltam az egyetlen a miniszterelnök csapatában, aki erősen hitt abban, hogy a fenntartható növekedés nemcsak kívánatos, hanem elérhető is. A következő személyek osztották általános nézeteimet ebben a kérdésben (a lista korántsem teljes): Bod Péter Ákos, Szabó Tamás, Kodolányi Gyula, Tar Pál, Kádár Béla, Martonyi János, Pongrácz Tibor és Csuha Imre.⁷³

8.2. 1991. december: Antall miniszterelnök kinevezte a gazdaságstratégiával foglalkozó munkacsoportot

A GAM előzményei és célkitűzései

Az Antall- és a Boross-kormány teljes időszakában, 1990-től 1994-ig szoros baráti és munkakapcsolatot alakítottam ki és tartottam fenn Kodolányi Gyula államtitkárral, a Miniszterelnöki Gazdasági Tanácsadói Hivatal vezetőjével. Barátságunk az Antall-évek után is hosszú évekig tartott. Kodolányi bátorított arra is, hogy cikkeket írjak a *Magyar Szemle* és a *Hungarian Review* számára, és hogy befejezzem annak a könyvnek a kéziratát, amelyet az Antall-évek alatt szerzett tapasztalataimról terveztem megírni. Minden alkalommal, amikor találkoztunk, megkérdezte tőlem: "Ottó, mikor fogsz írni a *GAM-ról*"?

Ezért különösen örülök, hogy ebben a fejezetben Kodolányi 2021-ben megjelent emlékiratából idézhetek, amelyben számos utalás található a közös munkánkra és különösen a GAM-projektre. Egy helyen például ezt írja: "A GAM-bizottság tagjaként megismerkedtem a gazdaságpolitikai eszközök széles skálájával is. Sokat beszélgettem Hieronymi Ottóval (az 1956-os forradalom utáni egykori magyar menekülttel) is, aki ennek a gazdaságpolitikai gondolkodásnak a szakértője volt, és aki Svájc-ból hazatérve a miniszterelnöki hivatal tanácsadójaként itthon tartózkodott..."⁷⁴

A *GAM* mellett egy másik kérdésben is szorosan együttműködtem a miniszterelnökkel és Kodolányival. A magyar gazdaság fellendülésének és növekedésének elősegítése érdekében megpróbáltam pénzügyi támogatást szerezni a G7-országok tagjaitól. Kodolányi jól emlékszik arra, hogy ezek az ügyek mennyire fontosak voltak a miniszterelnök számára. Így meghatóan nyilatkozott Antall mélyszéles aggodalmáról, amiért nyugati partnereink negatívan viszonyulnak a jogos emlékeztetőinkhez, melyek szerint a sikeres újjáépítési programok anyagi és lélektani okokból gyakorlatilag mindig tartalmazták a külföldi pénzügyi támogatás egy részét. Ilyen volt a háború utáni európai újjáépítés és a Marshall-terv, valamint az a hatalmas segítség, amelyet a volt Kelet-Németország nemcsak Nyugat-Németországtól, hanem az Európai Unió többi országától is kapott.

Amint azt korábban már említettük ebben a könyvben, 1991 elején néhányan közülünk memorandumot készítettünk, amely dokumentálta, hogy pénzügyi támogatásra van szükség Magyarország azon erőfeszítéseire, amelyek a kommunista rendszer gazdasági és társadalmi

⁷³ Matolcsy György 1990 végéig, a Miniszterelnöki Hivatalból való távozásáig szintén azok közé tartozott, akik osztották meggyőződésünket a növekedésnek kedvező politika szükségességéről.

⁷⁴ Kodolányi Gyula (2021): *A világfa ágain*, Nap Kiadó, Budapest

örökségének leküzdésére irányulnak. A viszonylag szerény összeget elsősorban a külső adósságszolgálat terheinek enyhítésére és az ország infrastruktúrájának siralmas állapotából eredő következmények felszámolásának megkezdésére fordítottuk volna. A szöveg magyar, angol, francia és német nyelven készült. Antall miniszterelnök úr vállalta, hogy Németországba utazik Helmut Kohl német kancellárhoz, hogy személyesen adja át neki a dokumentumot, amelyet reményeink szerint a G7-ek megvitatnak és a nyugati közösség vezetői jóváhagynak.⁷⁵

Szeretném ismét Kodolányi Gyulát idézni Antall miniszterelnök úr reakciójáról a nyugati világ negatív hozzáállásával kapcsolatban:

"Antall végtelenül le volt törve, nagyon szomorú volt 1991-ben, mikor kiderült, hogy nem tárgyalja a G-7, a legerősebb gazdaságú országok grémiuma, a szakmailag kiváló, nagyságrendjében nem jelentős támogatási igényünket.... Az alapvető stratégiai kérdést, amit Antall is annak tartott, a növekedésserkentő forrásbevonás lehetőségét, nemzetközi segítséggel nem tudtuk megoldani, mert az őt oly sokra becsülő a gazdaságfilozófiai fő árammal szemben nem mertek lépni... Ezeket a történéseket úgy néztem végig és próbálom érzékeltetni, mintha egy dráma volna, és hát dráma is volt a javából. Mondhatnám, tragikus".⁷⁶

A Gazdaságstratégiai Munkacsoport (GAM) létrehozása

Antall miniszterelnök 1991 decemberében nevezte ki a Gazdaságstratégiai Munkacsoportot⁷⁷, miután elkészült a "fenntartható növekedés akadályairól" szóló tanulmány.⁷⁸

A nagy külföldi adósság és a súlyos adósságszolgálat a Kádár-rendszerből örökölt fő problémák közé tartozott. Az adósságkérdéssel kapcsolatban a miniszterelnök és néhány közeli tanácsadója között egyetértés volt abban, hogy (1) Magyarországnak nem szabad feladnia a törlesztést, de (2) a súlyos forráshiány enyhítése és a növekedés ösztönzése érdekében fontos lenne olyan adósságcsökkentési ajánlatot kapni a nyugati hitelezőktől, amely nem befolyásolja negatívan a hitelminősítésünket.

Ezt a nézetet azonban nem mindenki osztotta. Ahogy Kodolányi írja: "Kiderült, hogy elképesztően szervezett hálózat működött 1990 után, amelyik halálos bűnnek tartotta, ha valaki fel merte vetni az adósságelengedés témáját. Felteszem, hogy a Pénzügyminisztérium lehetett ennek az egyik fészke. Mert, mint jeleztem a Pénzügyminisztérium elfogadta, mint ortodoxiát a Nemzetközi Valutaalap gondolkodásmódját."⁷⁹

Mély ellentét feszült két nézet között. Az egyiket azok vallották, akik erősen hittek a gazdasági növekedés fontosságában (Antall is közéjük tartozott), a másikat egy kisebbség hangoztatta, akik számára a megszorítás valóságos mantrává vált: „A viták a pénzügyminiszter és a kormány gazdasági miniszterei között a kormányban nem egyszerűen

⁷⁵ Ezt a kezdeményezést szigorúan bizalmasan kezelték.

⁷⁶ Kodolányi Gyula (2021): *A világfa ágain*, Nap Kiadó, Budapest, pp.182-183

⁷⁷

⁷⁸ További részletek a projektről e könyv tizedik fejezetében olvashatóak.

⁷⁹ Kodolányi Gyula (2021): Nap Kiadó, Budapest, 183. o.

személyes, hanem filozófiai viták voltak... a növekedéspártiak úgy gondolták, hogy nem megszorításokkal, hanem a növekedés ösztönzésével lehet kiszabadulni az adósságcsapdából.”⁸⁰

81

Antall tudta, hogy Magyarország nem engedheti meg magának, hogy szembeszálljon a nemzetközi pénzüzetekkel, még akkor sem, ha nem osztotta nézeteiket a gazdasági átalakulás és az újjáépítés sikeréhez szükséges növekedés szükségességéről: „Antall lojálisan és következetesen stabilizálta a költségvetést. De Antall nem adta fel a növekedési politika megvalósításának gondolatát 1991 ősze után sem. Mint említettem, igen mély csalódásként élte meg amikor kiderült, hogy nem kapjuk meg a növekedéshez szükséges kis mértékű segílyt a nyugati vezetőkötől, amelyre kidolgoztatta az eredeti koncepciót Hieronymi Ottóval és a gazdasági miniszterekkel.”⁸²

Ahogy Kodolányi is felidézte: „A csalódás gödréből a miniszterelnök hamar felemelkedett. Továbbra is úgy gondolta, hogy az a legfontosabb cél, hogy elinduljon a magyar gazdaság a növekedési pályán. Miután Hieronymival és gazdasági agytröszttel kielemezték a G-7-ek elzárkózásának okait, 1991 decemberében felállított egy munkacsoportot, amelynek Szabó Tamás pénzügyi államtitkár lett az elkötelezett vezetője. Még ketten egészítettük ki a gyakorlati vezetést a miniszterelnökség részéről, jómagam, valamint a koncepció egyik kidolgozója, Hieronymi Ottó mint közgazdasági szakértő – ő az amerikai Battelle cég elemzőjeként dolgozott a tanácsadó testületben s az Erhard- és Röpke féle szociális piacgazdasági modell elkötelezett híve volt. Rajtuk kívül az MNB elnökeként Bod Péter Ákos és az érintett tárcák államtitkárai, illetve magasrangú szakértői dolgoztak a GAM-bizottságban. ...1991 decemberétől 1992 márciusának közepéig csaknem hetente találkoztunk”.⁸³

Mint Kodolányi is megjegyezte, a munkacsoportban Bod Péter Ákos, Szabó Tamás, Hieronymi Ottó, Kodolányi Gyula, Martonyi János, Pongrácz Tibor, Barsiné Pataki Etelka, Forrai István, Bogár László, Király Miklós, Szabó Péter és Csuha Imre is részt vett. Szabó Tamás tárca nélküli miniszter vezette a csoportot, kabinetfőnöke volt a csoport titkára, én pedig miniszterelnöki tanácsadóként a munkacsoport előadója.

Amint azt az előző szakaszban említettük, a gazdasági növekedés kérdése már a választások és az Antall-kormány beiktatása előtt is központi kérdés volt a választásokban és a belpolitikai vitákban. A viták némelyikét és azok hatásait az előző fejezetek tárgyalják, különösen a kommunista rendszertől örökölt gazdasági válságról, az Antall-kormány gazdasági programjának célkitűzéseiről, valamint a forráshiányról és az adósságkérdésről szóló első, második, negyedik és ötödik fejezet.

E viták és reflexiók egyes elemeit azért említjük meg, hogy rávilágítsunk az Antall-kormány mandátumának felénél létrehozott magas szintű munkacsoport előzményeire és célkitűzéseire.

⁸⁰ Op.cit. 184. o.

⁸¹ Op.cit. 184. o.

⁸² Op.cit. 184. o.

⁸³ Op.cit. 183-184. o.

A negyedik fejezetben tárgyaltak szerint a *Nemzeti Megújulás Programjának* előkészítéséért elsősorban a Miniszterelnöki Hivatalban működő Gazdaságpolitikai Titkárság és a Miniszterelnöki Tanácsadók Hivatala volt felelős, a különböző minisztériumok közreműködésével. Ez a feladatmegosztás és a megosztott felelősség nehézségekhez vezetett, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző minisztériumok egyes tisztviselői úgy döntöttek, hogy figyelmen kívül hagyják az Antall-kormány gazdasági programjának kulcsfontosságú elemeit. Voltak olyan konkrét esetek, amikor a minisztériumok munkatársai által benyújtott tervezetek olyan részeket tartalmaztak, amelyek ellentétesek voltak a miniszterelnök és néhány minisztere által világosan meghatározott célkitűzésekkel. Ezek a problémák különösen a Pénzügyminisztérium (PM) és a Magyar Nemzeti Bank (MNB) esetében jelentkeztek.

A kommunista rendszer nagy részében - a Kádár-évek előtt és alatt - az állami szervek (a minisztériumok és a Nemzeti Bank) alárendelt szerepet játszottak a párhierarchia különböző szintjein elhelyezkedő valódi döntéshozók mellett. Csak az 1980-as években kezdtek egyes állami (kormányzati) szervek nagyobb döntéshozatali felelősséget kapni. Ez különösen a Pénzügyminisztériumra és a Magyar Nemzeti Bankra volt jellemző, melynek oka a külső adósságteher és Magyarország növekvő függősége az IMF, a Világbank és más nemzetközi pénzügyi szervezetek véleményétől. Ennek ellenére a végső döntési jogkör a pártnál maradt.

84

A szabad választásokat követően, miután a kormányfő bemutatta a kormány gazdasági programját az újonnan megválasztott parlament előtt több tényező is ismétlődő feszültségekhez vezetett a Pénzügyminisztérium és a Miniszterelnöki Hivatal munkatársai között. E feszültségek nemcsak a Nemzeti Megújulás Programjának kidolgozása kapcsán - különösen a gazdasági növekedést illetően – felmerült nézeteltérésekben nyilvánultak meg. Az első és talán legfontosabb tényező az volt, hogy a minisztérium munkatársainak többsége csalódott volt amiatt, hogy a Szabad Demokraták (SZDSZ) elvesztették a választásokat, és sokan közülük nehezteltek amiatt, hogy Antall úr és az MDF nyerte a választásokat, és olyan koalíciós kormányt tudott alakítani, amelyben a Szabad Demokraták nem vettek részt. Ezzel az Antall-ellenes hozzáállással párosult az is, hogy bárki is álljon a kormány élén, a Pénzügyminisztériumnak kell lennie a forrásnak és a végső döntéshozónak minden fontos gazdaságpolitikai kérdésben. A gazdasági kabinetben belüli vitákat és nézeteltéréseket zavaró tényezőnek és a Pénzügyminisztérium hatáskörébe való indokolatlan beavatkozásnak tekintették.

Rabár Ferenc pénzügyminiszter hozzáállása nagyban súlyosbította ezt a problémát. A (kormányellenes) *Heti Világgazdaság (HVG)* hetilapban megjelent hosszú lemondó levelében Rabár hangsúlyozta, hogy nehezen tudott együtt dolgozni Matolcsy államtitkárral, a Miniszterelnöki Hivatal gazdaságpolitikai hivatalának vezetőjével.⁸⁵

⁸⁴ A rendszer "pártállam" elnevezése azt jelenti, hogy a párt uralkodik az állam felett, nem pedig az állam a párt felett.

⁸⁵ A miniszterelnök már jóval október 5-e, Rabár HVG-ben megjelent szövege előtt elégedetlen volt mind Rabár, mind Matolcsy hozzáállásával és makacosságával.

A *HVG*-ben megjelent szöveg legelején azonban Rabár elismeri, hogy volt egy mélyebb, alapvetőbb összeférhetetlenség közte és az Antall-kormány között. Rabár ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar gazdaság összeomlását csak egy úgynevezett "sokkterápia" akadályozhatja meg. Ennek a kemény politikának az elfogadásához és végrehajtásához a pénzügyminiszter szerint közös programról kellene tárgyalni az ellenzéki pártokkal. Ezt a csomagot Rabár szerint a parlament kétharmados többségének kellene elfogadnia. Más szóval Rabár ultimátumot nyújtott be a miniszterelnöknek, hogy (1) vonja vissza a "sokkterápia" (bármilyen legyen is a sokkterápia definíciója) mellőzéséről szóló döntését, és (2) hagyja figyelmen kívül az SZDSZ-szel kötött megállapodást (az úgynevezett "*Paktumot*"), amely korlátozta a parlament kétharmados többségi szavazását igénylő törvények körét, azt a megállapodást, amely lehetővé tette a felelősség hatékony megosztását a kormánykoalíció és az ellenzék között, valamint a rendszerváltoztatás által megkövetelt nagy és ambiciózus törvényhozási program alkalmazását.

Az 1990. december 20-án hivatalba lépett új pénzügyminiszter, Kupa Mihály széles körű tapasztalatokat szerzett a költségvetési politika terén az 1980-as évek során. Meg volt győződve a Pénzügyminisztérium vitathatatlan elsőbbségéről, és erősen gyanakodott a Magyar Nemzeti Bank munkatársaira. Hajlamos volt neheztelni a kritikák vagy az ellentmondások miatt még részletkérdésekben is. A gazdasági kabinetet 1991 februárjában hozták létre, és az új pénzügyminiszter, Kupa Mihály vezette. Az úgynevezett (négyéves) Kupa-program is, amely a gazdasági és pénzügyi jogszabályok és az intézményfejlesztés hosszú listáját tartalmazta, kevés mozgásteret hagyott a gazdasági kabinet munkatársai számára.

Míg Kupa Mihály élvezte a miniszterelnök bizalmát, az új pénzügyminiszter keveset tett a gazdasági kabinetben dolgozó kollégáiért. Az ellenzéki politikusok és a sajtó szisztematikusan kijátszotta Kupa állítólagos "szakmaiságát" a kormány többi tagjával szemben. Ahelyett, hogy határozottan visszazorította volna ezeket az ellenséges taktikákat, melyek célja a kormányon belüli viszály megteremtése volt, Kupa láthatóan élvezte az elismerést és a népszerűséget saját kormánya ellenfeleinek részéről.

1991 végén három fő kérdés fontosságának felismerése vezetett a *GAM* munkacsoport létrehozásához: 1) a fenntartható növekedés számos akadálya; 2) a külföldi adósságot nem generáló hivatalos vagy magántőke-beáramlás szükségessége a folyamatos forráshiány enyhítése érdekében; és 3) a gazdasági növekedés akadályainak csökkentését célzó intézkedések újradefiniálásának és gyorsabb elfogadásának szükségessége.

A *GAM* célja az volt, hogy mérítsen azokból a tapasztalatokból, amelyeket a kormány első két évében vezető szerepet játszó tisztviselői szereztek, és új kohéziót teremtsen a kormányprogram végrehajtása során. A későbbi támadások állításaival ellentétben, amelyek nemcsak az ellenzéki politikusok, hanem a *Pénzügykutató Intézet*hez kapcsolódó közgazdászok részéről is történtek - a *GAM*-ot nem arra tervezték, hogy a növekedést hiányfinanszírozási programmal célozza meg.

Ütemterv és jelentéstétel a miniszterelnöknek

A munkacsoport ütemterve három részre oszlott: az első rész a fenntartható növekedés legfőbb akadályainak azonosításával foglalkozott. A második időszakban a csoport minden tagja egy-három oldalas feljegyzést készített az akadályokról és a szakpolitikai javaslatokról. Az ajánlások összegzése két intézkedési listára oszlott: az A listára, amely a program elfogadásától számított három hónapon belül meghatározandó és végrehajtandó intézkedéseket tartalmazta, és a B listára, amely hosszabb időszak alatt végrehajtandó lépéseket tartalmazott, bár elvárták, hogy a munka ebben az időszakban is minél hamarabb megkezdődjön.

A GAM munkája ütemterv szerint zajlott. 1992 februárjára a tagok több tanulmányt is készítettek a növekedés akadályairól és a megoldási javaslatokról.

Az alábbiakban egy 1992. január 24-én készült memorandum néhány kulcs-szava olvasható:

A gazdasági növekedés fő akadályainak előzetes listája:

- 1) A növekedéssel kapcsolatos **világos politikai célkitűzések** és kormány intézkedések hiánya
- 2) Kedvezőtlen **külkereskedelmi** fejlemények
- 3) **A külső adósság szolgálata és a nemzetközi pénzügyi támogatás hiánya**
- 4) Általános forráshiány
- 5) **A belföldi piac** zsugorodása
- 6) **A tervgazdaság piacgazdasággá történő átalakulásából** eredő feszültségek
- 7) Privatizáció és **bizonytalan tulajdonosi szerkezet**
- 8) **A leromlott infrastruktúra, valamint a** karbantartásra és korszerűsítésre szánt **pénzeszközök hiánya.**
- 9) A magyar ipar rossz állapota és a **következetes iparpolitika hiánya**
- 10) **A magyar mezőgazdaság többszörös válsága:** a termelés és a termelékenység csökkenése, tőkehiány, tulajdonosi szerkezet stb.
- 11) **Az építőipar válsága**
- 12) Gyenge **nemzetközi versenyképesség**
- 13) nem hatékony közigazgatás ("**bürokrácia**")
- 14) **Jogi bizonytalanság**
- 15) **Gyenge társadalmi együttműködés**
- 16) **Elégtelen képzett és tapasztalt munkaerő**

A következő bekezdésekben a GAM-csoport munkájának ütemezéséről és előrehaladásáról szóló jelentésem egyes részeit közlöm, amelyet március 10-én nyújtottam be a miniszterelnöknek:

"A gazdasági stratégiával foglalkozó munkacsoport 1991. december közepén kezdte meg munkáját.

1. A csoport eddigi programja három szakaszra oszlott:

- a) a fenntartható gazdasági növekedést gátló tényezők és a további zsugorodás lehetőségének meghatározása; (1991. december - 1992. január)
- b) a lehetséges megoldások és intézkedések meghatározása; (1992. február)
- c) javaslatok előkészítése a gazdaságpolitikai döntésekhez; (1992. március).

2. Március 16-ig rövid (15 oldalas) döntéshozatali jelentés készül. Ezt március 25-ig véglegesítik, és az április 1-jei gazdasági kabinetülésen lehet megvitatni.

3. A munkacsoport rövid, döntéshozatali jelentése a következőket tartalmazza:

- a) a növekedést gátló akadályok, valamint a lehetséges intézkedések és megoldások rövid áttekintése;
- b) a gazdaságpolitikai javaslatok összefoglalása tíz nagy kategóriába csoportosítva (lásd alább). A tíz kategória mindegyikében olvasható egy leírás (1-2 oldal), amely tartalmazza a fő problémákat és a lehetséges lépéseket, valamint javaslatokat arra vonatkozóan, hogy a kormányzaton belül kinek és milyen határidővel kell megvalósítania a részletes kidolgozást és a lehetséges végrehajtást.

4. A csoport tagjai aktívan részt vettek a munkában. Részletes feljegyzéseket készítettek, amelyekben kifejtették véleményüket a növekedés akadályairól és a továbblépés lehetőségeiről.

5. Önmagában is fontos eredmény, hogy az elmúlt három hónap során a csoport konszenzusra jutott a következő három kulcsfontosságú kérdésben:

- a) a fenntartható gazdasági növekedés feltételeinek megteremtése kiemelt politikai és gazdasági prioritás kell, hogy legyen;
- b) a magyarországi gazdasági növekedésnek számos olyan akadálya is van, amelyet határozott gazdaságpolitikai intézkedésekkel enyhíteni lehetne vagy meg lehetne szüntetni;
- c) szükséges és lehetséges olyan gazdaságpolitikai intézkedéseket kidolgozni és végrehajtani, amelyek elősegítik a növekedést anélkül, hogy alapvetően veszélyeztetnék a gazdasági egyensúly tekintetében eddig elért eredményeket.

6. A c) pontban említett intézkedések részletes kidolgozásának, elfogadásának és végrehajtásának 1992 áprilisától a kormány munkája szerves részévé kell válnia.

7. A gazdaságstratégiai csoport továbbra is tanácsadói/megvitatói szerepet játszhatna ezen a területen. Ugyanakkor hasznos lenne, ha a munkacsoport felelősségével és irányításával egy részletesebb gazdaságpolitikai és stratégiai elemzés készülne, felhasználva a már elkészült részletes elemzéseket és javaslatokat.

8. Ez az elemzés a következőkkel foglalkozna:

a) az elmúlt két év gazdasági kihívásai és eredményei;

b) a jelenlegi helyzet, valamint az ország és a kormány előtt álló kihívások;

c) a következő két évre vonatkozó tervek, koncepciók, program és a várható gazdasági fejlődés.

(9) Ez a részletesebb elemzés, amely április végére vagy május közepére készülhet el, valószínűleg jelentős érdeklődést vált majd ki itthon és külföldön is.

Stratégiai elemzés és javaslatok

Rövid áttekintés

10. A gazdaságpolitika eddig jelentős sikereket ért el: széles körű, átfogó és visszafordíthatatlan gazdasági rendszerváltoztatást, az életképesség fenntartását, a fizetőképesség és a külgazdasági egyensúly biztosítását. Az úgynevezett "sokkterápia" mellőzése helyes döntésnek bizonyult.

11. Ugyanakkor a gazdasági növekedés szükségessége is nyilvánvaló. Az előzetes adatok szerint 1992 elején az ország össztermelése (GDP) mintegy 15%-kal alacsonyabb volt, mint két évvel korábban. Ez a csökkenés több mint egy évtizedes lassú növekedést és gazdasági stagnálást követett.

12. A további stagnálás vagy zsugorodás nemcsak az ország társadalmi egyensúlyát veszélyeztetné, hanem elkerülhetetlenül korlátozná a magyar gazdaság hosszú távú növekedési potenciálját is.

13. A kihívás egy olyan politika meghatározása, amely nem a kereslet mesterséges ösztönzésén alapul, amely nem növelné a versenyképes kínálatot, veszélyeztetné a gazdasági egyensúlyt, csökkentené a belföldi és külföldi bizalmat és ezáltal a hosszú távú növekedést.

14. Figyelembe véve az átalakulással, a nemzetközi integrációval és az örökölt gazdasági elmaradottság felszámolásával kapcsolatos lehetőségeket, az 1990-2000 közötti évtized egészére vonatkozóan a GDP évi 5 %-os reálnövekedése, a beruházások évi 8-10 %-os növekedési üteme és az árfolyam 20-30 %-os általános javulása viszonylag konzervatív célnak tekinthető.

A növekedés akadályai

15. A gazdasági növekedést gátló tényezők a következő címszavakkal foglalhatók össze:

1. gazdaságpolitika; 2. külső gazdasági környezet; 3. a tőkeáramlás (adósságszolgálat) problémái; 4. reálforrás-korlátok; 5. zsugorodó belföldi piac; 6. privatizáció és bizonytalan tulajdonviszonyok; 7. infrastruktúra; 8. ipar, iparpolitika; 9. hitel- és bankrendszer; 10. mezőgazdaság, mezőgazdasági termelés; 11. építőipar, ingatlan- és lakáspiac, lakáshitel; 12. nemzetközi versenyképesség; 13. külkereskedelem; 14. szociális problémák, társadalmi együttműködés; 15. szakértelem és tudás hiánya; 16. regionális erőviszonyok és politika; 17. állami költségvetés; 18. jogi bizonytalanságok, az államirányítás minősége; 19. átalakulási súrlódások; 20. információs rendszerek; 21. túlzott bürokrácia; 22. gazdaságpolitikai konfliktusok.

16. A kormány egyik legfontosabb feladata a gazdasági növekedést gátló tényezők és szűk keresztmetszetek azonosítása, valamint javaslatok kidolgozása ezek megszüntetésére.

17. A munkacsoporton belül egyetértés van abban, hogy a javasolt lépéseket a folytonosság és nem a szakadás szellemében kell kidolgozni és elfogadni: a stabilizációs politika eredményeit nem szabad veszélyeztetni. Sok helyen egyszerűen gyorsításra van szükség, nem pedig új lépésekre.

18. Ugyanakkor a lépéseknek kellően határozottnak kell lenniük ahhoz, hogy eredményesek legyenek.

19. A lépések a következő tíz csoportban foglalhatók össze (a határozati jelentéstervezet minden csoportra vonatkozóan egy-két oldalas javaslatot fog tartalmazni):

- 1) INFRASTRUKTÚRA: (beleértve az EXPO-t és a lakásépítést); projektmeghatározás és -kiválasztás, finanszírozás, döntéshozatal, gyorsított végrehajtás;
- 2) IPARPOLITIKA: modernizáció, vállalkozás- és befektetésösztönzés, ágazati politikák;
- 3) BANKÜGY: portfólió-átalakítás, privatizáció elindítása, gazdálkodási intézmények kiépítése (földhitel, jelzáloghitel), a Magyar Befektetési és Fejlesztési Zrt. újjáépítési bankká alakítása;
- 4) HITELRENDSZER: Hitelgarancia Alap, Reorganizációs Alap, a privatizációs bevételek felhasználása beruházási tőkeáttételre;
- (5) FORRÁSBEVONÁS: a felajánlott külföldi támogatások gyorsított tárgyalása, projektfejlesztés, hivatalos és félhivatalos tőkeimport hivatalos és félhivatalos bevonása;

(6) ADÓRENDSZER, VÁLLALKOZÁSÖSZTÖNZÉS

(7) A PRIVATIZÁCIÓ FELGYORSÍTÁSA

(8) REGIONÁLIS POLITIKA

(9) KELETI ÉS NYUGATI PIACOK, EXPORTÖSZTÖNZÉS

(10) HAZAI ÉS KÜLFÖLDI BEFEKTETŐK

Otto Hieronymi"

Az 1992. május 10-én tartott rendkívüli kormányülésen a kormány megvitatta az elmúlt két év gazdaságpolitikai eredményeit és a következő két év gazdaságpolitikai stratégiáját. Ezt követően, **1992. május 22-én** memorandumot nyújtottak be a gazdasági kabinetnek a *fenntartható gazdasági növekedés feltételeinek megteremtését célzó kormányzati munkaprogramról*.

8.3. A munkacsoport jelentésének fő szempontjai - nagy hangsúly az intézményfejlesztésen és -erősítésen.

A munkacsoport célkitűzéseit, általános megközelítését és közbelső eredményeit az előző szakaszban tárgyaltuk. A munkacsoport munkája alapvetően a következő tevékenységekből állt: megbeszélések a teljes tagsággal vagy kisebb csoportokkal, az egyes tagok feljegyzései, a tagok egyéni tevékenysége és megbeszéléseik eredményeinek összegzése, valamint az e folyamat eredményeként született végleges tervezet továbbítása a miniszterelnök és a gazdasági kabinetnek számára. A feladat jellegéből adódóan a legfontosabb kérdések és érvek egyrészt bizonyos fokig ismétlődtek másrészt kiegészültek és elmélyültek a tervezet(ek) egymást követő változataiban.

A szövegnek tömörnek és "olvashatónak" kellett lennie, hogy hasznos (és használható) legyen a kormányzati döntéshozatali folyamatban. Az is fontos volt, hogy a kulcsfontosságú kérdések és javaslatok ne vesszenek el vagy ne maradjanak ki a tervezet szerkesztése vagy csiszolása során, illetve, hogy ne kerüljenek bele olyan ötletek, amelyek nem tükrözik a csoport gondolkodásának és érveinek lényegét. E szakasz további része főként a csoport jelentéséből kiválasztott részleteket tartalmazza, hogy szemléltesse a csoport elemzésének és ajánlásainak főbb következtetéseit.

"JAVASLATOK A GAZDASÁGI KABINET SZÁMÁRA EGY OLYAN KORMÁNYZATI PROGRAMRA, AMELY SEGÍT MEGTEREMTENI A FENNTARTHATÓ GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS FELTÉTELEIT (Kivonatok)

A KORMÁNY GAZDASÁGPOLITIKAI STRATÉGIÁJA

1. Az 1992. május 10-én tartott rendkívüli kormányülésen a kormány megvitatta az elmúlt két év gazdaságpolitikájának eredményeit és a következő két év gazdaságpolitikai stratégiáját.

2. A magyar gazdaság piacgazdasággá alakításának céljait, az ezzel kapcsolatos követelményeket és intézkedéseket a *Nemzeti Megújulás Programja* és a *Négyéves Gazdaságpolitikai Program* határozta meg. A gazdasági rendszerváltoztatás és a szociális piacgazdaság kiépítésének egyik fő célja a gazdasági aktivitás élénkítése és a fenntartható növekedés feltételeinek biztosítása.

3. Az elmúlt két évben a kormány következetes gazdaságpolitikája jelentős eredményeket ért el a pénzügyi stabilitás, a külföldi és hazai bizalom biztosítása, a piacgazdaság jogi és intézményi kereteinek kiépítése, a piaci verseny élénkítése, a működőtőke bevonása, a magántulajdon és a magánvállalkozások fejlesztése, valamint a privatizáció terén. A fizetési mérleg eredményei, beleértve az OECD-országokba irányuló export növekedését is, minden várakozást felülmúltak. Ez felgyorsította a magyar gazdaság európai és világpiacon való integrációját és a piacgazdaság fejlődését.

4. A versenyképes piacgazdaság kiépítésének, a társadalmi egyensúly fenntartásának, az ország modernizálásának és nemzetközi integrációjának alapvető eleme a reálgazdaság zsugorodásának megfékezése és a fenntartható, kiegyensúlyozott gazdasági növekedés feltételeinek biztosítása. A dinamikusabb és hatékonyabb gazdasági struktúrák széles körű kialakulásának legfontosabb tényezője Magyarországon a gazdasági rendszerváltoztatás és a piacgazdaság térnyerése. A piacgazdaság sikeréhez ugyanakkor szükséges a fenntartható növekedés feltételeinek biztosítása: csak így teremthetők meg a szükséges források az ország modernizálásához, az infrastrukturális és termelő beruházások finanszírozásához, valamint az új hatékony munkahelyek finanszírozásához. Csak így fedezhetők hosszú távon a strukturális átalakulás nagy gazdasági és társadalmi költségei. Kiegyensúlyozott növekedésre van szükség mind a költségvetés, mind a fejlődő magángazdaság szempontjából.

5. Ezek a megfontolások nem csak a magyar helyzetre vonatkoznak. A modern piacgazdaságokban a gazdasági növekedés a belső és külső gazdasági stabilitás (infláció ellenőrzése, pénzügyi egyensúly) és a munkanélküliség csökkentése az alapvető politikai, gazdasági és társadalmi célkitűzések közé tartozik. A kérdés időszerűségét és általános jellegét igazolja, hogy 1992-ben a 24 OECD-ország és a hét legjelentősebb fejlett gazdaság gazdaságpolitikai együttműködésének legfontosabb napirendi pontja a kiegyensúlyozott gazdasági növekedés biztosítása volt az OECD-térségben és a világgazdaság egészében.

Nemzetközi bizalom és együttműködés

6. A régiókat sújtó gazdasági válság és bizonytalanság ellenére a magyar kormány gazdaságpolitikája mind hivatalos szinten, mind a magángazdaság (bankok és vállalatok) részéről általános nemzetközi bizalmat és elismerést élvez. Két további pontban is széleskörű nemzetközi egyetértés van: nemcsak a magyarországi gazdasági növekedés szükségességét illetően, hanem abban is, hogy az ország eddigi eredményei, egyrészt a pénzügyi egyensúly és a nemzetközi tartalékok, másrészt a piacgazdaság fejlesztése terén megfelelő alapot jelentenek a következetes, gazdasági fejlődést és növekedést elősegítő politikák alkalmazásához.

A fenntartható növekedés feltételeinek megteremtése

7. A kormány által elfogadott gazdaságpolitikai stratégia a gazdasági és pénzügyi egyensúly fenntartása és erősítése mellett a fenntartható gazdasági növekedés feltételeinek megteremtésére összpontosít. A stratégia fő irányvonalai és végrehajtása szervesen illeszkedik a kormány négyéves gazdasági programjába. A stratégia egyik meghatározó eleme továbbá az

ország partnerei - nemzetközi pénzügyi szervezetek, pénzpiacok és befektetők - gazdaságpolitikánkba vetett bizalmának folyamatos erősítése.

8. A gazdasági fellendülés és növekedés elsősorban magától a gazdaságtól függ. Az intézményrendszer és a gazdaságpolitikai döntések azonban döntő szerepet játszhatnak a növekedés előmozdításában vagy akadályozásában. A gazdasági növekedés szükségességét szem előtt tartó gazdaságpolitika nem jelenti a régi termelési struktúra konzerválását, nem azonosítható a mesterséges keresletélénkítéssel. A lényeg a versenyképes kínálat fejlődésének felgyorsítása, megőrizve a külső fizetési pozíciókat, és szem előtt tartva a pénzügyi egyensúly követelményét.

9. A gazdaságpolitika kihívása olyan lépések kidolgozása és végrehajtása, amelyek a pénzügyi egyensúly veszélyeztetése nélkül teszik lehetővé a fenntartható növekedéshez szükséges feltételek megteremtését, és ezáltal mind a hazai, mind a külföldi bizalom erősítését.

Átfogó intézkedésrendszer a *Négyéves Gazdaságpolitikai Program* keretében

10. Ennek a kihívásnak akkor lehet a legjobban megfelelni, ha a minisztériumok a kormány eddigi politikájának megfelelően széleskörű, fokozatos lépéseket dolgoznak ki és alkalmaznak a gazdaságpolitika teljes spektrumában. Az ilyen jellegű átfogó politikák tették lehetővé a nyugat-európai országok újjáépítését és tartós növekedését az elmúlt négy évtizedben. A nyilvánvaló jelentős különbségeket figyelembe véve ez a megközelítés hasonló ahhoz, amit jelenleg az OECD-országok alkalmaznak a növekedési politikák tekintetében.

11. A hatékony politika kidolgozásához és végrehajtásához azonosítani kell a növekedést akadályozó tényezőket, és olyan intézkedéseket kell bevezetni, amelyek megszüntetik vagy csökkentik ezeket az akadályokat. Ezek az intézkedések részben a már tervezett vagy megkezdett politikák felgyorsítását, részben pedig új megoldások kidolgozását jelentik.

12. A tervezett intézkedések között szerepel többek között: a gazdaság modernizációját és versenyképességét befolyásoló, külföldi források bevonásával megvalósuló infrastrukturális projektek felgyorsítása; olyan megoldások kidolgozása a bankportfoliók és vállalatok pénzügyi helyzetére vonatkozóan, amelyek elősegítik szerkezet- és tulajdonosváltást, a termelő beruházásokat és a munkahelyteremtést, továbbá javítják a magyar bank- és hitelrendszer működését; ipari és regionális válságkezelési megoldások; a privatizáció felgyorsítása; a műszaki és humán versenyképesség erősítését célzó lépések.

13. A növekedés akadályainak leküzdése és a további fejlődés irányainak és eszközeinek meghatározása olyan kormányzati szintű munkaprogrammal valósítható meg, amely meghatározza a kormányon belüli munkamegosztást és együttműködést, és kijelöli az egyes lépésekért felelős ügynökséget.

A növekedési stratégia célkitűzései

14. A növekedési stratégia célja nem a rövid távú mesterséges kereslet ösztönzése, amelyet aztán ismét megszorító intézkedések és újabb visszaesés követne. A cél a piactudományra való áttérés és az európai és világgazdaságba való integráció által kínált lehetőségek kiaknázása

mind a meglévő kapacitások optimális kihasználása, mind az ország növekedési potenciáljának fokozatos növelése révén. A cél az, hogy a magyar gazdaság a kilencvenes évek egészét tekintve a nyugat-európai országok átlagánál magasabb átlagos reálnövekedési ütemet érjen el. Hogy ez reális és elérhető cél, azt számos nyugat-európai ország közelmúltbeli és távolabbi példája bizonyítja. A cél eléréséhez a belső és külső erőforrások mozgósítására és optimális felhasználására, valamint megfelelő makrogazdasági, intézményi és strukturális politikára van szükség. Ez a kormány gazdasági stratégiájának alapvető feladata.

II. EDDIGI EREDMÉNYEK, RECESSZIÓ ÉS A NÖVEKEDÉS AKADÁLYAI

15. Az elmúlt két évben jelentős előrelépés történt a magyar gazdaság piacgazdasággá alakításában, és megteremtődtek a piacgazdaság legfontosabb jogi és intézményi feltételei.

Stabilizáció és pénzügyi egyensúly

16. A nehéz körülmények között a következő szakpolitikai intézkedésekre volt szükség: (a) az ország nemzetközi fizetési helyzetének stabilizálása és konvertibilis valutapozíciójának javítása; b) határozott fellépés az inflációs folyamat felgyorsulása ellen; c) széles körű importliberalizáció; d) a termelési támogatások csökkentése, elmozdulás a reális piaci ár- és költségviszonyok felé; (e) a vállalati alkalmazkodás kikényszerítése, az elkerülhetetlen termeléseszközzel csökkentések és felszámolások mellett; (f) a növekvő munkanélküliség "felvállalása", korszerű munkanélküli ellátórendszer alapjainak megteremtése; (g) a privatizációs folyamat lépésről lépésre történő erősítése; (h) óvatosság a szociális ellátórendszerek átalakításában.

Eredmények

17. A kormány gazdaságpolitikája jelentős - Magyarországon és külföldön egyaránt elismert - sikereket mutat az alábbi területeken:

- (a) az ország külső fizetési mérlege konszolidálódott, jelentős devizatartalékok halmozódtak fel;
- (b) a piacváltás sikeres volt, a gazdaság sikeresen átvészelte a külkereskedelem területén - a keleti piacok összeomlásából adódóan - jelentkező sokszerű változásokat, a vállalatok jelentős része képes volt a piacváltásra és a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásra;
- (c) a privatizáció jelentősen előrehaladt, az új vállalkozások száma ugrásszerűen megnőtt;
- (d) 1990-ben és 1991-ben nagyon erős volt a külföldi tőke beáramlása (sőt, ez a tendencia idén tovább erősödött);
- (e) a gazdaság az egészségesebb szerkezet irányába mozdult el (a túlfejlett, elmaradott technológiájú nehézipar, a piachoz alkalmazkodni nem tudó gépipari ágazatok visszaszorulása, a szolgáltatások, kisvállalkozások és kisipar egyidejű fejlődése);
- (f) az elmúlt évben sikerült a tervezett keretek között tartani az inflációt, idén pedig megtört a gazdaság zsugorodási folyamata.

Mélyreható szerkezeti átalakulás

18. Az elmúlt két évben mélyreható változások kezdődtek a magyar társadalom és gazdaság szerkezetében. Ebben az időszakban két folyamat volt megfigyelhető a magyar gazdaságban: (a) az új (kis- és középméretű) magánvállalkozások termelésének jelentős fellendülése,

különösen a szolgáltatások területén, és (b) a termelés és a foglalkoztatás nagymértékű csökkenése a hagyományos ipari vállalatoknál és részben a mezőgazdaságban is.

A recesszió dimenziói és fő tényezői

19. Bár a gyors átalakulás miatt a hivatalos statisztikák valószínűleg nem tükrözik a gazdasági folyamatok egészét, meg kell jegyezni, hogy az előzetes számítások szerint 1992 elején az ország össztermelése (GDP) körülbelül 15%-kal volt kevesebb, mint két évvel azelőtt. Ez a csökkenés több mint egy évtizedes lassú növekedés és gazdasági stagnálás után következett be.

Más szóval, az új vállalkozások, termékek és munkahelyek (még) nem ellensúlyozzák teljes mértékben más ágazatok és területek termelésének visszaesését.

20. A korábbi KGST-piacok váratlan összeomlása és a megnövekedett verseny által felgyorsított szerkezetátalakítás nagyban hozzájárult a termelés csökkenéséhez, amelyet az ipari és mezőgazdasági statisztikák egyaránt mutatnak. A pénzügyi egyensúly hiányainak szükséges korrekciója csökkentette a belföldi keresletet, és így szintén fékező hatást gyakorolt, különösen az ipari termelésre. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a minden várakozást felülmúló exportteljesítmény, különösen az OECD-piacokon, pozitívan hatott mind a termelésre, mind a foglalkoztatásra, és lassította a recesszió ütemét.

21. Az elmúlt két év gazdasági visszaesésének fő tényezői a következők voltak:

- (a) a szocialista tervgazdasági rendszer öröksége, beleértve a makroegyensúly biztosításához szükséges monetáris és költségvetési megszorításokat;
- (b) a gazdasági rendszerváltoztatás költségei, beleértve a piacokat és a gazdasági versenyt, az ár- és költségszerkezetet, a jogalkotást és a közigazgatást, valamint az egyéb területeken kialakult új keretfeltételeket és követelményeket;
- (c) a kereslet csökkenése a hazai és a külföldi (különösen a volt KGST) piacokon;
- (d) a kínálat és a termelés csökkenése, részben a piaci verseny és a strukturális átalakulás, részben a recesszió következtében;
- (e) a termelő beruházások csökkenése (alacsony tőkefelvétel), ami lassítja a modernizációt és a munkahelyteremtést;
- (f) a csökkenő termeléssel, az átmenet magas költségeivel, valamint a külső egyensúly helyreállításához szükséges eszközök és transzferek hiányával összefüggésben felmerülő forráshiány.

Forráshiány, termelői és infrastrukturális beruházások hiánya

22. A magyar gazdaságban jelenleg uralkodó pénzügyi forráshiány elsősorban nem a nemzetközi fizetőeszközök és a fizetési mérleg szintjén bekövetkezett fejlemények következménye: a fő tényezők egyrészt a gazdaság rendszerszintű és strukturális átalakításának magas költségei, másrészt a gazdasági szűkülés okozta forrásvesztés.

23. A recesszió egyik legjelentősebb megnyilvánulása az infrastrukturális és termelői beruházások csökkenése. Ugyanakkor ez az a terület, ahol a növekedést elősegítő gazdaságpolitikai intézkedések hosszú távú hatásai a legpozitívabbak: a termelő és infrastrukturális beruházások növelik a kínálatot és javítják a gazdaság egészének versenyhelyzetét. Ezen a területen a konjunktúra- és a strukturális politika rendelkezik a leggazdagabb hagyományokkal és eszközökkel.

24. Az aktívabb beruházástámogatási politikára vonatkozó javaslatokat ellenzők gyakran felidézik a korábbi magyarországi gazdasági rendszer pazarló beruházási politikájának emlékét (melynek logikus következménye a magyar gazdaság alacsony tőkehatékonysága lett az elmúlt évtizedekben). Az (infrastrukturális és termelő) beruházások ösztönzése során ezért fontos szem előtt tartani a piacok és a verseny megfelelő működését az új beruházások magas tőkehatékonyságának biztosítása érdekében.

25. Magyarországon a termelő beruházások visszaesése nemcsak a tulajdonviszonyok bizonytalanságával, a magas nominális és reálkamattal és a kereslet csökkenésével, hanem az amortizációs rendszerrel is szorosan összefügg. Az infláció következtében a vállalatok amortizációs bázisa elértéktelenedik a pótlási igényekhez képest. Az új számviteli törvény alapján az eszközöket nem a reális visszavásárlási értéken, hanem az irreálisan alacsony könyv szerinti értéken számítják ki. A törvény nem teszi lehetővé a könyv szerinti értékek folyamatos korrekcióját, ami folyamatos inflációs vagyonszűküléshez vezet. Az eszközvesztés másik forrása, hogy az értékcsökkenés egy részét bérként és nyereségként fizetik ki. Az alacsony tőkefelvevő képesség nagy szerepet játszik a külföldi hitelek és támogatások alacsony kihasználtságában.

A jelenlegi gazdasági problémák és a növekedési feltételek megvalósításának lehetőségei

26. A piaczgazdasági rendszer kiépítésében az elmúlt két évben elért eredmények megfelelő alapot teremtenek a gazdasági növekedés feltételeinek megeremtéséhez. A gazdasági növekedés elősegítése és feltételeinek biztosítása időszerű, hiszen a kormány gazdaságpolitikája az elmúlt két évben jelentős sikereket ért el a gazdaság működésének fenntartásában, a gazdasági rendszerváltoztatás mélyrehatóvá és átfogóvá tételében. Mindezek mellett 1992 eddig eltelt hónapjai világossá tették, hogy a mai pénzügyi és gazdasági problémákra hosszú távú megoldást csak akkor lehet találni, ha a gazdaság növekedési tartalékait megerősítik, és a nemzetgazdaságot növekedési pályára tudják állítani.

27. A legfontosabb jelenlegi problémák a következők:

- (a) a költségvetés strukturális feszültségei, a jelentős és minden szempontból nehezen kezelhető költségvetési hiány, amely összefügg: az államháztartás elhúzódó strukturális átalakulásával, a nagy ellátórendszerek fennmaradásával, a költségvetésben szereplő adóbevételek elégtelenségével, az általában laza pénzügyi fegyvelemmel és ellenőrzéssel stb.;
- (b) a gazdaság fejlesztési tartalékait csökkentő forrásallokáció, ami közvetlenül összefügg a fizetési mérleg 1992 elején erőteljesen megnövekedett többletével;
- (c) a reál- és monetáris folyamatok eltérése;
- (d) a vállalkozások fejlődését nem kellőképpen támogató pénzügyi és gazdasági környezet, a támogató intézmény- és eszközrendszer "hiányzó láncszemei", ami összefügg a garanciarendszerek hiányával, a vállalkozásokat támogató privatizációs technikák szűk körével, a kedvező feltételekkel nyújtott hitelek elégtelenségével, a megfelelő piaci információk hiányával stb.;
- (e) a hazai beruházási hajlandóság alakulása, ami függ a termelő beruházások bankbetétekhez viszonyított alacsony hozamától, a bizonytalanságtól, a piaci kapcsolatok kiépítésének problémáitól, az elégtelen tájékoztatástól, a források hiányától stb.;
- (f) az infrastruktúra alacsony fejlettségi szintje (és annak lassú fejlődése, néhány területet kivéve), ami ma a gazdasági fejlődés egyik fő akadály, és a hazai és külföldi befektetések további jelentős növekedését is gátolja;

(g) a foglalkoztatási és társadalmi konfliktusok súlyosbodása, amely szorosan összefügg a foglalkoztatási célú finanszírozás (Szolidaritási Alap) növekvő hiányával és a regionális gazdasági és szociális problémák súlyosbodásával;

h) a hazai középosztály fokozatos kettészakadása, amely döntően összefügg a nagy jóléti rendszerek folyamatos hanyatlásával és leépülésével, azok átalakításának elmaradása miatt.

28. A gazdasági növekedés feltételeinek megteremtése és a növekedést elősegítő gazdaságpolitika előkészítése a *Négyéves Gazdaságpolitikai Programban* meghatározott célkitűzéseken alapul (fizetési mérleg javítása, inflációellenes politika, munkanélküliség elleni fellépés, negatív növekedés megszüntetése). A program eddigi eredményei arra utalnak, hogy a program végrehajtása lehetséges. Ugyanakkor a **GAM fordulópontot jelent, mivel a gazdasági növekedés feltételeinek fejlesztését és a növekedési folyamat kibontakozását a gazdaságpolitika elsődleges prioritásai közé helyezi**. Egyúttal elismeri, hogy a fizetési mérleg és az infláció konszolidálása a jövőben is erőfeszítéseket igényel.

A gazdasági növekedés irányába mutató gazdaságpolitika végrehajtása csak akkor lehet sikeres, ha azt mind a nemzetgazdaság kulcsszereplői, mind a legfontosabb külgazdasági szereplők támogatják. Ennek során a hazai vállalkozót, a hazai vállalkozást kell a gazdaságpolitika középpontjába helyezni. Enélkül elképzelhetetlen a gazdaság szerkezetének megújítása, az innováció, a piaci kereslet és kínálat bővítése. Emellett a gazdaságpolitikának határozott hangsúlyt kell fektetnie az export növelésére, a külpiaci kapcsolatok erősítésére, és a nemzetközi gazdasági integrációra. Sikerének fontos feltétele a nemzetközi fogadókészség biztosítása, a nemzetközi pénzügyi szervezetek és intézmények fogadókészsége és hajlandósága Magyarország támogatására.

30. A gazdasági növekedés feltételeinek megteremtése sem korlátozódhat a pénzügyi és gazdasági területekre. Tartós elmozdulás csak akkor érhető el, ha a reálgazdaság növekedési tényezői megerősödnek, és ehhez a gazdaság emberi dimenziója is támogatást nyújt és együtt mozog vele. Ez két területen generál változásokat. A reálfolyamatokban zajló megújulás egyik kulcsa a technikai-technológiai modernizáció, az új technikák alkalmazása és a megfelelő tőkefinanszírozás. Ennek elősegítése érdekében ki kell dolgozni egy innovációs stratégiát, és végre kell hajtani a szervezetet és az eszközöket érintő változásokat, valamint az ezt megalapozó finanszírozást.

III. A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS FELTÉTELEINEK MEGTEREMTÉSE: A FŐBB VIZSGÁLT TERÜLETEK

31. Az átfogó gazdaságpolitikai lépések tizenkét nagy kategóriába sorolhatók, amelyek megfelelnek a határozati javaslatban meghatározott feladatoknak (ez a lista számos már folyamatban lévő, felgyorsításra és kiegészítésre szoruló feladatot is tartalmaz):

1. a pénzügyi rendszer hatékonyabb működése
2. ipari válságkezelés, iparpolitika
3. az infrastrukturális projektek felgyorsítása
4. emberi erőforrások
5. az adórendszert érintő intézkedések
6. a bankrendszer korszerűsítése
7. a privatizációs folyamat felgyorsítása
8. a kártalanítás felgyorsítása
9. a regionális feszültségek kezelése

10. a társadalmi feszültségek kezelése
11. tőkeimport és a nemzetközi támogatás koordinálása
12. politikai és társadalmi támogatás."

(Helyszűke miatt a következő bekezdések csak a fenti lista 1., 4. és 5. pontjával foglalkoznak.)

"1. A pénzügyi rendszer hatékonyabb működése

32. A pénzügyi rendszer hatékony működése a stabilizációs politika és a reálgazdaság fellendülésének alapvető feltétele. A modern piacgazdaságokban a pénzügyi rendszer sikeres működését mind a központi banki és kormányzati politika, mind a vállalatok és pénzintézetek piacokonform működése befolyásolja. A piacgazdaságokban a központi banknak és a pénzügyi adminisztrációnak is fontos felelőssége van az intézményrendszer kiépítésében, hatékony működésének biztosításában és a válsághelyzetek kezelésében. Hazánkban az elmúlt két évben jelentős előrelépés volt tapasztalható a piacgazdaság és a pénzügyi rendszer fejlődésében. Azonban ezen a területen is további jelentős feladatokat kell megoldani, részben az intézményrendszer folyamatos fejlesztésének megerősítése és felgyorsítása, részben pedig a kialakuló válságjelenségek hatékony kezelése érdekében. A reálgazdaság stabilizálása és talpra állítása számos pénzügyi akadály elhárítását igényli, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a reálgazdasági problémák megoldásához kizárólag pénzügyi eszközökre lenne szükség.

4. Technológiai fejlődés és emberi erőforrások

50. A gazdasági növekedés alapja szorosan összefügg az emberi erőforrások optimális felhasználásával. A növekedés esélyeit alapvetően az határozza meg, hogy a kutatást és a műszaki fejlesztést, az emberi tudást hogyan tudjuk ennek szolgálatába állítani, illetve a képzés és az oktatás hogyan támogatja ezt. A legfontosabb megoldandó kérdések: a hatékony és piacokonform műszaki fejlesztés; a közoktatási, szakképzési és felsőoktatási törvényekkel kapcsolatos jogszabályok összehangolt előkészítése és mielőbbi parlamenti vitája; a kutatás intézményi és pénzügyi kereteinek megújítása; a menedzserképzés; a munkanélküliek átképzése; a széles körű idegennyelv-oktatás; a korszerű üzleti és közigazgatási szaktudás terjesztése.

5. Az adórendszerre vonatkozó intézkedések

51. A piacgazdaságban az adórendszer központi szerepet játszik a növekedés serkentőjeként és fékezőjeként, mind a rövid távú gazdaság szempontjából, mind a hosszú távú üzleti fejlődést ösztönző strukturális politika részeként. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági növekedés a költségvetési egyensúly biztosításához is elengedhetetlen. A magyar adórendszeren belül - a nyugat-európai tapasztalatok alapján - olyan átmeneti és tartós adószabályokra és adókulcsokra van szükség, különösen a vállalkozásokat és beruházásokat érintő adók szintjén, amelyek hozzájárulnak a termelő-vállalkozói kockázatvállaláshoz, ösztönzik a beruházásokat és a munkahelyteremtést.

52. A sürgős feladatok között meg kell említeni az amortizációs feltételek módosítását a vállalkozások tényleges helyzetének megfelelően és a vállalkozások fejlődésének előmozdítása érdekében. Ezen túlmenően átmeneti beruházási adókedvezményeket és átmeneti értékcsökkenési kedvezményeket lehetne bevezetni, amelyek a nyugat-európai országokban bevált gazdaságpolitikai eszközök. (Az időben korlátozott kedvezményeket

felgyorsítják a döntéshozatalt.) Hangsúlyozni kell azt is, hogy az infrastrukturális beruházások finanszírozását és megvalósítását nagyban megkönnyítik a kormány vagy az önkormányzatok által kibocsátott, kizárólag ilyen célokra nyújtott adómentes kamatozású hitelek és kötvények.

53. A további aktuális lépések között megemlítendő:

- (a) a kamatjövödelmek után fizetendő forrásadó csökkentése, ami közvetve elősegíti a banki kamatok csökkentését;
- (b) a kétkulcsos áfára való esetleges áttérés gazdasági és szociális vonatkozásainak vizsgálata;
- (c) az adóelszámolási és ellenőrzési intézkedések szigorítása; végül
- (d) a jövedelemadó határkulcsának csökkentése és a kifizetésekről szóló tárgyalások a gazdálkodó szervezetekkel."

A jelentés néhány fontos részét, amelyről itt nem esett szó, a korábbi fejezetek tárgyalják, amelyek a forráshiánnyal, a privatizációval, valamint a banki és monetáris kérdésekkel foglalkoznak.

8.4. A csoport ajánlásai kormányzati politikává válnak.

Amint azt már korábban említettük, a *GAM* kezdettől fogva és egész fennállása során élvezte a miniszterelnök élénk érdeklődését és támogatását. Antall úr érdeklődése a projekt iránt és az, hogy fontosnak tartotta az előrehaladását, erős ösztönzőként hatott mindannyiunk számára egyénileg és csoportként is. A tagok közötti szoros együttműködést az is elősegítette, hogy egy-két kivételtől eltekintve valamennyien erősen elkötelezettek voltak a miniszterelnök személye és kormányának politikája iránt.

A folyamat befejezéséhez és a *GAM* céljainak eléréséhez számos fontos politikai és adminisztratív lépést kellett megtenni. A megbeszélések 1991. decemberi kezdetétől 1992 első heteinek kezdetéig és a fent említett különböző szövegtervezetek elkészítéséig a folyamatról és a projekt eredményeiről szóló információk szűk körön belül maradtak: a miniszterelnök és a munkacsoport tagjai körében.

Azok a miniszterek, akiknek a minisztériumi képviseltették magukat a csoportban, természetesen tudtak a csoport létezéséről és munkájáról. Joguk volt érdeklődni a munka előrehaladásáról, de az előzetes jelentés elkészülte előtt az érintett tárcák nem kaptak tájékoztatást a köztes eredményekről.

A fent említett politikai/igazgatási folyamat első lépése tehát az volt, hogy a gazdasági kabinet tagjai megkapták a javaslatokat, amelyeket a kabinetüléseken megvitattak. Azt, hogy a Gazdasági Kabinet nem minden vezető tagja élt a lehetőséggel, hogy közbenső tájékoztatást kapjon a csoport munkájának előrehaladásáról, a pénzügyminiszter esete szemléltette.

Engem arról tájékoztattak, hogy Kupa úr "meglepődött", sőt "bosszankodott" a csoport munkája eredményeinek terjedelmén és mélységén, amelyeket a gazdasági kabinet ülésére terjesztettek elő. Állítólag ezt mondta: "Azt hittem, hogy a *GAM* csak arról szól, hogy hogyan lehet pénzügyi támogatást szerezni külföldről". Miután megnyugtatták, hogy a *GAM* célja nem a kormány négyéves gazdasági programjának helyettesítése, hanem annak kiegészítése és megerősítése, aggodalmi enyhültek. Ezt követően továbbra is viszonylag kevés aktív érdeklődést mutatott a projekt iránt.

A gazdasági kabinet jóváhagyását követő fontos lépés a kormány parlamenti többségében - a Magyar Demokrata Fórumban és a másik két koalíciós pártban - megválasztott képviselők tájékoztatása, valamint kifejezett jóváhagyásuk és támogatásuk megszerzése volt. Ez a folyamat magában foglalta az MDF-frakció Budapesten kívüli rendkívüli ülését, valamint a teljes kormány rendkívüli ülését. Ezeken az üléseken a miniszterelnök mellett különösen aktív szerepet játszott Szabó Tamás és Bod Péter Ákos. Itt szeretném megemlíteni Kodolányi Gyula és Csurhaj Imre aktív szerepét is a munkacsoport eredményeinek terjesztésében.

A parlamenti frakcióval folytatott megbeszéléseknek különös jelentőséget adott, hogy mind az *MDF*, mind a többi koalíciós párt egyes tagjai aggódtak amiatt, hogy a kormány nem fektet elég hangsúlyt a gazdasági növekedésre. Így a *GAM* ajánlásait viszonylag zökkenőmentesen, a koalíciós pártok vagy a közigazgatás részéről jelentkező nagyobb ellenállás nélkül be lehetett illeszteni a kormány gazdaságpolitikai programjába.

A *GAM*-mal kapcsolatos kommunikációs politika azonban nem volt kielégítő. Ezt részben az okozta, hogy a munkacsoport egy-két tagja olyan megjegyzéseket tett, amelyek ellentétben álltak a többség véleményével és célkitűzéseivel. Ennél jelentősebb probléma volt a Csurka István antiszemita megjegyzései által kiváltott botrányt követő figyelemelterelés.⁸⁶ A Csurka-ügynek semmi köze nem volt a *GAM*-hoz és általában a gazdaságpolitikához, de arra kényszerítette a miniszterelnököt és a Magyar Demokrata Fórum vezetőit, hogy a "Csurka-rák" kezelésére koncentráljanak ahelyett, hogy a szélesebb közvéleményt tájékoztatták volna a *GAM* fontosságáról és a gazdasági rendszerváltoztatás sikerével kapcsolatban várható hatásáról. A miniszterelnök úgy tervezte, hogy augusztus 20-án, Szent István és a Magyar Királyság 1100 évvel azelőtti megalapításának jeles emléknapján nagyszabású nyilvános beszédében gazdasági kérdésekre összpontosít. Sajnos erre nem került sor.

8.5. Mennyire volt fontos a *GAM*?

Ebben a záró részben a *GAM* jelentőségét a következő négy kérdés és célkitűzés szempontjából tárgyaljuk: (1) a gazdasági növekedés feltételei és a növekedés fő akadályai; (2) a modern piacgazdaság által megkövetelt jogi és adminisztratív szabályok és struktúrák megteremtése; (3) nemzetközi hitelesség és hatás, valamint az európai uniós tagság; (4) rendszerváltoztatás és a szociális piacgazdaság megalapozása Magyarországon.

⁸⁶ Csurka István (1934-2012) magyar nacionalista politikus, újságíró és író volt. Az 1956-os forradalom után beszervezték III/III-as ügynöknek. Az 1990-es évek elején az elsők között fedte fel besúgói múltját. Azt állította, hogy nagy nyomás alatt írta alá a beszerzési nyilatkozatot akkor, amikor internálásnak vetették alá. 1993-ban antiszemita vádaskodásai és a Fórum vezetősége (köztük Antall miniszterelnök) elleni indokolatlan támadásai miatt kizárták a Magyar Demokrata Fórumból (amelynek alapító tagja volt). A Fórumból való kizárása után megalapította a "Magyar Igazság és Élet Pártja" (MIÉP) nevű jobboldali szakadár pártot, amelynek haláláig elnöke volt. Csurka ellenezte Magyarország NATO- és Európai Unió csatlakozását is.

A gazdasági növekedés feltételei és a növekedés fő akadályai

A GAM-folyamat első eredménye az a felismerés, hogy a növekedés feltételeinek biztosítása a magyar gazdaságpolitika központi célkitűzése. Ez nem csak gazdasági kérdés volt. A rendszerváltoztatás hosszú távú általános sikere attól függött, hogy sikerül-e megteremteni a dinamikusabb gazdaság alapjait, vagy sem. Elengedhetetlen volt, hogy a gazdaságot a hosszú éveken át tartó ördögi körből a nagyobb beruházások, a magasabb megtakarítások, a nagyobb hatékonyság és a jobb életszínvonal erényes körébe tereljük. A GAM-projekt a növekedést gátló hazai és külső akadályok széles körét azonosította. Ezek közül néhány a forrásokkal függött össze, de sok közülük a dinamikus piacgazdaság működéséhez szükséges megfelelő intézményi és szabályozási struktúra hiányából fakadt. A gazdasági növekedés nem a kormányzati döntésektől függ. A kormányzati döntések és beavatkozások fékezhetik a növekedést, ez azonban nem jelenti azt, hogy a kormányzati politikának, a közszférának ne lenne fontos szerepe a nemzetgazdaság teljesítményében. A magyar és nemzetközi felmérések azt mutatták, hogy a GAM valóban pozitív hatással volt az ország gazdaságának növekedésére, még ha ezt a közvélemény nem is ismerte fel teljes mértékben.⁸⁷ A Miniszterelnöki Tanácsadói Hivatal vezetője szerint: „Végül a növekedési program Szabó Iván pénzügyminisztersége alatt indult be, hozott is már GDP növekedést 1993-ban, igen gyorsan, de a választás szempontjából későn.”⁸⁸

A modern piacgazdaság által megkövetelt jogi és közigazgatási szabályok és struktúrák létrehozása.

Az "Előterjesztés a Kormány részére: Kormányzati Munkaprogram a tartós gazdasági növekedés feltételeinek megteremtésére" című dokumentumot 1992. június 18-án nyújtották be Szabó Tamás tárca nélküli miniszter aláírásával. A dokumentum több mint 40 oldalas volt.⁸⁹ A kormány számára 44 konkrét döntési és intézkedési pontot tartalmazott. A felsorolt feladatok között szerepelt a törvényi vagy közigazgatási szabályok és határozatok kidolgozása, valamint új kormányzati végrehajtó vagy felügyeleti szervek létrehozása. Minden egyes feladatnál a határidő mellett szerepelt, hogy mely minisztériumok vagy más kormányhivatalok felelősek a szükséges intézkedés előkészítéséért és végrehajtásáért. A GAM-jelentésben és a kormány által 1992 nyarán elfogadott programban szereplő feladatok egy része olyan intézkedéseket jelentett, amelyeket már 1991-ben vagy 1992 első felében javasoltak és elhatároztak, de nem fejeződtek be, vagy elmélyítésre, felgyorsításra vagy felülvizsgálatra szorultak, míg sok más feladat újítás volt.

Csuhaj Imre, aki Szabó Tamás miniszter kabinetfőnöke és a GAM-projekt titkára volt, folyamatosan figyelemmel kísérte az előrehaladást és az 1992. júniusi GAM-javaslatban és

⁸⁷ A GAM célja Magyarország növekedési potenciáljának közép- és hosszú távú javítása volt, nem pedig a gazdasági tevékenység rövid távú finomhangolása. A gazdasági fellendülés politikai és választási menetrendek szerinti "finomhangolása" gyakran illuzórikus cél, bármennyire is csábító politikai szempontból.

⁸⁸ Kodolányi Gyula (2021): *A világfa ágain* Nap Kiadó, Budapest, 182. o.

⁸⁹ "Előterjesztés a Kormány részére: Kormányzati Munkaprogram a tartós gazdasági növekedés feltételeinek megteremtésére". 1992. június 18.

kormányhatározatban meghatározott határidők betartását. Néhány héttel az 1994. májusi választások előtt megerősítette nekem, hogy a határozatban meghatározott feladatok több mint 90%-a konkrét intézkedésekhez vezetett a szövegben megjelölt minisztériumok és egyéb hivatalok részéről. Így a GAM-javaslatok jelentése alapján elfogadott munkaprogram az Antall-kormány egyik legátfogóbb összehangolt cselekvési tervének bizonyult.

Ez az értékelés megegyezik Kodolányi Gyula véleményével is:

„Dolgoztunk a koncepción megkerestük minden tárcára és a gazdaság minden részére nézve azokat a pontokat, ahol szabályzók és intézmények átalakításával növekedést el lehet indítani és korszerű piacgazdaság feltételeit meg lehet teremteni. Meghatároztuk a politikai teendőket, amelyek ehhez szükségesek, miután az első másfél év kormányzásában a tűzoltás intézkedéseit kellett végrehajtani. A **GAM-bizottság ajánlásai képezték voltaképpen a rendszerváltás részletesen, szektorokra kidolgozott gazdasági programját**, tehát a PM érdekeltségét csak a bankreform és a pénzügyi működés kontrollintézményeinek végigvitelében érintette... Szabó Iván mint növekedéspárti pénzügyminiszter került a kormányba, és el is indult egy komoly növekedés. **Az a tragikus, hogy ezeket a tendenciákat a közvélemény nem tudja azonnal értékelni, de ha megnézzük az adatokat, már 1993-ban nagyon komoly növekedés történt a magyar gazdaságban, és ez annak volt köszönhető, hogy Szabó Iván, illetve az egész kormány ennek a programnak bizonyos részeit beindította**”.⁹⁰ P. 185

Nemzetközi hitelesség és hatás és az európai uniós tagság

Úgy vélem, hogy a GAM-bizottság munkája és javaslatai nemcsak belpolitikai és gazdasági szempontból voltak fontosak, hanem jelentős nemzetközi dimenzióval és hatással is rendelkeztek. Ezt az értékelést megerősítették számomra azok a beszélgetések, amelyeket Antall csapatának egykori tagjaival folytattam az évek során.

Nemzetközi szempontból a következő tényezők voltak a legfontosabbak:

- (1) A *GAM* egyszerre jelentette a folytonosságot és az innovációt az Antall-kormány gazdaságpolitikájának kidolgozásában és végrehajtásában.
- (2) A program valóban "nemzeti" vagy "magyar" volt, de a protekcionizmus vagy nacionalizmus elemei nélkül.
- (3) A program a rendszerváltotatáskori magyar gazdaság sajátos követelményeire épült, de mind a célkitűzések, mind az intézményi és jogalkotási szempontok közel álltak a modern európai piacgazdaságok szerkezetéhez és tapasztalataihoz.
- (4) A *GAM* sok szempontból fontos tapasztalat volt abban is, hogy segített felkészíteni Magyarországot az európai uniós tagságról szóló tárgyalásokra és az *európai vívmányok* követelményeinek teljesítésére.
- (5) A *GAM* a politikaalkotás átgondolt és kiegyensúlyozott megközelítésének vagy a "jó kormányzásnak" is kifejeződése volt. Éles ellentétben állt több kelet-közép-európai ország 1990-es években folytatott politikájával és az azokban uralkodó állapotokkal.

A rendszerváltotatás és a szociális piacgazdaság alapjai Magyarországon

⁹⁰ Kodolányi Gyula (2021): *A világfa ágain* Nap Kiadó, Budapest, 184-185. o. Kiemelés hozzáadva.

Amint azt ebben a könyvben is kifejtettük, Antall számára kezdettől fogva szoros kapcsolat állt fenn a magyarországi liberális parlamentáris demokrácia megteremtésének célja és a szociális piacgazdaság modellje, mint a kormány gazdaság- és társadalompolitikájának keretrendszere között. Ez igaz volt az 1990 szeptemberében közzétett részletes programra, a GAM-projektre és a GAM javaslati alapján két évvel később kidolgozott kormányprogramra is.

A szociális piacgazdaság koncepciójának jelentőségét annak a kétnapos konferenciának a programja is kiemelte, amelyet a magyarországi rendszerváltoztatás céljairól és eredményeiről tartottak 1994 márciusában. A rendezvény programja Magyarország Antall-évek alatti átalakításának két fő célkitűzésére összpontosított: (1) olyan dinamikus piacgazdaság megteremtése, amelyben a magánkezdeményezés és a magántulajdon érvényesül az állami tulajdon és ellenőrzés felett, valamint (2) a szociális piacgazdaság alapjainak lerakására, amelyben a magánvállalkozás és a verseny mellett kiegyensúlyozott a felelősségmegosztás a magánszektor és a közszféra, az egyéni és magánérdekek és a közjó között.

Az előadók között Antall József számos munkatársa és nemzetközi háttérű szakemberek is szerepeltek (köztük a Magyarországon jelen lévő nagy nemzetközi vállalatok vezető tisztségviselői és a szociális piacgazdaság modelljének európai tapasztalataival foglalkozó szakértők).

Szabó Tamás miniszter nyitóbeszédében rámutatott az 1992. júniusi kormányprogram (*GAM*) fontosságára mindkét témában (szociális piacgazdaság és magángazdaság), valamint a magyar gazdaság újjáépítésének és átalakításának további sikeréhez szükséges néhány kulcsfontosságú feltételre: fegyelem, kemény munka, verseny és kezdeményezési szabadság, valamint megbízható és tiszteletben tartott jogrendszer.

Bod Péter Ákos, a Magyar Nemzeti Bank elnöke "Pénzügyi stabilitás, magántulajdon és a magángazdaság bővülése" címmel tartott előadásában részletesen elemezte a magyar gazdaság növekedésének és modernizációjának megalapozásához szükséges pénzügyi stabilizáció szükségességét, valamint a kormány és a jegybank rendszerváltoztatás kezdete óta folytatott politikáját. Miközben ismertette a számos kihívást, köztük az adóssághézagot, felsorolta az eredményeket is, mint például a magánmegtakarítások figyelemre méltó növekedését.⁹¹

Tekintettel arra, hogy a *GAM* programban nagy hangsúlyt kap a növekedés és a szociális piacgazdaság törvényi és intézményi alapjainak szerepe, itt kell megemlíteni Takácsy Gyula, az Országgyűlés Gazdasági Bizottsága elnökének hozzájárulását a konferenciához. Előadásának címe a következő volt: "A szociális piacgazdaság jogszabályi és intézményi

⁹¹ Bod, Péter Ákos (1994. március): "Pénzügyi stabilitás, a magántulajdon és a magángazdaság kibontakozása" in: Hieronymi, Otto és Bérci, Gyula, szerkesztők (1994. március 11-12.): „A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon” című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest és Állami Vagyonügynökség, Budapest.

feltételeinek megteremtése az elmúlt négy évben". Takácsy előadásában tanulságos összefoglalót adott arról, hogy 1990. május 2. és 1994. március 1. között milyen igen nagyszámú új törvényt, meglévő törvény módosítását, és egyéb törvényhozási döntést fogadott el a magyar parlament. A néhai miniszterelnök egyik legnagyobb politikai teljesítménye és öröksége volt, hogy e négy év alatt sikerült fenntartani a kormánykoalíció folytonosságát a koalíció felbomlása és/vagy a parlament feloszlataása nélkül. Takácsy zárszavában joggal nevezte e négyéves törvényhozási ciklus eredményeit nemcsak történelminek, a diktatúrából a demokráciába való alapos és tartós átmenetnek, hanem jó alapnak is Magyarország európai unió csatlakozásához.⁹²

A számos előadó közül a két utolsót szeretném megemlíteni, hogy illusztráljam a bemutatott információk gazdagságát és a két fő téma összetettségét. Az egyik Vukovich György volt, a Magyar Statisztikai Hivatal elnöke, a másik Sir Adam Ridley-t, a londoni Hambros Bank Ltd. ügyvezető igazgatója.⁹³

Vukovich György bemutatta a magántulajdon arányának fokozatos növekedését a magyar gazdaságban az 1980-as évektől 2003-ig. Noha a kommunista rendszerben mindig is megtúrták a magán-tevékenység valamilyen formáját (pl. az élelmiszerellátás aránytalanul nagy részét előállító "mikrobirtokok", javítóműhelyek stb.), a gazdaság feletti ellenőrzés a rendszer végéig "állami kézben" - lényegében pártfunkcionáriusok kezében - maradt. Az 1980-as években bevezetett reformok új kiskapukat nyitottak a pártellenőrzésben. Valódi magánpiacgazdaság helyett azonban új torzulásokat és lehetőséget teremtettek a korrupciónak, sok esetben a közvagyon nyílt ellopására. Ez tovább nehezítette annak statisztikai értékelését és összehasonlítását, hogy mi volt állami és mi volt valóban magánvállalkozás. Valódi

⁹² Takácsy Gyula (1994. március): "A szociális piacgazdaság törvényes és intézményes feltételeinek megteremtése az utóbbi négy évben" In: Hieronymi, Otto és Bérci, Gyula, szerkesztők (1994. március 11-12.): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest és Állami Vagyonügynökség, Budapest.

⁹³ Vukovich György (1994. március); In: Hieronymi, Otto és Bérci, Gyula, szerkesztők (1994. március 11-12.): " *A magángazdaság térnyerése Magyarországon* ", In: *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest és Állami Vagyonügynökség, Budapest.

Ridley, Sir Adam (1994. március): "Privatisation and a Dynamic Private Economy: the Experience of Western Europe and the Challenge for Hungary and Central Europe", In: *A magánosítás és a dinamikus magángazdaság: a nyugat-európai tapasztalatok és a kihívás Magyarország és Közép-Európa számára*: Hieronymi, Otto és Bérci, Gyula, Szerkesztők (1994. március 11-12.): "A magyarországi és a magyarországi piac és a közép-európai piac": In: *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest és Állami Vagyonügynökség, Budapest.

változások csak a kommunista rendszer végével kezdődtek. Anélkül, hogy megpróbálnám összefoglalni a magánkezdeményezés és magántulajdon dinamikájának és sokféle formájának elemzését és bemutatását, ezt a bekezdést Dr. Vukovich egyik emlékeztetőjével szeretném zárni, amely különösen fontos a GAM kapcsán: a szociális piacgazdaság megfelelő működésének legfontosabb garanciája a korszerű jogi és intézményi struktúra, valamint annak a tudata, hogy a bíróságok nem fogják eltérni a korrupciós gyakorlatokat a magán- vagy köztulajdon megszerzésében és kezelésében.

"Privatizáció és dinamikus magángazdaság: a nyugat-európai tapasztalatok és a kihívás Magyarország és Közép-Európa számára" címmel Sir Adam Ridley áttekintést adott a privatizáció akkor még rövid európai és világméretű történetéről. Ridley szerint a privatizáció általános tendenciája az 1980-as évek elején kezdődött Nagy-Britanniában. Az 1980-as évek második felében Franciaország követte a brit példát, és a trend hamarosan globálissá vált, egyre több OECD (nyugati) gazdaságot és egyre több fejlődő országot érintve. Figyelemre méltó, hogy az állami tulajdonról a magántulajdonra való áttérés mind Nagy-Britanniában, mind Franciaországban az államosítások nemsokkal azelőtt lezajlott tömeges hulláma nyomán következett be. Sir Adam tanulmányában nemcsak a magántulajdon általános és makrogazdasági előnyeit hangsúlyozta a bürokratikus állami irányítással szemben, hanem a lakosság körében elterjedt tulajdonjogok (különösen a vállalati részvények) társadalmi és szociális dimenzióit is.

5. Antall miniszterelnök és a GAM jelentősége

30 év távlatából nehéz átadni azt, amit mindannyian éreztünk Antall miniszterelnök 1993 decemberében bekövetkezett halálakor. Nemcsak a személyes, magánéleti veszteséget, amelyet mindannyian másként éltünk meg, többnyire csendben, anélkül, hogy megpróbáltuk volna megmagyarázni vagy összehasonlítani, hanem a racionális veszteséget, az ország, a világ, az eszmék és célok veszteségét, amelyekben hittünk és amelyekben osztoztunk. Valami olyan dolog elvesztését is, amiről hallgatólagosan vagy kimondva tudtuk, hogy életünk végéig meg kell becsülnünk, valami olyan dologét, ami soha többé nem fog megisméltódni.

Ezt a szakaszt és ezt a fejezetet először azzal akartam lezárni, hogy néhány további részletet közlök a miniszterelnök részvételéről a GAM-projekt különböző szakaszaiban és aspektusaiban. Több megbeszélést, kérdést és döntést, közzétett vagy nem közzétett bizonyítékot szerettem volna felidézni arról, hogy a gazdasági rendszer sikerének oka nagyon közel állt mind a szívéhez, mind a fejéhez. Végül úgy döntöttem, hogy itt abbahagyom, és áttérek más fejezetekre. Azt hiszem, már sikerült közvetítenem az olvasók felé: A *GAM* fontos volt a miniszterelnök számára, és jól végzett munkának tekintette. Ez volt és marad a projekt alapvető emléke mindannyiunk számára.

KILENCEDIK FEJEZET

Külkapcsolatok: Csatlakozás az európai és az atlanti Közösséghez

9.1. A kommunista birodalom összeomlása és a hidegháború békés befejezése

Nem lehet kétséges, hogy kit terhelt a felelősség az 1940-es évek második felében kezdődött és az 1980-as évek végén véget ért hidegháború kitöréséért és végtelennek tűnő hosszúságáért. Az amerikai-szovjet kapcsolatok és az úgynevezett *enyhülés* hullámváltozása ellenére soha nem volt biztos, hogy a 20. század végére vagy akár a 21. század első felében valóban véget ér.

Az 1980-as években a Szovjetunióban végbement mélyreható változások nélkül nem történhetett volna meg Kelet- és Közép-Európa felszabadulása a kommunista diktatúra alól. Ezek a változások döntő szerepet játszottak a hidegháború befejezésében is.

A tekintélyelvű és totalitárius rendszerek a vezetők és követőik által kifejlesztett és bevezetett ideológiák és hatalmi visszaélések kombinációjára épülnek, amelyekkel igazolják az emberek elnyomását. A szabad véleménynyilvánítást és a rezsimek kritikáját szigorúan büntetik, brutális letartóztatással és börtönnel, kínzással és gyakran halállal. A 20. század legteljesebb totalitárius rezsimejei a kommunista rendszerek és a nemzetiszocializmus különböző változatai, valamint a különböző úgynevezett fasiszta rezsimek voltak. Magyarországnak, mint sok más európai, valamint ázsiai, afrikai és latin-amerikai országnak, sajnos közvetlen tapasztalatai vannak mindkét fajta barbár és embertelen rendszerről.

A magyarok közvetlen tapasztalatból is tudták, hogy milyen nehéz és gyakran teljesen lehetetlen volt elmenekülni ezekből az elnyomó rendszerekből; mind egyénileg (menekültként), mind egy ország egésze számára (rendszerátalakítás révén), és hogy az ilyen kísérleteket milyen kíméletlenül büntették. A tapasztalat azt is megmutatta, hogy a totalitárius rendszerekből való szabadulás eléréséhez nyújtott nemzetközi segítség gyakran csak ígérek formájában jelent meg, vagy ha tényleges támogatásról volt szó (beleértve a katonai akciókat is), az legtöbbször nem volt elég hatékony, és nem érte el célját a valódi alternatíva, a szabad és virágzó rendszer megteremtését.

Kádár János rezsimeje és moszkvai urai megengedhették maguknak, hogy az 1956-os forradalmat követő többéves terror után némileg enyhítsenek a lakosság szellemi és fizikai elnyomásán, abban a meggyőződésben, hogy a magyarok megtanulták a leckét, és túl óvatosak lettek ahhoz, hogy egy újabb felkelést kockáztassanak az idegen megszállás és a magyar társadalom minden lényeges aspektusa feletti egypárti uralom ellen.

A kommunista politikai rendszer - amelyet a Szovjetunióban és szatellitállamaiban, Kínában, Kubában, Jugoszláviában és a világ számos más országában erőszakkal vezettek be és tartottak fenn - alapvetően nem hatékony, erkölcsi és etikai szempontból korrumpált rendszer volt, amely nem maradhatott volna fenn hosszabb ideig, ha a polgárok szabadon dönthettek volna a reformjáról, megszüntetéséről és a liberális demokráciává alakulásáról.

Lehet, hogy a nyugati liberális demokratikus rendszernek vannak hiányosságai, de mai formájában, ahogyan a II. világháború óta Európában és a nyugati közösség többi részében kialakult, messze felülmúlja a kommunizmust és az egypárti diktatúrák más típusait.

Tehát a Szovjetunió és a szovjet kommunista birodalom alapvetően nem azért omlott össze, mert valamilyen konkrét probléma gazdasági nehézségeket okozott. Ha az ok gazdasági vagy adminisztratív működési zavarok kérdése lett volna, akkor a rezsim már sokkal korábban megszűnt volna. A rendszer valójában nem azért omlott össze, mert nem volt hajlandó érvényes reformokat bevezetni - ahogyan az gyakorlatilag az októberi forradalom óta mindig is történt -, hanem azért, mert a nyugati demokráciák és piacgazdaságok működésének valódi megértése nélkül remélték a reformok bevezetését. E tekintetben mind Gorbacsov, mind fő riválisa, Borisz Jelcin és vezető követőik súlyos hiányosságokkal rendelkeztek.

A történészek nem voltak kegyesek sem Gorbacsovhoz, sem Jelcinhez. Hatalmas feladatuk mellett - a totalitárius politikai és gazdasági rendszer sikeres átalakítása modern demokráciává és piacgazdasággá - a szovjet diktatúra konzervatív erőinek visszahatásával is meg kellett küzdeniük. A visszahatás valóban bekövetkezett - nemcsak 1991 augusztusában, hanem az azt követő időszakban is, több szakaszban és több formában. Putyin hatalomra kerülése az egyik legfontosabb volt azok közül a szakaszok közül, amelyek a 2014-ben és 2022-ben megkezdett agressziós háborúiban csúcspontot értek el.

A jó politikai vezető egyik fontos képessége, hogy megértse, hogy a jövő - a saját országa vagy a nemzetközi környezete számára - nincs egyszer és mindenkorra előre meghatározva. Azt sem szabad gondolni, hogy a jövőre vonatkozó különböző forgatókönyvek közül az ügyünk számára legkedvezőbb fog a legnagyobb valószínűséggel bekövetkezni.

Antall József, aki véleményem szerint nemcsak jó politikai vezető, hanem nagyszerű államférfi is volt és egyedülálló érzéssel rendelkezett a magyar történelem és politika, de legfőképpen az európai és a világpolitika iránt, megértette, hogy Oroszországban történhet visszarendeződés. Ha egy ilyen visszahatás bekövetkezik - ahogyan azt az orosz és az európai történelem is megtanította -, akkor Magyarország számára létfontosságú, hogy ne maradjon megint "a történelem rossz oldalán".

Akik közel álltunk hozzá, csodáltuk Antall történelmi ítélőképességét, amely döntéseiben, beszédeiben és írásaiban vagy egyszerű beszélgetésekben is megmutatkozott. Megértettük Magyarországra vonatkozó megbízatásának történelmi dimenzióját. Sok külföldi vezető osztotta ezt a benyomásunkat. Reméltük, hogy ez meg fogja szilárdítani a nemzetközi megbecsülést és szimpátiát Magyarország iránt az elkövetkező évekre.

9.2. Egyedülálló történelmi lehetőség az euroatlanti közösséghez való csatlakozásra

Az európai integráció, a nyugati közösség kialakulása és megszilárdulása a legfontosabb pozitív fejleményeket jelentették a nemzetközi rend történetében. E két fejlemény az 1940-es évek második felében kezdett kibontakozni, és kölcsönösen erősítette egymást az azt követő években és évtizedekben.

Az Egyesült Államok kulcsszerepet játszott a konvergáló tendenciák elindításában, de az európai és más demokráciák aktív részvétele nélkül (ez utóbbiak közül különösen Japán szerepét kell kiemelni) az eredmény sokkal bizonytalanabb lett volna.

Az európai integráció és a "virtuális" Nyugati Közösség⁹⁴ három alapvető jellemzője és eredménye a következőkben foglalható össze: (1) a tagok liberális demokráciák; (2) piacgazdaságok, hatékony szociális védelemmel; (3) a harmadik fő jellemző a külső és belső fenyegetésekkel szembeni hatékony kollektív biztonság volt; a szolidaritás eredményeként a Nyugati Közösség tagjai között *de facto* örökös béke van, és a tagok közötti háború elképzelhetlenné vált.

A nyugati közösség és az európai integráció ereje és eredményei segítettek elrettenteni a Szovjetunióból érkező közvetlen vagy közvetett fenyegetéseket. Kétségtelen, hogy a nyugati modell és a liberális nyugati nemzetközi rend sikere döntő szerepet játszott a hidegháború és a szovjet kommunista birodalom megszűnésében.

Antall nagyon jól megértette, hogy a nyugati belpolitikai modell és a liberális demokratikus nemzetközi rend győzelme lehetővé teszi a virtuális nyugati közösség földrajzi hatókörének *de facto* kiterjesztését. Ez Magyarország számára is egyedülálló történelmi lehetőséget kínált. A 20. század elejétől kezdve a következő évtizedek nagy részében Magyarországot - akár saját hibái és döntései, akár más országok döntései miatt - nagyrészt megakadályozták abban, hogy a Nyugat teljes mértékben elismert tagja legyen. Különösen tragikus volt ez a helyzet a háború utáni évtizedekben, amikor - mint említettük – fejlődésnek indult az európai integráció és a Nyugati Közösség.

Antall szerint Magyarország anyagi, szellemi, politikai, kulturális, társadalmi és stratégiai érdeke, hogy az euroatlanti közösség tagjává váljon. Nem idealizálta túl a nyugati országokat és a nyugati értékeket. Ismerte a Nyugat jelenlegi és múltbeli hiányosságait. Mégis, számára nem voltak érvényes érvek ahhoz, hogy hezitáljon Magyarország euroatlanti közösségi tagságát illetően. A tagság abszolút prioritás volt, amely megfelelt Magyarország legfőbb érdekeinek.

Ebben a Nyugattal kapcsolatos hozzáállásban nem volt naivitás vagy túlzott leegyszerűsítés. Alaposan ismerve a magyar történelmet, a földrajzi helyzetet, a rejtett vagy nyílt fenyegetéseket, amelyek az ország szomszédainak hagyományaiból és hajlamaiból adódtak, nyilvánvaló volt, hogy az a helyes megoldás, ha Magyarország a tágabb Nyugat teljes jogú részévé válik.

Antall azt is tudta, hogy bár a Nyugat hatókörét kiterjesztették, a tagság nem volt automatikus. Voltak írott és íratlan feltételek. Egyes országokban és egyes politikai csoportokban előítéleteken, illetve valós vagy látszólagos érdekellentéteken alapuló potenciális ellenállás is létezett. Ez normális volt - a politikai játék része. Azonban nem jelentett olyan akadályt,

⁹⁴ Az európai integrációról és a Nyugati Közösségről lásd: Hieronymi, Otto, fő szerző és szerkesztő (2023): *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a nyugati közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az atlanti szövetség létrehozása után?* Aracne Editrice, Roma

amelyet a magyar kormány intelligens és megbízható megközelítésével nehéz lett volna leküzdeni.

Ezen a ponton néhány fontos kérdést kell megemlíteni, amelyek az 1990-es évek elején, az 1990-es évek második felében és nem sokkal az ezredforduló után merültek fel, végül pedig szólnunk kell az elmúlt 15 évben jelentkező problémákról.

Új válságok Kelet-Európában.

A hidegháború, a Varsói Szerződés és a kelet-európai szovjet uralom vége nem mindenhol vezetett a liberális demokrácia és integráció nyugati modelljének alkalmazásához. A Szovjetunió volt tagállamai esetében is egy antidemokratikus, nyugatellenes visszahatás történt. Ennek lehetőségével egy olyan ország vezetőjének, mint Magyarország, számolnia kellett. Kelet-Európa néhány kisebb vagy közepes méretű országában is lehetségesek voltak negatív, antidemokratikus, Európa-ellenes és ultranacionalista kirohanások. Az szintén politikai és stratégiai előrelátást és felkészültséget igényelt, hogy Magyarország elhatárolódjon ezektől a fejleményektől, ha azok valóban bekövetkeznek. A legfőbb példák: Románia esete, ahol a hamis rendszerváltoztatás a magyar kisebbség jogait, szabadságát és biztonságát érintette; Csehszlovákia egy cseh és egy szlovák nacionalista vezető által kettészakított ország, ami szintén negatív hatással volt a magyarságra, amelynek jövője bizonytalanná vált; és nyilvánvalóan Jugoszlávia, egy olyan föderáció, amelyet nemcsak Milosevics és horvát és bosnyák diktátortársai törtek darabokra, hanem az "etnikai tisztogatás" és a második világháború óta megtörtént első európai népiirtás is.

A nyugati vezetők először túlságosan el voltak foglalva a Németországról szóló megállapodás részleteivel és a Közel-Keleten zajló eseményekkel ahhoz, hogy azonnal foglalkozzanak ezekkel a megelőzhető közép- és kelet-európai fejleményekkel. Ennek a hanyagságnak az árát még mindig fizetjük. Kelet-Európa sok részén csak látszatdemokrácia van, és néhol csak a NATO-katonák (köztük magyarok) tudják megakadályozni, hogy a helyiek vad nacionalista okokból egymást gyilkolják.

Ki jogosult arra, hogy az Európai Unió és a NATO tagja legyen?

Mint már említettük, Antall miniszterelnök úgy vélte, hogy a magyar külpolitika elsődleges célja az ország európai unió és NATO-tagságának biztosítása.⁹⁵ Bár intézményi értelemben a NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás különálló folyamat volt, a kettő alapvetően összekapcsolódott mind Magyarországon, mind az Atlanti Szövetség és az Európai Közösség "régi tagjainak" döntéseiben. A tagság mindkét szervezetben előnyökkel,

⁹⁵ Antall József (1993. július 17.) "A közép-európai kezdeményezés csúcstalálkozóján", Budapest, in Jeszenszky Géza, szerkesztő (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Antall József Alapítvány, Budapest, pp. 335-348.

Antall József (1993. július 20.): "Budapest", in: Jeszenszky Géza, szerkesztő (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Antall József Alapítvány, Budapest, pp. 341-348.

költségekkel és új felelősséggel járt. Az EU-tagság politikai feltételeit az Európai Unió 1993-as koppenhágai csúcstalálkozóján határozták meg (az ún. koppenhágai kritériumok).⁹⁶ :

A tagság feltétele, hogy a tagjelölt országban stabilan működjenek azok az intézmények, amelyek garantálják a demokráciát, a jogállamiságot, az emberi jogokat, a kisebbségek tiszteletben tartását és védelmét, továbbá, hogy működő piacgazdasággal rendelkezzenek és képesek legyenek megbirkózni az Unión belüli versenynyomással és piaci erőkkel. A tagság feltételezi, hogy a tagjelölt képes vállalni a tagsággal járó kötelezettségeket, beleértve a politikai, gazdasági és monetáris unió céljainak követését."

A koppenhágai kritériumok között fontos szempont volt az úgynevezett *közösségi vívmányok* elfogadására való képesség és hajlandóság, valamint azok integrálása a tagjelölt ország jogi és intézményi struktúrájába⁹⁷ :

⁹⁶ Az alábbiakban az Európai Unió Tanácsa 1993. június 21-22-i határozatának kivonatai olvashatók:

Kapcsolatok a közép- és kelet-európai országokkal

A. A társult országok

- i) Az Európai Tanács alapos megbeszélést folytatott a a Közösség és a közép- és kelet-európai országok közötti kapcsolatokról. Ezekkel az országokkal a Közösség Európa-megállapodásokat ("társult országok") kötött vagy tervez kötni a Bizottság közleménye alapján, amelyet az az Edinburgh-i Európai Tanács felkérésére készített.
- ii) Az Európai Tanács üdvözölte azokat a bátor erőfeszítéseket, amelyeket a társult országok vállaltak annak érdekében, hogy modernizálják a 40 éves központi tervezés során meggyengült gazdaságukat, és biztosítsák a gyors átmenetet a piacgazdaságba. A Közösség és tagállamai támogatásukról biztosítják ezt a reformfolyamatot. Európa békéje és biztonsága ezen erőfeszítések sikerétől függ.
- iii) Az Európai Tanács ma megállapodott arról, hogy a közép- és kelet-európai társult országok, ha úgy kívánják az Európai unió tagjává váljanak. A csatlakozásra akkor kerül sor, amint egy társult ország képes vállalni a tagsággal járó kötelezettségeket a szükséges gazdasági és politikai feltételek teljesítésével.

⁹⁷ Az *Acquis Communautaire* (közösségi vívmányok) 3000 irányelvet és mintegy 100 000 oldalt tartalmazott az Európai Unió Hivatalos Lapjában, amelyeket át kellett ültetni. Rengeteg adminisztratív munkát és óriási gazdasági változásokat igényelt, és jelentős kulturális problémákat vetett fel - például új jogi fogalmakat és nyelvi problémákat:

Acquis Européen

Az Európai Unió (EU) *vívmányai (acquis)* az uniós joganyagot alkotó közös jogok és kötelezettségek gyűjteménye, amely beépült az EU-tagállamok jogrendjébe. Az uniós vívmányok az idők során folyamatosan fejlődnek, és a következőket foglalják magukban:

Az európai és nyugati értékek értelmezésének kihívása.

Az elmúlt két évtized aggasztó fejleménye az a növekvő ideológiai megosztottság, amely a nyugati demokráciákon belül és a nyugati demokráciák között figyelhető meg a nyugati értékek és az írott vagy hallgatólagos társadalmi szabályok és kötelezettségek helyes értelmezését illetően. Ezt a jelenséget "konzervatívok" és "progresszívek" vagy "modernisták" és "tradicionalisták" közötti megosztottságnak nevezni túlzott leegyszerűsítés. E megosztottságok eredete éppúgy "érdekevezérelt", mint amennyire "jogi vagy etikai" meghatározottságú. Ez az egyik legveszélyesebb széthúzó erő, amellyel a Nyugati Közösség legtöbb tagállamának ma szembe kell néznie. Akár Magyarországon, akár az Egyesült Államokban, akár Franciaországban vagy Nagy-Britanniában, a populista politikusok szisztematikusan használják az ideológiai provokációt a nyugati demokrácia, az európai integráció és a nyugati közösség alapjainak aláásására.

9.3. Antall József: a nagyszerű nemzetközi államférfi

A nemzetközi kapcsolatok modern elmélete elismeri a politikai célok és a politikai rend belpolitikai dimenziója, valamint a külpolitika és a nemzetközi rend minősége közötti szoros kapcsolatot. Antall József nemcsak nagyszerű magyar államférfi volt, hanem korának egyik legnagyobb nemzetközi államférfija is. Miért illik Antallra ez a jellemzés?

A 2008-ban átadott *Antall József-épület* az Európai Parlament egyik fő épülete Brüsszelben, amely Magyarország első miniszterelnökének állít emléket "a demokrácia visszatérése után". A Paul-Henri Spaak, Altiero Spinelli és Willy Brandt nevét viselő épületek közelében található. Valószínűleg ez az Antall emlékének szentelt legfontosabb emlékmű. Ezt a kitüntetést joggal választották. Elismeri, hogy Antall rövid politikai pályafutása alatt nagyszerű parlamenti képviselőként és nagyszerű európaiként érdemelte ki helyét az új Európa alapító atyjái mellett.

az uniós szerződések tartalmát, elveit és politikai célkitűzéseit;

az említett szerződések és az Európai Unió Bírósága által kialakított ítélkezési gyakorlat alkalmazása érdekében elfogadott jogszabályokat;

az EU által elfogadott nyilatkozatokat és állásfoglalásokat.

intézkedéseket a közös kül- és biztonságpolitika, valamint a bel- és igazságügy területén;

az EU által kötött nemzetközi megállapodásokat, valamint az EU tevékenységeivel kapcsolatban kötött megállapodásokat a tagállamok között.

A tagjelölt országoknak el kell fogadniuk a *közösségi vívmányokat*, mielőtt csatlakozhatnak az EU-hoz. A *közösségi vívmányoktól* való eltérések (kivételek) *csak kivételes körülmények között és korlátozott mértékben engedélyezhetők*. A tagjelölt országoknak a *közösségi vívmányokat* az EU-hoz való csatlakozásuk időpontjáig be kell építeniük nemzeti jogrendjükbe, és ettől az időponttól kezdve kötelesek alkalmazni azokat.

Antallt nemcsak nagyszerű európaiként, hanem nagyszerű atlantistaként is el kell ismerni. Így például az 1993-as "Magyar külpolitikai irányelvek" kimondta: "Legfontosabb célunk, hogy még ebben az évtizedben megvalósítsuk a csatlakozást az Európai Unióhoz és a NATO-hoz".

Wolfgang Schäuble, a német újraegyesítés egyik fő tervezője "Antall József - a magyar és európai" címmel írt egy nagyon elgondolkodtató esszét. Schäuble rámutatott arra, hogy mind Európa, mind Magyarország számára milyen jelentőséggel bír Antallnak az a szilárd meggyőződése, hogy a Szovjetunió egykori kommunista szatellitállamaiban, köztük az egykori Német Demokratikus Köztársaságban is meg kell teremteni a rendszerváltoztatás, a liberális demokrácia és az emberi jogok megszilárdításának megfelelő törvényi, jogi és intézményi alapjait.⁹⁸

Magyarország külpolitikája sikertörténet volt az Antall-évek alatt. Ez nagyrészt a miniszterelnök külpolitikai zsenialitásának és kemény munkájának érdeme. Azonban Antall külpolitikai csapata is jelentősen hozzájárult ehhez a fontos eredményhez. Ez volt egyúttal az a terület, amelyen Antall a legsikeresebben inspirálta és irányította csapata tagjait. Így láttam 30 évvel ezelőtt, és ma is ez a szilárd meggyőződésem.

Személyes emlékeim alapján Antall külpolitikai alapcsapata körülbelül fél tucat emberből állt: Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Bod Péter Ákos, Tar Pál, Martonyi János és Osváth György. Természetesen többen is voltak, akik különböző pillanatokban részt vettek a külpolitikai feladatokban és kérdésekben.

Antall nemzetközi államférfiúi tevékenységének minősége többféle forrás alapján és többféle szempontból is értékelhető. Az első fontos és gazdag forrást a beszédei és írásai jelentik. A második fontos perspektíva azokból a beszédekből és cikkekből rajzolódik ki, amelyeket külföldi vezetők és tisztviselők mondtak vagy írtak Antallról, a jelleméről és eredményeiről. A harmadik forrás az a számos cikk és könyv, amelyet Antall csapatának tagjai írtak a miniszterelnökről és az Antall-évek különböző aspektusairól. Ezek általában a nemzetközi kapcsolatokkal és a külpolitikával kapcsolatos fontos elemeket tartalmaznak. Végül, de nem utolsósorban figyelembe kell venni azt a nagyszámú találkozót, amelyet Antall külföldi vezetőkkel és más tisztségviselőkkel folytatott Magyarországon vagy külföldön, valamint a részvételét nemzetközi szervezetek számos konferenciáján. Ezek a látogatások és megbeszélések - amelyek egy része Antall kezdeményezésére, máskor külföldi partnerek kezdeményezésére történt - értékes kapcsolatokhoz vezettek, és megerősítették Magyarország imázsát, mint olyan új demokráciáját, amely szilárdan elkötelezett a nemzetközi együttműködés, a béke, a politikai szabadság és az emberi jogok védelme iránt.

Jeszenszky Géza "Antall József és a világ" című írásában részletesen bemutatja és elemzi Antall külpolitikai filozófiáját és eredményeit. Ez a szöveg Bod Péter Ákos ugyanebben a kötetben megjelent "Antall József miniszterelnök" című írásával együtt értékes információkat

⁹⁸ Schäuble, Wolfgang (2005. június 2.) "Jozsef Antall - Ungar und Europäer" Berlin, in Jeszenszky, Géza, Kapronczay, Károly és Birnanczky, Szilárd, szerkesztők (2006): *A Politikus Antall József - Az Európai Unió*, Mundis Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

nyújt a modern magyar és európai történelem iránt érdeklődők számára.⁹⁹ Mint Jeszenszky rámutat, az 1990-es évek eleje, "a berlini fal leomlását követő évek" összetett, lehetőségeket kínáló, de számos váratlan külpolitikai kihívást is jelentő időszak volt a nemzetközi kapcsolatokban. Az akkori döntéseknek hosszú távon pozitív vagy negatív következményei lehettek.

Antall megközelítése ezekkel a lehetőségekkel és kihívásokkal kapcsolatban a következőképpen foglalható össze:

- (1) **Magyarországnak keményen kell dolgoznia azon, hogy megragadja a lehetőséget, hogy a nemzetközi közösség megbecsült tagjává váljon és maradjon.** Antall teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy Magyarország a múltban mennyire szenvedett attól, hogy a külföldi vezetők és a közvélemény számos országban negatívan ítélték meg értékeit és hagyományait. A rendszerváltoztatás és a felszabadulás a kommunista uralom súlya alól és a két világháború és a két világháború közötti időszak súlya alól értékes lehetőséget kínált Magyarország számára, hogy minden fenntartás és negatív minősítés nélkül a nemzetközi közösség "normális" tagjává váljon. E rang eléréseért a felelősség alapvetően a kormányt és annak vezetőjét terhelte. A média megítélése ennek csak az egyik, és gyakran nem is a legfontosabb szempontja volt. Antall kortársai közül sok politikus Kelet-Európában vagy a világ más részein talán több figyelmet kapott a sajtóban, de hosszú távon többet ártottak, mint használtak országuk hírnevének politikai hibáik vagy személyes viselkedésük, esetleg mindkettő miatt. Ez igaz volt például Václav Klausra, különböző francia miniszterekre és miniszterelnökökre, Gerhard Schröderre, Margaret Thatcherre vagy éppen Tony Blairre. Nem is beszélve az olyan szélsőséges nacionalistákról, mint Milosevics vagy Tudjman. Amikor a magyar parlamentben egy ellenzéki politikus arra panaszkodott, hogy: "a múlthoz képest viszonylag kevés hír jelenik meg a nemzetközi sajtóban Magyarországról", Antall József miniszterelnök a helyes választ adta: "az, hogy nem írnak rólunk, azt mutatja, hogy tesszük a dolgunkat...". Igaz, hogy a megelőző 150 évben legalább három olyan időszak volt, amikor Magyarország mind Európában, mind az Egyesült Államokban a közfigyelem középpontjában állt, és a magyar népet elismerték és ünnepelték a demokráciáért és függetlenségért folytatott hősiességükért. Ez volt a helyzet 1849-ben, amikor az osztrák és orosz uralkodók csapatai vérbe fojtották a szabadságért és a liberális köztársaságért folytatott magyar harcot; valamint 1956. november 4-e után, amikor a szovjet csapatok újra megszállták Budapestet és Magyarországot, és ismét véres kézzel vezették be a Kádár János által

⁹⁹ Jeszenszky Géza, Kapronczay Károly és Birnanczky Szilárd, szerkesztők (2006): *A politikus Antall József - Az Európai Unió*, Mundis Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

Jeszenszky Géza: "Bevezetés: Jeszenszky, Géza, szerkesztő (2008): Antall József és a Világ: *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Antall József Alapítvány, Budapest, pp. 15-48.

Bod, Péter Ákos.: "Antall József, Magyarország miniszterelnöke", in Jeszenszky Géza, szerkesztő (2008): *Antall József, Magyarország miniszterelnöke, Válogatott beszédek és interjúk, (1989-1993)*, Antall József Alapítvány, Budapest, pp. 49-65.

kormányzott kommunista rendszert; és végül 1989-1990-ben, amikor Magyarország jelentős (gyakran alábecsült) szerepet játszott az európai kommunista rendszer összeomlásában.

- (2) **Az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozás létfontosságú; ezek inkább konvergáló, mint egymással versengő célok, és egyiknek sincs érvényes alternatívája.** Az újonnan visszanyert nemzeti identitás és a nemzeti szuverenitás fontos értékek és javak, amelyeket gondosan meg kell őrizni. A nacionalizmust, a protekcionizmust, az Európa- és Amerika-ellenességet, az etnikai és vallási előítéleteket ugyanilyen határozottan el kell utasítani. Nem kell részletezni, hogy milyen bizonytalan és instabil lenne ma Magyarország nemzetközi helyzete, ha nem lenne a NATO és az Európai Unió tagja.
- (3) **Az Oroszországgal való korrekt kapcsolatok fontosak, de nincs helye olyan megállapodásoknak, amelyek azt sugallnák, hogy Magyarország az "orosz befolyási övezetbe" tartozik, vagy hogy "semleges" pozíciót foglal el "Kelet és Nyugat" között.**
- (4) **A többi kelet-közép-európai országgal való kapcsolatok különös figyelmet igényelnek.** Az olyan kezdeményezések, mint a Visegrádi Csoport létrehozása, a történelmi kapcsolatok kifejeződése. Ugyanakkor nem szabad összekeverni sem itthon, sem külföldön azokat az országokat, amelyek felelősek voltak a gyilkos háborúért és az emberi jogok tömeges megsértéséért a régióban. A szomszédos országokkal való kapcsolatok minden ország számára fontosak és összetettek. Ez Magyarországra is igaz volt marad. Antall ezt tökéletesen tisztán látta, és nem voltak illúziói azzal kapcsolatban, hogy a kelet-közép-európai országok szisztematikusan jó szándékkal viszonyulnak egymáshoz. A főbb problémakörök közül itt a következők említhetők meg ennek illusztrálására: (1) a trianoni békeszerződés öröksége és a környező országokban élő magyar kisebbségek helyzete; (2) a kommunista rendszer döntéseinek öröksége, például a bős-nagymarosi gát; (3) a politikai átalakulás hiányosságai több volt szovjet szatellitállamban; (4) és ami a legaggasztóbb, a régi és új hatalmi struktúrák bűnös magatartása nemcsak a volt Jugoszláv Föderáció különböző részein, hanem Romániában és Bulgáriában is.
- (5) **Magyarországnak készen kell állnia arra, hogy jószolgálati tevékenységét felajánlja a béke, a demokrácia, az emberi jogok és a nemzetközi együttműködés előmozdítására Európa határain túl is. Az Izraellel való jó kapcsolatok fenntartása alapvető cél.** A második világháború vége óta eltelt időszakban rendkívüli módon megnőtt a nemzetközi szervezetek száma, a nemzetközi fellépés és együttműködés köre. A hidegháború alatt számos nemzetközi szervezet hatékonyságát és hitelességét korlátozták az autoriter rendszerek, amelyek nemcsak a "keleti" vagy kommunista blokk országaiban, hanem az úgynevezett "harmadik világ" számos országában is uralkodtak. A hidegháború végével legalábbis átmeneti javulás következett be. Ezt a pozitív fejleményt számos új konfliktus és úgynevezett "humanitárius válság" kirobbanása ellensúlyozta. Ez világszerte új igényt teremtett a kisebb államok politikai és humanitárius elkötelezettségére a humanitárius és fejlesztési segítségnyújtás és együttműködés terén. Az úgynevezett nem kormányzati szervezetek tevékenységének bővülése ennek a fejlődésnek egyik kulcsfontosságú

dimenziója volt. Ez nemcsak a kormányok, hanem a "civil társadalom" részéről is emberi erőforrásokat, valamint politikai és humanitárius víziót igényelt. Az olyan viszonylag kis országok, mint Finnország, Norvégia, Svédország, Svájc és Ausztria helyzete és hírneve ebben a vonatkozásban példaértékű lehet Magyarország számára.

100

- (6) **A magyar kormánynak készen kell állnia az ország jogos értékeinek és érdekeinek védelmére. Az agresszív nacionalizmus és protekcionizmus nem tartozik ezek közé.** Az értékek és érdekek a legfőbb, egymástól függő tényezők, amelyek befolyásolják a bel- és külpolitikát, és amelyek alapján meg lehet ítélni a kormány által követett különböző politikák kudarcát vagy sikerét. A demokráciában a politikai folyamat egyik fő feladata az ország fő értékeinek és érdekeinek azonosítása, valamint a közöttük fennálló fontossági sorrend vagy hierarchia megállapítása. Az alkotmányos szabályok és elvek a legfontosabb értékek közé tartoznak, amelyekkel kapcsolatban széles körű konszenzusnak kell érvényesülnie. Értelmezésük továbbra is vita tárgyát képezheti. Az érdekek érvényesítése nemcsak előnyökkel, hanem gyakran jelentős költségekkel is jár. Ezeket a költségeket nem mindig határozzák meg előre, vagy súlyosan alábecsülik. Miközben Antall hitt a hazafiság fontosságában, modern értelmezést adott ennek a fogalomnak. A "liberális parlamentáris demokrácia" a legjobb kifejezés arra, hogy meghatározzuk politikai filozófiájának és politikai cselekvésének alapját.¹⁰¹

9.4. Magyarország helyének és szerepének biztosítása az újabb hidegháború utáni világban

2023 június 26.

A 2023-as év közepén - három évtizeddel a hidegháború vége után - a világ ismét egy olyan hidegháború kellős közepén van, amely a tekintélyelvű gonosz erőit állítja szembe a szabadság és a demokrácia nyugati koncepciójával.

E fejezet célja nem az, hogy megpróbáljon forgatókönyveket készíteni a most zajló "új hidegháború" hosszáról és kimeneteléről, sem pedig az, hogy megírja a "hidegháború utáni világ" 30 éves részletes történetét és benne Magyarország helyét. A cél csupán az új korszak néhány kulcsfontosságú jellemzőjének azonosítása és annak bemutatása, hogy Antall felfogása szerint Magyarországnak és a magyaroknak hogyan kellene viszonyulniuk ahhoz, amit ő az akkoriban kialakuló "hidegháború utáni világ" fontos jellemzőinek látott.

¹⁰⁰ A humanitárius fellépés és a humanitárius értékek szerepéről lásd: Hieronymi, Otto (2002): "Political Order and Humanitarian Values in the 21st Century" in Hieronymi, Otto and Jasson, Chiara, Editors (2004): *Humanitarian Values in the 21st Century*, Refugee Survey Quarterly, Volume 21, Number 3, 2002, Oxford University Press and UNHCR, Oxford and Geneva, pp.126-134

¹⁰¹ Az "értékek és érdekek" kérdéséről lásd Hieronymi, Otto, fő szerző és szerkesztő (2023) második fejezetét: *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a nyugati közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az atlanti szövetség létrehozása után?* Aracne Editrice, Roma

E fejezet címével kapcsolatos gondolataim öt, egymással összefüggő téma köré szerveződnek: (1) nemzetközi rend, háború és béke; (2) a nyugati közösségek jövője; (3) globalizáció, gazdasági növekedés és társadalmi fejlődés; (4) tudás, oktatás, identitás és migráció; (5) kis országok, béke és életminőség.

Nemzetközi rend, háború és béke:

- (1) Következzen néhány olyan kérdés és fejlemény, amelyek a hidegháború befejezése után kialakult nemzetközi rendet jellemezték, és Magyarország számára is relevánsak maradtak az évek során. Az első, hogy a **béke és a demokrácia nem vált a nemzetközi rend általános jellemzőjévé**. A világ új felosztása jelent meg: az egyik oldalt a nemzetközi jog és az emberi jogok tiszteletben tartása jellemezte, a másikat pedig belső konfliktusok és humanitárius válságok szaggatták szét.¹⁰² A másik problémát az jelentette, hogy az **oroszországi rendszerváltoztatás korántsem volt teljesen sikeres, amint azt az 1991. augusztusi puccs és a Szovjetunió következő decemberi felbomlása is tanúsította.**¹⁰³ A harmadik kérdés a **Kuvait iraki megszállására adott pozitív és sikeres válasz** volt, amelyet az Egyesült Államok az ENSZ égisze alatt vezetett.

A nyugati közösségek jövője:

- (2) Kezdetben remény volt arra, hogy az európai integrációt és a tágabb értelemben vett nyugati közösséget inspiráló elvek egy új, egyetemes nemzetközi rend meghatározójává válnak: "Nyugati szemszögből a hidegháború története a liberális demokrácia kiépítéséről és védelméről szólt. A kommunisták szemszögéből ez azt jelentette, hogy a kommunista párt fenntartsa kizárólagos uralmát, valamint azt, hogy erőszakkal és terrorral megakadályozza a demokratikus és liberális eszmék behatolását, amelyek "megfertőzhetik" a kommunista uralom alatt álló népeket. A hidegháború végét a liberális demokrácia fölénye és győzelme hozta el a tekintélyelvű és totalitárius kommunista ideológiával szemben. A demokrácia tényleges vagy legalábbis potenciális elterjedése 1990 után a "kommunizmus összeomlásának" - egy olyan eseménynek, amelyet sokan az elmúlt 100 év két-három legfontosabb pozitív fejleményének egyikeként tartottak számon - egyik legreményteljesebb aspektusa

¹⁰² Hieronymi, Otto (2006) : "Conflicts Asymétriques: l'Ordre Politique National et International et le Respect des Règles et des Valeurs Humanitaires", in *Actes des Journées Internationales : Conférence d'Ethique Militaire*, Ecoles de Saint-Cyr Coëtquidan, pp. 293-312.

¹⁰³ Ian Bond már 2021 augusztusában ezt írta: "Harminc évvel a Szovjetunió összeomlását kiváltó puccs után Oroszországot az összeesküvők örökösei irányítják, nem pedig demokratikus ellenfeleik. Hogy miért? Az 1991. augusztusi puccs, amelyet keményvonalas konzervatívok hajtottak végre a reformpárti szovjet elnök, Mihail Gorbacsov ellen, három nap után kudarccal végződött. Három évtizeddel később azonban a modern Oroszország politikai rendszere többet köszönhet a *puccsistáknak*, mint az őket legyőző orosz demokratáknak. Mit tanulhat a Nyugat abból, ami rosszul sült el?"

volt." ¹⁰⁴

Az euroszkepticizmus és a Nyugat-ellenes propaganda célja a liberális demokratikus rend egyetemes érvényességének tagadása: "A Tocqueville előtti és utáni elmélet, valamint a múlt és a jelen tapasztalatai azt tanítják, hogy a dinamikus működő demokráciának nincs érvényes alternatív belpolitikai rendje. Ez a következtetés a demokráciák "jó és rossz időkben" tapasztalt pozitív tulajdonságain és teljesítményén és az alternatív politikai rendszerek negatív eredményein alapul.

A szabadság hanyatlása a világban, a szabad országok számának csökkenése, amelyről a *Freedom House* 2019-es jelentése tanúskodik 2020-ban is folytatódott. A legújabb *Szabadság a világban* tanulmány szerzőinek következtetései valóban drámaiak: A 21. század elején kevesebb mint három évtizeddel a legnagyobb totalitárius és autoriter ideológia és kísérlet teljes csődje után a demokrácia védelmezői ismét védekezésben vannak. Politikai szempontból ismét korrekt dolog azt mondani, hogy "a demokrácia nem minden ország számára a legjobb rendszer" (ezúttal álvallási, gazdasági, etnikai vagy faji okokból). Nem az a mai konvencionális bölcsesség, hogy "ha nem vagy elég gazdag ("fejlett")", akkor nem vagy érett a demokráciára? Irak, Afganisztán és Pakisztán, a Kongói "Demokratikus" Köztársaság, Szomália és Szudán, Fehéroroszország, Kuba és Észak-Korea nem elegendő bizonyíték arra, hogy a demokrácia minden országra való alkalmassága veszélyes illúzió, és nem igaz-e az, hogy a demokrácia "elterjesztését" elvárni a nem demokratikusan kormányzott népektől a nyugati imperializmus mai formája?

"A demokrácia ma ostrom alatt áll, de nem győzték le. Tartós népszerűsége az egyre ellenségesebb világban és kitartása egy pusztító év után a rugalmasság jelei, amelyek jó előjelek a szabadság jövője szempontjából."¹⁰⁵ Úgy vélem, hogy a Freedom House-jelentés szerzői joggal erősítik meg a demokrácia erejébe vetett hitüket, valamint Biden elnök elkötelezettségét a szabadság és a demokrácia hazai és külföldi fenntartása mellett: "A szabadságot ért kudarcok és katasztrófák litániája uralta a híreket 2020-ban. A demokrácia azonban figyelemre méltóan ellenálló, és bebizonyította, hogy képes talpra állni az ismételt csapásokból."¹⁰⁶

Globalizáció, gazdasági növekedés és társadalmi fejlődés:

- (3) A globalizáció hozzájárult a világgazdaság hatékonyabbá válásához és növekedéséhez. Az 1980-as évekre és az 1990-es évek elejére azonban egyre nyilvánvalóbbá váltak a hiányosságai is. Ezek közé tartozik a túlzott "rövidlátás" és a rövid távú finanszírozásra és pénzügyi spekulációra támaszkodás, valamint a lakosság hátrányos helyzetű nagy többsége szociális biztonságának egyre nagyobb mértékű figyelmen

¹⁰⁴ Hieronymi, Otto, fő szerző és szerkesztő (2023): *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a nyugati közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az atlanti szövetség létrejötte után?* Aracne Editrice, Roma

¹⁰⁵ Op. cit.

¹⁰⁶ Hieronymi, Otto, fő szerző és szerkesztő (2023): *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a nyugati közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az atlanti szövetség létrejötte után?* Aracne Editrice, Roma

kívül hagyása.¹⁰⁷ A nagyfokú egyenlőtlenség, amely mára a legtöbb országban - beleértve a fejlett piacgazdaságokat is - megfigyelhető, nemcsak jelentős társadalmi és erkölcsi problémát jelent, hanem növekvő politikai instabilitáshoz is vezethet. A féktelen globalizáció által előidézett, ismétlődő monetáris és pénzügyi válságok kiterjedt vagyonpusztulást okoztak. Az, hogy a 2008-2010-es válságok nem vezettek a teljes nemzetközi pénzügyi és monetáris struktúra összeomlásához, legalább annyira a szerencsének volt köszönhető, mint a hivatalos és magán "szakértők" és döntéshozók munkájának.

Tudás, oktatás, identitás és migráció:

- (4) Amint már említettük, a "nagy hazugság" minden önkényuralmi rendszer alapvető eleme volt. Emellett a tudás, a tudomány és az oktatás szisztematikus torzítása a nem szabad politikai rendszerek egyik eredendő gyengesége. A technológia elterjedése a liberális politikai rend egyik erőssége volt. Ez is hozzájárult a nyugati modell győzelméhez a szovjet kommunista rendszer felett.¹⁰⁸ Az "információs társadalom" és a "tudásalapú társadalom" kifejezések használata többé-kevésbé egyidős a "globalizáció" kifejezés elterjedésével. Bár az 1980-as évekre és az 1990-es évek elejére az információs társadalom és a globalizáció fejlődése már jelentős lendületet vett: senki sem tudta volna megjósolni, hogy meddig fog eljutni 30 év alatt. Ez különösen igaz a világhálóra, a közösségi médiára és a kapcsolódó területekre, amelyeket az úgynevezett "big tech" ural.

A modern technológiák létrehozása és elterjedése körülbelül 200 évvel ezelőtt kezdődött. Ebben az időszakban a modern alaptechnológiákhoz való hozzáférés a gazdasági siker feltétele volt. Ma a legmodernebb technológiákhoz való hozzáférés a politikai és gazdasági túlélés feltétele. E sorok írásakor még nem ismerjük például a "mesterséges intelligencia" hatáskörét és szerepét, és azt, hogy hogyan fogja befolyásolni a világ jövőbeli politikai és gazdasági rendjét. (Meg kell említeni, hogy a "mesterséges intelligencia" már az 1990-es évek elején "ígéretes" új technológiaként volt ismert például a bankszektorban. A kezdeti ígéretet azonban jó néhány évig nem váltotta be).

¹⁰⁷ A monetáris kérdésekről és a globalizációról lásd: Hieronymi, Otto (1998) "Agenda for a New Monetary Reform", in *Futures*, Vol. 30, No.8, pp. 769-781, Pergamon, Elsevier Science Ltd.; Hieronymi, Otto, Editor (2009): *Globalization and the Reform of the International Banking and Monetary System*, Palgrave Macmillan, Basingstoke; Hieronymi, Otto (2007): Hieronymi, Otto és Intag, Kathleen (szerkesztők): "The Spirit of Geneva and Globalization" in Hieronymi, Otto és Intag, Kathleen (szerkesztők): "The Spirit of Geneva and Globalization": *The Spirit of Geneva in a Globalized World*, Refugee Survey Quarterly, Oxford University Press, 26. kötet, 4. szám, 2007, 274-305. o.; Hieronymi, Otto (2008): "Les Responsabilités des Gouvernements et des Entreprises à l'Epoque de la Finance Globale", *konferenciaelőadás*, Modena, 2008. március 14., kiadatlan kézirat.

¹⁰⁸ Hieronymi, Otto (1987): Otto, szerkesztő, (1987): "Bevezetés", in Hieronymi, Otto, szerkesztő, (1987): Hieronymi, Otto, szerkesztő, (1987): "Bevezetés": *Technology and International Relations*, Macmillan, London, 5-8. o.; Hieronymi, Otto (1987): "*Technology and International Relations*", Macmillan, London, 5-8. o.; Hieronymi, Otto (1987): "*Technology and International Relations*", Macmillan, London, 4; Hieronymi, Otto, szerkesztő, (1987): "Reflections on Technology, International Order and Economic Growth" in Hieronymi, Otto, Editor, (1987): "Reflections on Technology, International Order and Economic Growth": *Technology and International Relations*, Macmillan, London, pp. 69-95.

Az identitás és a migráció a tudáshoz és a globalizációhoz is kapcsolódott. Antal József tisztában volt a migráció jelentőségével a múltban és a jövőre nézve egyaránt. Mi lesz Magyarország legfőbb "migrációs problémája a jövőben? A túl sok nyugatra kivándorló magyar (agyelszívás)? A túl sok menekült és bevándorló a harmadik világból? A többszörös identitás vagy az integráció és asszimiláció elutasítása? A *Magyar Szemle* egyik cikkéből származó alábbi idézetek segítenek elgondolkodni ezeken a kérdéseken: "Mi a határa egy ország által befogadható menekültek és bevándorlók számának? Talán a külföldiek száma vagy aránya egy ország lakosságban? Egy ilyen egyszerű ökölszabály valóban "irreális eredményeket" adna, ahogyan azt Magyarország és Svájc összehasonlítása világosan mutatja. Magyarországon a "külföldön született" népesség jelenleg az összlakosság 4,5%-át teszi ki. A kormány és különösen a szélsőjobboldali ellenzék (*Jobbik*) mégis azzal érvel, hogy a "hajó tele van" (ezt a kifejezést a svájciak használták a második világháború idején, amikor sok menekült elutasítását indokolták), Magyarország nem engedhet meg magának több menekültet, és nincs szüksége több gazdasági bevándorlóra. Svájcban jelenleg a külföldi születésűek a teljes lakosság 28,3%-át teszik ki. Ez 1999-ben "csak" 21,4% volt, ami mintegy tucatnyi év alatt hét százalékpontos növekedést jelent. A svájciak valóban "aggódnak". Úgy érzik, hogy ez a növekvő tendencia nem folytatódhat töretlenül. A lakosság többsége azonban elítéli az idegengyűlöletet, és úgy véli, hogy a menedékjog nemcsak a törvény, hanem a svájci értékek és hagyományok része is.

Sok bizonyíték van arra, hogy egy ország "befogadóképessége" nem csak a számoktól függ, hanem még inkább a migránsok és menekültek új befogadó közösségükbe való beilleszkedésének és asszimilációjának minőségétől. Széles körben felismerték, hogy a globalizált világ nem működhet sikeres migráció nélkül. Ugyanakkor a bevándorlási politika, éles ellentétben a kereskedelmi tárgyalások és a liberalizáció sokoldalúságával erősen a potenciális befogadó ország érdekein alapul, és a legtöbb esetben egyoldalú, legjobb esetben kétoldalú politikát jelent. Az Európai Unió polgárainak az EU-n belüli szabad mozgását (és migrációját) leszámítva nincs jelentős példa arra, hogy az államok a szuverenitásuk egy részét átruháznák vagy csökkentenék a bevándorlással kapcsolatban.

Kis országok, béke és életminőség

- (5) Az emberiség történelmének nagy részében a kis országok "alsóbbrendűek" voltak (vagy legalábbis annak érezték magukat) a nagyokkal szemben. Folyamatosan félteniük kellett szabadságukat és biztonságukat. A kisebb országok elleni támadások a nagyobb és erősebb országok részéről a "normális" állapotot jelentették. Az "egyetemes kollektív biztonság" rendszerének létrehozására tett kísérletek - először a Nemzetek Szövetségének Alapokmánya, majd az Egyesült Nemzetek Alapokmánya alapján - nem jártak teljes sikerrel a kis országok biztonságának megteremtésében a nagy országok agressziójával szemben. Ez számos történészt és a nemzetközi kapcsolatok szakértőjét arra az érvelésre készítette, hogy a hatékony kollektív biztonság, amelyben a kis országok ugyanolyan biztonságban vannak, mint a nagyok, bár kívánatos, de megvalósíthatatlan. Évek óta meg vagyok győződve arról, hogy ez a "realista" elmélet hiányos vagy egyenesen téves, mert nem vesz figyelembe egy jelentős pozitív kivételt: a Nyugati Közösség és az európai integráció tapasztalatait az

1940-es évek vége óta.¹⁰⁹ Az 1950-es évektől kezdve a nyugat-európai kis országok és általában a Nyugati Közösség életminősége jobb volt, mint a nagyobb országoké. Ez részben az általuk élvezett biztonsági előnynek volt köszönhető, de annak is, hogy a legtöbbjükben viszonylag nagy politikai és társadalmi kohézió érvényesült, szemben a nagy európai országokban, például Franciaországban, Olaszországban vagy az Egyesült Királyságban gyakran tapasztalható társadalmi feszültségekkel. Bár néhány kis országban, mint például Belgiumban vagy Írországban is voltak öncélú vallási és nyelvi feszültségek, a kisebb országok - Belgiummal és Hollandiával az élen - az európai egység legmeggyőzőbb szószólóivá váltak. Ugyanakkor a kis országok is határozottan érezték, hogy az Egyesült Államok ugyanolyan fontos partnerük a békéjük és szabadságuk megőrzésében, mint nagyobb európai partnereik.

Így nem véletlen, hogy az 1950-es évektől kezdve az európai integráció középpontjában elsősorban a gazdaság állt, a politikai értékek, a biztonság és a béke szintjén pedig a tágabb nyugati és atlanti keretnek volt elsőbbsége, ami végül elegendőnek bizonyult. Ha azt állíthatjuk, hogy soha nem volt olyan jó kis országnak lenni Európában, mint az 1950-es évektől kezdve, és hogy végső soron a kis európai országok voltak az új nyugati rend legfontosabb haszonélvezői - ez mind az atlanti kapcsolatnak, mind az európai integrációnak köszönhető. Az atlanti és az európai integráció ugyanannak a folyamatnak a része volt, egy olyan folyamaté, amely nemcsak az intézményekben és a politikákban, hanem az emberek értékeiben és identitásában is mélyreható változásokat eredményezett. Messze a legfontosabb új helyzet az - amit az emberek már jó ideje természetesnek vesznek -, hogy a *nyugati közösséghez tartozó országok közötti háború a nyugati világ polgárainak túlnyomó többsége számára elképzelhetlenné vált.*

¹⁰⁹ A kollektív biztonságról és a nyugati közösség tagjai közötti örök békéről lásd Hieronymi Ottó, fő szerző és szerkesztő (2023) negyedik fejezetét: *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a Nyugati Közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az Atlanti Szövetség létrehozása után?* Aracne Editrice, Roma

Alexander Vautravers "A Nyugati Közösség és a kis országok helyzete" című cikkében sokunkhoz hasonlóan azt állítja, "hogy az európai kis államok - beleértve a semleges országokat is - a kollektív biztonság és együttműködés fő haszonélvezői voltak a hidegháború alatt". Ez természetesen hasonlít az én gondolatmenetemhez, amely jóval túlmutat a biztonsági dimenzió: vagyis a történelem egyetlen korábbi időszakában sem volt olyan jó kis országnak lenni, mint a háború utáni Nyugati Közösség kis demokráciáinak. Fenti megállapítását kiegészítve Vautravers felteszi a kérdést, hogy ez az 1990-es évek után is igaz-e, és hogy ez a kollektív biztonság kiterjedt-e - vagy ki kellene-e terjednie - Európán túlra?". Vautravers rámutatott a NATO egyedülálló jellegére és történelmi eredményeire: "A NATO sikeres volt a nyugati béke és a nyugati biztonsági identitás kiépítésében. A NATO jogi keretei egyedülállóak, mivel rendelkeznek bármelyik tagjának automatikus kollektív védelméről (Atlanti Charta, 5. cikkely.). Ez a rendelkezés egyértelműen a kis államoknak kedvez, amelyek védelmi arzenáljuk és stratégiai mélységük hiánya miatt még nagyobb veszélynek vannak kitéve, mint a nagyobb katonai hatalmak. A kelet-nyugati (hidegháborús) és a francia-német dimenziók mellett meg kell említeni a kis európai országok helyzetét. A történelem során, különösen a 20. század első felében a kis országoknak kevés súlyuk volt az európai ügyekben, és általában vagy az agresszió áldozatai lettek vagy attól szenvedtek, hogy a nagyobb és erősebb szomszédai elhanyagolták őket. A kis országok szabadsága és biztonsága így központi kérdéssé vált, és egyben az új nemzetközi rend minőségének kulcsfontosságú próbájává. 1945 után erőteljesen körvonalazódott az az elképzelés, hogy a korábbi ellenségek közötti béke és a kis országok biztonságának kérdése csak az Egyesült Európán keresztül oldható meg."

TIZEDIK FEJEZET

Az első és a második Battelle-jelentés

10.1. Hogyan kerültem bele: életem lehetősége

Közgazdászként és politológusként kiterjedt kutatásokat végeztem és előrejelzéseket készítettem Európa és a világ többi részének gazdasági, politikai, ipari és technológiai fejleményeiről. Egy szerencsés véletlen folytán 1989 őszén svájci tisztviselők meghívtak, hogy elmondjam nekik, mit tudok és gondolok Magyarország gazdasági helyzetéről és kilátásairól. A találkozó után a svájci kormány elhatározta, hogy támogat egy (viszonylag kis) kutatási projektet a magyar gazdaság fejlődéséről és átalakulásáról. A kutatás eredményeit el kellett juttatni Magyarországra, az ellenzéki és a kormányoldalra. Az eredmény az "Első Battelle-jelentés" lett.

Ez a projekt személyes és szakmai szempontból is "életre szóló lehetőséggé" vált számomra. Álmomban sem gondoltam volna, hogy egy nap szakmai hozzájárulást nyújthatok a magyarországi rendszerváltoztatás politikájához, a tervgazdaságtól és a kommunista diktatúrától a demokráciáig és a szociális piacgazdaságig tartó folyamatához.

Ez a könyv a magyarországi rendszerváltoztatásról és Antall miniszterelnök szerepéről és közreműködéséről szól. Mint már említettem, elemzésem nemcsak olvasmányokon, hanem jelentős mértékben az Antall-évek alatt szerzett személyes tapasztalataimon és munkámon is alapul. Bár ez nem személyes emlékirat, perspektívájának és következtetéseiének megértéséhez hasznos lehet, ha néhány információt közlök az 1980-as évek vége előtti személyes hátteremről, végzettségemről és szakmai tapasztalataimról.

Magyarországon születtem és nőtem fel, és 200 000 menekülttel együtt sikerült kijutnom az országból, miután a szovjet csapatok levették az 1956-os magyar forradalmat. Addig Magyarország különböző részein éltem (elsősorban Budapesten), kivéve öt hónapot, amelyet kilencéves gyermekként Svájcban töltöttem a svájci Vöröskeresztnek köszönhetően. Alapvető élettapasztalatomat tehát az alakította, hogy két totalitárius rendszerben éltem. Átéltam a második világháborút, majd ezt követően szabad, liberális, demokratikus országokban éltem, ahol végül letelepedtem.

Emlékeim vannak az 1945-1947-es évek eseményeiről és hangulatáról, és a reményről, hogy Magyarország szabad és normális országgá válhat. Személyes családi tapasztalatból azt is tudtam, hogy ezek a remények illuzórikusak voltak, amelyeket a kommunisták hatalomátvétele eltaposott 1948-ban, a "teljes rendszerváltoztatás", a "*fordulat évében*" ahogy azt Rákosi Mátyás, Magyarország "mini-Sztálinja" nevezte. Ez a rendszerváltoztatás a börtönök és a félelem világát hozta el mindenütt, azt a fajta félelmet és terrort, amely 1944 márciusától 1945 tavaszáig uralkodott Magyarországon. Ellentétben azzal, amit egyesek hisznek, felnőtként emlékszünk arra, amit gyermek- és ifjúkorunkban láttunk és átéltünk.

Az életemet meghatározó emlékek közé tartozott természetesen az 1956-os forradalom és annak következményei Magyarországon és a nyugati szabad világban egyaránt. Akkoriban a magyar menekülteket a legtöbb nyugati országban tárt karokkal fogadták. Rájuk ma is

emlékeznek, bár azóta számtalan válságot élt meg és emberek millióit látta menekülni a világ. Az 1956-ban magyar menekülteket fogadó és befogadó zürichi diákok jelmondata, a "*Niemals vergessen*", "soha nem felejtünk" igaznak bizonyult.

Egyetemi tanulmányaimat (a *licenciátust* és a doktorátust) főleg Genfben végeztem, nemzetközi kapcsolatok és nemzetközi gazdaságtan szakon. Fő "mentorom" Wilhelm Röpke volt, aki maga is a hitleri rezsim egykori menekültje és a "szociális piacgazdaság" koncepciójának egyik szellemi atyja. Röpkeről először apámtól hallottam 1955-ben Budapesten, miután kiengedték a börtönből, ahol közel öt évet töltött lényegében koholt vádak alapján. Apám meggyőződéses náci- és kommunistaellenes liberális volt, akinek Magyarországról és a világról alkotott ismeretei és demokratikus nézetei hozzájárultak ahhoz, hogy egész életemre szóló antitotalitárius és demokráciapárti meggyőződésemet kialakítsam.

Néhány szó a szakmai tapasztalataimról: 1964 és 1970 között egy évig közgazdaságtant tanítottam egy amerikai egyetemen, majd nemzetközi közgazdász voltam egy vezető New York-i banknál. Ennél a pénzügyintézetnél a fő feladatomban az volt, hogy szoros figyelemmel kísérjem a gazdasági, monetáris és politikai fejleményeket Európában és több más nagy országban. A feladatkörömbe tartozott továbbá a bankreform különböző európai országokban, a nemzetközi kereskedelem (beleértve a Kennedy-Fordulót is) és az európai integráció. Kelet-Európa (beleértve Magyarországot) is a feladatköröm részét képezte, de közvetlenül csak korlátozottan érintett. New York-i munkám egyedülálló képet és tapasztalatot nyújtott arról, hogyan működik a világ, és hogyan kell információt gyűjteni, kezelni és továbbítani az ipari és pénzügyi felső vezetésnek. Például a németországi vagy franciaországi nagybankok vezető bankárai felhívtak vagy eljöttek hozzám, amikor az Egyesült Államokba látogattak, hogy megkérdezzenek a saját országukban zajló gazdasági és politikai fejleményekről, valamint arról, hogy mit gondolok a politikában és a politikai környezetben bekövetkező változásokról azokban az országokban és régiókban, ahol ők maguk éltek és dolgoztak.

Az egyik legemlékezetesebb találkozásom Ludwig Erhard volt német kancellárral történt, aki a New York-i német diplomatákon keresztül kapcsolatba lépett velem, hogy anyagot kérjen a Szövetségi Köztársaság gazdasági helyzetéről és kilátásairól.¹¹⁰ Erhard, a "szociális piacgazdaság" és a német gazdasági csoda atyja, éppen egy nyugati féltekét átszelő utazáson volt. Két hosszú, baráti beszélgetést folytattam vele az útja elején és végén. Kevesebbet beszélünk a jelenlegi helyzetről, mint a szociális piacgazdaságról és a néhai Wilhelm Röpkeről, aki Erhard közeli barátja és tanácsadója volt, és akiről Erhard azt vallotta, hogy a második világháború után a legfontosabb szellemi hatást gyakorolta a saját gondolkodására és politikájára.

1970 nyarán csatlakoztam a Battelle Memorial Institute, egy amerikai alapítvány, genfi kutatóközpontjához, amely elsőként dolgozta ki a "szerződéses kutatás" - az állami vagy magánszponzorok számára végzett kutatás - fogalmát. A projektek, amelyek néha több évig is eltartottak, és amelyekben több mint tucatnyi tudósból álló csoportok dolgoztak, bizalmas eredményeket produkáltak, amelyeket ritkán hoztak nyilvánosságra. Genfben vezető

¹¹⁰ *A német gazdaság helyzetéről és kilátásairól szóló éves jelentés* 1968-as kötete *Jahresgutachten des Sachverständigenrates für die Deutsche Wirtschaft* 1968

közgazdász voltam, és a gazdasági elemzésért és előrejelzésért feleltem. A fő földrajzi területem Európa volt, de a Battelle-nél eltöltött 25 évem alatt 50 országban dolgoztam. A Battelle mottója a következő volt: az emberiség javára dolgozunk. A szponzorok (az ügyfelek) fizettek a munkánkért, de a Battelle Alapítvány nem termelt nyereséget, és nem reklámozott. Ami az 1989 és 1993 közötti magyarországi munkámat illeti, Magyarország nem fizette a költségeket, de az eredmények Magyarországé voltak.

10.2. Miniszterelnöki Tanácsadó Testület

Antall Józseffel a svájci nagykövet révén találkoztam először azokban a hetekben, amikor a Battelle Magyarországról szóló projektjéhez kapcsolódó kutatásokat végeztem. Akkor még nem gondoltam, hogy a szabad Magyarország leendő miniszterelnökével találkozom. Személyisége azonban azonnal lenyűgözött. Nyitott gondolkodású és nagy tudású embernek láttam, aki határozottan, de kiegyensúlyozottan ítéli meg Magyarország jövőjét Európa és a nyugati világ részeként. Olyan ember volt, aki bizalmat kelt, akivel az ember reméli, hogy újra találkozik. Egyszerre volt visszafogott és kivételes.

Antallnak és munkatársainak tetszett a Battelle-tanulmány eredménye, mind az általános megközelítés, mind a következtetések és ajánlások. Ezen értékelés alapján Antall közölte velem, hogy szívesen látna engem nemzetközi tanácsadói között. Ezt 1990 januárjában informálisan tudatta velem, és a választások után írásban is megerősítette. Nagyon örültem és érdekelt a dolog Antall személyisége és értékrendje miatt, és mert teljesen tisztában voltam a kihívás történelmi jelentőségével nemcsak Magyarország, hanem az egész világ számára is.

Amikor januárban beszélünk, először kissé hitetlenkedtem. Azt gondoltam, hogy Antall talán csak kedves akart lenni, és hamar elfelejti a beszélgetésünket. Antall azonban komolyan gondolta, amit mondott, és később megtudtam, hogy általában mindig komolyan gondolta, amikor javasolt vagy ígért valamit. Antallt a munkatársai már jobban ismerték, mint én akkoriban. Kezdték elfogadni engem *de facto* tanácsadóként, egy kis csoport vagy csapat részeként.

A miniszterelnök nemzetközi (személyes) tanácsadójának lenni nem volt "munka" adminisztratív értelemben (bár kaptam egy kinevezési okiratot, amelyet a miniszterelnök írt alá). Nem kaptam fizetést, és a kapcsolatot bármelyik fél bármikor felmondhatta. A Battelle teljes munkaidős alkalmazottja maradtam. A következő három és fél évben azonban időm és szellemi erőfeszítéseim nagy részét Antall miniszterelnök tanácsadójaként végzett munkámnak szenteltem. Ez a kapcsolat a miniszterelnök 1993 decemberében bekövetkezett korai haláláig nem szakadt meg.

Az első két évben a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület biztosította a keretet és az adminisztratív támogatást ehhez az intenzív és igényes tevékenységhez, amely a Parlament épületének harmadik emeletén, a miniszterelnöki hivataltól nem messze kapott helyet. A hivatal vezetője Kodolányi Gyula államtitkár, a miniszterelnök külpolitikai tanácsadója volt. Amikor a Tanácsadói Irodát megszüntették, Szabó Tamás tárca nélküli miniszter irodájában folytattam a munkámat, akivel szintén szoros munkakapcsolat alakult ki.

10.3. Elkötelezettség, barátság és kemény munka

Kodolányi Gyula néhány éve megjelent emlékirataiban a Miniszterelnöki Tanácsadó Testület szerepét és működését írja le anélkül, hogy ennek az egyedülálló és dinamikus intézménynek a rendszerezett és teljes történetét ismertetné. Felsorolja a hivatalhoz tartozó két csoport tagjait (köztük engem is), és illusztrálja néhány munkájukat, valamint azt, hogy hogyan járultak hozzá információkkal és ajánlásokkal a miniszterelnök és kormánya döntéshozatalához.

Az alábbiakban röviden szeretnék megemlíteni néhányat az ezekben az években végzett munkáiból. Tanácsadói munkám jellegét és eredményét e könyv több fejezete is tárgyalja, beleértve ennek a fejezetnek az ötödik szakaszát, amely a második Battelle-jelentéssel foglalkozik.

A legfontosabb tevékenység a kormányzat, a különböző minisztériumok és egyéb ügynökségek, valamint a magánszektor embereivel való "kapcsolatépítés és -tartás, valamint információgyűjtés és -csere" volt. Minden egyes magyarországi látogatásom előtt készítettem egy listát az itt tartózkodásomra tervezett találkozókról. Az emberek és a találkozók száma a tényleges magyarországi tartózkodásom alatt általában megnövekedett, néha háromszorosára vagy négyszeresére. Ezek a találkozók általában négyszemközt, mélyreható beszélgetésekből/megbeszélésekből álltak, amelyek egy bizonyos rugalmas mintát követtek: (1) annak meghatározása, hogy az a személy akivel találkoztam mennyi időt tudott a találkozóra szánni (és nekem mennyi időm volt erre); (2) a megbeszéléseink fő témáinak meghatározása (mind az én, mind a vendéglátó szemszögéből); (3) az általános helyzet és a kilátások megvitatása/értékelése a releváns területeken (az én következtetéseim és javaslataim, valamint a találkozóink reflexiói).

Több évtizedes kutatási tapasztalatom (kezdve az egyetemi éveim alatt Amerikában és Európában tett tanulmányutakkal, majd New Yorkban, végül a Battelle-nél) megtanított arra, hogy az ilyen informális, de strukturált, mélyreható beszélgetések, amelyeket "igazi szakértőkkel", azaz olyan emberekkel folytattam, akik szorosan részt vettek mind az elemzésben, mind a döntésekben, egyedülálló módját jelentik mind a történések megértésének, mind pedig annak, hogy az emberek reflektálhassanak a véleményemre és meglátásaimra. Ezek az eszmecserék a bizalmon és az intellektuális őszinteségen alapulnak. A cél nem a "titkok" cseréje, hanem a gondolkodás közös elmélyítése és kiszélesítése olyan kérdésekben, amelyek előbb-utóbb megérhetnek fontos döntések meghozatalára.

Ezek a megbeszélések segítettek abban is, hogy azonosítsam vagy megerősítsem azoknak a konkrét aggodalmaknak és fejleményeknek fontosságát, amelyekkel kapcsolatban mélyebb és szisztematikusabb kérdéseket vagy akár konkrét intézkedéseket is javasolhatok. Munkám második fő kategóriája tehát az volt, hogy rövid szövegeket/memorandumokat (nem túl sokat és soha nem túl hosszút) készítettem a miniszterelnök és/vagy a gazdasági kabinet kiválasztott tagjai számára. Az egyik alapvető tanulság, amelyet a tanácsadóknak vagy kutatóknak meg kell tanulni, hogy soha nem szabad végtelen számú feljegyzéssel és egyéb szöveggel elárasztani azokat a személyeket, akiknek dolgozunk. Ha a kutató nem tud különbséget tenni a lényeges/eredeti és a másodlagos/közismert között, hogyan várhatja el, hogy a szószátyársága

célpontjának legyen ideje és türelme erre? A folyamat második szakaszában aztán részletesebb háttérinformációkat és dokumentációt lehetett kérni.

Tevékenységeim közé tartozott továbbá a különböző bizottságokban vagy munkacsoportokban (például a Bankreform Bizottságban) való részvétel és/vagy a "kimenetért" való felelősségvállalás, valamint a részletes kutatás és jelentésírás (például a *második Battelle-jelentés*), amelybe más résztvevők is bevonhatók voltak (például *A kommunista gazdasági és szociális rendszer 40 évének örökségével* kapcsolatos munka).

Munkánkat elkötelezettség jellemezte és vezérelte, amelyben mindannyian osztoztunk: az a hit, hogy a magyar emberek javáért dolgozunk. Mindannyian tudtuk, hogy ez a munka, ezek a hónapok és évek életünk legjelentősebb részei közé tartoznak. Mindannyian igyekeztünk keményen dolgozni, hogy a rendelkezésünkre álló korlátozott idő alatt minél többet elérjünk. Az elkötelezettség és a barátság szelleme volt a legfőbb erőforrásunk. Hiszem, hogy mindannyian életünk végéig emlékezni fogunk erre a szellemiségre.

10.4. Miről szólt az első „Battelle-jelentés”?

A Battelle-jelentés egyike volt annak a három kutatási projektnek, amelyet a magyar gazdaság kilátásaival kapcsolatban körülbelül egy időben végeztek. A másik kettő az úgynevezett *Kékszalag Jelentés* és a *Híd Jelentés* volt.

A csoport tagjai, akik tanácsokkal és információkkal segítették a tanulmányt, a következők voltak (néhányan csak a budapesti találkozó után csatlakoztak a csoporthoz):

Peter J. Bull, Société Générale Strauss Turnbull Securities, London; Emilio Fontela, professzor, Genfi és Madridi Egyetem; Otto Hieronymi, Battelle Geneva Research Centers, Genf; Alfonso Jozzo, Banco San Paolo di Torino, Torino; Nicolas Krul, Genf és Ménerbes, Franciaország; Nagy László, elnök, Jacobs Suchard Alapítvány, Genf; Wilhelm Nölling, elnök, Landeszentralbank Hamburg; Jean-Pierre Roth, igazgató, Svájci Nemzeti Bank, Zürich; Tsuneaki Sato, professzor, Nihon Egyetem, Tokió; Robert Solomon, Brookings Institution, Washington, D.C.; Szabó-Pelsőczy Miklós, elnök, GlobalConsult, Bedford, New York és Budapest; Paul Tar, Banque Nationale de Paris, Párizs; Franz-Josef Trouvain, vezető közgazdász és ügyvezető alelnök, Deutsche Bank, Frankfurt.

Lord Peter Bauer, a brit Lordok Házának tagja szintén részt vett a budapesti megbeszéléseken, és írásban is beszámolt nekem. Bár egyetértett a tanulmány következtetéseinek lényegével, megkért, hogy ne vegyem fel a nevét a közreműködők listájára, mivel általában nem szeretett hasonló "kollektív listákon" szerepelni.

Jelentésünk 1990. január elején készült el, és a svájci nagykövet, a későbbi miniszterelnök személyes barátja társaságában adtuk át Antall úrnak, aki elsőként kapott belőle egy példányt. A tanulmány a svájci kormány gesztusa volt Magyarországnak, mint hozzájárulás az ország jövőjéről való gondolkodáshoz (eleinte még nem használtuk a "rendszerátvitel" kifejezést). A jelentést elsősorban az új vezetőknek szánták, de a leköszönő rendszer néhány tisztségviselőjének is átadták.

1990 késő tavaszán vagy kora nyarán a szöveg könyv alakban is megjelent, mind angol eredetiben, mind magyar fordításban. Sem az angol nyelvű változat, amelyet az ohioi Columbusban működő Battelle Memorial Institute adott ki, sem a magyar nyelvű változat, amelyet a *HVG* folyóirat adott ki Magyarországon, nem örvendett túl nagy olvasótábornak.

Mivel azonban miniszterelnöki tanácsadói pozícióm miatt (munkaadómmal, a Battelle-lel együtt) az elkövetkező hónapokban és években bizonyos hírnévnek örvendtem Magyarországon, jó volt, hogy a jelentés nyomtatásban is elérhető lett azok számára, akik kíváncsiak voltak a Magyarországra vonatkozó eredeti ajánlásainkra.

A jelentés a fent felsorolt nyugati szakértők (akik közül néhányan magyar származásúak) segítségével készült. A megközelítésért, a kutatás nagy részéért, a szerkesztésért és a végleges szövegért egyedül én voltam felelős.

A jelentés végleges címe: *MAGYAR GAZDASÁGI, PÉNZÜGYI ÉS MONETÁRIS POLITIKA: JAVASLATOK EGY KOHERENS MEGKÖZELÍTÉSRE*. Ez a cím meglehetősen jól megfelelt a tanulmány tényleges tartalmának (akárcsak a magyar változat címe: *A magyar gazdaság megújulása nyugati szemmel*).

A fejezet hátralévő része a szövegben szereplő néhány gondolatot, valamint néhány személyes megjegyzést tartalmaz a tanulmány szerepével kapcsolatban.

A jelentés fő célkitűzései

"A tanulmány a Battelle-Geneva kezdeményezésére készült a svájci kormány pénzügyi támogatásával. A jelentést a Battelle-Geneva készítette egy nyugati szakértői csoport aktív részvételével. A csoport tagjai, akik személyes minőségükben és nem saját szervezetük képviselőjeként vettek részt, a nemzeti háttér és a szakmai tapasztalat széles spektrumát képviselik.

A projekt fő célkitűzései a következők voltak:

- 1) Magyarország gazdasági, pénzügyi, monetáris és társadalmi kilátásainak rövid, független elemzése.
- 2) A Magyarországon követett és tervezett politikák kritikai áttekintése.
- 3) Az előzmények és a magyar gazdaság átalakításában követhető szakpolitikai modellek rövid áttekintése.
- 4) A rövid és hosszú távú hazai és külső kockázatok és lehetőségek azonosítása.
- 5) Politikai ajánlások megfogalmazása Magyarország és külföldi partnerei számára a gazdaság sikeres átalakítása és modernizációja érdekében, hogy fenntartható növekedést és emelkedő életszínvonalat érjen el, és hogy Magyarország teljesíteni tudja külső kötelezettségeit.

A tanulmány célja nem egy tudományos elemzés vagy konszenzusjelentés elkészítése volt. Bár a csoport tagjai széles körűen egyetértettek a fő kérdésekben és ajánlásokban, a jelentés végső megfogalmazásáért egyedül a projektvezető felelt. A svájci kormány nem volt felelős a jelentés formájáért, tartalmáért vagy ajánlásaiért.

A magyar gazdasággal és a koherens politikai megközelítés szükségességével foglalkozó rövid, független elemzés eredeti ötlete egy kerekasztal-beszélgetést követően fogalmazódott meg, amelyet a magyar kormány 1989. szeptember végén Budapesten rendezett. Ezen a Magyarországon jelenlegi gazdasági helyzetéről és politikájáról szóló megbeszéléseken mintegy tucatnyi nyugati szakértő is részt vett, akik magánjelleggel szerepeltek a vitában. Az 1989-es kerekasztal-beszélgetés két korábbi szemináriumot követett, amelyeket a Magyar Nemzeti Bank és a Magyar Tudományos Akadémia rendezett a Sziráki kastélyban 1986-ban és 1988-ban. A szemináriumok a nemzetközi monetáris rendszer fejlődésével foglalkoztak. A budapesti kerekasztal-beszélgetés nyugati résztvevői közül többen részt vettek a sziráki találkozók is.

A budapesti megbeszéléseken kiderült, hogy a jelenlegi és a jövőbeli magyar döntéshozók számára hasznos lenne, ha a magyar gazdaság kilátásait független külső szakértők értékelnék, továbbá a hazai és nemzetközi gazdaság-, pénzügyi és monetáris politika rövid és hosszú távú prioritásaira vonatkozó ajánlások születnének. Ezen túlmenően az OECD-országokban is jelentős igény mutatkozott a magyar gazdasággal kapcsolatos információkra és szisztematikus elemzésekre, valamint a Magyarországgal szemben követendő politikára vonatkozó független ajánlásokra. A budapesti kerekasztal-beszélgetésen és az ott szerzett információkon kívül a jelentés a magyar szakértőkkel, ellenzéki vezetőkkel és közgazdászokkal 1989. november végén és december elején folytatott mélyreható megbeszélések sorozatára, számos OECD-ország és nemzetközi szervezet szakértőivel és tisztviselőivel folytatott beszélgetésekre, valamint a magyar reformvitáról és a magyar gazdaságról szóló kiterjedt dokumentációra támaszkodott.

Főbb kihívások, kockázatok és lehetőségek

Számos jel utalt arra, hogy az 1990-es években mind a belső, mind a külső körülmények kedvezőek lesznek ahhoz, hogy Magyarországon olyan szabad társadalmi, politikai és gazdasági rend alakuljon ki, amely megalapozhatja a magyar gazdaság tartós növekedését. Egy ilyen lehetőség legalább az 1940-es évek vége óta a magyarok túlnyomó többsége törekvéseinek középpontjában állt. A széles körű belpolitikai liberalizációval párhuzamosan a magyar politikai függetlenség és a szoros nemzetközi együttműködés nem remélt esélye is megadatott.

Ugyanakkor az OECD-országok helyzete Magyarország számára is kivételesen kedvező volt. Az iparosodott országok politikai és erkölcsi értékei, valamint gazdasági és pénzügyi érdekei ugyanis erősen konvergáltak Magyarország jövőbeli sikerével. Ráadásul az európai integráció jellege és megújult lendülete segíthette Magyarországot számos külső probléma és hagyományos súrlódási pont leküzdésében.

Ez nem jelentette azt, hogy a siker automatikusan bekövetkezik. A dolgokat csak néhány módon lehetett jól csinálni, míg a politikai hibák lehetősége gyakorlatilag végtelen volt. Kitartásra, folyamatosságra és rugalmasságra volt szükség. A jelentés mégis azt állította, hogy a siker esélye valós. Ha Magyarországon és külföldön is a megfelelő politikát folytatnák, a magyar példa jelentős gazdasági, politikai és társadalmi hozadékkal járhatna az ország határain túl is.

Fontos volt, hogy ne becsüljük alá a közelmúltbeli, folyamatban lévő vagy küszöbön álló politikai változások történelmi és váratlan jellegét. A nyugati vezetők, közgazdászok, üzletemberek és a magyarok többsége évtizedeken át a sikeres gazdasági reform előfeltételének tekintette ezeket a változásokat.

Kétféle jelentős politikai bizonytalanság maradt fenn:

- 1) politikai destabilizáció a Szovjetunióban és Kelet-Európában; és
- 2) a magyarországi politikai átalakulással kapcsolatos nehézségek, a parlamenti instabilitás és az ország jövőjével kapcsolatos konszenzus hiánya.

Az 1980-as évek végére a kommunista gazdasági rendszer, amely soha nem élvezte a nép támogatását, alaposan kegyvesztetté vált. Ennek következtében Magyarországon széles körű egyetértés volt mind az alapvető változások szükségességéről, mind pedig e változások általános irányáról és jellegéről.

A magyarországi gazdasági reform nagy lehetőségeket rejtett magában, de komoly kihívásokkal is szembe kellett néznie. Közelebb hozhatta az életszínvonalat ahhoz, amit egy

nagyon tehetséges és szorgalmas nép el tud érni. A szükséges változások egy része azonban ellentétes volt az erősen beágyazott és erős érdekekkel. A jelentős gazdasági reform sokkal összetettebb és hosszabb távú folyamat volt, mint a politikai reform.

A gazdasági reform nehézségeit súlyosbította, hogy az emberek több mint 40 éven keresztül kiterjedt állami ellenőrzés alatt álltak, és nem, vagy csak nagyon korlátozottan rendelkeztek tapasztalatokkal a piacgazdaságról. A veszélyek abból adódtak, hogy a sikertelen vagy elfogadhatatlan reformok nemcsak gazdasági nehézségeket, hanem társadalmi és politikai visszahatásokat is kiválthattak volna. Mindazonáltal jó esély volt arra, hogy az 1990-es évek olyan időszakká váljanak, amelyet tartós növekedés, emelkedő életszínvonal, megtakarítások, magántulajdon gyarapodás és az életminőség javulása jellemez.

Mivel számos kulcsfontosságú gazdasági mutató vagy nagyon alacsony szintű vagy torz volt, a gazdasági légkör, az alapvető célkitűzések és a politikai keret megváltoztatása, valamint a megfelelő ösztönzők bevezetése az egész gazdaságban viszonylag jelentős és látható termelékenységjavulást és termelésnövekedést válthatott ki. A mennyiségi javulás az erőforrások hatékonyabb felhasználásával elérhető volt. Ezt a stabil és kiszámítható politikai, gazdasági és társadalmi keretből, valamint a piacorientáltabb áru- és szolgáltatáskínálatból eredő minőségi változások erősíthették.

A pazarlás visszaszorítása csökkentené a hiányt a gazdaságban. Mivel a legtöbb termék és szolgáltatás iránt nem volt telített kereslet, az "új piacok létrehozása" kevés problémát okozna, feltéve, hogy erőfeszítések történnek a vevők felkutatására és kielégítésére.

A próbálkozások és hibák (és a kudarcok) a gazdasági folyamat részei. A szocialista gazdaság legsúlyosabb hibái közé tartozott az a hajlam, hogy a hatékonyságot és a jólétet az ideológiának rendelte alá, valamint az a tendencia, hogy a hibákat és kudarcokat nem ismerte fel, illetve nem ismerte el. Minél nagyobb volt a projekt, annál nagyobb volt ez a vonakodás és ennek ára. A piac által biztosított hatékony "korai előrejelző rendszer" és "folyamatos felügyelet" csökkenti a sikertelen erőfeszítések súlyát és költségeit. A piacgazdaság egyik legbátorítóbb és legpozitívabb jellemzője az újrakezdés lehetősége.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy a társadalmi és gazdasági kísérletezésnek korlátlan tere volt. A hosszú távú célokat és az alapvető kereteket világosan meg kellett határozni, még ha a napi politikai döntéseket nem is lehetett előre meghozni. A gazdasági reformoknak és gazdaságpolitikáknak időre van szükségük ahhoz, hogy teljes hatásukat kifejtsék. Az állandó "gazdasági bütykölés" kísértését, amely a szocialista gazdasági reformokat és irányítást jellemezte, mind a magyar vezetőknek és döntéshozóknak, mind nyugati partnereiknek és tanácsadóiknak el kellett kerülniük.

A kiindulópont: a pesszimizmus leküzdésének szükségessége

Bár az 1990-es évek elején a nemzetközi helyzetet gyors változás és jelentős volatilitás jellemezte, azt a kedvező belső és külső konstellációt, amellyel Magyarország szembesült, aligha lehetett volna elképzelni hat vagy tizenkét hónappal korábban.

E váratlan és nem remélt helyzet ellenére a magyar gazdaság kilátásairól szóló magyarországi elemzések és kommentárok nagy részét mélységes pesszimizmus jellemezte. Igaz ez mind a hivatalnokokra, mind a kormányon kívüli értelmiségiekre. Számos magyarországi publikáció, cikk, interjú, beszéd, rádió- és televíziós műsor foglalkozott az ország közvetlen és hosszú távú gazdasági kilátásaival. E tekintetben a helyzet jelentősen romlani látszott, még az olyan közelmúltbeli időszakhoz képest, mint 1989 ősze.

Több fejlemény is hozzájárult ehhez az alapvető pesszimizmushoz:

- az általános politikai bizonytalanság;
- a lakosság nagy része reáljövedelmének csökkenése vagy stagnálása;
- szigorú megszorító program bejelentése;
- az adósságprobléma széles körű felismerése és annak Magyarország modernizációs és növekedési esélyeire gyakorolt hatásától való félelem;
- látens vagy nyílt félelem a szovjet reformprogramok kudarcától és a Magyarországot is érintő visszahatástól;
- a "reálgazdaság" lassú változása a "papíron" bekövetkezett jelentős változásokkal szemben;
- az alapvető javak (hús, bérleti díjak, közlekedés) árának jelentős elkedése és a növekvő inflációs félelmek;
- a munkanélküliségtől való félelem;
- az akkori Magyarország és az OECD-országok közötti általános "technológiai szakadék" miatti hiányérzet;
- az a félelem, hogy a "régi uralkodók" vagy a *nomenklatura* megpróbálja megmenteni kiváltságait, és manőverezik, hogy ne mondjon le a hatalmáról;
- az ellenzéki pártok elszaporodása és a vezetőik közötti hangos nézeteltérések;
- a piactudomány "új szabályainak" megértése és az alkalmazkodástól való félelem;
- a külföldi utazás deviza-ellátmányának a visszavonása;
- a gazdasági nehézségekre vonatkozó állandó figyelmeztetések és a kormány pesszimista megjegyzései az általános gazdasági helyzetről.

A pesszimizmus egyik fő forrása az volt, hogy hiányzott az egységes elképzelés Magyarország jövőbeli gazdasági rendjéről. Széleskörű vita, de egyben zavaros kép alakult ki a Magyarország előtt álló kihívásokról, a külső és belső lehetőségekről, valamint a lehetőségek kihasználásához szükséges szakpolitikákról. Az a gyorsaság, amellyel a kormánypárt a jelek szerint a "reformszocializmustól" a látszólag "ortodox monetarista" gazdaságfilozófia felé mozdult el, és az a sietség, amellyel az alapvető törvényeket keresztülvitte a parlamenten, jelentősen hozzájárult a magyarok tájékozatlanságához a gazdasági reform lehetőségeivel és előnyeivel kapcsolatban.

Bár a külső megfigyelők is osztoztak a zavarodottság érzésében, általánosságban úgy vélték, hogy Magyarországnak nagyobb esélye van arra, hogy sikerrel járjon a dinamikus piactudománygá váló fokozatos átalakulásra tett kísérletében, mint több más kelet-európai országnak, különösen a Szovjetunióknak.

Ez részben annak köszönhető, hogy 1968 óta pragmatikus gazdasági majd politikai reformkísérletek történtek. Számos gazdasági intézkedés részleges és darabos jellege, valamint az elkövetett számos hiba ellenére a magyarországi helyzet az 1970-es és 1980-as évek során jóval kedvezőbb volt a többi szocialista országéhoz képest a gazdasági gondolkodás és irányítás minőségének tekintetében. A jól képzett középosztály jelenléte és annak még mindig létező kereskedelmi kultúrája már akkor is megkülönböztette Magyarországot.

A magyar gazdaság jövőbeli sikere mellett szólt az a tény is, hogy a nagy horderejű politikai és társadalmi változások belső és külső gazdasági és pénzügyi összeomlás (és az ezzel járó szélsőséges társadalmi nehézségek és pazarlás) nélkül zajlottak le.

A különböző reformprogramok nyilvánvaló hiányosságai és a gazdaságirányítás számos hibája ellenére a "magyar példa" jelentős katalizátorszerepet játszott a kommunista világban végbemenő mély politikai, gazdasági és társadalmi változásokban. A korlátozott gazdasági

szabadság és gazdasági racionalitás példája (és végső soron a részleges reformok korlátozott eredményei) hatással volt az akkori gondolkodásra a Szovjetunióban, valamint a többi kelet-európai országban.

Bár 1990 januárjában Magyarországon még nem történt változás a parlamenti többségben, és nem történt kormányváltás, Magyarország volt az egyetlen kelet-európai ország, ahol (a jóval több mint 40 év óta) első szabad választások előkészületei rendben zajlottak, és ahol nem volt szükség tömegtüntetésekre és bomlasztó sztrájkokra ahhoz, hogy a kormánypártot a politikai monopólium feladására és a hatalom megosztására kényszerítsék.

Ezen felül az országot sújtó nyilvánvaló belső és külső gazdasági nehézségek ellenére Magyarország még 1990 elején is azzal tűnt ki, hogy az a kelet-európai ország volt, amely el tudta kerülni a gazdasági, pénzügyi és társadalmi összeomlást. A megnövekedett inflációs nyomás nyilvánvaló jelei ellenére nem volt inflációs robbanás, és nem történt valóságos menekülés az áruk és a nyugati valuták felé. A magyar hatóságok helyesen ismerték fel, hogy a magyar gazdaság "dollarizálódása" nem lenne szerencsés kezdet sem a hazai piacgazdaság, sem az ország függetlensége és külső hitelképessége szempontjából. Arra is törekedtek, hogy az ország nemzetközi hitelképességét megőrizzék. A belpolitikai döntéshozatal integritását és folyamatosságát, valamint a nemzeti valutába vetett minimális bizalom fenntartását a jövő egyik fő potenciális értékének tekinthették. A gazdasági reformok "tabula rasa" vagy "felperzselt föld" megközelítése közgazdasági szempontból rossz lett volna. Ez az egyesek által támogatott elgondolás nagyrészt a történelem, és különösen a háború utáni nyugat-európai újjáépítés bizonyítékainak téves értelmezésén alapult.

Bármilyen súlyosak is voltak a magyar gazdaság átalakításának és modernizálásának rövid és hosszú távú külső és belső kihívásai, a magyar gazdaság nem volt "lerobbant gazdaság" - a termelés, az infláció, az árukínálat és -elérhetőség, a külkereskedelem és a fizetési mérleg, valamint akkoriban a társadalmi béke és konszenzus szempontjából sem.

A jelenlegi hatóságoknak, valamint a jövőbeli parlamentnek és kormánynak keményen kell dolgoznia a külső és belső bizalom fenntartásán. A nyugati gazdaságok gazdasági és politikai érdeke is az volt, hogy ne csak a rövid távú nehézségek leküzdésében segítsenek Magyarországnak, hanem az ország hosszú távú fejlődésében is együttműködjenek.

A feladat nagyságrendje óriási volt. A gazdasági struktúra továbbra sem volt hatékony, eléggé elavult. A gazdaság minden ágazatában - az iparban, a mezőgazdaságban, a szolgáltatásokban és különösen a bürokráciában - jelentős volt az "ellenállás a változással szemben", illetve a félelem a változással járó kockázatokkal szemben. Az emberek ellenálltak a régi vagy újonnan megszerzett pozíciók és kiváltságok feladásnak. Sokan, különösen a hivatalokban, nehezen változtattak a dolgok bevett módszerein.

A minőségi változásoknak gyorsnak és nyilvánvalónak kellett lenniük. A reformok megtervezésének és végrehajtásának fokozatos, de következetes utat kellett követnie. Az egyik fő kritika, amely az utolsó kommunista kormánnyal szemben megfogalmazható, az a sietség volt, amellyel a gazdaság egyes strukturális reformjait keresztül akarta vinni.

Az akkori gazdasági légkörben és az azt követő átmeneti időszakban elengedhetetlen volt rámutatni arra, hogy az infláció elleni küzdelmet feltétlenül komolyan kell venni. Aligha lehetett túlbecsülni azokat a gazdasági és társadalmi nehézségeket, amelyeket a már amúgy is magas inflációs ráta fennmaradása és különösen az elszabaduló infláció lehetséges veszélye okozott volna. A háború utáni magyar infláció (amely statisztikailag még az 1920-as évek nagy német inflációját is meghaladta) emlékét sem szabad félvállról venni vagy elfelejteni. Akkoriban széles körben úgy tekintették, hogy ez az infláció készítette elő a terepet a

kommunista gazdasági hatalomátvétel számára azért, hogy az egész lakosság megtakarításait eltörölte. A politikai visszahatás veszélye (1990-ben) az infláció által okozott nehézségekkel kapcsolatban volt releváns.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a privatizációs vita ellenére viszonylag kevés erőfeszítés történt a Magyarországon már létező magángazdaság, az úgynevezett szürke- vagy árnyékgazdaság elmélyítése és bővítése érdekében. E valódi és spontán vállalkozói kedv növekedését gátló akadályok csökkentése (beleértve a hitelek elérhetősége hiányának orvoslását, amelytől kezdetektől fogva szenvedett) ugyanolyan fontos feladat volt, mint az állami vállalatok tervezett privatizációja (amely gyakran más állami vállalatoknak vagy állami bankoknak történő eladással járt).

A Battelle-jelentésben, akár csak a Magyarország és a többi kelet-európai ország reformjáról és kilátásairól szóló általános vitában, nagy hangsúlyt kaptak a monetáris és pénzügyi problémák és intézkedések.

A legalapvetőbb változásoknak azonban a gazdaság "reáloldalán" kellett bekövetkezniük azzal kapcsolatban, hogy: "Ki parancsol a gazdaságban?" A bürokraták és a párttisztviselők, vagy a piacok, a fogyasztók és a vállalkozók? Reális változásra volt továbbá szükség a termelési struktúrák, az ösztönzők, a mobilitás növelése, a munkaerő motivációja és termelékenységének, a bürokrácia csökkentése, a modern technológiák elterjedése és a környezet hatékony védelme, a verseny és a valódi és széles körű magánkezdeményezések tekintetében.

A hetvenes és nyolcvanas években számos ország tapasztalatai ismét megmutatták, hogy az infláció és a monetáris zavarok negatív, a belső és külső stabilitás pedig pozitív hatással van a gazdasági teljesítményre. A gazdaságtörténet azt is megmutatta, hogy a reálgazdaságban bekövetkező fontos változások, új ösztönzők és motivációk nélkül a költségvetési és monetáris fegyelem steril megszorítássá válik, amely önmagában nem képes megteremteni a tartós és kiegyensúlyozott növekedés alapját.

Fontos volt hangsúlyozni Magyarországon és külföldön egyaránt, hogy milyen történelmi lehetőség adódik Magyarország és a nyugati világ számára. A magyar gazdaság átalakításának sikeréhez, a tartós és kiegyensúlyozott gazdasági növekedés alapjainak megteremtéséhez a hazai és a nemzetközi érdekek egyedülálló módon egybeestek az 1990-es években. Ezt kellett helyezni az új kormány gazdasági programja és a nemzetközi gazdasági együttműködés fókuszába.

Főbb következtetések és ajánlások: cselekvési program

Magyarország két évtizeden át a legszisztematikusabb kísérleteket tette a szocialista gazdasági rendszer reformjára. A kelet-európai országok közül Magyarország volt az első, amely felismerte a részleges reformok hiábavalóságát, és ugyancsak elsőként lépett a békés, de radikális szakítás útjára a 40 évvel korábban kívülről ráerőszakolt gazdasági renddel kapcsolatban. A Battelle-jelentés következtetése az volt, hogy a Magyarországon zajló változás és az OECD-országok Magyarországgal kapcsolatos politikája összességében jó úton halad. Közben néhány (nagyobb) korrekciót kellett végrehajtani, sürgős szükség volt a kulcskérdések élesebb megvilágítására és a változások fő irányvonalainak megerősítésére.

A gazdaság- és szociálpolitikát szorosan az egyes országok helyzetéhez és szerkezetéhez kellett igazítani. A kelet-európai országok helyzete és strukturális problémái között jelentős különbségek voltak. Ezért Magyarország és az OECD-országok gazdaságpolitikájának kialakításakor fontos volt szem előtt tartani az egyes országok sajátos viszonyait mind a belső struktúrák és politikák, mind a makrogazdasági egyensúly tekintetében. Azonos politikát alkalmazni Lengyelországban, Magyarországon vagy az NDK-ban gazdaságilag hibás,

társadalmilag és politikailag pedig kontraproduktív lett volna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Magyarország és a többi kelet-európai ország sikeres átalakulását és integrációját elszigetelten, kétoldalú alapon, hatékony multilaterális megközelítés nélkül lehetett volna megvalósítani. Érdemes volt ebben az összefüggésben emlékezni az OEEC és az Európai Fizetési Unió 1950-es évekbeli jelentős hozzájárulásainak példájára.

A lehető leghamarabb, már 1990-ben meg kellett határozni és el kellett fogadni egy koherens programot, amely biztosítja a magyar gazdaság sikeres átalakulását dinamikus piacgazdasággá az 1990-es években. Egy ilyen programnak figyelembe kellett vennie az elért eredményeket, és világos célokat és prioritásokat kellett kitűznie a Magyarország és az OECD-országok közötti kapcsolatokat illetően. A programnak reális és pragmatikus megközelítésen kellett alapulnia, és tartalmaznia kellett az ezzel járó kockázatok és előnyök gondos értékelését, valamint egy közösen elfogadott menetrendet. Egyaránt szükség volt óvatosságra és merész döntésekre.

A jelentés következtetéseit öt, egymástól függő ajánlásban fogalmazták meg. A lehető legkorábban egyszerre kellett megkezdeni a tervezésüket. Az ajánlások a magyarok és az OECD-országok döntéshozóinak sürgős cselekvését szorgalmazták.

(1) VILÁGOSAN MEG KELL HATÁROZNI MAGYARORSZÁG HOSSZÚ TÁVÚ GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI CÉLJAIT ÉS POLITIKÁJÁT ("NAGY TERV"), ÉS EHHEZ A MAGYAR NÉP SZÉLES KÖRŰ ÉS TARTÓS TÁMOGATÁSÁT KELL KERESNI.

Ennek a "nagy tervnek" világosan meg kell határoznia a magyar gazdaság hosszú távú célkitűzéseit és a célok eléréséhez szükséges főbb lépéseket. Különbséget kell tennie a rendszer alapvető jellemzői, a szükséges intézményi változások és szakpolitikai eszközök, valamint az elfogadandó kezdeti szakpolitikai intézkedések között, és kell felelnie a magyarok törekvéseinek. E "nagy terv" akkor járul hozzá a sikerhez, ha figyelembe veszi az OECD-országok második világháború óta elért gazdasági és társadalmi sikereinek tanulságait. Így a magyar vezetők különösen a "szociális piacgazdaság" (nem összetévesztendő a "jóléti állammal" vagy a "demokratikus szocializmussal") nyugat-európai hagyományában, valamint azokban a politikákban található inspirációt, amelyek az 1980-as években, a lassú növekedés és a széles körben elterjedt "euro-pesszimizmus" hosszabb időszakát követően a növekedést és bizalmat eredményeztek Európában.

(2) A MÁRCIUSI VÁLASZTÁSOK ÉS AZ ÚJ KORMÁNY MEGALKULÁSA UTÁN LÉTRE LEHETNE HOZNI EGY NYUGATI ÉS MAGYAR TISZTVISELŐKBŐL ÁLLÓ INTEGRÁLT MUNKACSOPORTOT.

Ennek az ideiglenes munkacsoportnak a fő célja az OECD-országok és Magyarország közötti együttműködés megszervezésének elősegítése, valamint a magyar gazdaság átalakításának és az európai és nemzetközi gazdaságba való integrációjának támogatása lehet. Megbízatása és működési módja a háború utáni OEEC mintáját követhetné. Miközben feladatai alapvetően a magyar problémákra összpontosítanak, szorosan integrálódhatna a kelet-európai országok és a világ többi része között folyamatban lévő és egyre fokozódó együttműködési törekvésekbe.

(3) SZÜKSÉG VAN EGY MAGYAR-NEMZETKÖZI HOSSZÚ TÁVÚ BEFEKTETÉSI ÉS FEJLESZTÉSI BANKRA, AMELY BIZTOSÍTJA A MAGYARORSZÁGNAK ÁTADOTT FORRÁSOK OPTIMÁLIS FELHASZNÁLÁSÁT.

Ezt az új bankot az OECD-kormányok, a hitelező bankok, a magyar kormány és a Magyar Nemzeti Bank közösen hozzák létre. Az első két csoport ideiglenes többségi irányítást gyakorolhatna. Az új intézmény fő feladata, hogy hozzájáruljon a Magyarországnak magán- és hivatalos csatornákon keresztül nyújtandó forrástranszfer hatékony makro- és mikrogazdasági felhasználásához. A bank a társfinanszírozó szerepét is betölthetné. Szorosan együttműködhetne az új Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bankkal, más nemzetközi szervezetekkel (IMF, IBRD, IFC), külföldi kormányokkal és bankokkal. E bank létrehozását, amelyet a jegybank reformjával egyidejűleg kell végrehajtani, a magyar pénzügyi rendszer átalakítása kulcsfontosságú elemének tekintették.

(4) ÁTFOGÓ, HOSSZÚ TÁVÚ, TÁRGYALÁSOS ADÓSSÁGRENDEZÉSI PROGRAM TERVEZÉSE.

Az adósságrendezi program központi célkitűzése - a többi ajánláshoz hasonlóan - az, hogy hozzájáruljon a magyar gazdaság sikeres átalakításához, valamint a stabil és tartós növekedés feltételeinek megteremtéséhez. Egy ilyen program, amelyet az új hatóságokkal kell egyeztetni mind Magyarország, mind külföldi magán- és hivatalos hitelezőinek érdekeit szolgálja.

(5) A REFORMPROGRAM (MONETÁRIS, BANKI ÉS PÉNZÜGYI RENDSZEREK, MAGÁN- ÉS KÖZTULAJDON) BEFEJEZÉSE ÉS KORREKCIÓJA, VALAMINT HITELES, HOSSZÚ TÁVÚ INFLÁCIÓELLENES PROGRAM ELFOGADÁSA.

A kormány legutóbbi (1989-es) megszorító programja veszélyesen fokozta az inflációs nyomást az alapvető nyersanyagok és szolgáltatások árának erőteljes emelkedése révén. Hosszú távú inflációellenes programot kell elfogadni, amely nem korlátozódhat a makrogazdasági (monetáris és fiskális) politikára. Egy olyan gazdaságban, ahol a piacok messze nem működtek hatékonyan, az inflációellenes politikának hatékony ár- és bérfelügyeletet kell tartalmaznia. Központi elem a Magyar Nemzeti Bank modern, a kormánytól és a parlamenttől egyaránt független központi bankká átalakítása. Fontos továbbá a magánkezdeményezés, a verseny és a valódi magántőke-képzés elősegítése. Lényeges a számos állami tulajdonú vállalat hatékony gazdálkodásának biztosítása. A privatizációt összetett folyamatnak kell tekinteni, amelyet gondosan kell irányítani, és több éven keresztül végrehajtani.

Az öt fő ajánlás célja - a jelentés többi részéhez hasonlóan - nem az eredetiség volt. Ezek beleillessztek Magyarország és az OECD-országok általános gondolkodási trendjébe a magyar helyzetet illetően. Ez azonban nem csökkentette végrehajtásuk sürgető fontosságát.

A gazdasági jólét mozgatórugói az 1940-es évek óta

Az előző 40 év a világgazdaság nagy részében a történelemben páratlan növekedés és a jólét elterjedésének időszaka volt. E kivételes teljesítményért felelős fő tényezők közül a következőket érdemes külön kiemelni:

- 1) az áruk, a munkaerő, a tőke és a szolgáltatások mozgásának fokozatos felszabadulása a fő kereskedelmi nemzetek között, és egyre inkább az úgynevezett fejlődő országok között is, ami a nemzetközi gazdasági, pénzügyi és technológiai integráció soha nem látott mértékű nemzetközi integrációjához és az erőforrások elosztásának nagymértékű javulásához vezetett;
- 2) a verseny és a piacok hatékony működése és a termelő erőforrások teljes körű kihasználása, amelyet a fegyelem, a piaci lehetőségek és a specializáció, valamint a nemzetközi gazdasági integráció által biztosított közös finanszírozás erősített;

- 3) az új és modern technológiák gyors és nagyrészt akadálytalan elterjedése a terméktervezés, a termelési technikák, valamint a hatékony szervezési és irányítási módszerek szintjén (beleértve a fejlett "ágazati modellek" elfogadását a gyártás, a mezőgazdaság és a szolgáltatások területén); és végül,
- 4) a regionális és világméretű nemzetközi gazdasági együttműködés és a közös irányítás szoros hálózatának kialakítása a hivatalos és a magánszféra szintjén, valamint a szakpolitikai megközelítések és technikák fejlesztése.

Általánosságban azt feltételezték, hogy ez a négy tényező az 1990-es években és azon túl is erőteljesen ösztönzi majd a gazdasági növekedést, nemcsak Nyugat-Európában, hanem a világgazdaság egészében. Abban is általános volt az egyetértés, hogy a kelet-európai országok gazdasági fejlődésének egyik legfőbb fékje az volt az elmúlt 40 évben, hogy nem tudtak teljes mértékben részt venni a fenti fejlődésben.

A gazdasági elszigeteltség és a gazdasági nacionalizmus még a legnagyobb országok számára is igen súlyos árat jelent. A nemzetközi gazdasági integráció azonban nem jelentette azt, hogy az országoknak - legyenek akár nagyok, akár kicsik - fel kellett adniuk nemzeti identitásukat vagy az erőforrásaik és jólétük feletti ellenőrzést. A gazdasági integráció a politika, a háztartások és a vállalatok szintjén egyaránt megkövetelte a versenyt, az együttműködést és a szolidaritást.

Magyarország és a szociális piacgazdaság nyugat-európai tapasztalatai

A sikeres nemzetközi gazdasági integrációhoz megfelelő belpolitikára van szükség. A jelentés megállapította, hogy Magyarország számára a nyugat-európai országok tapasztalatai voltak a legrelevánsabbak, mind a háborút követő újjáépítés időszakában, mind az újabb évtizedekben.

Ennek a következtetésnek több oka is volt:

- 1) Először is azért, mert a reformok és a politikák általában véve sikeresek voltak és továbbra is sikeresek. Nagyrészt ezeknek köszönhetőek az előző 40 év látványos gazdasági eredményei, és az ugyancsak figyelemre méltó egyéni szabadság, társadalmi felemelkedés és stabilitás a legtöbb országban.
- 2) Másodszor, az európai országok a világ legnyitottabb gazdaságai lettek. A nyitottságnak ezt a szintjét fokozatosan érték el az Európai Közösségben, az EFTA-ban és más csoportosulásokban olyan programok révén, amelyeket a kereskedelem és a beruházások gazdasági akadályainak csökkentésére, valamint a nagyobb verseny és gazdasági dinamizmus előmozdítására és megkönnyítésére dolgoztak ki. E folyamatban összetett belső és külső kompromisszumokat is kellett és kell kötni. Az érintett országoknak összességében sikerült megőrizniük nemzeti identitásukat és belső struktúráikat, miközben elfogadták az együttműködés és az integráció soha nem látott mértékét a gazdaság és a döntéshozatal számos területén.
- 3) Harmadszor a kis és a nagy európai gazdaságok is többnyire nyitottak voltak a külső tapasztalatokra vagy külső modellekre, és e tekintetben is rugalmasak maradtak. A több mint 40 év alatt az európai gazdaságok és az európai vállalatok tanultak a tengerentúli tapasztalatokból az Egyesült Államoktól, Kanadától, Japántól és Koreától, és ezt a jövőben is folytatniuk kell.
- 4) A magyarok többségének általános törekvései egy ilyen "nyugat-európai modell" felé mutattak. Bármekkoraak voltak is a különbségek minden szinten Magyarország és a

különböző nyugat-európai országok között 1990-ben, politikai, kulturális és társadalmi rokonság szempontjából az európai tapasztalatok álltak a legközelebb Magyarországhoz.

A nyugat-európai országok gazdasági reformjának és gazdaságpolitikájának legsikeresebb tapasztalatait és modelljét a "szociális piacgazdaság" fogalmával lehetne a legjobban leírni.

Tekintettel e kifejezésnek a magyarországi választási kampányban való széles körű (és gyakran minősíthetetlen) használatára, és a félreértések elkerülése érdekében rá kellett mutatni, hogy a szociális piacgazdaság céljait és eszközeit tekintve alapvetően különbözik a szocializmus különböző formáitól, beleértve a "szocialista piacgazdaság" fogalmát is (ez a fogalom egészen az 1980-as évek végéig a kelet-európai országokban, és különösen Magyarországon a szocialista gazdasági rendszer részleges reformjainak leírására szolgált). A szociális piacgazdaság nem azonos a "jóléti állammal" sem, amely fogalom hajlamos a vagyon és a jövedelem újraelosztását vagy elosztását hangsúlyozni, gyakran a kibocsátás szintjének, hatékonyságának és összetételének rovására. Ez azonban nem jelentette azt, hogy 1990-re a legtöbb nyugat-európai szocialista és konzervatív párt között ne lett volna széles körű konszenzus a szociális piacgazdaság főbb szempontjairól.

A szociális piacgazdaság olyan nyitott és liberális piacgazdaság, amely a gazdasági szabadság, az egyéni erőfeszítés és a magántulajdon elvein alapul. Abban különbözik a piacgazdaság tisztán 19. századi felfogásától, hogy elismeri, hogy a piac nem képes minden gazdasági és társadalmi funkciót megfelelően ellátni, és hogy egyes piacok nem működnek hatékonyan. Ezért fontos munkamegosztás van a piac és az állam között. Az államnak (nemzeti, regionális vagy helyi szinten) fontos feladatokat kell vállalnia, nemcsak azért, hogy biztosítsa a valódi, tisztességes és hatékony versenyt és ezáltal a piacok megfelelő működését, hanem azért is, hogy biztosítsa a társadalmi igazságosságot (ami nem az egyenlőség vagy az egalitárius társadalom megteremtésére tett kísérlet), és hogy segítsen korrigálni a versenyből és a piacok működéséből eredő torzulásokat.

Az állam és a piacok közötti munkamegosztást pragmatikus módon, az egyes országok sajátos feltételeinek és preferenciáinak megfelelően kell megszervezni. Ez változó gazdasági feltételek és politikai preferenciák hatására változhat. Európában ennek a nemzeti mellett egyre inkább európai dimenziója is volt. A fogalom rugalmasságát és alkalmazkodóképességét példázta a dereguláció és a privatizáció tendenciája Nyugat-Európában az 1980-as években.

A szociális piacgazdaságot a következők kombinációjának kell tekinteni:

- 1) stabilitás: politikai szabadság, jogállamiság és stabil jogi keret, monetáris stabilitás, a megtakarítások és a magántulajdon védelme, kiegyensúlyozott szociális biztonság, valamint a politikai és gazdasági hatalommal való visszaélés tilalma, és
- 2) változás és rugalmasság: az emberek, az ötletek, a termékek és a vállalatok versenyét jelenti, az állandó alkalmazkodási igényt az állandóan új körülményekhez, nemcsak belföldön, hanem a világgazdaságban is; annak szükségességét, hogy ne csak a saját szükségleteinkre és vágyainkra figyeljünk, hanem mindenekelőtt arra, hogy a piacon másoknak mire van szükségük; a tartósan megszerzett, gazdaságilag már nem indokolt piaci pozíciók hiányát.

A szociális piacgazdaság kifejezést ("*die soziale Marktwirtschaft*") kezdetben azoknak a reformoknak és politikáknak a leírására használták, amelyeket az 1948-as valutareformot követően fogadtak el a Német Szövetségi Köztársaságban. Bár Németország volt a legmarkánsabb és legsikeresebb példa, a "szociális piacgazdaság" alapkonceptiói a legtöbb más, kisebb-nagyobb nyugat-európai ország gazdaságpolitikájában is jelen voltak. Bár

kezdetben az alapkoncepció és a vele járó politikák politikai viták tárgyát képezték, az 1980-as évekre a gazdaságpolitikák közös alapjává váltak egész Nyugat-Európában.

A szociális piacgazdaság fogalma több mint történelmi jelentőségű. Nemcsak az 1940-es évek végén és az 1950-es években elfogadott reformokat és politikákat írta le, hanem a modern nyugat-európai gazdaságpolitikák alapvető irányultságát is. Nem túlzás azt állítani, hogy ha a demokrácia és a föderalizmus Nyugat-Európa új, háború utáni politikai hagyományának fő jellemzői közé tartozott, akkor a "szociális piacgazdaság" a gazdaságpolitika területén jelentette a főáramot vagy az új európai hagyományt. Ez annak a meggyőződésnek a kifejeződése volt, hogy a gazdasági szabadság a politikai szabadság lényeges része.

A koncepció magyarországi relevanciáját megerősítette, hogy az ellenzék egy részének (*MDF* - Magyar Demokrata Fórum) gazdasági programjában a szociális piacgazdaság fontos elemei azonosíthatók.

A Battelle-jelentés fő következtetése az volt, hogy a szociális piacgazdaság koncepciója a legalkalmasabb modell a magyar gazdaság sikeres gazdasági és társadalmi átalakítására, modernizációjára és hosszú távú növekedésére, valamint Európába és a világgazdaságba való integrációjára.

A szociális piacgazdaság lényeges szempontjai

A keynesi közgazdaságtannal, az ortodox monetarizmussal vagy a marxizmussal ellentétben a "szociális piacgazdaság" fogalma nem alkalmas tankönyvi meghatározásokra. Bár erős elméleti alapokkal rendelkezik, fontos empirikus dimenziói is vannak.

A szociális piacgazdaság alapvető célja a gazdasági hatékonyság előmozdítása a gazdasági szabadság és autonómia révén, és a nemzeti határokon belüli vagy kívüli termelés és fogyasztás jogának szabad gyakorlása révén. A "gazdasági szabadság" azonban nem jelent jogot a szabadsággal vagy a "gazdasági hatalommal" való visszaélésre a társadalom egészének, a fogyasztóknak és a tényleges vagy potenciális versenytársaknak a kárára.

A szociális piacgazdaság megfelelő működéséhez a gazdaság minden résztvevőjének tiszteletben kell tartania az írott és íratlan viselkedési szabályokat. A törvény és a rend tiszteletben tartása alapvető fontosságú a társadalom magán- és közsférájában egyaránt. Bár mind az anekdotikus bizonyítékok, mind a statisztikák különbséget mutatnak az egyes érintett országok között e "tisztelet" (az állam és a magánszféra részéről) mértékét illetően, a jogállamiság, ami nem azonos a magánérdekek vagy a politikai hatalom dominanciájával, a szociális piacgazdaság alapja. Ennek az alapkeretnek az átláthatósága és viszonylagos stabilitása a szociális piacgazdaság sikerének egyik fő tényezője.

A szociális piacgazdaság egyik fő célkitűzése a gazdasági jólét minél szélesebb körű előmozdítása (a jövedelmek, a megtakarítások és a magántulajdon tekintetében). A jólét ezen elterjedése elsősorban a diszkrimináció és a személyes és magánkezdeményezés mesterséges akadályainak felszámolásán, valamint az "egyenlő erőfeszítés és teljesítmény egyenlő esélyei" feltételeinek megteremtésén alapul.

A szolidaritás, a társadalmi kohézió (a szabadság tiszteletben tartása) és a társadalmi béke a szociális piacgazdaság alapvető jellemzői és célkitűzései közé tartoznak. A magán- vagy állami "segítség az önsegítéshez" az alapkoncepciók fontos eleme. Ebben az értelemben a tisztességes piaci feltételek, az aktív szociálpolitika és az ágazati és/vagy regionális politikák

(valamint a kis- és középvállalkozások javát szolgáló intézkedések) a szociális piacgazdaság szerves részét képezik. Ezek magukban foglalják az aktív felügyeletet és szükség esetén a hátrányos helyzetűek és a "piacgazdaság áldozatai" javára hozott korrekciós intézkedéseket. A társadalom nagy vagy kis szegmensei "elszegényedésének" elkerülése vagy visszafordítása a szociális piacgazdaság lényeges dimenziója.

Az állam és a közszféra szerepe

Ebben a koncepcióban az állam fő szerepe az, hogy megteremtse és biztosítsa a piacgazdaság hatékony és méltányos működéséhez szükséges kereteket és szabályokat (franciául *conditions cadre*, németül *Rahmenbedingungen*).

Az állami beavatkozásnak (ez a kormányra és a parlamentre egyaránt vonatkozik) "piackonformnak" kell lennie (a fogalmat Wilhelm Röpke professzor határozta meg), azaz a lehető legnagyobb mértékben elő kell segítenie a piacok jó működését, és el kell kerülnie a piacok fegyelmének és racionalitásának súlyos csorbulását. Csak ott kell sort keríteni hatósági beavatkozásra, ahol a piacok működése nem hatékony vagy súlyosan káros következményekkel jár. Ahol azonban a piacok nem működnek tisztességesen, ott a szükséges "korrekció" kezdeményezését nem szabad egyedül a magánszektorra bízni.

A szociális piacgazdaságot nem a "gyenge", hanem a korlátozott kormányzás jellemzi. Ezt az elvet már korábban is összefoglalták: "annyi piac, amennyi csak lehet, és annyi állam, amennyire szükség van". A monetáris stabilitás fenntartása, a magánszektor megtakarításai reálértékének elősegítése és védelme az állami szektor legfontosabb feladatai közé tartozik. A köztulajdon védelme és gondos kezelése szintén az állam alapvető feladata. Ez magában foglalja a közkiadások és -bevételek gondos és átlátható kezelését. A központi és helyi kormányzat a közjóért felelős, nem pedig a magáncsoportok vagy magánszemélyek kiváltságainak védelméért.

A hatékony verseny alapjainak megteremtése sürgős feladat. Ebbe beletartozik a gazdasági hatalom túlzott koncentrációjának megfékezése. A kis- és középvállalkozások támogatása az állam feladata, csakúgy, mint az alapvető infrastruktúra biztosítása és a környezetvédelem. E feladatok teljesítése azonban nem vezethet irracionális vagy gazdaságellenes politikához (pl. nagy "presztízisprojektek" az infrastruktúra előmozdítása nevében, vagy a vállalatok feldarabolása a kisiparosság ideológiája alapján).

A szociális piacgazdaságban az állam viselkedését a gazdaságpolitikai eszközök kiegyensúlyozott alkalmazása jellemzi. Nincs szélsőséges monetarizmus a fiskális politika elhanyagolása mellett, nincs szélsőséges fiskális szigor a monetáris lazasággal és pénzügyi spekulációval kombinálva. Összegezve tehát a kormányzat egyik fő feladata nemcsak az, hogy megteremtse azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik a piacok hatékony működését, hanem az is, hogy segítsen biztosítani a piacgazdaság társadalmi és politikai elfogadottságát.

Nyugat-európai tapasztalatok (az 1980-as években): "kiegyensúlyozott növekedési politika".

Az 1980-as években Magyarországon a gazdasági növekedés erőteljesen lelassult. Gazdasági, társadalmi és politikai szempontból is szükség volt e tendencia megfordítására. Fenntartható és kiegyensúlyozott gazdasági növekedés nélkül sem a belső, sem a külső egyensúlyt nem lehetett volna elérni. A tartós gazdasági növekedéstől függött Magyarország sikeres piacgazdasággá alakítása.

Egyesek attól tartottak, hogy a növekedés elmaradása az 1980-as években gyengítette az ország növekedési potenciálját a rákövetkező évtizedben is. Ezt a pesszimizmust a

Battelle-jelentés nem osztotta. Megfelelő mikro- és makrogazdasági politika alkalmazása és kellő politikai és gazdasági stabilitás esetén jó esély volt arra, hogy Magyarország az 1990-es években tartós és kiegyensúlyozott növekedést érhet el, és ennek megfelelően emelkedik az életszínvonal.

A magyar gazdasági növekedés esélyeit a nyugat-európai országok tapasztalataival lehetett szemléltetni, amelyek az 1970-es években és az 1980-as évek első felében hasonló lassulást vagy lendületvesztést tapasztaltak, ami a széles körben elterjedt "euro-pesszimizmushoz" és a "nyugat-európai növekedés tartósan csökkenő ütemének" hitéhez vezetett. 1990-re az "euro-pesszimizmus" a múlté lett. Az európai gazdaságok több éve kielégítő ütemben növekedtek. Az üzleti élet, a munka világa és a kormányok ismét bizakodók voltak az európai gazdaságok közép- és hosszú távú kilátásait illetően. E figyelemre méltó javulás több tényezőnek volt köszönhető. Bár a kedvező külső fejlemények is szerepet játszottak, a fő érdem azonban a kiegyensúlyozott makrogazdasági és strukturális (mezőgazdasági) vagy mikrogazdasági politikák konvergenciájé volt Nyugat-Európában.

Az 1980-as években a kormányzat gazdaságban betöltött szerepének újradefiniálására került sor, amely csökkentette súlyát, ugyanakkor növelte fellépésének hatékonyságát. Ugyanilyen fontos volt, hogy csökkentek az egyének és a vállalatok szabad kezdeményezőkézségének akadályai - nagyobb volt a kockázatvállalási hajlandóság, de a gazdasági siker és teljesítmény előnyeinek kihasználására is nagyobb lehetőség nyílt. Széles körben elismertté vált az az elv, hogy "a hatékonyság otthon kezdődik". Mindemellett a vállalatok, a régiók és az országok egyaránt profitáltak az európai gazdasági környezet általános javulásából.

A hagyományos fejlődésgazdaságtan egyik fő tévedése az a feltételezés volt, hogy a különböző országok jövedelmi szintjének megfelelően gyökeresen eltérő gazdaságpolitikát kell követni. Bár a magyar gazdaságnak az 1990-es években sokkal jelentősebb strukturális kiigazításokat kellett végrehajtania, mint az OECD-országoknak az 1970-es és 1980-as években, az újabb nyugat-európai növekedést elősegítő politikák relevánsak voltak Magyarország számára is.

Ezen európai politikák következő szempontjait kell kiemelni:

- 1) kiegyensúlyozott politikai megközelítés és bizonyos fokozatosság mind a makrogazdasági, mind a mikrogazdasági politikai intézkedések terén;
- 2) hosszú távú elszántság az infláció elleni küzdelemre mind a hazai, mind a külső források ellenőrzése révén;
- 3) fokozatos, de határozott megközelítés a költségvetési hiány és a túlzott adószintek csökkentésére. A támogatások, a transzferek, valamint a túlzott társasági és személyi adók csökkentését több éven keresztül folytatták;
- 4) a közkiadások szorosabb ellenőrzése, és különösen a kétes gazdasági értékű presztízisprojektek megszüntetése;
- 5) az állami vállalatok irányításának szigorúbb ellenőrzése és fokozatos privatizálásukat célzó politikák, hogy nyereségtudatosabbá és jövedelmezőbbé váljanak, és jobban reagáljanak ügyfeleikre;
- 6) viszonylag szigorú monetáris politika (de nem az ortodox monetarizmus kizárólagos alkalmazása), amely helyreállítja a kamatlábak "ár funkcióját" mind a megtakarítók, mind a hitelfelvevők számára;
- 7) a deregulációra, a bürokrácia csökkentésére, valamint az innováció és az üzleti tevékenység megkönnyítésére tett kísérletek;
- 8) az exportnak kedvező politikák, ugyanakkor a versenyképes leértékelések elkerülése;
- 9) az árfolyam-stabilitás előmozdítása az Európai Monetáris Rendszer segítségével;

- 10) aktív ágazati politikák (az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltatásokban), amelyek a nemzeti, regionális és helyi önkormányzatok (valamint az Európai Közösség) széles körű részvételét is jelentették a szerkezetátalakításban, valamint a többletkapacitás és a nem hatékony ágazatok és vállalatok fokozatos bezárásában;
- 11) aktív munkaerő-piaci politika, amely átképzéssel, adókedvezményekkel stb. növeli a munkaerő mobilitását, és tömeges transzferek nélkül enyhíti az elbocsátások társadalmi terheit;
- 12) a munkabéke előmozdítása, a sztrájkok és a túlzott bérmegállapodások visszaszorítása, valamint a modern, gyakran munkaerő-takarékos irányítási és termelési technikák bevezetése;
- 13) aktív technológiapolitika, amely a kutatás és fejlesztés, valamint a modern és új technológiák elterjesztésének és hasznosításának előmozdítására irányul; és végül,
- 14) annak bejelentése, hogy 1992 végére valódi "belső piac" jön létre Európában, amelynek célja a verseny ösztönzése és a hatékonyság növelése a 40 éves európai és világméretű gazdasági integráció eredményeinek elmélyítése és megszilárdítása révén.

10.5. Növekedés és intézményi reform: a második Battelle-jelentés

A "második Battelle-jelentés" célkitűzései

A "Második Battelle-jelentéssel" kapcsolatos munka 1990 szeptemberében kezdődött annak a magyar gazdaságpolitikáról készített tanulmánynak a kutatási és konzultációs folytatásaként, amelyet a Battelle készített egy nemzetközi szakértői csoport részvételével 1989 végén és 1990 elején.

Az első tanulmányhoz hasonlóan a második projekt is részesült a Svájci Államszövetség pénzügyi támogatásából. Célja az volt, hogy további hozzájárulást nyújtson ahhoz a vitához, amely Magyarország dinamikus piacgazdasággá alakulásáról szólt.¹¹¹

A vizsgálatot az elsőtől teljesen eltérő körülmények között végezték. Amikor elkezdtem dolgozni rajta, már Antall miniszterelnök személyes tanácsadójaként tevékenykedtem, és a kutatásban felvetett kérdések szorosan kapcsolódtak a magyar rendszerváltoztatás első két évének tanulságaihoz. Emellett tükrözték munkánk néhány fő témáját, valamint a hazai helyzettel és a külső környezet alakulásával kapcsolatos aggodalmainkat is. A következtetések, az ajánlások és a zárójelentés inkább a miniszterelnök és kabinetje gazdasági tagjai számára készültek, mintsem a szélesebb olvasóközönség számára.

Mint projektvezető és a jelentés szerzője a kutatás során számos mélyreható megbeszélést folytattam magyar tisztviselőkkel és más magyar és nem magyar szakértőkkel. A sok ember közül, akik hozzájárultak a jelentésben szereplő gondolatokhoz, különösen Tar Pált kell megemlíteni. A végső jelentés módszertanáért, elemzéséért és következtetéseiért azonban egyedül én voltam felelős. Sem a magyar, sem a svájci kormány semmilyen módon nem volt felelős a szöveg bármely részéért.

A tanulmányban felvetett néhány kulcsfontosságú kérdés összefoglalása

¹¹¹ Hieronymi, Otto (1991. december): *A magyarországi pénzügyi és monetáris reform belföldi és külső vonatkozásai: A fenntartható növekedés feltételeinek megteremtése* ("The Second Battelle Report"), Battelle Europe, Genf.

A jelentés szerint Magyarország figyelemre méltó haladást ért el gazdaságának "liberális szocialista gazdaságból" "dinamikus szociális piacgazdasággá" alakításában. A magyar kormány joggal utasította el az úgynevezett "sokkterápiát". Az 1990 tavasza óta tartó átalakulás mindazonáltal radikális és mélyreható volt. A kollektivistákkal való szakítás visszafordíthatatlan. Az 1990-es évek elején ugyanilyen széles körű volt a nemzetközi bizalom a kormány gazdaságpolitikája és az ország hosszú távú gazdasági kilátásai iránt.

Magyarország gazdasági helyzete mégis törekeny maradt, az átalakítás és a modernizáció magas költségei miatt, és nem utolsósorban a korábbi fő kereskedelmi partner piacainak váratlan összeomlása miatt. Sürgető feladat volt a zsugorodási folyamat megállítása és visszafordítása: új piacok megnyitásával, ösztönzőkkel és beruházások ösztönzésével, valamint az OECD-országok korlátozott, nem adósságot generáló hivatalos forrástranszferével is enyhíteni a forráshiányt.

A gazdasági, monetáris és pénzügyi struktúrák és intézmények nagyon gyorsan változtak Magyarországon. A második Battelle-jelentés célja az volt, hogy Magyarország monetáris és pénzügyi megújulására összpontosítson, és különösen arra, hogy milyen hatással van ez az ország sikerének esélyeire a dinamikus szociális piacgazdaság kialakításában és a fenntartható növekedés elérésében az 1990-es években. A monetáris és pénzügyi megújulás és a fenntartható növekedés között valójában nagyon szoros kapcsolat állt fenn. Egy zsugorodó vagy stagnáló gazdaságban a monetáris stabilitás kilátásai jelentősen csökkennek. Hasonlóképpen, a stabil nemzeti valutát, valamint a biztonságos és hatékony monetáris és pénzügyi intézményeket a piacgazdaságban a fenntartható növekedés előfeltételeként ismerték el.

1991-ben általánosan feltételezték, hogy Magyarország közel áll az áttöréshez a dinamikus piacgazdaság kialakításában. Fontos feladatok maradtak azonban a jogalkotás és a politika szintjén. Hangsúlyozni kellett a költségvetési és monetáris fegyelem fontosságát. A jelentés következtetése azonban az volt, hogy a tartós belső és külső egyensúly és a tartós növekedés eléréséhez a fiskális és monetáris keresletszabályozás nem elegendő. A jövőben az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani a kínálatserkentő intézkedésekre. Sürgősen szükség volt továbbá a bürokrácia csökkentésére, valamint a hatékonyság és a termelékenység növelésére a gazdaság egészében. Meg kellett erősíteni a bankszektort, és a már elért haladás ellenére a banki szolgáltatások minőségében is sok javítanivaló maradt.

A második Battelle-jelentés négy fő téma köré szerveződött: a) a szociális piacgazdaság fejlesztésének befejezése, valamint a belső és külső egyensúly folyamatos keresése; b) a tartós (exportvezérelt) növekedés és a pénzügyi megújulás feltételeinek megteremtése; c) a pénzügyi és monetáris rendszer megerősítése; d) a termelő és infrastrukturális beruházások ösztönzését célzó hazai és nemzetközi intézkedések.

(1) A SZOCIÁLIS PIACGAZDASÁG FEJLESZTÉSÉNEK BEFEJEZÉSE:

Költségvetési reformok és a közigazgatás hatékonyságának növelése

A szociális szolgáltatások reformja

A privatizációs folyamat folytatása

A magántulajdon védelme és a megtakarítások ösztönzése

Szociális biztonsági hálózat

Az infláció ellenőrzése

A nemzetközi integráció és a stabil valuta előmozdítása

(2) A FENNTARTHATÓ NÖVEKEDÉS FELTÉTELEINEK MEGTEREMTÉSE:

A magánkezdeményszerzés ösztönzése

Források biztosítása a hatékony iparpolitikához

Az állami tulajdonú vállalatok átszervezése és hatékony irányításának biztosítása

Ösztönzők biztosítása az exportorientált iparágak és beruházások számára

A közvetlen külföldi befektetések további ösztönzése

(3) A PÉNZÜGYI ÉS MONETÁRIS RENDSZER MEGERŐSÍTÉSE

A banki és pénzügyi ágazatra vonatkozó új jogszabályok végrehajtása és kiegészítése

A bankok mérlegének megerősítése

A banki szolgáltatások minőségének javítása

A bankok emberi és technikai erőforrásainak fejlesztése

A hazai tőkepiac fejlesztése

A pénzügyi és bankszektor nemzetközi integrációjának előmozdítása

Bankprivatizáció

(4) HAZAI ÉS NEMZETKÖZI INTÉZKEDÉSEK A FORRÁS TEHER ENYHÍTÉSÉRE
VALAMINT A TERMELÉSI ÉS INFRASTRUKTURÁLIS BEFEKTETÉSEK
ÖSZTÖNZÉSÉRE

Ösztönzők biztosítása a modernizáció és a termelő beruházások számára

Dinamikus, hosszú távú infrastruktúra-fejlesztési program meghatározása

Új hosszú távú befektetési és fejlesztési bank létrehozása

Adósságot nem generáló forrástranszferek biztosítása Magyarországra javára a
közvetlenberuházások mellett

Nemzetközi kamatfizetési biztosítási rendszer kialakítás

TIZENEGYEDIK FEJEZET

Fehér könyv a kommunizmus négy évtizedének örökségéről

11.1. A miniszterelnök javaslata és történelem érzéke.

Történészként Antall miniszterelnök úr nagyon is tisztában volt azzal, hogy milyen súlyos örökséget hagytak hátra a kommunista rendszerben töltött évek. Ennek az örökségnek az ismerete és tudatosítása nem csak "elméleti" vagy "könyvből szerzett tudás" volt. Túlmutatott az átlag magyarok megértésén és tapasztalatán, akiknek a "pártállam" - ahogyan a Kádár-rendszert sokan eufemisztikusan nevezték - alatt kellett élniük és megküzdeniük a mindennapi élet problémáival és korlátaival.

Antall ezen a tapasztalaton túl, amelyet megosztott honfitársaival, közvetlenül a rendszerváltoztatás éveiben betöltött kormányfői tisztségéből származó tapasztalatokkal is rendelkezett. Munkája révén nap mint nap szembesült annak a négy évtizednek a következményeivel, amelyet Magyarország szovjet megszállás és kommunista uralom alatt megélt. A rendszerváltoztatás legfontosabb kihívása az volt, hogy hogyan lehet leküzdeni a kommunista rendszer társadalmi, gazdasági és szociális hatásait.

Antall úgy vélte, hogy ennek az örökségnek az értékelése közérdek. Egy ilyen elemzés nemcsak a jövő történészei számára lenne érdekes. Éppúgy szólna az átlagpolgároknak, mint a tudósoknak és a politikai és gazdasági fejlemények szakmai megfigyelőinek.

Antall úgy vélte, hogy egy ilyen projektet nem szabadna egyetlen, a hagyatékot kívülről szemlélő szerzőnek végeznie. Egy ilyen munkára később lenne idő. Antall egy olyan projektre gondolt, amelyet az ő kormányzása idején indítanak el, és amely hasznosíthatná azoknak a tisztviselőknek a közvetlen tapasztalatait, akik munkájuk során az örökség következményeivel foglalkoztak.

Ez magyarázza, hogy miért kértek fel viszonylag sok szakembert arra, hogy egy szerzői csoport tagjaiként vegyenek részt a projektben. A miniszterelnök azt javasolta, hogy a szerkesztőbizottság vezetőjeként én vezessem ezt a csoportot és koordináljam a projektet. A projekt ambiciózus volt mind terjedelmét tekintve, mind pedig a szoros ütemterv miatt. A projekt lelkesedést, de féltékenységet és neheztelést is keltett. A hagyományos Antall-ellenes körök megtagadták az együttműködést a közigazgatás terén.

A pozitív reakciók azonban nagymértékben meghaladták a negatívakat, és a csoport tagjai által készített tervezetek elegendő anyagot szolgáltatottak egy 500 oldalas kötettervezet elkészítéséhez. Ez volt a jó hír. A rossz hír az volt, hogy a kötetet soha nem adták ki, és a tanulmány eredményei nem terjedtek el, nem jutottak el az Antall József által remélt célközönséghez. Ennek a szerencsétlen kimenetelnek a körülményeit és okait a későbbiekben ismertetjük.

11.2. A résztvevők nagyszámú és elkötelezett csoportja.

Ez a szakasz három részből áll. Az első a tanulmány eredeti szerkezetét ismerteti, ahogyan azt a projektjavaslatban 1993 tavaszán bemutatták. A második rész a szerkesztőbizottság tagjainak és a szerzők csoportjának listáját tartalmazza. A harmadik rész a kötettervezet bevezetője, amelyet 1994. február 1-jén bocsátottak a munkacsoport tagjai rendelkezésére.

Általános megközelítés, információk és a projekt felépítése

A választott módszer szerint a csoport tagjai egyénileg feleltek bizonyos kérdésekért és fejezetekért, a csoport pedig a következtetésért és a főbb eredmények összegzéséért.

Ami a kommunista rendszer 40 évéről szóló információkat illeti, három kérdéssel szembesültünk: Léteznek-e (minőségi és mennyiségi, leíró és elemző) információk? Hol található meg ezeket viszonylag könnyen? Mennyire hasznos és megbízható az, ami létezik, és amit találunk?

Természetesen sokkal több anyag volt, mint amennyit fel tudtunk használni és/vagy hasznos volt a projekt szempontjából. Nem szabad elfelejteni a szocialista rendszer jól ismert paradoxonát az információval kapcsolatban. A józan ész azt sugallná, hogy egy tervgazdaságban az információ bőséges és helyes lenne, hogy minden vezető és munkás teljesíteni tudja a "tervben" foglalt célokat. A szocialista valóság ennek éppen az ellenkezője volt: a gazdasággal kapcsolatos legtöbb információt államtitokként kezelték, a politikáról és a gazdasági helyzetről szóló viták nagy része pedig elvont, ideológiai zsargonban folyt, a lehető legkevesebb valós információval.

Számos megbeszélést folytattam mind a csoport egyes tagjaival, mind más szakértőkkel és tisztviselőkkel. A kutatás során "felfedeztem" néhány olyan hagyományos problémát, amelyekkel a kutatók találkoznak, amikor nagy kormányzati hivatalokban vagy nagyvállalatoknál próbálnak információt találni.

Még olyan információk esetében is rendkívül nehéz és időigényes lehet az információk azonosítása és felkutatása, amelyeket már közzétettek vagy más formában a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tettek. Több évtizedes, több kontinensen végzett kutatómunkám során megtanultam, hogy a megfelelő és felhasználóbarát katalogizálás nem a nagy szervezetek erőssége. Három példát szeretnék említeni, hogy illusztráljam ezt a problémát. Az Egyesült Államok kormánya - a végrehajtó és a törvényhozó hatalom - nagyon sok olyan kiadványt készít, amelyek tartalma közkincs. Ugyanakkor nagyon nehéz és gyakran lehetetlen megtudni, hogy egy adott témában mi és hol áll rendelkezésre. Az Európai Unió Bizottsága nagy mennyiségű kutatást és jelentést szponzorál minden olyan témában, amely az EU munkája szempontjából fontos. Ez az anyag, amelynek nagy része elvileg a nyilvánosság számára is hozzáférhető, gyakran szolgál forrásként az EU különböző szerveinek döntéshozatali folyamatában. Az amerikai közigazgatáshoz hasonlóan a Bizottságon vagy az Unió más ágain belül is komoly kihívást jelent az egyes témákkal kapcsolatos anyagok megtalálása. Végezetül szeretnék egy példát említeni a vállalati világból. Egy nagyon nagy nemzetközi vállalat (amelyet nem nevezünk meg), amelynek öt kontinens számos országában vannak fiókjai és irodái, megbízott minket egy ágazati kérdésre vonatkozó gazdasági modell

kidolgozásával. A modellhez a vállalat világszerte található irodáiban rendelkezésre álló információk statisztikai forrásaira volt szükség. Az egyik feladatunk az volt, hogy felkeressük a vállalat számos európai, észak- és dél-amerikai, valamint ázsiai irodáját, hogy találkozzunk olyan tisztviselőkkel, akik a szükséges információkkal elláttak bennünket. Mindez kevésbé lett volna eredményes, ha ugyanezeket az információkat a vállalat saját belső csatornáin keresztül próbáljuk megszerezni.

Az információs forradalom egymást követő szakaszai csodákat hoztak létre a kutatás területén. Az internetes keresőmotorok hihetetlen lehetőségei ellenére azonban az itt említett problémák még nem oldódtak meg teljesen. Valószínű, hogy a mesterséges intelligencia (AI) fejlődése a jövőben sem fogja ezeket teljesen eltüntetni. A fő probléma az, hogy az információ minősége és mennyisége attól függ, "mit teszünk bele". Ha a ténylegesen érintettek tudása és tapasztalata személyes vagy ideológiai okokból kimarad az "információból", akkor a kutató legfontosabb feladata a hiányok pótlása és a hiányzó darabok újrateremtése lesz.

A következő szöveg a tervezett tanulmány szerkezetét/tartalomjegyzékét mutatja be. Amint az a szövegből világosan kiderül, nem a formális modellt építés volt a cél, a megközelítés pedig "leíró/elemző"-nek nevezhető. A dokumentum a rendszer globális jellemzői és az ágazati fejlemények között is egyensúlyt tart.

A szocialista rendszer négy évtizedének gazdasági és társadalmi öröksége Magyarországon

A tanulmány felépítése

Első rész: A szocialista rendszer lényege és eltérések a szabad európai társadalmak fejlődésétől

Első fejezet: Az 1947-1949-es szakadás jellege és következményei, a magyarországi szocialista rendszer főbb jellemzői.

Második fejezet: A szabad európai és nemzetközi gazdasági rendszerek kialakulása és főbb jellemzői

Második rész: A társadalom egészét, a gazdaságot és egyes kulcsfontosságú területeket érintő örökség áttekintése

Harmadik fejezet: A magyar társadalom helyzete és fejlődése

Negyedik fejezet: Társadalmi feltételek és rendszer, demográfiai fejlődés, a családok körülményei, egészségügy, lakhatás, környezetvédelem

Ötödik fejezet: Az állam és az állami cselekvés szerkezete és szelleme, a jogok korlátai és önkényes igazságszolgáltatás

Hatodik fejezet: Tervgazdaság, a magántulajdon kisajátítása, a verseny hiánya, a gazdasági döntések politikai erőltetése és ellenőrzése, a párt domináns szerepe a gazdaságpolitikában, mesterséges árak, alacsony termelékenység, pazarlás és eredménytelenség.

Hetedik fejezet: Gazdasági növekedés és stagnálás, kényszertakarékosság, hiány és pazarlás, a lakosság gazdasági helyzete, tökehiány és rossz allokáció, a visszatérő belső és külső egyensúlytalanságok, elfojtott és nyílt infláció, konvertibilis valuta.

Nyolcadik fejezet: A külső adósság felhalmozódása és terhei

Kilencedik fejezet: Fokozódó gazdasági elmaradottság, Magyarország nemzetközi komparatív gazdasági pozíciójának drámai romlása, a versenyhelyzet romlása, valamint a diszfunkcionális árrendszer és a "nemzetközi szocialista munkamegosztás" következményei.

Tizedik fejezet: Torz és elégtelen technológiai fejlődés, az emberi erőforrás pazarlása, politizált irányítás, az innováció visszaszorítása és a magánkezdeményezések szankcionálása, a munkavállalók és a mérnökök politikai, nem pedig hatékony szakmai képzése.

Tizenegyedik fejezet: A főbb ágazati örökségek az iparban (beleértve a fegyverkezést) és a mezőgazdaságban, a szolgáltatásokban, a kereskedelemben, a pénzügyben, az infrastruktúrában.

Harmadik rész: A szociális piacgazdaság magyarországi megvalósításának feltételei, az eddig elért eredmények és a jövőbeni feladatok

Tizenkettedik fejezet: A jogi és intézményi keret létrehozása

Tizenharmadik fejezet: A rendszerváltoztatás társadalmi, makro- és mikrogazdasági költségei és az eddig elért eredmények

Tizennegyedik fejezet: A magyar gazdaságpolitika feladatai és a magyar gazdaság hosszú távú kilátásai

Magasan képzett és elkötelezett csapat

Szerkesztőség

Hieronymi Otto
Mellár Tamás
Giday András
Veress József
Cséfalvay András

Szerzők

Andorka, Rudolf
Bod Péter Ákos

Balsai István
Csuhaj Imre
Forrai István
Giday András
Hieronymi, Otto
Kádár Béla
Martonyi János
Matolcsy György
Mellár Tamás
Szabó Tamás
Szabó Iván
Pongrácz Tibor
Pungor Ernő
Szakács Sándor
Veress József
Vukovich György

Az előző két lista a szerkesztői csoport tagjait és a projektben résztvevő szerzőket tartalmazza. E csoport főbb jellemzői a következőképpen foglalhatók össze.

Először is a legfontosabb közös jellemző az a meggyőződés, hogy a kommunista rendszer katasztrofális volt Magyarország számára, és hogy az elnyomó rendszer öröksége súlyos teher a rendszerváltoztatás folyamatában.

A második szempont az volt, hogy magas szintű tudományos, politikai és közigazgatási képesítéssel rendelkeztek, és magas szintű felelősséggel járó tevékenységet végeztek. A csoportban több kabinetminiszter, államtitkár, a Magyar Nemzeti Bank elnöke, az Országos Statisztikai Hivatal elnöke, az ország egyik vezető egyetemének rektora stb. is helyet kapott.

A harmadik szempont az élet- és munkatapasztalatuk sokszínűsége volt, valamint a szervezetek széles skálája, amelyekkel az 1990-es évek elején és korábban kapcsolatban álltak.

A projekt zárójelentés tervezetének bemutatása

Az itt tárgyalt tanulmány eredményéről a legegyszerűbben úgy adhatunk átfogó képet, ha a kutatás végén készült kötettervezet bevezetőjét mellékeljük.

„A NÉGY ÉVTIZEDES KOMMUNIZMUS ÖRÖKSÉGE

Kísérlet a szocialista rendszer négy évtizede gazdasági és társadalmi örökségének értékelésére Magyarországon.

BEVEZETÉS

Ez a tanulmány kísérletet tesz a kommunista rendszer gazdasági és társadalmi örökségének átfogó bemutatására.

Az "örökség" elemzésének fő célja nem a kronológiai leírás, hanem a szocializmus hatásának felidézése volt, amelyet a magyar gazdaság és társadalom fejlődésére gyakorolt az elmúlt négy évtizedben. A tanulmány továbbá vizsgálja az ország helyzetét a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatás kezdetén, valamint a múlt rendszer örökségének következményeit, kihívásait és nehézségeit a jelenre és a jövőre nézve.

Egyesek azzal érvelnek, hogy ma már túl késő vagy túl korai lenne egy ilyen tanulmány elkészítése és közzététele. Egyesek szerint ezt korábban, a rendszerváltoztatás utáni időszakban kellett volna megtenni. Akkor frissebbek lettek volna az emlékek, és jobban fel lehetett volna készülni a rendszerváltoztatás nehézségeire. De a téma ma sem veszítette el aktualitását; sőt talán még időszerűbb, mint három évvel ezelőtt, hiszen az örökség súlyossága minden területen megmutatkozott. Ez a kötet nem helyettesíti az itt tárgyalt időszak részletesebb és mélyebb gazdaságtörténeti leírását, ami a jövő kutatóinak fontos feladata lesz.

Ez a könyv nem elméleti tanulmány a szocialista rendszer természetéről, és nem is pusztán a magyar gazdaság leírása. Az elmúlt négy évtizedben kialakult gazdasági és társadalmi torzulásokkal és azok következményeivel foglalkozik. A rendszer pazarlóan és tékozlóan használta fel az ország vagyonát és emberi erőforrásait. A mesterségesen felépített és fenntartott ipari, vállalati, kereskedelmi és pénzügyi struktúrák, a munkaerőpiac és az elosztási rendszerek nem feleltek meg a szabad társadalom és a modern gazdaság követelményeinek. Válságuk és részleges összeomlásuk jelentősen hozzájárult a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatás elkerülhetetlenül magas költségeihez.

Az elemzés mindenekelőtt a kommunista rendszer gazdasági és társadalmi következményeivel és örökségével foglalkozik. Tekintettel arra, hogy a gazdasági rendszer elsősorban a szovjet megszállás következménye, a politikai elmélet és akarat kifejeződése volt, a kérdés politikai dimenzióját nem lehetett figyelmen kívül hagyni.

A megközelítés többek között a következő szempontokra összpontosít:

- (a) Mi volt a lényege az országra erőltetett szocialista rendszernek, még a legliberálisabb Kádár-korszakban is, és miben különbözött egy olyan rendszertől, amelyet az ország szabadon választott volna.
- (b) Az 1947-49-es kommunista fordulat következményei, vagyis mit jelentett az, hogy a Szovjetunió és helyi kiszolgálói arra kényszerítették a magyar gazdaságot a történelmi lehetőségtől megfosztva, hogy ellenkező irányba mozduljon el, mint amerre Nyugat-Európa és a világ sok más nemzetének gazdasága és népe elindult,
- (c) A négy évtized mérlege egészében és részterületenként. A reformkommunizmus eredményei és korlátai. Mennyit sikerült elérni és mennyivel van lemaradva Magyarország.
- (d) Az örökség terhei az átalakulásra, a jelenre és a jövőre nézve: mire van szükség, milyen feladatokat kell és lehet megoldani ahhoz, hogy az ország és a gazdaság sikeresen leküzdje a négy évtized örökségét.

Az elmúlt négy év elemzése nem szerepel részletesen a tanulmányban, de sok helyen utalás történik rá.

- a) a rendszerváltoztatás óta tapasztalt nehézségek nagyrészt a szocialista rendszer és annak összeomlása miatt következtek be,
- b) a radikális gazdasági rendszerváltoztatás szükségességét (és az ezzel járó magas gazdasági és társadalmi költségeket és nehézségeket) az okozta, hogy az ország négy évtizeden keresztül egy kívülről ráerőltetett gazdasági rendszerben működött és szerveződött,
- c) a késedelem és az átállás magas költségei mögött fontos tényező volt, hogy a magyar gazdaság politikai okokból nem tudott teljes mértékben részt venni az európai és nemzetközi gazdasági integrációban.

A témával foglalkozva nem csak a tisztán magyar kérdéseket vagy történelmi szempontokat vettük figyelembe. Szükség volt a nemzetközi perspektívára is: nemcsak a hazai gazdasági, társadalmi és pénzügyi struktúrák és folyamatok mesterséges pályára kényszerítéséről van szó, hanem a pozitív nemzetközi hatások kizárásáról is.

A kötet három részre tagolódik: (1) Nyugat-Európa örökségének és fejlődésének áttekintése, (2) az örökség részletesebb elemzése a főbb társadalmi és gazdasági területeken, valamint (3) a szociális piacgazdaság megvalósítása főbb kihívásainak és eredményeinek rövid bemutatása.

A projekt munkálatai 1993 tavaszán kezdődtek. A politikai és társadalmi szféra, a közigazgatás és a kutatóintézetek számos szakértője vett részt a munkában, az anyaggyűjtésben, a szövegek megfogalmazásában és a kötet szerkesztésében.

Ez a kötet nem állítja magáról, hogy csiszolt tudományos munka lenne. Valószínűleg senki, aki részt vett ebben a munkában, nem értene egyet a kötet minden elemzésével és következtetésével. De úgy gondoljuk, hogy érdemes ebben a formában megjelentetni, ahelyett, hogy hónapokat, esetleg éveket várnánk, amíg egy átfogó, végleges, csiszoltabb beszámoló készülhet a szocializmus "örökségéről".

A tanulmány nem tekinthető „politikai pamfletnek”. Ha van is politikai, ideológiai felhangja - mint minden tisztességes gazdaságpolitikai elemzésnek -, az egyetlen mondatban kifejezhető: a kötet a szerzők közös meggyőződését tükrözi, hogy az elmúlt négy évtized "szocialista" gazdasági és társadalmi rendszere egy bukott, költséges, pazarló rendszer volt, és a négy évvel ezelőtti politikai és gazdasági rendszerváltoztatás végre megnyitotta az utat Magyarországnak, hogy felzárkózzon a szabad fejlett országok közösségéhez.

Hieronymi Ottó

A szerkesztőbizottság elnöke

Budapest, 1994. február 1.”

További megjegyzések az eredménnyel kapcsolatban

Az 500 oldalas kötet tervezetének fejezetszerkezetét a projekt kezdetén határoztuk meg. Az eredeti munkaterv a fejezetek felsorolásával együtt tartalmazta a kutatás és a szövegszerkesztés egyes feladatait is. A munkatervben a "redundancia elvét" alkalmaztuk: minden egyes fejezethez és témához több tagot rendeltünk, és a csoport minden tagja több témában és fejezetben is részt vehetett a munkában. Erre két okból került sor: egyrészt azért,

hogy figyelembe vegyük a csoport minden egyes tagjának sokrétű érdeklődését és tapasztalatát, másrészt pedig azért, hogy biztosítsuk, hogy minden témát lefednek, még akkor is, ha előre nem látható okok miatt néhány tag nem tudná teljesíteni a feladatát. A csoport tagjai elkötelezettségének, valamint a redundancia elvének köszönhetően a kötet tervezete az eredetileg tervezett 14 fejezetet tartalmazza.

A legfontosabb eredmények közül itt csak a következő négyet szeretném megemlíteni. (1) Az örökség súlyának felmérésére és bemutatására tett kísérletnek a kommunista rendszer lényegének megértésén kell alapulnia; (2) A rendszer természetét és működését össze kell hasonlítani a szabadságot és jólétet biztosító nyugat-európai modellel, amelynek átvételét a magyarok brutálisan megakadályozták; (3) A kommunista rendszer kezdettől fogva rossz volt, és téves az az állítás, hogy összeomlása "politikai hiba" vagy külső események miatt következett be; (4) Az örökség kezelésének legjobb módja Magyarország teljes integrációjának biztosítása az Európai Unióba és a szabad országok nyugati közösségébe, valamint a szociális piacgazdaság magyar változatának kiépítése.

11.3. Időhiány, számítógépes és szoftveres komplikációk, és egyesek számára változó prioritások („nem túl kritikus a tervezet?”).

Az összetett és ambiciózus kutatási projektek általában több szakaszban valósulnak meg, mint ahogy ez a kommunista rendszer örökségének tanulmányozása esetében is történt. *De facto* a projekt három szakaszból állt: (1) a szervezés és a kutatás első szakasza, (2) a zárójelentés elkészítésének második szakasza, és (3) a szerkesztés, a kiadás előkészítés, valamint a megjelent kötet kinyomtatásának és terjesztésének utolsó szakasza. A projekt a második fázis végén befejeződött, és nem tudtunk áttérni a záró kiadási szakaszra.

Ennek talán legfontosabb oka az időhiány volt. Mind a projekt megszervezése, mind a kutatás elvégzése több időt vett igénybe, mint amire eredetileg számítottunk. Az anyag bőséges volt, de jelentős időt és erőfeszítést igényelt annak átvizsgálása és a tanulmányban való közvetlen felhasználhatóvá tétele. Az időproblémának más dimenziói is voltak. Az 1993-as év politikai és személyes fejleményekben gazdag, összetett időszak volt a projekt valamennyi résztvevője számára. Így nem meglepő, hogy nem tudtunk gyorsan a projekt tervezési szakaszába lépni.

Adódott egy technikai vagy számítógépes probléma is. A genfi munkahelyemen 1993-1994-ben még mindig a "Word Perfect"-et használtuk a szövegek megírására és az információk tárolására. Ekkorra a Budapesten a "Microsoft Word" szoftvert használták. A csoport többi tagja és az adminisztratív személyzet, beleértve a magyarországi titkárnőmet is gyakorlatilag ezt használta. Hosszú távon igazuk volt: a "Word Perfect" alulmaradt a "Word"-el szemben. Ami engem illet, mindig rémálomként fogok emlékezni arra a hatalmas idő- és energiapazarlásra (és gyakran a pontosság elvesztésére), amelyet a két inkompatibilis szoftver között oda-vissza történő konvertálás okozott.

A miniszterelnök 1993 decemberében bekövetkezett halála törést és nagy szomorúságot hozott mindannyiunk életébe. A projekt nem vesztette el célját és értelmét, de az üresség és a zavarodottság érzése mindannyiunkban megmaradt, amit le kellett küzdenünk. Közeledtek a választások, és körülöttünk néhányan kezdték megmutatni, hogy új és más prioritásaik

vannak. Amikor a kötet tervezete 1994. január végén elkészült a szövegszerkesztés nem volt tökéletes. Ezt viszonylag kis erőfeszítéssel ki lehetett volna javítani.

Volt azonban egy másik típusú kritika is, amely megdöbrentett, és amelyet elutasítottam. Egy vagy két olvasó (vagy több mint kettő volt?) azzal érvelt, hogy a tanulmány következtetései túl szigorúak az előző rendszerrel. Az a döntés született, ("úgy döntöttek"?), hogy "nem ez az idő a legalkalmasabb a szocialista rendszer öröksége ilyen éles kritikájának közzétételére". (!) Így a harmadik szakaszt - a publikálást - elhalasztották, vagy inkább törölték.

11.4. 1994 tavasza: túl késő a közzétételhez (?)

Valóban túl késő volt 1994 tavasza a jelentés közzétételéhez? Erre kettős válasz volt: igen és nem.

A **pozitív válasz azt jelentette**: a téma nem veszítette el relevanciáját a tanulmány befejezésének késedelme miatt. Sőt, a kommunisták utódpártjának, a Horn Gyula vezette *MSZP*-nek (Magyar Szocialista Párt) és koalíciós partnerüknek, az *SZDSZ*-nek (Szabad Demokraták Szövetsége), e korábban, még az 1980-as években radikálisan antikommunista pártnak a hatalomra kerülésével az elemzés és a következtetések a következő években is nagy érdeklődésre tarthatott volna számot a magyar olvasók körében. A privatizációval és a szociális piacgazdasággal foglalkozó általunk szervezett konferenciáról szóló jelentés 1994. márciusi megjelenésének példája megmutatta, hogy a választások előtt is lehet releváns kiadványokat megjelentetni.

A **nemleges válasz azt jelentette**: 1994 márciusára a projekt és annak lezárása elvesztette azt az anyagi és politikai támogatást és emberi erőforrásokat, amelyek lehetővé tették az elindulását, és amelyek megvalósították az első két szakaszt.

11.5. Utólag visszatekintve a tanulmány nemcsak releváns, hanem eredeti és lényegre törő is volt.

Az, hogy nem tudtuk megszerkeszteni és közzétenni a zárójelentést, a kudarc érzését hagyta bennem. Utólag mégis úgy gondolom, hogy a projekt megérte a fáradságot. Jó volt, hogy belevágtunk, és részletes, eredeti értékelést készítettünk a kommunista rendszerrel kapcsolatos magyar tapasztalatok örökségéről. A tanulmány és következtetései arra emlékeztetnek, hogy a Kádár-rendszer iránti nosztalgia irracionális érzés. A projekt figyelmeztetésként is szolgálhat, hogy az új generációknak szembe kell nézniük azzal, hogy megismétlődhet az a tragédia, amely Magyarországon történt azáltal, hogy egy korrump, nem hatékony, pazarló gazdasági és szociális rendszert kívülről ráerőltettek az országra.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

Antall József értékei

12.1. Modern gondolkodó és a tettek embere

Az elmúlt 100 év az emberi gondolkodás rendkívül nagy kihívást jelentő időszak volt, melynek során az emberiség javát szolgáló nagyszerű eredmények születtek, de amelyre a "bűnös gondolkodású" jelző is ráillik. Számatlan példa és ösztönzés történt pozitív cselekedetekre a közjó érdekében, de olyan cselekedetekre is, amelyek egyénileg vagy együttesen negatívak, sőt bűncselekmények voltak.

Antall József egyszerre volt modern gondolkodó és a tettek embere. E két tulajdonság kombinációja határozta meg lényét és eredményeit. Mint minden fontos politikai vezető, Antall miniszterelnök is összetett személyiség volt. Összetett személyisége tette lehetővé, hogy a modern történelem döntő pillanatában megnyerje a versenyt országa legmagasabb hivataláért, és vállalja az ezzel a tisztséggel járó felelősséget. A személyiségével kapcsolatos elmélkedés e könyv vége felé tovább segíthet megérteni hozzájárulásának nagyságát és egyedülálló jelentőségét a magyarországi rendszerváltoztatás sikerét illetően.

Hogyan definiáljuk a "modern gondolkodót"?

Akik nem ismerték Antall Józsefet - vagy csak ellenségeitől hallottak róla -, azok talán megdöbbennek, ha rövid, két szóból álló definíciót adok a bevallottan összetett személyiségéről: a néhai miniszterelnök "modern gondolkodó" volt.

Ez a meghatározás különösen ellentétes a két látszólag ellentétes és összeegyeztethetetlen csoport előítéleteivel: (1) a nyílt ellenfeleivel, akik "régimódinak", korától lemaradottnak nevezték őt, mintha Antall vissza akarná fordítani az idő kerekét, és azt akarná, hogy Magyarország visszatérjen a 19. vagy a 20. század eleji félfudális viszonyokhoz; ezek az emberek azt állították, hogy monopóliumuk van arra, hogy tudják és hirdessék, mi a "modern" és mi nem az; és (2) egy másik, ellentétes táborból származó csoport, akik Antall igazi követői voltak vagy azt állították magukról, és akik nosztalgiával tekintettek vissza Magyarország politikai és társadalmi hagyományainak és múltjának megkérdőjelezhetőbb aspektusaira. Ezek az emberek nosztalgiát éreztek Horthy Miklós és az ő féldiktatórikus rendszere iránt (beleértve a rettegett csendőrséget is), és remélték, hogy Antall osztja törekvéseiket.

Nos, Antall nem ilyen volt. Mindkét csoporttól és mindkét típusú tévhitől egyformán távol állt, pontosan azért, mert modern gondolkodó volt. Ami Antallt oly sok kortársától megkülönböztette, az nemcsak az, hogy állandóan meg akarta ismerni és érteni a világot, annak múltját és jelenét, hanem az is, hogy ez a tudás mennyire fontos volt számára a jövő megértéséhez.

"Modern gondolkodóként" Antall kiváló érzékkel figyelte meg a társadalom fejlődését, Magyarországon, a régióban és a világban, valamint a nagy gondolkodók, politikai vezetők, tudományos és technológiai tényezők hatását erre a fejlődésre különösen a 19. század óta.

Tisztában volt a gazdagság és a hatalom összetettségével, és azzal, hogy mennyire fontos megérteni a társadalmak gazdasági és politikai sikerének és kudarcának forrásait és megnyilvánulásait a világ különböző korszakaiban és különböző részein. Gondolkodásának fontos humanitárius és szociális dimenziója volt. A béke, a szabadság, a tolerancia, a közegészségügy és az igazságosság előkelő helyet foglalt el politikai céljai között. Mély együttérzéssel viseltetett az üldözöttek, köztük a menekültek iránt. Soha nem szabad elfelejteni, hogy Antall soha nem tudott erkölcsi vagy politikai kompromisszumokat kötni, amikor a 20. század totalitárius ideológiáiról és rendszereiről volt szó, mint például a kommunizmus, a nemzetiszocializmus, beleértve az antiszemitizmus és az agresszív nacionalizmus különböző megnyilvánulásait. Az európai integráció és a nyugati közösség háború utáni sikerének megértése politikai felfogásának lényeges eleme volt.

Ezért úgy vélem, hogy Antallt elsősorban az foglalkoztatta, hogyan segíthet a rendszerváltoztatás abban, hogy Magyarország a lehető legjobban kihasználja a modern társadalom pozitív tulajdonságait, és leküzdje annak kockázatait és hiányosságait. A múlt pozitív és negatív tanulságaiból és modelljeiből való tanulás egyaránt része a modern gondolkodásnak, és meg kell különböztetni a múlt iránti vakhit és nosztalgia gondolatától.

Antall a "tettek embere" volt?

A válaszom erre a kérdésre is határozott igen. Antall bátor, határozott és hatékony "tettekész ember" volt.

Ezt akkor is hiszem, ha teljesen tisztában vagyok azzal, hogy a "tettek embere" fogalmának több tekintélyes szótári meghatározása is létezik. Az egyik szerint a tettek embere "valaki, aki hajlamos először cselekedni, és csak utána gondolkodni", egy másik, ellentétes értelmű szerint a tettek embere "olyan személy, aki cselekszik és véghezviszi a dolgokat".

Bárki, aki ismeri Antall életét és viszonylag rövid politikai pályafutását, egyet kell értsen azzal, hogy az első meghatározás nem volt rá vonatkozó, de a második - a tettek embere, aki cselekszik és véghezviszi a dolgokat - jól jellemzi személyiségét és eredményeit. Akik emlékeznek Antallra, tudják, hogy nem volt szokása gondolkodás nélkül cselekedni. Ez azonban nem volt jele annak, hogy indokolatlanul hezitált volna, vagy hogy félt volna (néha népszerűtlen) döntéseket hozni, vagy hogy nem akart volna szembenézni döntései következményeivel. Bizonyos szempontból a "sztoikus" meghatározást lehetne alkalmazni Antall személyiségére. Ez a hellenisztikus korból származó meghatározás olyan személyre utal, *aki képes elviselni a fájdalmat vagy a megpróbáltatásokat anélkül, hogy kimutatná érzéseit vagy panaszkodna.*

Három rövid példával szeretném illusztrálni azt a következtetésemet, hogy Antall egyszerre volt gondolkodó, cselekvő (és sztoikus) ember, minél összetettebb és komolyabb volt egy helyzet.

Az első példa Antall felemelkedése a Magyar Demokrata Fórum élére. Ez a szó legjobb értelmében vett "cselekvés" kifejeződése volt: cselekvés nemcsak személyes politikai, hanem az egész ország történelmi, nemzeti érdekében.

A második döntő lépés a választások megnyerésével kezdődött, a *paktummal* folytatódott, és egy olyan program meghatározásával és végrehajtásával tetőzött, amely Magyarország modern, liberális parlamentáris demokráciává alakításához vezetett.

A harmadik, és talán a legbátrabb és "legszoikusabb" az *MDF*-en és a koalíción belüli belső feszültségekkel szembeni kiállás volt. Ezeket olyan elképzelések és ambíciók inspirálták, amelyek veszélyt jelenthettek volna a kormánya demokratikus örökségére. Ennek a sikeres fellépésnek a jelentőségét - egy olyan időszakban, amikor a kormánynak a következő választások előtt még rengeteg tennivalója volt - akkor érthetjük meg, ha összehasonlítjuk a miniszterelnök határozott kiállását Csurkával és környezetével, valamint azok felbukkanó antiszemitizmusával és populizmusával szemben azzal az erkölcsi *laissez-allez*-vel, amelyet Antall egyik utódja tanúsított Csurkával kapcsolatban.

12.2. Nyugati és magyar keretek

Antall személyiségének felidézéséhez és megértéséhez a magyar és a nyugati dimenziót egyaránt figyelembe kell vennünk. Ez a kettősség jelenik meg Antall írásaiban, beszédeiben, egész szakmai életében és politikai pályafutásában. Erre implicit vagy explicit módon utalnak azok az írások, amelyeket néhány közeli munkatársa, családjának néhány tagja és néhány külföldi politikai megfigyelő vagy politikai vezető készített róla. Ez a kettősség a magyar rendszerváltoztatás idején alapvető fontossággal bírt. Ez volt az egyik legfontosabb tényező, amely lehetővé tette, hogy Antall viszonylag rövid időn belül "világszínvonalú államférfi" legyen és emlékezzenek rá.

Miről szólt Antall magyar/nyugati kettőssége?

Ennek a kettősségnek a megértése nem mindig könnyű feladat, sem a magyarok, sem a nem magyarok számára. Sok magyar számára a kommunista és populista uralom évtizedei után a nyugati közösség még mindig távolinak tűnik, és értékei nem teljesen tudatosultak. Ugyanakkor sok nem magyar számára a nyelv és az ország összetett történelme nehézséget jelent a megértésben.

A magyar dimenzió

Antall jól érezte magát magyarként. Sok művelt honfitársához hasonlóan ő is e kis ország nyelvén keresztül kötődött legerősebben és legnyilvánvalóbban Magyarország iránt. Ez a szeretet több csatornán keresztül jelentkezett: nagyon széles körű olvasottság (amelynek jelentős része 19. és 20. századi költészet), beszéd, tanítás, írás és hallgatás. Antall nemcsak nagyszerű tanár és jó szónok, hanem kivételesen jó hallgató is volt. Hivatalos és informális beszélgetéseken, színházban és politikai fórumokon egyaránt figyelt.

Antall tisztában volt a magyar nyelv gazdagságával és korlátaival, mely nyelv csak a 19. század első felében vált teljesen működőképes, modern nyelvvé, de akkor már világszínvonalú lírai és epikai zsenik berobbanásával. Antall azt is tudta, hogy az általa leginkább csodált nagy magyarok közül néhányan nem sajátították el teljesen a korukban beszélt vagy írt magyar nyelvet. A "kulturális" vagy "hivatalos" érintkezésben inkább a latint, a franciát vagy a németet részesítették előnyben, a személyes és mindennapi kommunikációban pedig a falujukban és városaikban beszélt nyelvek és nyelvjárások közül egyet vagy többet használhattak. A szerbet, a szlovákot, a német számos dialektusát, az

örményt, a jiddist, a törököt, a románt, az olaszt, a romát (cigány), a lengyelt vagy a szlovént, hogy csak a legnyilvánvalóbbakat említsük.

Antall talán a nyelvnél is jobban szerette Magyarország történelmét, a "nagy magyarok" életéről és tetteiről szóló történeteket. A túlélésért folytatott küzdelmüket, gondolataikat és a kor kultúrájához való hozzájárulásukat. Ezek egy része legenda, egy része igaz volt. Mindannyian hozzájárultak ahhoz, hogy létrejöjjön egy olyan nép keveredése, amely keletről, Ázsia hatalmas területeiről érkezett Kelet-Európába, és amely ezer éven át úgy érezte és állította, hogy a nyugati civilizáció bástyája a nyugati vívmányok megsemmisítésével fenyegető (és időnként meg is valósult) támadási hullámokkal szemben. De Antall nem volt "geopolitikai fanatikuss". Tudta és soha nem felejtette el, hogy a 20. században az európai és nyugati értékek, földek és emberek elleni legpusztítóbb támadások némelyike a Nyugat szívéből indult.

Antall ismerte az embereket, ismerte a magyarokat az élet minden területéről. Ismerte a szokásaikat, az erényeiket és az előítéleteiket, a jóra való képességüket, de a kollektív bűnök elkövetésére való képességüket is. Antall mély vágyat érzett, hogy segítse népét a szabadság megtalálásában és a jobb élethez vezető út elérésében. Őszintén szerette a magyarokat, de elég intelligens és tapasztalt volt ahhoz, hogy ne szeressen mindig minden magyart. Emellett bölcsessége és politikai éleslátása immunissá tette őt az ellen, hogy elfogadja a magyarokról mint "tragikus népről", vagy mint másoknál "felsőbbrendűbb" népről alkotott elképzeléseket.

Végül, és ez talán a legfontosabb pont ebben a fejezetben, Magyarország volt Antall hazája. Antall utazott, de soha nem élt külföldön, nem menekült el hazájából, nem volt menekült, nem volt hontalan, nem rendelkezett kettős állampolgársággal. Nagyon jól tudta azonban, saját tapasztalataiból és sok millió ember tapasztalataiból Magyarországon és a világban, hogy a "haza" a 20. században változó és bizonytalan fogalom volt és lehet. A haza elvileg megvéd a határain belül és a világban. De ennek az ellenkezője is megtörténhet, és Antall életében Magyarországon is megtörtént nem egyszer: a saját kormányod ahelyett, hogy megvédene, minden alapos ok nélkül üldöz, bezár a "hazádba", mint egy ketrecbe vagy börtönbe, nem egy napra, nem egy hétre, hanem talán egy életre, és ha a rezsimtől függ, akkor a gyermekeid és unokáid életére is. Antall tudta, hogy ez nem képzeletbeli fenyegetés, rémálom, amiből könnyű felébredni. Emberként és politikusként is az volt a legfontosabb kívánsága, hogy a haza fogalmának ez a torzítása örökre megszűnjön Magyarországon. A rendszerváltoztatás sikere a rendszerváltoztatás előtt és után az volt, hogy az itthoni magyaroknak soha többé ne kelljen félniük saját kormányuktól, a külföldön élő vagy utazó magyaroknak pedig ne kelljen félniük vagy szégyenkezniük az "otthoni" politikai rendszer miatt.

A nyugati dimenzió

Alexis de Tocqueville *Democracy in America* című művét először (angol fordításban) 18 évesen, 1957 februárjában olvastam el Klagenfurtban, ahová 1956 decemberében, karácsony előtt menekültként érkeztem. Két évvel később, amikor már nemzetközi kapcsolatok és közgazdaságtan szakos hallgató voltam Genfben a Nemzetközi Kapcsolatok Felsőfokú Intézetében, boldog és büszke voltam, hogy Yves Collart történelemóráján én voltam az egyetlen diák, aki felismerte a Tocqueville-től származó idézeteket, amelyeket Collart professzor felolvasott nekünk. Ezt nemcsak azért említem, mert ez a könyv egész életemben bátorítás és inspiráció forrása maradt számomra, hanem azért is, mert úgy vélem, hogy Tocqueville könyve formálta Antall Amerikáról és a liberális demokráciáról alkotott nézeteit

és általános politikai filozófiáját is. Hogy mennyire aktuális volt ez a könyv 1957 elején egy fiatal magyar menekült számára, és mennyire aktuális ma is, majdnem két évszázaddal a megjelenése után, azt egy rövid idézetből is ki lehet mutatni. A híres *Demokrácia Amerikában* című műve első kötetének végén, amely vitathatatlanul még mindig a legjobb tanulmány mind a demokráciáról, mind az Egyesült Államokról, Alexis de Tocqueville egy fontos következtetésre jut, amely a 20. század nagy részében valóban prófétaiként jelentőségűnek bizonyult:

"Az amerikaiak hódításaikat... szántással, az oroszok karddal nyerik. Az angol-amerikai a személyes érdekekre támaszkodik céljai elérésében, és szabad teret enged a nép irányítatlan erejének és józan eszének; az orosz a társadalom minden tekintélyét egyetlen karban összpontosítja. Az előbbi fő eszköze a szabadság; az utóbbié a szolgaság. Más a kiindulópontjuk és más a pályájuk, mégis úgy tűnik, hogy mindkettőjüket az ég akarata jelölte ki arra, hogy a fél földkerekség sorsát befolyásolják."

A szabad és a nem szabad politikai rendek, valamint e küzdelem két főszereplője közötti, helyesen megjósolt verseny eredménye az, hogy a felelős polgárok politikai folyamatban való szabad részvételén alapuló, a nagy és a kis közösségek jogait egyaránt tiszteletben tartó demokrácia lett az egyetemes politikai rendszer. Ez minden egyes ország és a nemzetközi közösség érdeke. A monolitikus és intoleráns politikai és vallási szélsőségen, valamint az etnikai vagy nacionalista intolerancián alapuló rendszerek és mozgalmak elsősorban azok számára jelentenek veszélyt, akiket félrevezetnek vagy kényszerítenek arra, hogy e tanok szerint éljenek, és nem csak azok számára, akiket kirekesztenek, vagy akik ellen látszólag irányulnak.¹¹²

A demokrácia összetett, igényes politikai rend, amely csak viszonylag rövid ideje - alig több mint 200 éve - vált tényleges gyakorlattá, ha az emberiség hosszú, több ezer éves történetét tekintjük. A demokráciáknak nagyon sokféle típusa létezik, de van néhány alapvető közös jellemző, amelyeknek jelen kell lenniük ahhoz, hogy megérdemeljék a "demokrácia" elnevezést. Valójában ma a "liberális demokrácia" kifejezés felel meg leginkább az emberek általános demokráciafelfogásának.

A Tocqueville előtti és utáni elmélet, valamint a múlt és a jelen tapasztalatai azt tanítják, hogy a dinamikusan működő demokráciának nincs érvényes alternatívája. Ez a következtetés a demokráciák "jó és rossz időkben" mutatott pozitív jellemzőire és teljesítményére, valamint az alternatív politikai rendszerek negatív mérlegére épül.

Antall "nyugati orientációja" 1990 előtt és után a liberális demokrácia modellje és ügye, valamint a liberális demokrácia elvein alapuló politikai közösségek koncepciója iránti elkötelezettségének köszönhető. A 20. század a nagy és kis politikai közösségek szisztematikus pusztulásának és felbomlásának, valamint számtalan új politikai közösség létrejöttének és kialakulásának tanúja volt. Ezek némelyike törékenynek vagy egyenesen kudarcnak bizonyult, és viszonylag gyenge vagy csekély külső vagy belső nyomás hatására könnyen összeomlott. Ez gyakran szörnyű következményekkel járt mind a közvetlenül

¹¹² Hieronymi, Otto, Bensky, Daniela és Stoyanova, Teofana (2008): "Milyen jövő és belpolitikai rend Európa és a világ számára", Spiralli, Milano.

érintett népek, mind szomszédai, és néha az egész nemzetközi közösség számára. A bukott államok, a felbomlott szövetségek és az erőszakkal, etnikai vagy faji tisztogatással és elnyomással létrehozott vagy megerősített "közösségek" listája hosszú - az elmúlt évtizedekben számos új belépővel. A sikeres közösségépítés kiemelkedő példái a 20. században a nyugati közösség és a második világháborút követő európai integráció volt. Antall úgy vélte, hogy ezeknek a liberális demokratikus nemzetközi rend jövőjében is alapvető pilléreknek kell maradniuk.

A nyugati közösség és a nyugati liberális nemzetközi rend elválaszthatatlan a liberális demokrácia szabályaitól és elveitől. Az ezeken az elveken alapuló hazai és nemzetközi politikai rend elterjedésében és megszilárdításában az érdemek nagy része Amerikát illeti. Az, hogy Magyarország 1990-ben több mint 40 évvel az európai kontinens szerencsésebb nyugati részét követően elérhette szabadságát és függetlenségét, jelentős mértékben az Egyesült Államok erőfeszítéseinek és eredményeinek volt köszönhető.

12.3. Liberális-konzervatív internacionalista

A "liberális", "konzervatív" és "nemzetközi" vagy "internationalista" kifejezések napjainkban a leggyakrabban használt politikai kifejezések közé tartoznak, mind a politikai diskurzus szakemberei, mind a nagyközönség körében. Ennek eredményeképpen nemcsak az általuk használt fogalmak értelmezésének széles skálája létezik, hanem gyakoriak a félreértelmezések is, olyannyira, hogy egyesek bizonyos kontextusban ezeket a kifejezéseket a fogalom eredeti jelentésének éppen az ellenkezőjére használják. Ez a helyzet különösen akkor, amikor a "neo" előtagot csatolják a szóhoz, így jön létre a "neoliberális", "neokonzervatív" vagy akár a "neointernacionális".¹¹³

A "liberális" és a "konzervatív" kifejezések kölcsönösen kizárják egymást? Szerintem nem. Úgy vélem, hogy tágabb értelemben azt állíthatjuk, hogy a néhai miniszterelnök egyszerre volt liberális és konzervatív, amellett, hogy egész életében igazi internacionalista volt. Az, hogy liberálisnak és konzervatívnak is nevezzük, nem jelenti azt, hogy élete különböző pillanataiban filozófiai vagy ideológiai oldalt váltott volna. Mindazok, akik közel álltak hozzá, tudják, hogy Antall József kivételesen szilárdan kitartott azok mellett a kulcsfontosságú értékek mellett, amelyeket viszonylag fiatal korától kezdve élete végéig vallott.¹¹⁴

Azért választottam e kettős elnevezést, mert a "liberális" és "konzervatív" kifejezéseket pontatlanul használják. Ez abból adódik, hogy a liberalizmusban és a konzervativizmusban

¹¹³ A liberalizmus és a konzervativizmus eredetéről és fejlődéséről lásd Edmund Fawcett nemrég megjelent két kötetét: Fawcett, Edmund (2018): *Liberalism. The Life of an Idea*, 2nd Edition, Princeton University Press, Princeton és Fawcett, Edmund (2020): *Conservatism. The Fight for a Tradition*, Princeton University Press, Princeton

¹¹⁴ Eötvös József fő műve, a magyar tudósok egyik legfontosabb politikai filozófiai könyve, több mint másfél évszázaddal első (német nyelvű) megjelenése után a 21. században is rendkívül aktuális: Eötvös, József (1996): *A század uralkodó eszméi és hatásuk az államra, Diagnózis*, 1. kötet, Atlantic Studies on Society in Change No. 87, Columbia University Press, New York.

radikális változások következtek be a közelebbi és a távolabbi múltban. A klasszikus liberalizmusban és a konzervativizmusban van néhány kulcsfontosságú közös vagy egymást kiegészítő elem, amelyeket a két tábor szélsőséges ideológusai általában figyelmen kívül hagynak vagy elvetnek.¹¹⁵

Friedrich von Hayek a 20. század egyik legnagyobb liberális gondolkodója volt, aki büszkén vallotta magát liberálisnak. Egyik ismert rövidebb esszéjének címe az volt, hogy "Miért nem vagyok konzervatív?". Hayek elutasított minden olyan gondolkodási iskolát, amely nem ismeri el a változás érvényességét és fontosságát, és a körülöttünk lévő világot mozdulatlanak, örökre egy alakban és egy helyen megdermedtnek látja. Hayek néhány fontosabb elmélete és írása mégis tartalmaz olyan elemeket is, amelyek a szó legjobb értelmében "konzervatívnak" tekinthetők. Véleményem szerint a *Law, Legislation and Liberty* című három kötetes műve jól illusztrálja ezt a tézist. Egy másik 20. századi példa Raymond Aron, a francia filozófus, politológus és újságíró. Aron konzervatívnak számított, különösen francia viszonylatban. Ugyanakkor a liberális politikai és gazdasági rend egyik legegyszerűbb védelmezője volt.¹¹⁶

A nagyobb iskoláknak és irányzatoknak általában több forrása és származási helye van. Földrajzi elterjedésüket gyakran új nemzeti kiegészítések és módosítások kísérik, néha olyan mértékben, hogy egy-egy országban a kifejezés a származási országban használt jelentésével pontosan ellentétes lehet. Ez történt például a "liberális" kifejezés és fogalom esetében Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között.

Antall konzervativizmusa az alkotmány és a parlamenti demokrácia tiszteletben tartásával foglalható össze. Antall tisztelte és érdeklődött a klasszikus 18. és 19. századi gondolkodók, valamint a háború utáni liberális nyugati belső és nemzetközi rend alapját képező eszmék iránt. Ez vonatkozott Abraham Lincolnra az Egyesült Államok első republikánus elnökére is, valamint a háború utáni nyugati és nemzetközi liberális rend alapját képező eszmékre.

12.4. Idealizmus, realizmus és hazafiság a nacionalizmus ellen

Már jóval a 20. század első fele előtt a politikai elmélet és a nemzetközi kapcsolatok elméletének két fő ellentétes irányzata közötti leggyakoribb különbségtétel az "idealizmus" és a "realizmus" volt. A politikaelméleti tankönyvek szerint ez a megkülönböztetés valójában több évszázados.¹¹⁷ A legtöbb szerző szerint a realista iskola alapító atyja Niccolò Machiavelli firenzei diplomata és filozófus volt. Az idealizmus eredete a felvilágosodás korára, a 17. és

¹¹⁵ A magyar liberalizmusról lásd Tökéczki László, szerkesztő (1993): *Magyar liberalizmus*, Századvég Kiadó, Budapest.

¹¹⁶ Hayekről és a liberalizmusról lásd Hieronymi, Otto, fő szerző és szerkesztő (2023) második fejezetét: *Quo Vadis Europe? Hová tart Európa és a nyugati közösség hét évtizeddel az európai integráció kezdete és az atlanti szövetség létrehozása után?* Aracne Editrice, Roma

¹¹⁷ Lásd Fergusson, Yale H. and Wausbach, Richard (1988): "The Vicissitudes of Norms and Theory: Realism and Idealism", in: *The Elusive Quest. Theory and International Politics*, chapter four, South Carolina University Press, Columbia, S.C.

18. századra nyúlik vissza. Kedvencem ebben az összefüggésben Kant *Az örök béke* című időtlen műve.¹¹⁸

Az idealizmus az első világháború pusztításaira reagálva nagy lendületet kapott a politikai gondolkodásban és gyakorlatban. A kollektív biztonság és az önrendelkezés wilsoni koncepciói, valamint a Népszövetség létrehozása reményteli erőfeszítések voltak. Nem sikerült azonban megakadályozniuk a mérgezett ideológiák és politikai rendszerek (bolsevizmus, fasiszmus és nemzetiszocializmus) felemelkedését és a "béke kudarcát". Míg a realisták azt állították, hogy ez a "politikai idealizmus" eredendő gyengesége miatt elkerülhetetlen volt, addig az "idealista" doktrínák és politikák már a második világháború alatt, majd azt követően egy adag realizmussal vegyítve megteremtették a nyugati közösség és az európai integráció kialakulásának feltételeit. A nyugati modell győzelme a kommunista rendszer felett egyben az idealizmus ultra-realizmussal szembeni érvényességét és sok tekintetben fölényét is kifejezte.

A két világháború katasztrófái szorosan kapcsolódtak az agresszív nacionalizmus kialakulásához és terjedéséhez. A nacionalizmus elleni küzdelem volt az egyik legfontosabb célkitűzése azoknak, akik segítették a Nyugati Közösség és az európai integráció létrehozását. A nacionalizmus elutasítása azonban nem jelenti azt, hogy a legitim hazafiságot is el kellene utasítani. A hazafiság összeegyeztethető volt és marad a nemzeti közösségeken és a tágabb értelemben vett liberális közösségeken belüli többféle identitással, amelyekhez a demokráciák tartoznak. Így a nacionalizmus (negatív) és a hazafiság (pozitív) közötti világos különbségtétel tudatosítása Antall József politikai filozófiájának és értékrendjének egyik jellemzője volt.

12.5. Antall értékei: örökség Magyarország, Európa és Amerika számára

Az Antall Józsefnek tulajdonítható értékek fontos örökséget jelentenek a jelen és a jövő generációi számára nemcsak Magyarországon, hanem Európában és Amerikában is. Ezek három címszó alatt foglalhatók össze.

Örökség a magyarok számára

A rendszerváltoztatás kulcsfontosságú időszakának miniszterelnökeként Antall legfontosabb értékrendbeli öröksége a magyar lakosság számára a rendszerváltoztatás sikere és annak visszafordíthatatlansága. Antall élete legfontosabb vívmányának és egész értékrendje magjának tekintette, hogy Magyarország a nyugati közösséghez tartozó szabad, liberális demokrácia, amelyet soha többé nem szabad megkísérteni vagy arra kényszeríteni, hogy újra autoriter rendszerré váljon.

¹¹⁸ A nyugati gondolkodásról lásd Baumer, Franklin Le Van, szerkesztő (1978): *Main Currents of Western Thought*, Yale University Press, New Haven és Watson, Peter (2000): *Watson: A Terrible Beauty. The People and Ideas that Shaped the Western Mind*, Phoenix Press, London; Kantról lásd: Bohman, James és Lutz-Bachmann, Mathias, szerkesztők (1997): *Perpetual Peace, Essays on Kant's Cosmopolitan Ideals*, MIT Press, Cambridge.

Az értékek második, az elsőhöz szorosan kapcsolódó, legfontosabb dimenziója a társadalmi és gazdasági rendhez kapcsolódik, amelyet Antall a "szociális piacgazdaság magyar változatának" fogalma szerint törekedett megvalósítani. Ez magában foglalja a társadalmi haladást és szolidaritást, valamint a nemzetközi gazdasági integrációt. A harmadik lényeges szempont az erkölcsi és etikai értékekhez kapcsolódik: a vallásszabadság, minden vallás tisztelete, a vallás és az állam szétválasztása, a politikai és emberi jogok, a rasszizmus, az antiszemizmus és az erkölcsi intolerancia elítélése.

Az alapvető értékek negyedik kategóriája a politikai rend és a külkapcsolatok osztályába tartozik: alkotmányos parlamentáris rend, jog és rend, nemzetközi jog, béke és kollektív biztonság, szuverenitás, szolidaritás a liberális nemzetközi rend keretében, a nemzetközi szervezetek és a nem kormányzati szervezetek szerepe.

Végül, de nem utolsósorban, a magyaroknak két fontos dologra kell emlékezniük: (1) a néhai miniszterelnök következetesen megerősítette, hogy nem tartozik sem a hagyományos "baloldalhoz", sem a hagyományos "jobboldalhoz". Temperamentuma és politikai értékrendje a mérsékelt középregé volt. (2) Ma a "magyar identitás", akárcsak más "nemzeti identitások", nem kizárólagos. Teljes mértékben összeegyeztethető a kettős vagy többes állampolgársággal. Aki az országon kívül vallja magát magyarnak, élhet az ország határaihoz közel vagy távol, pl. Ausztráliában, Kanadában vagy az Egyesült Államokban.

Örökség az európaiak számára

Az európaiakat nemzeti szinten, valamint az Európai Unióban és annak különböző szerveiben különösen a következő értékekre kell emlékeztetni, amelyeket Antall József is nagyra tartott: (1) az európai történelem és az európai hagyományok pozitív elemeinek tisztelete, anélkül, hogy elfelejtenénk a negatív elemeket, beleértve a múltban Európa nevében elkövetett bűnöket is; (2) az a meggyőződés, hogy az "új Európa" békét jelent tagjai között, és a kis és nagy országok jogainak védelmét; (3) az európai integráció célja nem egy elnyomó "megaállam" létrehozása, de az "új Európa" alapvető jogait és elveit mindazoknak tiszteletben kell tartaniuk, akik élvezni akarják az általa nyújtott előnyöket. Egy olyan kis demokratikus, nem tagországot, mint Svájc, "másodosztályú európainak" tekinteni az európai egység alapvető célkitűzéseinek eltorzítása.

Hagyaték az amerikaiak számára

Az amerikai demokrácia alapvető tényező volt az amerikai nemzet szabadságának, biztonságának és jólétének biztosításában. Az Egyesült Államok azonban egyedülálló szerepet játszott a demokrácia és a szabadság saját határain túli elterjedésének előmozdításában is. Az amerikai demokrácia nem maradhat fenn elszigetelten. Folyamatos kölcsönhatásra van szüksége a világ más demokráciáival. Az ország történelme során az amerikai nemzet vezetői és népe szüntelenül tanult más országok történelméből és népeitől, amelyek saját szabadságuk kivívására törekedtek, mint például Magyarország a 19. század közepén és 1956-ban. Hogyan kellene reagálniuk az amerikai (és a magyar) vezetőknek, ha a történelemlönyvek az 1956-os magyar felkelést "fasiszta puccskísérletnek" neveznék, mint ahogyan nemrég Putyin Oroszországában történt?

KÖVETKEZTETÉSEK

Következtetéseimet röviden két címszó alatt mutatom be: (1) a politikai döntéshozatal és az eszmék szerepe a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatásban, valamint (2) az Antall-kormány által végrehajtott rendszerváltoztatás tartós hatása.

1. A politikai döntéshozatal és az eszmék szerepe a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatásban

A rendszerváltoztatással kapcsolatban két széles körben elterjedt, de ellentétes tévhit létezik: az egyik szerint a rendszerváltoztatás általában a véletlen vagy veszély eredménye, azaz a rendszerváltoztatás magától megtörténik; a másik tévhit az a meggyőződés, hogy a rendszerváltoztatás mindig néhány ember szervezkedése révén jön létre.

Antall bár elismerte, hogy a véletlennek és a szervezkedésnek is lehet szerepet, de tudta, hogy ez a két tényező messze nem a teljes magyarázat. Ha vakon elfogadjuk ezeket, az félreértésekhez vezethet mind az új felelős vezetők, mind a közvetlenül érintett lakosság körében. A politikai döntéshozatal minősége - a régi és az új rendszerben -, valamint az arról alkotott elképzelések, hogy a gazdasági és társadalmi rendszerekben mi a fontos és mi a lényegtelen, mit kell megtartani és mit kell elvetni, döntő hatással vannak egy egész politikai rendszer átalakításának kimenetelére.

Antall nagy ereje, mind gondolkodóként, mind kormányfőként egy rendkívül nehéz időszakban nagyrészt abból fakadt, hogy számára a politizálás nem mechanikus, csak könyvből való tanulással elvégezhető feladat volt, ahogyan egy hidat sem lehet csak építésmérnöki diplomával felépíteni. Antall - anélkül, hogy merev ideológus lett volna - meg volt győződve arról is, hogy a politikai vezetés és az ország irányítása megköveteli, hogy a konkrét intézkedéseket és politikai célkitűzéseket az értékek és eszmék tágabb keretébe lehessen illeszteni. Ez fontosabb feltétele volt annak, hogy képes legyen a közjóért dolgozni, mint a hatalomra törekvés, vagy a hivatalt megszerezve a hatalomhoz való ragaszkodás.

Az eszmék következményeikkel járnak

1948-ban, három évvel a második világháború befejezése után Richard M. Weaver amerikai filozófus, a Chicagói Egyetem professzora megjelentette az *Ideas have consequences* című vékony kötetét, amely azonnal híressé tette őt.

A könyv címe azóta megmaradt bennem, hogy 1964-ben, a Dallasi Egyetem fiatal közgazdaságtan tanára először olvastam. Weaver a puhafedeleles kiadás előszavában ezt írta: "Ez a könyv a második világháborút közvetlenül követő időszakban íródott, és bizonyos értelemben reagál a háborúra - a háború mérhetetlen pusztító erejére, az etikai elvekre nehezedő feszültségekre, amelyeket a béke és a rend helyén hagyott, és amelyeket mélyen keresett... A mű annyiban filozófiai mű, hogy a modern szétesés számos jellemzőjét egy első okra való hivatkozással próbálja elemezni.... Úgy vélem, hogy szükség van valami ilyesmire, ha az ember hisz az eszmék elsőbbségében. A normákba és értékekbe vetett hit hanyatlásának szigorú ok-okozati elemzésére tettem kísérletet.... Egyre inkább úgy érzem azonban, hogy ez nem filozófiai mű; inkább egy helyzet intuíciója, egy olyan világ intuíciója, amely elvesztette

a középpontját, amely újra hinni akar az értékekben és a kötelezettségekben... Ezt a könyvet kihívásnak szántam a civilizáció alapjait fenyegető erőkkel szemben..."¹¹⁹

Nem céлом, hogy részletesen tárgyaljam Weaver könyvét vagy helyét a huszadik század közepi amerikai politikai filozófusok között. Említésének két oka van. Határozottan úgy vélem, hogy Weaver könyvének már a címe is rendkívül fontos ahhoz, hogy mit tanulhatunk Antall politikai döntéshozatalra és a gazdasági és társadalmi rendszerváltoztatás összetett feladatára vonatkozó megközelítéséből. Valójában az "*Ideas have consequences*" (*Az eszmék következményekkel járnak*) koncepció alkalmazható arra a történetre, amelyet ebben a könyvben "Antallról és a magyar rendszerváltoztatásról" próbálok elmesélni. A második ok egy szintén jelentős egybeesés. Weaver a könyvéből vett rövid részletben a második világháború okozta pusztításokat határozta meg elemzése fő impulzusaként, miközben elemzésének fő következtetése - amely nem filozófiai következtetés (azaz nem kell hivatásos filozófusnak lenni ahhoz, hogy az ember felfogja a lényegét) - az volt, hogy a civilizációt fenyegető veszélyek elhárításához az értékek és az egyéni felelősségvállalás szerepét kell helyreállítani. Antall számára, mint láttuk, a rendszerváltoztatás során felmerült válságok és nehézségek fő forrása a magyar népre erőszakkal rákényszerített kommunista gazdasági és társadalmi rendszer jellegéből fakadt. A megoldást csak egy értékalapú új politikai és társadalmi rend jelenthette.

2. Az Antall-kormány által végrehajtott rendszerváltoztatás tartós hatása.

Stabilitás és változás

Az 1990 májusában felelős koalíciós kormány négy évig volt hivatalban. Ha Antall nem halt volna meg néhány hónappal az új választások előtt, akkor úgy vonult volna be a történelemkönyvekbe, hogy a teljes választási ciklus alatt ő töltötte be a miniszterelnöki tisztséget. Ez a stabilitás figyelemre méltó jele. Ezekben az években példátlan méretű változásokat felügyelt és kezdeményezett. Ahogy azt 1990-ben, a kezdetekkor remélte, sőt megjósolta, 1994 tavaszára a rendszerváltoztatással kapcsolatos legfontosabb feladatokat elvégezte.

Ma, 30 évvel később, a stabilitásnak és a változásnak ezt a kombinációját az Antall-kormány egyik legfontosabb jellemzőjének és eredményének tekintjük. Csak ebből a szempontból érthetjük meg azt a tartós hatást is, amelyet politikájának nagy része kiváltott.

Belföldi és külső fejlemények

Az Antall-kormány rendszerváltoztatással kapcsolatos legfőbb eredményei három általános kategóriába sorolhatók: a belpolitikai rendszer, a gazdasági és társadalmi rend, valamint Magyarország külső biztonsága, helye Európában és a világban.

Az Antall-évek a dinamikus parlamenti demokrácia kialakulását és megszilárdulását hozták Magyarországon. Az ezt követő parlamenti ciklusok a választói többség változását és új kormánykoalíciókat hoztak. A 2010-es választások óta Orbán Viktor miniszterelnöknek és pártjának (FIDESZ) sikerült megnyernie a parlamenti választásokat és megszakítás nélkül

¹¹⁹ Weaver, Richard M. (1948): University of Chicago Press, Chicago, pp v-vi.

hatalmon maradnia. Az elmúlt 30 év során a magyar politikai élet meglehetősen viharos volt, és Orbán Viktort és politikáját mind belföldön, mind külföldön visszatérő kritikák érték.

Ugyanebben az időszakban számos más nyugati demokrácia is átesett a zavaros időszakokon, politikai pártok, kormányzó többségek és kormányok felbomlásán és újbóli összetételén. Ez volt a helyzet Ausztriában, Olaszországban, Franciaországban, Spanyolországban, Németországban és Hollandiában, valamint Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban és Japánban. Mondhatjuk, hogy a demokrácia - mind az "új", mind a "rég" demokrácia - nyomás alatt áll, de eddig a demokrácia jól ellenállt.

Gazdasági és szociális téren az Antall-kormány elkötelezett volt a magánkezdeményezésen alapuló modern piacgazdaság és az igazságos szociális biztonsági háló feltételeinek megteremtése mellett. Ellenezte a piacgazdaság szélsőségesen libertárius és monetarista változatát. Az évek során a piaci verseny meggondolatlan megközelítése és a rövid távú spekuláció kiterjedt gazdasági ingadozásokat és bizonytalanságot okozott a világgazdaságban. Emellett a növekvő gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség a marginalizáció és a szegénység új formáit hozta létre. Magyarország sem tudta magát teljesen kivonni ezek alól a világméretű fejlemények alól. Az a tény azonban, hogy a magyar gazdaság beágyazódott az Európai Unióba és a nyugati gazdasági rendszerbe, biztonságos keretet és a gazdagabb tagországoktól érkező tényleges vagy potenciális forrástranszfert jelent az ország számára.

Antall politikájának messze legfontosabb hosszú távú hatása a fent említett harmadik kategóriában érvényesült: Magyarország helye Európában és a világban. A magyarok többsége jól érzi magát azzal kapcsolatban, hogy Magyarország az Európai Unió és a nyugati közösség tagja.

Részletek egy Hieronymi Ottó által 1993. december 18.-án Budapesten írt *Feljegyzés*-ből

E könyv eredeti angol nyelvű megjelenése után találtam egy feljegyzést, amit 1993. december 18-án írtam a néhány nappal előbb elhunyt Miniszterelnök emlékére. A feljegyzésnek kettős célja volt: (1) egy esetleges beszéd vázlatát képezhette volna, és (2) segíthetett Antallra és a vele való munkára emlékezni.

Az Epilogust és könyvemet e feljegyzésből átvett néhány gondolattal szeretném befejezni.

Egy esetleges beszédnek az elmúlt négy évről és a következő négy évről kellett volna szólnia.

A beszéd magába kellett, hogy foglalja, dinamikus formában, a kormányprogram legfontosabb elemeit. A beszéd fő témái között a következőket kell kiemelni:

1. Antall József öröksége:

Antall József szellemiségét, hagyatékát öt kulcsszóban lehet összefoglalni:

- (a) augusztus 20. (nyugati jogállam)
- (b) március 15. (függetlenség, nemzeti hagyományok)
- (c) október 23. (a kommunizmus, marxizmus elvetése, a szabad világhoz való csatlakozás)
- (d) a szociális piacgazdaság (egyetlen volt térségünkben, aki ennek jelentőségét felismerte)
- (e) a 21. században egy szabad Magyarország, mely nem illúziókra, csodareceptekre, de kemény, következetes munkára alapul

Antall József mindnyájunk, a nép miniszterelnöke volt: azt nem szavakkal, hanem tettekkel bizonyította.

- Antall József a "normalitásba" akarta visszavezetni Magyarországot.
- Antall Józsefnek köszönhetjük, hogy Magyarországon a társadalmi és gazdasági rendszerváltoztatás a szociális piacgazdaság jegyében indult meg
- hagyatéka egy közös tőke, hazánkban és külföldön, magyaroknak és nem magyaroknak egyaránt
- sikeres politika a modern Európában csak centrum, középutas politika lehet
- elfoglaltuk helyünket a szabad országok közösségében
- stabilitás szigete egy forrongó térségben

- nemzeti alapokra épülő bel- és külpolitika, mely a nacionalizmus minden kilengését elveti.

3. **Honnan indultunk el 1990-ben**

- szovjet megszállás, KGST,
- összeomlással fenyegető gazdaság,
- négy évtized önkényuralom és a gazdasági örökség súlya
- a gyakorlat hiánya a politikai demokráciában
- bizalmatlanság, pesszimizmus az emberek között
- az ellenzék által tévesen értelmezett várakozások

3. **Mit akartunk, mit akart Antall József elérni:**

- független, törvényes keretekre alapuló, stabil politikai demokrácia
- a magántulajdonra és a szabad vállalkozásokra alapuló szociális piacgazdaság alapjainak kiépítése
- nemzetközi bizalom gazdaságunkban
- külpolitika, mely visszavezet a szabad országok közösségébe
- az európai és világpiaci integrációba való csatlakozás
- a határon túli magyarok helyzetének tekintetbe vétele
- az egészséges gazdasági fellendülés alapjainak biztosítása
- béke, biztonság egy forrongó térségben

4. **Mit tettünk, mit értünk el:**

- stabilitás, a törvényhozás, az intézmények kiépítése, és a teljeskörű jogállam és szabadság biztosítása által
- nemzetközi elismerés a stabilitás és a gazdaság átalakulása terén
- a nehéz helyzetben, bízunk abban, hogy a következő négy évre megteremtjük az egészséges fellendülés alapjait

5. **A jövő, a következő négy év:**

- szociális piacgazdaság, gazdasági és társadalmi fellendülés
- belső és külső béke és biztonság
- szabadság, kezdeményezés, magántulajdon
- törvényhozás, intézményfejlesztés
- európai és nyugati integráció
- az összmagyarország érdekeinek békés képviselete
- demagógia, jobb- és baloldali szélsőségek lehatárolása
- politikai stabilitás és kontinuitás a pluralista parlamenti demokráciában.

UTÓSZÓ

A kötetet a jövőre vonatkozó kérdéssel zárom: a könyvből és a világ változásaiból levonható tanulságok fényében pesszimisták vagy optimisták legyünk a liberális demokrácia magyarországi és világméretű jövőjét illetően?

Hogyan gondolkodjunk a jövőről?

Mind szerzőként, mind pedig olyasvalakiként, aki hosszú éveken át "hivatásos előrejelzőként" dolgozott, úgy vélem, hogy a könyvben leírt és elemzett események és fejlemények segíthetnek a jövőre vonatkozó gondolkodásban. A távoli vagy közelmúltról szóló könyvek írásának és olvasásának egyik fő célja, hogy lehetővé tegyék számunkra, hogy szisztematikusan gondolkodjunk a jövőről.

A közeli vagy távoli jövő nem előre meghatározott. Még akkor sem, ha egy jövőbeli forgatókönyvet nagyon valószínűnek tartunk a világ egy bizonyos részén. A trendek változása, váratlan események, vagy egyszerűen csak emberi hibák, illetve a bonyolult összefüggések elégtelen megértése az általunk előre jelzettől nagyon eltérő kimenetelhez vezethetnek.

Ezért tévedés lenne azt állítani, hogy pontosan tudjuk, mi fog történni a jövőben, bármilyen kifinomult előrejelző eszközeink is vannak. Egy régi népszerű dalt idézve: "a jövőt nem láthatjuk". Ennek ellenére a második világháború óta az előrejelzés a politikai és gazdasági elemzés és döntéshozatal fontos elemévé vált. Ennek az óvatosságnak a szellemében próbálok választ adni az utószóban feltett ambiciózus kérdésre: optimisták vagy pesszimisták legyünk a demokrácia magyarországi és világméretű jövőjét illetően?

A totalitarizmus legyőzése, a demokrácia és az emberi jogok győzelme.

A 20. század totalitárius rendszerei - a kommunizmus, a fasizmus és a nemzetiszocializmus - nemcsak a demokrácia, hanem az emberi jogok legádázabb ellenségei közé tartoztak a történelemben. A fasizmust és a nemzetiszocializmust 1945-ben legyőzték, de a szovjet kommunizmus terjeszkedett. A demokrácia és az emberi jogok elterjesztése és megszilárdítása volt a kialakulóban lévő nyugati közösség fő célja. A hidegháború vége a demokrácia és az emberi jogok győzelmét jelentette. Elhozta Magyarország felszabadulását is az idegen megszállás és a diktatúra alól. Ez volt a rendszerváltoztatás értelme.

Az európai integráció célja az európai demokráciák békéjének és szabadságának megvalósítása volt. A közös értékek fenntartása, beleértve az emberi jogok tiszteletben tartását, az Európai Közösség tagjainak céljává és kötelezettségévé vált. Míg az európai ideológiák, mozgalmak és kormányok voltak felelősek az emberiség elleni legsúlyosabb bűncselekményekért, addig az emberi jogok legszélesebb körű védelme is Európában jött létre, kezdve az Európa Tanáccsal, az Emberi Jogok Európai Egyezményével és az Emberi Jogok Európai Bíróságával. A kormányok önkényes intézkedéseivel, valamint a politikai és emberi jogok megsértésével szembeni védelem köre kiszélesedett. Ennek oka az európai értékek és jogok meghatározása és az Európai Unió szerződéseiben való rögzítése.¹²⁰

¹²⁰ Európai Parlament (2023. április): "Tájékoztatók: Az EUSZ 2. cikke szerinti értékek védelme az EU-ban" (Marzocchi, Ottavio)

Érdemes betartani a szabályokat?

Az Európai Unióban kidolgozott rendszer ellenőrzi, hogy a tagállamok tiszteletben tartják-e az európai értékekkel, az emberi és politikai jogokkal, valamint a nemzeti és európai alkotmányos renddel kapcsolatos kötelezettségeiket.¹²¹ Az ezeket a szabályokat megsértő országokat anyagi vagy politikai és adminisztratív szankciókkal sújthatják, de csak hosszadalmas és bonyolult eljárás után.

Az Európai Unió messze a világ legjobban kidolgozott *kvázi föderalista* demokrácia-közössége. Azt a kérdést, hogy mennyi jogi és politikai hatalmat kell átruházni a közös intézményekre, és mennyi szuverén autonómiát kell vagy kellene megtartani a tagállamoknak, már évek óta vitatják. A közösség működését szabályozó szerződések felülvizsgálata - az eredeti, 1957-es Római Szerződéstől kezdve a Lisszaboni Szerződés jelenlegi változatán át - a kezdetek óta visszatérő gyakorlat, és nem valószínű, hogy a jövőben megszűnik. Az Egyesült Királyság kivételével egyetlen ország sem döntött az Unióból való kilépés mellett, és eddig egyetlen országot sem zártak ki.

Így nem lehet kétséges, hogy a szabályok betartása sokkal jobb alternatíva, mint a kilépés, különösen azért, mert a szabályok módosíthatók, ha elég sok tag úgy véli, hogy meg kellene változtatni őket. Ma széles körben elterjedt nézet az Egyesült Királyságon belül és kívül is, hogy a Brexitről szóló szavazás eredménye a "leave" hívei nyílt hazugságainak következménye volt, és hogy Nagy-Britannia mind politikai, mind gazdasági szempontból meggyengült a Brexit miatt, nemzetközi helyzete pedig kedvezőtlenebb, mint a sorsdöntő szavazás előtt volt.

Az összes nyugati demokráciát magába foglaló virtuális közösség kevésbé strukturált, mint az Európai Unió, de vannak közös értékei és szabályai, még ha ezek közül néhány szabály továbbra is iratlan. Bár jobbról és balról is történtek támadások a "Nyugat", és különösen az Egyesült Államok ellen, a nyugati közösséghez tartozás fontos előnynek bizonyult az évek során.

A fenti kérdésre tehát csak egyetlen érvényes válasz létezik: "igen, érdemes betartani a szabályokat". Az Európai Unió és a Nyugati Közösség tagjai egyénileg és csoportosan is sokkal rosszabbul járnának, ha az elkövetkező években valamelyik vagy mindkét közösség súlyosan meggyengülne, és különösen, ha belülről vagy kívülről érkező erők pusztítanák el őket.

A nem szabad politikai rendszerek alsóbbrendűsége

A diktatúrák "hatékonyabbak", mint a demokráciák. Ezzel a hamis állítással szokták indokolni, hogy megfosztják a polgárokat a szabadságuktól, különösen attól a szabadságuktól, hogy megválasszák vezetőiket és azt a rendszert, amelyben élni akarnak.

Az elnyomó, nem szabad politikai rendszerek a gazdasági, politikai, kulturális és technológiai teljesítmény tekintetében alulmaradnak a szabad rendszerekhez képest. Ha ez nem így lenne, a diktátoroknak nem kellene terrorral, fenyegetéssel vagy erőszak alkalmazásával fenntartaniuk a rendszereiket. A szabadság, a szabad választás arra ösztönzi az embereket,

¹²¹ Lásd Lenoerts, Koen és Van Nuffel, Piet (2011): *European Union Law*, Sweet & Maxwell, London.

hogy jobb életet keressenek és találjanak, nemcsak maguknak, hanem a közösségük egészségének is. A félelem és az elnyomás ezzel ellentétes hatást vált ki.

Ez mind a nagy, mind a kis országok esetében igaznak bizonyult. Az Egyesült Államok és a volt Szovjetunió, illetve az olyan kis országok, mint Ausztria és Csehszlovákia 1950 és 1990 közötti összehasonlítása bőségesen illusztrálja a diktatúrák eredménytelenségét minden fontos szempontból.

A magyarázat nagyon egyszerű: nincs érvényes alternatív politikai és társadalmi modell a szabadságon, a biztonságon, a békén és a szolidaritáson alapuló modell mellett.¹²² Ez az, amiben én hiszek. Az emberek nem akarnak erőszakban, zavaros és működésképtelen szellemi és anyagi körülmények között élni. Ez igaz Európára, a nyugati közösségre és igaz Magyarországra is.

Ez a reális optimizmus Antall József örökségének része.

Genf, 2023. október 4.

¹²² Ikenberry, G. John (2020): *A World Safe for Democracy, Liberal Internationalism and the Crises of Global Order*, Yale University Press, New Haven.

BIBLIOGRÁFIA

Antall, József: A politikus Antall József – az európai úton, Jeszenszky, Géza, Kapronczay, Károly and Birnanczky, Szilárd, Editors (2006): *A politikus Antall József – az európai úton*, Mundis Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest)

Antall, József (May 10, 1992): “The Honour of Public Administration – Hungary's Ministry of Home Affairs in History”, Budapest, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 408-423

Antall, József (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, Edited by Géza Jeszenszky, József Antall Foundation, Budapest

Antall, József (2008): *Modell és valóság*, Volumes I, II, and III, Expanded edition, Antall József Tudásközpont, Budapest

Antall, József (24 June 1992): “Hungary's Role in a Free Europe”, Nürnberg, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 291-296

Antall, József (30 June 1992): “What Europe Means to Us”, Council of Europe, Budapest in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp.299-305

Antall, József (August 16, 1992): “We Want to Play the Role of the Moderator”, *Die Welt*, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, 349-356

Antall, József (July 7, 1990): “The Proposal to Dissolve the Soviet Military Bloc”, Moscow, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 249-256

Antall, József (June 3, 1993): “The Atlantic Idea in Hungarian Political Thought”, 10th NATO Workshop, Budapest, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp.323-334

Antall, József (May 22, 1990): “On the Road to National Renewal” Hungarian Parliament, Budapest, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 111-137

Antall, József (May 6, 1992): “The Ties that Bind”, Visegrád, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 276-279

Antall, József (November 19, 1990): “On the Responsibility of European Politicians”, CSCE Summit of Heads of State or Government, Paris, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 257-260

Antall, József (October 1, 1991): “Az ENSZ közgyűlés szószékén” in Antall, József (2008): *Modell és valóság*, Volumes I, II, and III, Expanded edition, Antall József Tudásközpont, Budapest, pp. 586-591

Antall, József (October 12, 1991): “The Legacy of National Liberalism” Liberal Forum Foundation, Miskolc, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 367-375

Antall, József (October 20, 1989): “The Prospect of the Transformation”, MDF Congress, Budapest, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 87-95

Antall, József (June 6, 1992): “The Transformation of East-Central Europe”, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp.280-290

Applebaum, Anne (2017); *Famine rouge: la guerre de Staline en Ukraine*, Bernard Grasset, Paris

Aristotle (1995): *The Politics*, Translated by Ernest Barker, with an Introduction and Notes by R. F. Stalley, The World’s Classics, Oxford University Press, Oxford

Aron, Raymond (1965, 1990): *Democracy and Totalitarianism: A Theory of Political Systems*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, p. xvii.

Bank for International Settlements/OECD: *Statistics on External Indebtedness*, Basel

Bank for International Settlements: *Annual Reports, 1990-1995*, Basel

Bank for International Settlements: *International Banking and Financial Market Developments*,

Basel

Bauer, P.T. (1972) *Dissent on Development*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

Bauer, P.T. and Yamey, B.S (1957): *The Economics of Underdeveloped Countries*, Cambridge University Press, Cambridge

Baumer, Franklin Le Van, Editor (1978): *Main Currents of Western Thought*, Yale University Press, New Haven, Connecticut

Baumont, Maurice (1946): *La Faillite de la paix, 1918-1939*, Presses Universitaires de France, Paris

Beretzky, Ágnes (March, 2021): “Wishful thinking revisited: Géza Jeszenszky's ‘Lost Prestige’”, Hungarian Review, Budapest

Blejer, Mario I. and Coricelli, Fabrizio, Editors (1998): *Három ország, három történet, három szereplő: rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában, ahogy Leszek Balcerowicz, Bod Péter Ákos és Václav Klaus látta*. Széphalom Könyvműhely, Budapest

Bod, Péter A. (March 1994): “Pénzügyi stabilitás, a magántulajdon és a magángazdaság kibontakozása” in Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongyűjtő, Budapest

Bod, Péter Á.: “József Antall, Prime Minister of Hungary”, in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 49-65

Bod, Péter Ákos (1998): “Hol tart ma a három ország, hol tart a rendszerváltozásuk?” in Blejer, Mario I. and Coricelli, Fabrizio, Editors (1998): *Három ország, három történet, három szereplő: rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában, ahogy Leszek Balcerowicz, Bod Péter Ákos és Václav Klaus látta*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, pp.128-214

Bohman, James and Lutz-Bachmann, Mathias, Editors (1997): *Perpetual Peace, Essays on Kant's Cosmopolitan Ideals*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Bozóky, András and others, Editors (2000): *A rendszerváltoztatás forgatókönyve, kerekasztal tárgyalások 1989-ben*, Dokumentum, Five volumes, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest

Bramsted, E.K. and Melliush, K.J., Editors (1978): *Western Liberalism. A History in Documents from Locke to Croce*, Longman, New York

Brooker, Paul (1995): *Twentieth-Century Dictatorships. The Ideological One-Party State*, New York University Press, New York

Brown, Chris (2002): *Sovereignty, Rights and Justice, International Political Theory Today*, Polity, Cambridge

Carter, Zachary D. (2020): *The Price of Peace – Money, Democracy, and the Life of John Maynard Keynes*, Random House, New York

Clark, Christopher (2012): *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*, Allen Lane, London

CSCE Summit of Heads of State or Government, Paris, 19 - 21 November 1990. Charter of Paris for a New Europe

Csergő, Hugó and Balassa, József, Editors (1927): “A Vázsonyi-Hieronymyi választás,” in *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*, Országos Vázsonyi Vilmos Emlékbizottság, Budapest, Volume One, Part Three, Chapter One, pp.295-313

Csergő, Hugó and Balassa, József, Editors (1927): *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*, Országos Vázsonyi Vilmos Emlékbizottság, Budapest, two volumes

Dal Santo, Lucio (1993): *Il Liberalismo Russo*, Spirali Vel, Milano

Declaration on East-West Relations (July 15,1989) *G-Seven Summit of the Arch*, Paris

Debreczeni, József (1998): *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltozás*. Osiris, Budapest

Deutsche Bundesbank: "Die Bedeutung von Nebenhaushalten im Zuge der deutschen Einheit", Frankfurt

Deutsche Bundesbank: "Fortschritte im Anpassungsprozess in Ostdeutschland", Frankfurt

Diamond, Larry (2008): *The Spirit of Democracy, The Struggle to Build Free Societies Throughout the World*, Times Books, New York

Dinan, Desmond (2005): *Ever Closer Union. An Introduction to the European Union*, Third Edition, The European Union Series, Palgrave Macmillan, London

Dinan, Desmond (2014): *Europe Recast: A History of European Union*, Second Edition, Lynne Rienner Publisher, Boulder, Colorado

Dinan, Desmond, Editor (2014): *Origins and Evolution of the European Union*, Second Edition, The New European Union Series, Oxford University Press, Oxford

Dinan, Desmond, Nugent, Neill and Paterson, William E. Editors, (2017): *The European Union in Crisis*, Palgrave, London

Economic Commission for Europe (1995): *Economic Survey of Europe 1994-95*, Geneva

Eichengreen, Barry (2018): *The Populist Temptation, Economic Grievance and Political Reaction in the Modern Era*, Oxford University Press, Oxford

Ellis, Joseph (2015): *The Quartet, Orchestrating the Second American Revolution*, Vintage Books, New York

Ellis, Joseph J. (2021): *The Cause – The American Revolution and Its Discontents, 1773-1783*, Liveright Publishing, New York

Eötvös, József (1996): *The Dominant Ideas of the Nineteenth Century and their Impact on the State, Diagnosis*, Volume 1, Atlantic Studies on Society in Change, No. 87, Columbia University Press, New York

European Bank for Reconstruction and Development 1994: *Transition Report*. London

European Union (2012): “Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union”, Brussels

European Union (March 30, 2010): “Consolidated Versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union, and the Charter of Fundamental Rights of the European Union”, Official Journal of the European Union, C83, Vol. 53, Brussels *Financial, Monetary, Political, and Regulatory Issues*, Palgrave Macmillan, London

Fairbank, John King (1991): *China: A New History*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

Fawcett, Edmund (2018): *Liberalism. The Life of an Idea*, 2nd Edition, Princeton University Press, Princeton

Fawcett, Edmund (2020): *Conservatism. The Fight for a Tradition*, Princeton University Press, Princeton

Fergusson, Yale H. and Wausbach, Richard (1988): *The Elusive Quest. Theory and International Politics*, South Carolina University Press, Columbia, South Carolina

Fergusson, Yale H. and Wausbach, Richard (1988): “The Vicissitudes of Norms and Theory: Realism and Idealism”, in: *The Elusive Quest. Theory and International Politics*, Chapter Four, South Carolina University Press, Columbia, South Carolina

Ferrero, Guglielmo (1941, 1963): *The Reconstruction of Europe: Talleyrand and the Congress of Vienna, 1814-1815*, The Norton Library, New York

Figes, Orlando (1996) *A People's Tragedy – The Russian Revolution, 1891-1923*, Pimlico, London

Finer, S.E. (1970): *Comparative Government*, Albert Lane, London

Finer, S.E. (1997): *The History of Government from the Earliest Times, Volume Three: Empires, Monarchies and the Modern State*, Oxford University Press, Oxford

Fischer, Joschka (2006): *Die Rückkehr der Geschichte, die Welt nach dem 11. September und die Erneuerung des Westens*, Knauer Taschenbuch Verlag, München

Forgeard, Valerie (July 2023): "What Is Modern Society and How Has it Evolved Over Time?", Brilliantio.com

Freedom House (2019): *Freedom in the World: Democracy in Retreat*, Freedom House, Washington, D.C.

Freymond, Jacques (1961): "Die Atlantische Welt", in Mann, Golo, Editor: *Propyläen Weltgeschichte, Zehnter Band: Die Welt von heute*, Ullstein Verlag, Frankfurt

Gessen, Masha (2017): *The Future is History, How Totalitarianism Reclaimed Russia*, Riverside Books, New York

Gillingham, John (2004): *European Integration 1950-2003: Superstate or New Market Economy*, Cambridge University Press, Cambridge

Goldberg, Jonah (2018): *Suicide of the West. How the Rebirth of Tribalism, Populism, Nationalism, and Identity Politics is Destroying American Democracy*, Crown Forum, New York

Gorbachev, Mikhail (1996): *Memoirs*, Doubleday, New York

Hancock, W.K. (1937): *Survey of British Commonwealth Affairs, Volume I: Problems of Nationality, 1918-1936*, Oxford University Press, Oxford

Harlow, Vincent and Maiden, Frederick (1955): *British Colonial Developments 1774-1834, Selected Documents*, Oxford at the Clarendon Press, Oxford

Hayek, F.A. (1960): "Why I am not a Conservative?", in Meyer, Frank S., Editor, (1964): *What is Conservatism?* Holt, Rinehart and Winston, New York, pp. 88-103

Hayek, Friedrich A. (1979): *Law, Legislation and Liberty, Volume III: The Political Order of a Free People*, The University of Chicago Press, Chicago

Hieronymi, Otto (1976): "The New International Economic Order: the Need for Increased Growth in the Developed Countries", in Etienne, Gilbert, Editor (1976): *North-South Relations: An Uncertain Future*, Annals of International Studies, IUHEI, Geneva, pp.92-101

Hieronymi, Otto (1978): "Growth and Economic Order: The Long-Term Outlook", in Braillard, Philippe (Editor): *Quel nouvel ordre économique international? Essais sur les futures possibles*, Annals of International Studies, Geneva, Volume 9, pp. 51-59

Hieronymi, Otto (1980): "Wilhelm Röpke et la crise de notre temps", in *CADMOS*, Cahiers trimestriels publiés par le Centre Européen de la Culture et l'Institut Universitaire d'Etudes Européennes de Genève, Number 10, pp 33-46, Geneva

Hieronymi, Otto (1987): "Introduction", in Hieronymi, Otto, Editor, (1987): *Technology and International Relations*, Macmillan, London, pp.5-8

Hieronymi, Otto (1987): "Reflections on Technology, International Order and Economic Growth" in Hieronymi, Otto, Editor, (1987): *Technology and International Relations*, Macmillan, London, pp.69-95

Hieronymi, Otto (1990) *Economic Policies for the New Hungary: Proposals for a Coherent Approach*, Battelle Press, Columbus, Ohio

Hieronymi, Otto (1990) *A Magyar gazdaság megújulása – nyugati szemmel*, HVG, Battelle, Budapest

Hieronymi, Otto (1996): *International Capital Markets and the Financial Integration of the Transition Countries*, Unpublished Manuscript

Hieronymi, Otto (1996): "The International Financial Institutions and the Challenge of Transition" Presented at a conference organized by the *Robert Triffin - Szirák Foundation*, Brussels

Hieronymi, Otto (1996): "The International Financial Institutions and the Challenge of Transition and Reconstruction in the Former Communist Countries of Central and Eastern Europe" in Szabó-Pelsőczy, Miklós, Editor (1996): *Fifty Years after Bretton-Woods – the New Challenge of East-West Partnership and Economic Progress*, Averbury Ashgate Publishing, Aldeshut

Hieronymi, Otto (1998) "Agenda for a New Monetary Reform", in *Futures*, Vol. 30, No.8, pp. 769-781, Pergamon, Elsevier Science Ltd.

Hieronymi, Otto (2002): "Political Order and Humanitarian Values in the 21st Century", *Refugee Studies Quarterly*, Oxford and Geneva

Hieronymi, Otto (2002): "Wilhelm Röpke, the Social Market Economy and Today's Domestic and International Order" in Otto Hieronymi, Chiara Jasson, Alexandra Roversi Editors: *Colloque Wilhelm Röpke: The Relevance of His Teaching Today*. HEI-Webster University, Geneva, 2002, pp.8-32

Hieronymi, Otto (2003): "The Outlook for International Economic and Political Order: the Role of Japan and Europe", *Kudan Square*, Tokyo

Hieronymi, Otto (2004): “A Turning Point for the Better or for the Worse? The Current Outlook for International Order”, in Hieronymi, Otto, King, John and Currat, Catherine, Guest Editors (2004): *Global Challenges, the Atlantic Community and the Outlook for International Order*, Foresight, The Journal of Future Studies, Strategic Thinking and Policy, Emerald, Bradford, Volume 6, Number 4, 2004, pp. 204-207

Hieronymi, Otto (2004): “Values and Interests and the Current International Outlook”, *Kudan Square*, Tokyo

Hieronymi, Otto (2005): “Identity, Integration and Assimilation: Factors of Success and Failure of Migration”, *Refugee Survey Quarterly*, Volume 24, Issue 4, 2005, Oxford University Press and UNHCR, pp. 132–150

Hieronymi, Otto (2005): “The ‘Social Market Economy’ and Globalisation: the Lessons from the European Model for Latin America”, Chapter IX in *Brasil y la economia social de mercado*, edited by Emilio Fontela and Joacuin Guzmàn, Alcantara. (See also the “Alcantry Manifesto” by Emilio Fontela and Otto Hieronymi)

Hieronymi, Otto (2005): “The “Social Market Economy” and Globalisation: The Lessons from the European Model for Latin America”, in Emilio Fontela, Montes and Joaquin Guzmán Cueva, Editors: *Brasil y la Economia Social de Mercado*, Cuadernos del Grupo de Alcantara, Madrid

Hieronymi, Otto (2006) : “Conflits asymétriques: l’ordre politique national et international et le respect des règles et des valeurs humanitaires”, in *Actes des Journées Internationales : Conférence d’Ethique Militaire*, Ecoles de Saint-Cyr Coëtquidan, pp.293-312

Hieronymi, Otto (2007): “The Spirit of Geneva and Globalization” in Hieronymi, Otto and Intag, Kathleen (Editors): *The Spirit of Geneva in a Globalized World*, Refugee Survey Quarterly, Oxford University Press, Volume 26, Number 4, 2007, pp. 274-305

Hieronymi, Otto (2008): « Les responsabilités des gouvernements et des entreprises à l’époque de la finance globale », *Conference Presentation*, Modena, March 14, 2008, Unpublished Manuscript

Hieronymi, Otto (2012): “The Enemies of Freedom: Manipulation of Information by Oppressive Regimes in the 20th and 21st Century”, Paper presented at the 2012 Security Forum of Webster University, Geneva

Hieronymi, Otto (2019): “Realizing a New Social Market Economy in Europe in the Coming Years”, in Paganetto, Luigi (Editor): *Yearning for Inclusive Growth and Development, Good Jobs and Sustainability*, Springer Nature Switzerland

Hieronymi, Otto (April 29, 1993): “Wilhelm Röpke, Ludwig Erhard és a szociális piacgazdaság”, előadás szövege, Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem

Hieronymi, Otto (August 2013): “Regime Change in Hungary, 1990-1994: the Economic Policies of the Antall Government”, *Hungarian Review*, Budapest

Hieronymi, Otto (December 1991): *Domestic and External Aspects of Financial and Monetary Reform in Hungary: Creating the Conditions for Sustained Growth* (“The Second Battelle Report”), Battelle Europe, Geneva

Hieronymi, Otto (Decembre 1977): “Réflexions sur la naissance des Etats-Unis et sur l’intégration européenne », in *Les Cahiers du Fédéralisme*, 3, *Supplément au numéro 212 de l’Europe en Formation*, Bulletin Mensuel des Fédéralistes Européens, Paris

Hieronymi, Otto (March 1994): “Magyarország és a sikeres európai modell, szociális piacgazdaság és kiegyensúlyozott növekedés”, in Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongyűjtés, Budapest

Hieronymi, Otto (October 2009): “Rebuilding the International Monetary Order: the Responsibility of Europe, Japan and the United States”, *Revista de Economia Mundial*, Madrid, No. 29, pp. 197-226

Hieronymi, Otto (Project Leader and Author, December 1991): *Domestic and External Aspects of Financial and Monetary Renewal in Hungary: Creating the Conditions for Sustained Growth*, Battelle Europe, Geneva Research Centres

Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongyűjtés, Budapest

Hieronymi, Otto and Chiara, Jasson (2004); “The Foundations of the Expanding Atlantic Community”, in Hieronymi, Otto, King, John and Currat, Catherine, Guest Editors (2004): *Global Challenges, the Atlantic Community and the Outlook for International Order*, Foresight, The Journal of Future Studies, Strategic Thinking and Policy, Emerald, Bradford, Volume 6, Number 4, 2004, pp. 232-236

Hieronymi, Otto and Currat Catherine (2004): “The Complexity and the Organizing Principles of International Order”, *Foresight, Journal of Future Studies and Strategic Thinking and Policy*, Volume 6, Number 4, pp198-203, Emerald Group Publishing Ltd, Amsterdam

Hieronymi, Otto and Hasan, Samar, Editors (2005): *Migrants and Refugees: the Challenge of Identity and Integration, The Tenth Annual Humanitarian Conference of Webster University, Geneva, Refugee Survey Quarterly*, Volume 24, Issue 4, 2005, Oxford University Press and UNHCR

Hieronymi, Otto and Jasson Chiara (2004): “The Foundations of the Atlantic Community”, *Foresight, Journal of Future Studies and Strategic Thinking and Policy*, Volume 6, Number 4, pp 232-236, Emerald Group Publishing Ltd, 2004

Hieronymi, Otto and Jasson, Chiara, Editors (2004): *Humanitarian Values in the 21st Century*, Refugee Survey Quarterly, Volume 21, Number 3, 2002, Oxford University Press and UNHCR, Oxford and Geneva, pp.126-134

Hieronymi, Otto and Lo Cascio, Martino, Editors (2016 a): *A New Social Market Economy for the 21st Century Emilio Fontela: Economist and Global Researcher*, Aracne Editrice, Roma

Hieronymi, Otto and Stephanou, Constantine, Editors (2013): *International Debt – Economic, Financial, Monetary and Regulatory Aspects*, Palgrave Macmillan, Basingstoke

Hieronymi, Otto avec Carlioz, Chantal (1988): *La crise internationale et la sécurité de la Suisse*, Georg Editeur, Genève

Hieronymi, Otto, (1983): “In Search of a New Economics for the 1980’s: the Need for a Return to Fixed Exchange Rates”, in Hieronymi, Otto, Editor (1983): *International Order: A View from Geneva*, Annals of International Studies Volume 12, Geneva

Hieronymi, Otto, Editor (1983): *International Order: A View from Geneva*, Annals of International Studies Volume 12, Geneva

Hieronymi, Otto, Editor (2009): *Globalization and the Reform of the International Banking and Monetary System*, Palgrave Macmillan, Basingstoke

Hieronymi, Otto, Editor (2015): *Renewing the Western Community: the Challenge for the US, Europe and Japan*, (unpublished manuscript)

Hieronymi, Otto, Editor, (1980): *The New Economic Nationalism*, Macmillan, London

Hieronymi, Otto, Editor, (1987): *Technology and International Relations*, Macmillan, London

Hieronymi, Otto, King, John and Currat, Catherine, Guest Editors (2004): *Global Challenges, the Atlantic Community and the Outlook for International Order*, Foresight, The Journal of Future Studies, Strategic Thinking and Policy, Emerald, Bradford, Volume 6, Number 4, August 2004

Hieronymi, Otto, Mercai, Patrizio, and Schwamm, Henri, Editors (1983): *La Suisse et la Communauté Européenne élargie*, Institut Universitaire d’Etudes Européennes, Genève,

Hieronymi, Otto, principal author (March 6, 1992): *Bankprivatizációs stratégia: általános irányelvek (első változat)*, Szabó Tamás tárca nélküli miniszter hivatala, Budapest

Hieronymi, Otto, Principal Author and Editor (2023): *Quo Vadis Europe? Where are Europe and the Western Community Going Seven Decades after the Start of European Integration and the Creation of the Atlantic Alliance?* Aracne Editrice, Roma

Hix, Simon (1999): *The Political System of the European Union*, The European Union Series, Palgrave Macmillan, London

Humel, Gerhardt (March 1994): “Magyarország és a külföldi befektetők. Az Audi példáján.” in Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongyűjtés, Budapest

Hungarian Government (1990): *A Nemzeti Megújulás Programja*, Budapest

Hungarian Government (1990): *Hungary's National Renewal Program, The First Three Years (1990-1992) of the Republic*, Budapest

Hungarian National Bank: *Monthly Reports*

Huntley, James R. (1980): *Uniting the Democracies – Institutions of the Emerging Atlantic-Pacific System*, A Battelle Memorial Institute Book, New York University Press, New York

Huntley, James R. (2001): *Pax Democratica*, 2nd Edition, Palgrave, London

IUHEI (1938): *La Crise Mondiale : Collection d'études réunies à l'occasion du dixième anniversaire de l'Institut Universitaires des Hautes Etudes Internationales par ses professeurs*, Editions Polygraphiques S.A., Zurich

Ikenberry, G. John (2020): *A World Safe for Democracy, Liberal Internationalism and the Crises of Global Order*, Yale University Press, New Haven, Connecticut

Israel, Jonathan I.(2011): *Democratic Enlightenment, Philosophy, Revolution and Human Rights, 1750-1790*, Oxford University Press, Oxford

Jakab, András and Urbán, László, Editors (2017): *Hegymenet – társadalmi és politikai kihívások Magyarországon*, Osiris Kiadó, Budapest

Jasson, Chiara (2002): “The Need to Re-affirm Humanitarian Values”, in Hieronymi, Otto and Jasson, Chiara, Editors: *Humanitarian Values for the 21st Century*, *Refugee Survey Quarterly*, Volume 21, Number 3, UNHCR and Oxford University Press, Geneva and Oxford, pp. 181-185

Jean Claude Berthelémy and Ann Vourc'h: *Debt Relief and Growth*. OECD Development Centre

Jeszenszky, Géza (2016): *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására – Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltás éveiben*, Osiris, Budapest

Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest

Jeszenszky, Géza, Kapronczay, Károly and Birnanczky, Szilárd, Editors (2006): *A politikus Antall József – az európai úton*, Mundis Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest

Jeszenszky, Géza: “Introduction: József Antall and the World” in Jeszenszky, Géza, Editor (2008): *József Antall, Prime Minister of Hungary, Selected Speeches and Interviews, (1989-1993)*, József Antall Foundation, Budapest, pp. 15-48

Jeszenszky, Géza (2020), *Lost Prestige*, Helena History Press, Budapest

Kemal Dervis, Marcelo Selovsky, and Christine Wallich (1996): *The Evolving Role of the World Bank*, World Bank. Washington, D.C.

Klimage, Michael (September-October 2023); “Born in the Bloodlands, Ukraine and the Future of the European Project”, *Foreign Affairs*, New York

King, John (2004): “The Atlantic Community: New Traditions, New Roles” in Hieronymi, Otto, King, John and Currat, Catherine, Guest Editors (2004): *Global Challenges, the Atlantic Community and the Outlook for International Order*, Foresight, The Journal of Future Studies, Strategic Thinking and Policy, Emerald, Bradford, Volume 6, Number 4, 2004, pp. 227-231

Kodolányi, Gyula (2021): *A világfa ágain*, Nap Kiadó, Budapest

Kohn, Hans (1961): *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. The Macmillan Company, New York

Krugman, Paul (October 29, 2020): “Trump Killed the Pax Americana”, *New York Times*, New York

Lakitelek, 1987. szeptember 27.: A magyarság esélyei. A találkozás hivatalos jegyzőkönyve, Antológia Püski Kiadó, 1991, Budapest

Leistungsbilanz der Bundesregierung, March 1995, Bonn

Lenoerts, Koen and Van Nuffel, Piet (2011): *European Union Law*, Sweet & Maxwell, London

Levy, Daniel, Pensky, Max and Torpey, John, Editors (2005): *Old Europe, New Europe, Core Europe*, Verso, London, New York

Lundestad, Geir (1998): "Empire" by Integration. *The United States and European Integration, 1945-1997*, Oxford University Press, Oxford

Lundestad, Geir (2003): *The United States and Western Europe since 1945. From "Empire" by Integration to Transatlantic Drift*, Oxford University Press

MacMillan, Margaret (2001): *The Peacemakers, Six Months that Changed the World*, John Murray, London

MacMillan, Margaret (September/October 2020): "Which Past Is Prologue? Heeding the Right Warnings From History", *Foreign Affairs*, New York

Magyar Privatizációs Társaság, 1994, Budapest

Magyarország a XX. században (1996-2000), Babits Kiadó, Szekszárd

Marinovich, Endre (2003) *1315 Nap, Antall József naplója*, Éghajlat Könyvkiadó, Budapest

Matlock Jr., Jack F. (1995): *Autopsy of an Empire, the American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*, Random House, New York

McMeekin, Sean (2017): *The Russian Revolution – A New History*. Basic Books, New York

Mead, Walter Russell (2001): *Special Providence: American Foreign Policy and How It Changed the World*, Alfred F. Knopf, New York

Mellár, Tamás, Editor (1992): *Lábadozásunk évei 2, A privatizáció tapasztalatai Magyarországon*, Privatizációs Kutatóintézet, Budapest

OECD Economic Surveys: *Hungary, 1995*. OECD Centre for Cooperation with the Economies

OECD Economic Surveys: *The Russian Federation, 1995*. OECD Centre for Cooperation with

OECD: *International Direct Investment Statistics Yearbook*, 1994. Paris, 1994.

Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD): *Financial Market Trends*.

Pénzügyminisztérium Kabinetiroda (March 5, 1991): "A gazdaságpolitikai program 1991. március 7-i. kormányülésre készült változata", Budapest, pp. 365-375

Presse- und Informationsamt der Bundesregierung: *Der Aufbau in den neuen Bundesländern*

Prévo, Abbé (1750): *Histoire générale des voyages*, 18 Volumes, Paris

Pricey-Jones, David (1995): *The War that Never Was – the Fall of the Soviet Empire 1985-1991*, Weidenfeld-Nicolson, London

Privatizációs Kutatóintézet, Tulajdon Alapítvány (1994): *Jelentés a magyar privatizációról, 1993*, Budapest

Privatizációs Stratégiai Munkacsoport (September 10, 1992): *A magyar privatizáció áttörési koncepciója és kormányzati munkaprogramja*, Budapest

Reconstruction in the Former Communist Countries of Central and Eastern Europe", paper

Rice, Condolezza (2017): *Democracy – Stories from the Long Road to Freedom*, Twelve Hachette, New York

Ridley, Sir Adam (March 1994): "Privatisation and a Dynamic Private Economy: the Experience of Western Europe and the Challenge for Hungary and Central Europe", in Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongynökség, Budapest

Röpke, Wilhelm (1942): *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*, Eugen Rentsch Verlag, Erlench-Zürich, (in English: *The Social Crisis of Our Time*)

Röpke, Wilhelm (1942): *International Economic Disintegration*, William Hodge & Company, London

Röpke, Wilhelm (1944): *Civitas Humana, Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform*, Eugen Rentsch Verlag, Erlench-Zürich. (Latest edition in English *The Moral Foundations of Civil Society*, Transaction Publishers, 1996)

Röpke, Wilhelm (1950): *Die deutsche Frage*, Eugen Rentsch Verlag, Erlench-Zürich,

Röpke, Wilhelm (1950): *Internationale Ordnung - Heute*, Eugen Rentsch Verlag, Erlench-Zürich

Röpke, Wilhelm (1950): *Mass und Mitte*, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich

Röpke, Wilhelm (1958): *Jenseits von Angebot und Nachfrage*, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich. (Latest edition in English: *A Humane Economy, The Social Framework of the Free Market*, Intercollegiate Studies Institute, Wilmington, Delaware, 1998)

Röpke, Wilhelm (1959): *Gegen die Brandung*, edited by Arnold Humbold, Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich

Rosamond, Ben (2000): *Theories of European Integration*, The European Union Series, Palgrave Macmillan, London

Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung: (1995) *Den Aufschwung sichern - Arbeitsplätze schaffen*. Jahresgutachten 1994/95. Metzler-Poeschel

Schäuble, Wolfgang (June 2, 2005) “József Antall – Ungar und Europäer” Berlin, in Jeszenszky, Géza, Kapronczay, Károly and Birnanczky, Szilárd, Editors (2006): *A politikus Antall József – az európai úton*, Mundis Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest

Schmidt, Helmut (2013): *Mein Europa*, Hoffmann und Campe Verlag, Berlin

Schmidt, Mária and Tóth, Gy. László, Editors (1998): *Janus arcú rendszerváltozás – Tanulmányok*, Kairosz Kiadó, Budapest

Schultz, George P. (2003): *Turmoil and Triumph. My Years as Secretary of State*, Charles Scriber's Sons, New York

Skinner, Quentin (1978): *The Foundations of Modern Political Thought, Volume One: The Renaissance, Volume Two: The Age of Reformation*, Cambridge University Press, Cambridge

Slobodian, Quinn (2018): *The Globalists, the End of Empire and the Birth of Neoliberalism*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

Snyder, Timothy (2010): *Blood Lands: Europe Between Hitler and Stalin*, Vintage, Penguin, London

Snyder, Timothy (2018): *The Road of Unfreedom: Russia, Europe, America*, Vintage, Penguin, London,

Solchany, Jean (2015): *Wilhelm Röpke, l'autre Hayek. Aux origins du néolibéralisme*, Publications de la Sorbonne, Paris, notamment Chapitre I

Sommaruga, Cornelio (2004): “The Global Challenge of Human Security” in Hieronymi, Otto, King, John and Currat, Catherine, Guest Editors (2004): *Global Challenges, the Atlantic Community and the Outlook for International Order*, Foresight, The Journal of Future Studies, Strategic Thinking and Policy, Emerald, Bradford, Volume 6, Number 4, 2004, 208-211

Stanovaya, Tatiana, (September-October, 2023): “Putin's Age of Chaos. The Dangers of Russian Disorder”, *Foreign Affairs*, New York

Szabó, Tamás (July, 1993): *A magánosítás három éve és előzményei*, Budapest

Szabó, Tamás (March 1994): “A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon”, in Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongyűjtemény, Budapest

Szabó, Tamás: “Antall-előítéletek” (Prejudices against Antall), in Jeszenszky, Géza, Kapronczay, Károly and Birnanczky, Szilárd, Editors (2006): *A politikus Antall József – az európai úton*, Mundis Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, pp.416-422

Szamuely, Tibor (1974): *The Russian Tradition*, Secker and Warburg, London

Takácsy, Gyula (March 1994): “A szociális piacgazdaság törvényes és intézményes feltételeinek megteremtése az utóbbi négy évben,” in Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongyűjtemény, Budapest

Tanzi, Vito, Editor (June 1993): “CHAPTER 11: Privatization in East Germany”, in *Transition to Market, Studies in Fiscal Reform* International Monetary Fund, Washington, D.C.

Tar, Pál (2003): *In Memoriam Antall József. Tanú és szereplő*, Kairosz, Budapest

The World Bank: *World Debt Tables*, The World Bank, Washington, D.C.

Thistlethwaite, Frank (1963): *America and the Atlantic Community – Anglo-American Aspects, 1790-1850*, Harper Torchbooks, New York

Tilly, Charles (2007): *Democracy*, Cambridge University Press, New York

Tocqueville, Alexis de (1994): *Democracy in America*, Everyman's Library, Alfred Knopf, New York

Tókéczky, László, Editor (1993): *Magyar liberalizmus*, Századvég Kiadó, Budapest

Urbán, László (2017): “Megfélemlített fejőstehenek – a bankrendszer a magyar államkapitalista rezsimben”, in Jakab, András and Urbán, László, Editors (2017)

Vogel, Ezra F. (2011): *Deng Xiaoping – The Transformation of China*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts

Vukovich, György (March 1994); in Hieronymi, Otto and Bérci, Gyula, Editors (March 11-12, 1994): “A magángazdaság térnyerése Magyarországon”, in *A szociális piacgazdaság és a magángazdaság kibontakozása Magyarországon* című konferencia tanulmánykötete, Konrad-Adenauer-Stiftung Aussenstelle, Budapest and Állami Vagyongyűjtés, Budapest

Watson, Peter (2000): *A Terrible Beauty. The People and Ideas that Shaped the Western Mind*, Phoenix Press, London

Weaver, Richard (1948): *Ideas Have Consequences*, University of Chicago Press, Chicago

Wood, Gordon S. (2021): *Power and Liberty – Constitutionalism in the American Revolution*, Oxford University Press, Oxford

Zoellick, Robert B. (2020): *America in the World. A History of U.S. Diplomacy and Foreign Policy*, Twelve Books, New York

Zubok, Vladislav M. (2021): *Collapse – the Fall of the Soviet Union*, Yale University Press, New Haven